

KRONIKA

72 ♦ 2024

KRONIKA

72 ♦ 2024

3

ZVEZA ZGODOVINSKIH
DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zlds.si>

Odgovorni urednik / *Managing editor* ♦ dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica / *Technical editor* ♦ mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor / *Editorial board* ♦ dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb),
dr. Vlasta Stavbar (Maribor), dr. Imre Szilágy (Budimpešta), dr. Nadja Terčon (Piran)
in dr. Barbara Žabota (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© 2024, avtorji / *Authors*

CC BY-SA 4.0

Redakcija te številke je bila zaključena 20. oktobra 2024.

Prevodi povzetkov / *Translations of Summaries* ♦ Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje / *Language Editor* ♦ Rok Janežič

Uredništvo / *Address of the editorial board* ♦ Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU /
Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Spletni naslov / *Website* ♦ <https://kronika-zzds.si/kronika>

Letna naročnina / *Annual subscription* ♦ za posameznike / *Individuals* 25,00 €, za študente in upokojene /
Students and Pensioners 18,00 €, za ustanove / *Institutions* 30,00 €

Cena te številke v prosti prodaji / *Single issue* ♦ 20 €

Izdajatelj / *Publisher* ♦ Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

Sofinancirajo / *Financially supported by* ♦ Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije /
Slovenian Research Agency ZRC SAZU; Zgodovinski inštitut Milka Kosa / *ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute*,
Narodni muzej Slovenije / *National museum of Slovenia*

Oblikovanje / *Design* ♦ Matej Nemec

Prelom / *Typesetting* ♦ Medit d.o.o.

Tisk / *Printed by* ♦ Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada / *Print run* ♦ 300 izvodov / *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovne baze / *Kronika is indexed in Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.*

Na naslovni strani / *Front cover* ♦ Fotografška oprema poročnika Stanka Oražma / *Lieutenant Stanko Oražem's photography equipment* (foto / *Photo*: Sašo Kovačič; hrani / *kept by*: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije).

Na zadnji strani / *Back cover* ♦ Detajl s fasade palače Attems-Petzenstein v Gorici / *Detail of the facade of the Attems-Petzenstein Palace in Gorizia* (foto / *Photo*: Carlo Sclauzero).

	Miha Preinfalk, Dragica Čeč,	Uvodnik ♦	393
	Žiga Zwitter, Kornelija Ajlec	Editorial ♦	395
RAZPRAVE	Vojko Pavlin	Plemiška družina Eberstein in Vipolže ♦	397
	Jernej Kotar	Srednjeveška izhodišča za oblikovanje moderne slovenskega naroda in narodne identitete ♦	409
	Vanja Kočever	Teorije in praksa raziskovanja zgodovine slovenske kolektivne identitete ♦	427
	Boris Golec	Nedokončani proces karniolizacije ♦	463
	Andrej Hozjan	Ukrepi notranjeavstrijskih in štajerskih oblasti ob hrvaško-slovenskem kmečkem upor leta 1573 ♦	475
	Tanja Gomiršek	Grof Sigismund Attems (1708–1758) v luči zapuščinskega inventarja ♦	503
	Robert Devetak	Družbene značilnosti Goriške in Kranjske, kot jih je v delu <i>Nektere opazke ruskega profesorja</i> predstavil Baudouin de Courtenay ♦	519
	Marko Štepec	Fotografija 1914–1918: med tehniko, propagando in osebno izkušnjo ♦	529
	Ivan Smiljanić	Javna percepcija stečajev in zadolženosti na Slovenskem v obdobju Avstro-Ogrske in prve Jugoslavije ♦	543
	Aleksander Duh	Obrambna linija Kraljevine Jugoslavije na Koroškem in Štajerskem ♦	553
	Klemen Kocjančič	Med mitom in resnico: razvoj vojnega zgodovinopisja na primeru bitke za Dražgoše ♦	567
	Irena Uršič	Obravnave Slovencev v italijanskih oboroženih silah v obdobju fašizma: med prezrtostjo in upoštevanjem ♦	579
	Urška Lampe	Uporaba metodologije »srednjega glasu« kot način premostitve konfliktnih narecij: primer raziskave o deportacijah iz Julijske krajine v Jugoslavijo po drugi svetovni vojni ♦	595
	Monika Močnik	Posebnosti in izzivi pri delu s fotografskim fondom Marjana Cigliča – primer raziskovanja fonda s poudarkom na potresu v Skopju leta 1963 ♦	607

Uvodnik

V tokratni tematski številki revija *Kronika* objavlja izbor znanstvenih člankov, ki so nastali iz referatov, predstavljenih na jubilejnem, 40. zborovanju slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev, ki je na temo *Izzivi slovenskega zgodovinarstva v 21. stoletju* potekalo v Novi Gorici, 19. in 20. aprila 2023. Zborovanja slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev so bistveno prispevala k številnim temeljnim dosežkom slovenskega zgodovinarstva. Prav s temi zborovanji sta povezana tudi nastanek in uveljavitev revije *Kronika*, poudarja Vasilij Melik v članku »Dvajset zborovanj slovenskih zgodovinarjev« (*Zgodovinski časopis*, 1981), na katerega se naslanjamo v več delih tega besedila.

Tradicija zborovanj slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev sega v leto 1939, ko je dogodek prvič organiziralo *Muzejsko društvo za Slovenijo*. Od leta 1946 dalje je za zborovanje skrbel njegov naslednik, *Zgodovinsko društvo za Slovenijo*, iz katerega je leta 1980 nastala *Zveza zgodovinskih društev Slovenije* (ZZDS). V dolgem časovnem loku sledimo prvotni zamisli, da zborovanja organiziramo v različnih slovenskih pokrajinah. Tradicija organizacije zborovanja vsako drugo leto sega v zgodnja petdeseta leta 20. stoletja; redkim odstopanjem so botrovale posebne okoliščine. Tako je bilo tudi z jubilejnim 40. zborovanjem. Leta 2020, ko bi bil čas za bienalno srečanje, je svet pretresla pandemija covid-19. Tedaj in v letu 2021 smo se soočali z bolezenskimi izzivi, zaprtjem države, vključno z zaprtimi arhivi in nenačrtovanim dolgotrajnim delom v domačem okolju. V želji, da se srečamo v živo, smo avtorice in avtorje prispevkov k sodelovanju na jubilejnem zborovanju zato povabili leta 2022 in ga izvedli aprila 2023.

Na zgodnjih zborovanjih slovenskih zgodovinarjev so predstavili vsega šest do sedem referatov, ki so jim sledile obsežne diskusije. Od 14. zborovanja leta 1968 dalje je bilo referatov nekajkrat po 15 in več, na 19. zborovanju leta 1978 so jih predstavili 27, podobno je bilo na jubilejnem 30. zborovanju slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev leta 2000 referatov 28 (Melik, *Dvajset zborovanj*, 327; Šatej, *30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev*, *Zgodovinski časopis*, 2000). Rast števila raziskovalcev in raziskovalcev, ki v Sloveniji delujemo na področju zgodovinarstva, in ugoden odziv zgodovinarjev in zgodovinarjev na prizadevanja vodstva ZZDS odsevata v dejstvu, da je bilo na 40. zborovanju predstavljeno najvišje število

prispevkov doslej: 81 referatov, poleg dveh okroglih miz, predstavitev več monografij in dveh razstav. Po drugi strani je število nereferentk in nereferentov, ki so se zborovanja udeležili le kot razpravljalke in razpravljalci ali poslušalke in poslušalci, med tridesetim in štiridesetim zborovanjem ZZDS močno upadlo.

Jubilejno, 40. zborovanje je obravnavalo obdobja od starega veka do sodobnosti, zajemalo je široko paleto vsebin z dolgo tradicijo zastopnosti na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev – od temeljnih raziskav do metodološko-konceptualnih prijemov, sintez in aplikativne rabe zgodovine, izobraževanja, vprašanj prezentacij zgodovine v muzeologiji ter arhivistike. V skladu z uveljavljeno prakso zborovanj slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev smo širša zgodovinska vprašanja povezali z regionalnimi specifikami, vrhunec česar je predstavljala mednarodna, slovensko-italijanska plenarna okrogla miza *Obmejno zgodovinarstvo danes. Razumevanje in izzivi Evropske prestolnice kulture 2025 Nova Gorica – Gorica*. Program zborovanja predstavljajo Aljaž Sekne, Barbara Šatej in Oskar Opassi (*40. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Nova Gorica, 19. in 20. april 2023*, *Zgodovinski časopis*, 2023), izvlečki panelov pa so na voljo v knjižici *Izzivi slovenskega zgodovinarstva v 21. stoletju: Jubilejno 40. zborovanje slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev (zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije)*. Vabljeni k ogledu tistih prispevkov, ki niso v obliki nadgrajenih člankov objavljeni v zborovanjski Kroniki – posnetki večine dogodkov s simpozija so dostopni na sistory.si/publication/54783.

Tradicionalno je organizacijsko sodelovanje ZZDS in njenih predhodnikov z regionalnim ali lokalnim zgodovinskim, muzejskim društvom ali ustanovo, ki obravnava zgodovinske teme. Pri organizaciji 40. zborovanja so ZZDS priskočili na pomoč Mestna občina Nova Gorica, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Zavod GO! 2025 in Xcenter, izven regionalnih okvirov pa Inštitut za novejšo zgodovino in Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. INZ in Središče za javno zgodovino Oddelka za zgodovino FF UL sta dala na razpolago snemalno opremo in ekipo, Sergej Škofljanec pa je posnetke zmontiral v filme, kar je omogočilo njihovo spletno objavo. Za prijazno sodelovanje se vsem toplo zahvaljujemo.

Številna zborovanja ZZDS so v slovenski zgodovinskega prostora prinesla svež veter. Tako Jože Maček z referatom *Zgodovinski pogled na varstvo naravnega okolja*, predstavljenim na 19. zborovanju slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev, spada med začetnike okoljske zgodovine na Slovenskem, kar je že leta 1981 Vasilij Melik označil za pomembno novost. Ker gre za vsebinsko področje, ki se posebej hitro razvija,¹ vabljeni na 41. zborovanje ZZDS na temo Človek v družbenem in naravnem okolju v zgodovinski perspektivi, ki bo v Brežicah, 1. in 2. oktobra 2025! Da bi sodelovalo kar največ zgodovinarjev in zgodovinarjev, zborovanje ne bo omejeno na okoljsko zgodovino. Vodstvo ZZDS si želi, da prek interdisciplinarnih

in disciplinarnih vpogledov poglobimo poznavanje družbenih, okoljskih in drugih materialnih okoliščin zgodovinskih dogodkov in procesov ter odsevom teh okoliščin v človeški miselnosti – na podlagi raziskav virov in/ali ustvarjanja izvirnih sintez o inovativnih in tradicionalnih zgodovinskih temah. Vabilo je objavljeno na spletni strani <https://zzds.si/>.

Miha Preinfalk, odgovorni urednik Kronike
Dragica Čech, predsednica ZZDS
Žiga Zwitter, podpredsednik ZZDS in
 predsednik njene raziskovalne sekcije
Kornelija Ajlec, podpredsednica ZZDS

¹ Zgodovinarjem in zgodovinarjem, ki jim je tema nova, za dober vpogled v raziskovalno področje priporočamo dela Isenberg, A. C., ur. *The Oxford Handbook of Environmental History*. New York: Oxford University Press, 2014. Kupper, P., 2021. *Umweltgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. McNeill, J. R., 2003. "Observations on the Nature and Culture of Environmental History." *History and Theory* 42: 5–43. McNeill, J. R., 2010. "The State of the Field of Environmental History." *Annual Review of Environment and Resources* 35: 345–374. McNeill, J. R. in E. S. Mauldin, ur. *A Companion to Global Environmental History*, Chichester: Wiley Blackwell, 2015. Winiwarter, V. in M. Knoll, 2007. *Umweltgeschichte: Eine Einführung*. Köln: Böhlau.

Editorial

The current issue of *Kronika* brings forth a selection of research articles based on papers presented at the fortieth meeting of Slovenian historians, titled *The Challenges of Slovenian Historiography in the Twenty-First Century*, which took place in Nova Gorica on 19 and 20 April 2023. The Slovenian historians' meetings have throughout significantly contributed to numerous landmark achievements of Slovenian historiography. As Vasilij Melik stressed in his article "Dvajset zborovanj slovenskih zgodovinarjev" (*Zgodovinski časopis*, 1981), invoked on several occasions in this editorial, they also led to the launching and establishment of *Kronika* as the central journal of Slovenian local history.

The tradition of Slovenian historians' meetings dates to 1939, when the first such event was organized by the *Museum Society for Slovenia* and those from 1946 onwards by its successor, *Historical Society for Slovenia*—the forerunner of the Historical Association of Slovenia, founded in 1980. From the outset, Slovenian historians have remained faithful to the original concept of organizing the meetings across different regions in Slovenia. The tradition of holding biannual meetings started in the early 1950s, and a few events were marked by extraordinary circumstances, such as, among others, the fortieth meeting of Slovenian historians. In 2020, when it was time to hold the biennial event, the world came to a sudden halt due to the covid-19 pandemic. In that and the following year, we were faced with challenges imposed not only by the disease but also by the closing of borders and state institutions, including archives, as well as the unforeseen extended period of working from home. In the desire to hold an in-person meeting, we therefore invited our contributing authors in 2022 to take part in the meeting that was ultimately organized in April 2023.

Initially, Slovenian historians presented no more than six or seven papers per meeting, accompanied by extensive discussions. From the fourteenth meeting in 1968 onwards, fifteen papers or more were presented on several occasions, twenty-seven at the nineteenth meeting in 1978, and twenty-eight papers at the thirtieth meeting of Slovenian historians in 2000 (Melik, *Dvajset zborovanj*, p. 327; Šatej, *30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev*, *Zgodovinski časopis*, 2000). The

growing number of Slovenian historiographers and a favourable reception among historians of efforts made by the Historical Association of Slovenia are clearly reflected in the record number of papers (eighty-one) that were presented at the fortieth meeting and accompanied by two round tables, presentations of several volumes, and two exhibitions. Conversely, the number of non-presenting participants who only took part in discussions or as audience members, declined drastically between the thirtieth and fortieth meeting of the Historical Association of Slovenia.

The fortieth meeting centred on periods spanning ancient history and modern times, covering a wide array of contents with a long-lasting representation at the Slovenian historians' gatherings, ranging from basic research to methodological-conceptual approaches, syntheses, applied use of history, education, as well as questions concerning the presentation of history in museum and archival sciences. In accordance with the established practice, broader historiographical questions have been used to address regional specificities, most recently also discussed at the Slovenian-Italian plenary round table *Obmejno zgodovino pisje danes. Razumevanje in izzivi Evropske prestolnice kulture 2025 Nova Gorica–Gorica* (Border Historiography Today. Understanding of and Challenges Facing the European Cultural Capital of 2025 Nova Gorica–Gorizia). The programme of the meeting was presented by Aljaž Sekne, Barbara Šatej, and Oskar Opassi (*40. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, Nova Gorica, 19. in 20. april 2023, *Zgodovinski časopis*, 2023), and the abstracts of the panel proceedings are published in the volume *Izzivi slovenskega zgodovino-pisja v 21. stoletju: Jubilejno 40. zborovanje slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjev (zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije)*. Contributions not published as extended articles in the current special issue of *Kronika* are available in the form of videos at: sistory.si/publication/54783.

Starting with its forerunners, the Historical Association of Slovenia has developed a solid tradition of collaborating with both local and regional historical and museum societies or institutions in organizing the meetings of Slovenian historians. In the same vein, the association also organized the fortieth gathering in collaboration with the institute Zavod GO! 2025, the Regional

Archives Nova Gorica, the City of Nova Gorica, and Xcenter—a regional organization of creative practices. The Institute of the Contemporary History of Slovenia and the Centre for Public History within the Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana provided their recording equipment and personnel, and Sergej Škofljanec edited the recordings, thus ensuring the online publication of video presentations. Our heartfelt thanks to all of them for their kind cooperation.

The historical association's numerous meetings have consistently provided Slovenian historiography with fresh perspectives; in this regard, Jože Maček, the author of the paper *Zgodovinski pogled na varstvo naravnega okolja* (Protection of the Natural Environment from the Historical Point of View), presented at the nineteenth meeting of Slovenian historians, is considered a pioneer of environmental history in Slovenia, already recognized by Vasilij Melik as an important novelty in 1981. Because this is a particularly rapidly developing field of research,¹ the following, forty-first meeting of the Historical Association of Slovenia, which is scheduled to take place

in Brežice on 1 and 2 October 2025, will centre on the topic of Humanity in Social and Natural Environment from a Historical Perspective. To ensure the cooperation of the greatest possible number of historians, the discussion will not be confined to environmental history. Quite to the contrary, it is the association's aim to further deepen the understanding of social, environmental, and other material circumstances of historical events and processes, as well as the ways in which these circumstances are reflected in human mentality by employing (inter)disciplinary insights, as well as by conducting studies of sources and/or by creating original syntheses on innovative and traditional historiographical topics. The invitation is published on the association's website: <https://zzds.si/>.

Miha Preinfalk, Managing Editor of *Kronika*
Dragica Čeč, President of ZZDS
Žiga Zwitter, Vice-President of ZZDS and
 head of its research section
Kornelija Ajlec, Vice-President of ZZDS

¹ Historians unfamiliar with this topic can obtain a good insight into the research area by consulting the works of Isenberg, A. C., ed. *The Oxford Handbook of Environmental History*. New York: Oxford University Press, 2014. Kupper, P. *Umweltgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021. McNeill, J. R. "Observations on the Nature and Culture of Environmental History", *History and Theory* 42: 5–43, 2003. McNeill, J. R. "The State of the Field of Environmental History". *Annual Review of Environment and Resources* 35: 345–374, 2010. McNeill, J. R., and E. S. Mauldin, eds. *A Companion to Global Environmental History*, Chichester: Wiley Blackwell, 2015. Winiwarter, V., and M. Knoll. *Umweltgeschichte: Eine Einführung*. Cologne: Böhlau, 2007.

VOJKO PAVLIN*

Plemiška družina Eberstein in Vipolže

IZVLEČEK

V času goriškega grofa Henrika II. so se nekateri člani koroške plemiške rodbine Eberstein ustalili na Goriškem in prav posebej v Vipolžah. Namen tega prispevka je osvetliti način, kako je do tega prišlo, dopolniti sliko imetnikov gradu in fevda Vipolže v 14. stoletju ter v zgodovinski spomin tega briškega kraja vrniti ime Ebersteinov, ki jih je zaradi podobnosti imena prekrivala dolga senca družine Herberstein.

KLJUČNE BESEDE

goriški grof Henrik II., plemiška družina Eberstein, Gerold Rauch, Vipolže, Gramogliano, plemstvo

ABSTRACT

THE NOBLE EBERSTEIN FAMILY AND VIPOLŽE

In the time of Heinrich II, Count of Gorizia, some members of the Eberstein noble family from Carinthia settled in Gorizia and especially Vipolže (Vipulzano/Wippelsach). The aim of the article is to shed light on how this came about, to complete the list of the owners of the Vipolže manor and fief in the fourteenth century, and to recommit the Ebersteins' name to the historical memory of this place in the Goriška Brda ("Gorizia Hills"), after it has long remained in the shadow of the Herberstein family due to the similarity in their names.

KEY WORDS

Heinrich II, Count of Gorizia, noble family of Eberstein, Gerold Rauch, Vipolže (Wippelsach/Vipulzano), Gramogliano, nobility

* dr., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Koper, vojko.pavlin@zrs-kp.si, ORCID: 0000-0002-0781-5216

UVOD¹

Leta 2023 je minilo sedemsto let od smrti goriškega grofa Henrika II., najmočnejšega predstavnika svojega rodu, ki je 23. aprila 1323 nenadoma umrl v Trevisu. Pozneje so ga skupaj s sinom Ivanom Henrikom pokopali v družinski grobnici v benediktinskem samostanu Rožac.² Prav Henrik II. je zaslužen za to, da so se nekateri člani plemiške rodbine Eberstein ustalili na Goriškem in prav posebej v Vipolžah. Namen tega prispevka je osvetliti način, kako je do tega prišlo, dopolniti sliko imetnikov gradu in fevda Vipolže v 14. stoletju ter ime Ebersteinov vrniti v zgodovinski spomin tega briškega kraja in Goriške nasploh.

To velja izpostaviti toliko bolj, ker se je Ebersteinom zgodila nenamerna krivica, saj jih je Carl von Czoernig, pisec goriške zgodovine v drugi polovici 19. stoletja, zaradi podobnosti imena imel za Herbersteine.³ Ti so bili v njegovem času veliko bolj znani, toliko bolj, ker jih je v 16. stoletju proslavil vipavski diplomat Sigismund (Žiga) Herberstein. Toda Herbersteini so bili štajerska rodbina,⁴ ki z goriško preteklostjo v srednjem veku ni imela opravka.

EBERSTEINI, »URADNIŠKA DRUŽINA« GROFOV GORIŠKIH

Ebersteini so nosili ime po gradu Eberstein nad istoimenskim naseljem v dolini Krčice (Görtschitz), nedaleč od Šentvida na Koroškem. Slovensko ime kraja je Svinec. Člani te razvejane ministerialne družine so se uvrščali med podanike goriških grofov, ki so bili vredni največjega zaupanja. Kakor poudarja Peter Štih, so bili Ebersteini najpomembnejša »uradniška družina« grofov Goriških.⁵ Pri delu dvorne pisarne so se goriški grofje pogosto zanašali nanje,⁶ pod Henrikom

II. pa so bili Ebersteini sploh nesorazmerno močno zastopani v goriški upravi.⁷

Najpomembnejši štirje uradniki na prehodu iz 13. v 14. stoletje – njihove naloge so bile učinkovito delovanje dvora, vojaška pripravljenost, upravljanje s prihodki in ustrezna preskrba dvorne kuhinje – so bili dvorni mojster, maršal, komornik in kuhinjski (kuharski) mojster.⁸ Prav vse omenjene funkcije so okusili člani rodbine Eberstein. V zadnjem desetletju Henrikovega vladanja so zasedali celo tri mesta od štirih imenovanih. Ti trije, vsi milesi (vitezi), so bili: komornik Pilgrim Eberstein (1316–1323), imenovan tudi po Dürrensteinu, maršal Friderik Eberstein (1313–1324), že prej verjetno tudi kuhinjski mojster (1310–1313), in dvorni mojster Gerold Eberstein z vzdevkom Rauch (1305–1324). Zadnja dva, Friderik in Gerold Rauch, ki sta v virih velikokrat omenjena v grofovem najožjem spremstvu, sta bila nadpovprečno dolgo v grofovi službi. Gerold je bil celo edini, ki je služboval v celotnem obdobju vladanja Henrika II.,⁹ kar jasno govori o prestižu tega moža. Oba omenjena Ebersteina sta (posredno) povezana z vipolško zgodovino.

Pečat goriškega grofa Henrika II. (Preinfalk in Bizjak, *Turjaška knjiga listin*, str. 421, št. 7).

POT V VIPOLŽE

Goriški dvorni oziroma »centralni« uradi niso bili statični, ampak so se po potrebi premikali skupaj z grofom na njegovih poteh.¹⁰ Kljub temu so se v času Henrika II. pogosto zadrževali na go-

¹ Članek posvečam v hvaležen prijateljski spomin na zgodaj preminulega duhovnika in zgodovinarja Alessija Stasija, izjemnega poznavalca goriške zgodovine, ki je v Vipolžah našel svoj drugi dom.

² Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 343–345; Baum, *I Conti*, str. 133–134; Varanini, *Enrico II*, str. 271; Härtel, *Le fonti*, str. 183–184.

³ Czoernig, *Görz*, str. 633.

⁴ Nazadnje temeljito o tej rodbini Grahornik, *Genealogija rodbine Herberstein*.

⁵ Štih, *Goriški grofje*, str. 201; Štih, *Vloga ministerialov*, str. 155.

⁶ Tako sta bila Bernhard in Friderik Eberstein v začetku šestdesetih let 13. stoletja notarja grofa Majnharda IV. (Preinfalk in Bizjak, *Turjaška knjiga listin*, št. 9, str. 63–64). Na prehodu iz 13. v 14. stoletje je bil dvorni notar grofa Alberta II. Konrad Eberstein (Kos, *K zgodovini*, 2–3, str. 7; ASG, ACC, GC, n. 143, c. 471). Pelegrin/Pilgrim Eberstein je bil, preden je prevzel službo dvornega komornika (verjetno leta 1316), pisar grofa Henrika II. (Štih, *Goriški grofje*, str. 190).

⁷ Štih, *Goriški grofje*, str. 199.

⁸ Štih, *Goriški grofje*, str. 183–194.

⁹ Štih, *Goriški grofje*, str. 183–184, 187–194, 199–200.

¹⁰ Štih, *Goriški grofje*, str. 181–182.

riškem gradu, ki je bil izpostavljen grofova rezidenca. Od tam je na začetku 14. stoletja grofov posredni ali neposredni oblastni pogled segal proti zahodu tja do Trevisa in Padove, proti vzhodu pa čez Kras in Brkine v notranjost Istre do Kvarnerja ter prek delov Dolenjske v Belo krajino do Kolpe.¹¹

Tako kot velja za marsikateri drugi rod, so tudi Ebersteini zaradi grofovega oblastnega težišča v Gorici tja prišli s Koroškega. Ta trend premikov plemstva v smeri sever-jug je bil že tako stalnica načrtno politike Goriških, ki so se najbolj zanesli na svoje stare vazalne rodbine v Pustriški dolini in na koroških posestvih.¹² V (Zgornji) Gorici, ki jo je grof Henrik leta 1307 tudi formalno povzdignil v mesto, so nekateri iz ebersteinske rodbine našli svoj novi dom.¹³ Eno vejo te rodbine je posestna pot popeljala v Vipolže.

Franc Kos v svojem temeljnem delu o Goriških brdih v srednjem veku Ebersteinov kot imetnikov vipolškega fevda sicer ne omenja.¹⁴ Kaže, da ni hotel pritrditi Czoernigu, ki v svojem delu o zgodovini dežele Goriške navaja, da je goriški grof Henrik že leta 1311 Vipolže podelil v fevd Frideriku Ebersteinu,¹⁵ potem ko so bili prejšnji imetniki Vipolž, ki so se imenovali po kraju, odslovljeni.¹⁶ Czoernig, kot že rečeno, govori o Herbersteinu, čeprav gre gotovo za Ebersteina, tedaj še ne grofovega maršala. Kos je morda prav zato podvomil v resničnost navedbe, gotovo pa tudi ni bil navdušen nad manj zanesljivim čedajskim notarjem in zgodovinarjem iz 16. stoletja Marcantoniem Nicolettijem, ki ga povzema Czoernig.¹⁷

Tudi če je ta podelitev postavljena pod vprašaj, so se Ebersteini, kot bo razvidno iz nadaljevanja, v Vipolžah nesporno ustalili. Vprašanje pa je, ali je to res veljalo že za Friderika, ki se v številnih

navedbah po letu 1311 ne imenuje po Vipolžah.¹⁸ Kot Ebersteina in *gospodina iz Gorice ter mojstra dvora cesarstva* pozna Friderika tudi *Istarski razvoj*.¹⁹ Grofov maršal je očitno bival v hiši/dvoru v Gorici, kjer je 26. marca 1324, torej leto po smrti grofa Henrika, dal na smrtni postelji napisati oporoko.²⁰ Za dediča je imenoval sina Nikolaja in hčer Elizabeto (*Alzubeta*), za kraj njegovega večnega počitka pa je bila določena Marijina *ecclesia maior* v Čedadu.²¹ Sin Nikolaj je imel, bržkone iz očetove dediščine, hišo v Gorici in se, kot kaže, prav tako ni imenoval po Vipolžah.²² V Gorici je še dolga leta živela Friderikova žena Hildegarda, ki je bila hči Vošalka Wachspeutla z Novega gradu (Neuhaus) oziroma Momjana.²³ Skupaj s sinom se kot *Hiltigart von Görz* omenja še aprila 1341.²⁴

Friderik Eberstein je za izvršitelja oporoke imenoval dve osebi – tako kot Friderik sta imeli viteški naslov –, ki jima je moral dovolj zaupati. Henrik, sin pokojnega Andreja iz Pevme, je bil gradiščan goriškega gradu, *Raunil* (*Rawil*)²⁵ *Ebri-*

18 Kos, K zgodovini, 2–3, str. 7.

19 Štih, *Goriški grofje*, str. 188.

20 Bianchi, *Documenti* (1317–1325), št. 375, str. 633–636.

21 *D. Federicus miles de Ebristayn, olim magnifici viri d. Henrici illustris comitis Goritie marescalcus* je v ta namen čedajskemu kapitlju volil tri marke denarjev iz posesti v kraju San Pietro d'Isonzo z naročilom, naj kapitelj imenuje beneficiata, ki naj dnevno mašuje za njegovo dušo pred oltarjem sv. Nikolaja v cerkvi sv. Janeza Krstnika. Že decembra 1318 je Friderik skupaj s Filipom, sinom pok. *Quontija* iz Čedada, od čedajskega dekana in kapitlja dobil dovoljenje za postavitve nagrobnega spomenika (Bianchi, *Documenti* (1317–1325), št. 103, str. 204). V dominikanskem samostanu v Brežah je ohranjen nagrobni kamen z grbom družine Eberstein in imenom pokojnika (Friderik), letnica pa iz fragmentarnega napisa ni razvidna. Sklepajo, da je bil postavljen leta 1324 in da je tam pokopan grofov maršal (*Die Inschriften: hw.oeaw.ac.at/inschriften/kaernten-2/teil_1/kaernten-2-obj36.xml*). Vendar ne more biti dvoma, da gre za drugega (starejšega) istoimenskega Ebersteina, čigar delovanje je bilo omejeno na Koroško.

22 Štih, *Goriški grofje*, str. 184. Januarja 1335 se Nikolaj (*Nyculusius*) Eberstein skupaj z materjo Hildegardo omenja kot stanovalec v (Spodnji) Gorici (Komatar, *Ein Copialbuch*, str. 54).

23 Štih, *Goriški grofje*, str. 244.

24 ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 296–297. Šlo je za podelitev nekdanjega fevda Friderika Ebersteina milesu Henriku iz Lavanta s strani goriškega grofa Alberta IV. V listini se omenja Hildegardin drugi mož Friderik iz Vipave. Friderikov sin Nikolaj verjetno ni identičen z leta 1337 omenjenim Nikolajem z Novega gradu (Neuhaus), kuhinjskim mojstrom goriške grofice Beatrike, vdove grofa Henrika II. (Štih, *Goriški grofje*, str. 184, 188), pač pa z Nikolajem Ebersteinom, glavarjem v Pazinu leta 1362 (Hajdinjak, *Dobrnski*, str. 377).

25 Bianchi (*Documenti* (1317–1325), št. 375, str. 633–634) ima sicer *Kaunil*, pri čemer gre morda za napačno branje ali le tipkarsko napako. Manzano (*Annali*, 4, str. 166), ki povzema (v italijanščini) Bianchija, pač ponovi isto napako. Guglielmo (Viljem) Coronini Cronberg ima v transkrip-

11 Wiesflecker, *Die politische Entwicklung*, str. 342–343; Štih, *Goriški grofje*, str. 32–33.

12 Štih, *Goriški grofje*, str. 162–164; Štih, *Vloga ministerialov*, str. 150–151, 155–156. Gerold Eberstein, ki je bil aprila 1314 prisoten pri prisegi ob mirovnem sporazumu med grofom Henrikom in Trevisom, je izrecno imenovan kot *teotonichus* (ASG, ACC, GC, n. 144, c. 40).

13 Kos, K zgodovini, I, str. 12.

14 Kos, *Goriška Brda*, str. 49–51.

15 Czoernig, *Görz*, str. 633.

16 Manzano, *Annali*, 4, str. 7. Po tem sodeč je bil zadnji predstavnik stare vipolške rodbine najbrž Peter, Ulrikov sin, ki se maja 1310 omenja med pričami pri donaciji plemiških sosedov iz Barbane čedajskemu kapitlju (ASG, ACC, GC, n. 144, c. 2).

17 Cargnelutti, Nicoletti Marcantonio, str. 1827–1830. Kos se o tem avtorju, ko v neki opombi (*Goriška Brda*, str. 70, op. 240) citira Francesca Manzana, posredno izrazi takole: »Manzano ima v svojih knjigah mnogootic, katere je dobil v Niccolettijevih spisih o oglejskih patriarhih. Ker so te notice nezanesljive, dostikrat pa kar naravnost neresnične, zato jih nisem uporabljal.«

stayn pa je bil zelo verjetno v sorodstvu z grofovimi maršalom. Zanj izvemo, da je tedaj bival (*commorante*) v furlanskem kraju Gramogliano ob vznožju (Goriških) Brd pri kraju Corno di Rosazzo, torej nedaleč od benediktinskega samostana Rožac. Ne more biti dvoma, da je ta Eberstein ista oseba kot vitez *Reulus* iz Gramogliana, ki se omenja dve leti prej (22. avgusta 1322) kot kupec posesti v Lipi na Krasu, ki je štela šest hub.²⁶ Posel, ki je bil sklenjen na gradu Gramogliano, je določal, da lahko prodajalec Konrad Rihemberški (z bratom Ditmarjem) prodano dobi nazaj, če v določenem času poravna kupnino. Pri tem pravnem dejanju je bil med pričami »istoimenski« brat gramoglianskega plemiča, *Reulus* iz Vipolže (*de Wipulsa-no*), ki pa za razliko od brata ni bil miles.

Renlusa iz Vipolže Franc Kos ni povezal s koroško družino Eberstein,²⁷ saj brata *Reulus* ob nakupu Lipe nista označena z izvirnim »priimkom«, pač pa po svojem fevdnem sedežu. Vendar pa prav gramoglianska paralela pomaga razvozlati ebersteinsko uganko. *Reulus* (*Renlus*) iz Gramogliana se je do tega fevda dokopal le leto pred nakupom Lipe, 4. septembra 1321. V Krminu ga je za sto mark oglejskih denarjev kupil od plemičev, imenovanih po tem kraju.²⁸ Vir ga imenuje *Geroldus miles dictus Raulus de Hebristayn*. Novopečeni gramoglianski plemič je torej moral biti identičen z Geroldom Rauchom iz Ebersteina, dvornim mojstrom grofa Henrika II.

Nenavadnost vzdevka je botrovala temu, da so ga v italijanski literaturi iz *Raul(us)a* pomotoma prekrstili v *Paul(us)a*, prav tako pa se je (po Czoernigu) zasidrala napačna trditev, da je šlo za rodbrno Herberstein.²⁹ Da gre nesporno za grofovega dvornega mojstra Gerolda Raucha, pričuje tudi potrditev nakupa Lipe 19. oktobra 1322, do katere je prišlo v rihemberškem dvoru v (Spodnji) Gorici. Gerold je bil tokrat imenovan *Rohon, magister curie*.³⁰

Gramogliansko posest je Gerold kupil tudi v imenu svojega brata *Raulinusa* (in ne *Paulinusa*). Zopet (kot pri nakupu Lipe) torej srečamo skupaj oba brata, le da v tem primeru pomanjševalnica vzdevka priča o tem, da je moral biti *Raulin(us)*, tudi v tem primeru naveden brez viteškega naslova, mlajši brat. Hkrati za oba izvemo, kje sta v tem letu

(1321) bivala. Gerold Rauch(l) (*Raul*) je bil *habitor* na Vogrskem, Rauchlin (*Raulin*) pa že v Vipolžah!

Sicer pa sta brata skupaj izpričana že na začetku leta 1313 kot kupca osmih hub v vasi Crauglio, ki je spadala pod župnijo Aiello (del Friuli). Te so bile patriarhov fevd, a z odvetščino podložne goriškemu grofu. Tedaj je Adalbert iz Cuccagne to posest prodal *Rehulusu*, ki je tudi v tem primeru deloval v imenu brata *Rahulinusa*.³¹ Nobeden od njiju ni bil (še) imenovan po kakem fevdu, temveč s »priimkom« Eberstein.³² Vir pa razkrije ime njegovega očeta. Henrik/Heinz (*Ayncius*) iz Ebersteina je bil tedaj že pokojni,³³ je pa že on imel vzdevek Rauch, ki sta ga sinova potemtakem »podedovala« od njega.

Morda bi smeli pomisliti, da se za imenom Rauch skriva uradniški naslov kuhinjskega mojstra, ki bi lahko dal ime članom te družine, a med nosilci te dvorne funkcije ni mogoče najti ustreznega Ebersteina.³⁴ Pač pa je ta vzdevek (*Rauhl*, *Rewlinus*) imel grofov komornik (1295–1310).³⁵ Že zaradi značilnega vzdevka, ki je bil razpoznavni znak v tedanji izbrani družbi, so člani te veje rodbine Eberstein polagoma opuščali izvorni ebersteinski »priimek«. V virih, sploh z latinsko-italijanskim pridihom, pa vzdevek Rauch (tudi zaradi neizgovorjenega h-ja) nastopa v številnih različicah, včasih skoraj do nerazpoznavnosti, npr.: *Rehul*, *Ruho*, *Ravu*, *Rugo*, *Rao*.³⁶ Vsekakor lahko to vejo rodu poimenujemo Rauchova veja Ebersteinov, ki je zaznamovala Vipolže (in Gramogliano).

31 ASG, ACC, GC, n. 144, c. 24.

32 Skupaj nastopata še večkrat. Kljub vprašljivosti velja spomniti na slikovit opis fajde v istem letu (1313) med pretežno briškimi plemiči v času odsotnosti grofa Henrika. Ebersteina, ki jima ne pripisujejo briške posesti, sta imenovana *Paul* in *Paulin Herberstein*. V spopad naj bi bila vključena tudi njuna sorodnika, Friderik Eberstein in Pilgrim iz Solkana (Czoernig, *Görz*, str. 534; Manzano, *Annali*, 4, str. 25–26). Julija 1317 sta brata navedena med pričami (*Raulinus, frater dicti domini [magistri] Rahonis*) pri delitvi vazalov med grofa Henrika in Jancila iz Fojeane (Bianchi, *Documenti* (1317–1325), št. 32, str. 87; Kos, K zgodovini, 4–6, str. 3).

33 Kaže pa, da je bil maja 1312 še živ, če ga lahko enačimo z *Ancilom* iz Ebersteina (Otošec, *Gradivo*, št. 290, str. 72).

34 Štih, *Goriški grofje*, str. 190–193.

35 Kos, K zgodovini, 4–6, str. 3; Štih, *Goriški grofje*, str. 191. Če je ta Rauch Geroldov oče Henrik, bi ga lahko hipotetično povežemo s Hainzmanom iz Gorice, komornikom v letih 1285–1297, in/ali z vitezem Henrikom, komornikom v letih 1300–1316 (Štih, *Goriški grofje*, str. 191–199). Vendar pa se Henrik Rauch v virih večinoma pojavlja z osebnim imenom *Heinzl* (prim. Otošec, *Gradivo*, št. 290, str. 72; št. 335 in 337, str. 79). Morda se v katerem od teh uradnikov z imenom Henrik skriva že istoimenski Rauchov mlajši sin, čeprav je to manj verjetno.

36 Prim. Kos, K zgodovini, 2–3, str. 9. Omembe Gerolda Raucha se vrstijo od leta 1299 do 1329.

ciji pravilen zapis *Rawil* (ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 146–148).

26 Bianchi, *Documenti* (1317–1325), št. 319, str. 535–536; Manzano, *Annali*, 4, str. 142–143.

27 Kos, Goriška Brda, str. 49. Kos je vipolškega plemiča »prekrstil« v *Renlusa*.

28 ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 94–96.

29 Benvenuti, Gramogliano, str. 92; Miotti, *Le giurisdizioni*, str. 258.

30 ASG, ACC, GC, n. 144, c. 123.

Današnja podoba gradu Eberstein (wikipedija;
foto: Johann Jaritz).

Rauchlin je torej prvi gotovo izpričani Eberstein v Vipolžah.³⁷ Za razliko od Gerolda ni povsem gotovo, kako mu je bilo sploh ime. Kaže pa, toliko bolj, ker je moral biti edini Geroldov brat, da se je tako kot oče imenoval Henrik.³⁸ Od kdaj so bile Vipolže njegov dom, ni znano, a prva njegova (verjetna)³⁹ znana vipolška omemba seže že v november 1314 (*Rayuin de Ebristaygno*),⁴⁰ kar je že »sumljivo« blizu domnevne podelitve Vipolž Frideriku Ebersteinu leta 1311. Povedno je, da se *Rayuin* še imenuje po Ebersteinu, v Vipolžah pa je (le) bival. To je morda pomenilo, da (še) ni bil imetnik vipolškega fevda. Naslednje desetletje je pokazalo, da je bil (postal) Rauchlin očitno tudi polnopravni uživalec dvora (gradu) in fevda Vipolže.

³⁷ Tu velja zaradi korektnosti dodati, da se *Paulus* iz Vipolž omenja že decembra 1273 (CKSL), v drugi doslej znani najstarejši omembi Vipolž (HTP, str. 572). Morda gre le za naključje in se je ta vipolški plemič dejansko imenoval Pavel. Imena nekaj modrokrvnih, ki se v naslednjih 50 letih imenujejo po Vipolžah, namreč nič ne spominjajo na ebersteinska imena. Proti koncu 13. stoletja se omenja Ulrik iz Vipolž, njegovi sinovi pa so bili *Wolissa*, *Marold* in *Peter* (Manzano, *Annali*, 4, str. 7; Kos, Goriška Brda, str. 49; Otorepec, *Gradivo*, št. 7, str. 28; št. 57, str. 38). Smeli bi namreč pomisliti, da je bil *Paulus* Henrik Rauch, vendar se ta v poznejših virih ne imenuje po Vipolžah in praviloma kot Eberstein. Za opozorilo na to omembo iz CKSL se zahvaljujem dr. Matjažu Bizjaku.

³⁸ Kos, K zgodovini, 2–3, str. 9. Omemba je iz leta 1299: *Heinricus, frater Giraldis dicti Ravu de Goricia*. Nekaj dvoma se ob tem poraja zaradi omembe iz leta 1314, da je bil sin *Aynčila* iz Ebersteina (tudi) *Pelegrin* (Otorepec, *Gradivo*, št. 337, str. 79).

³⁹ Ni povsem gotovo, da gre zanj; po imenu sodeč, čeprav je to manj verjetno, bi lahko šlo tudi za brata Gerolda.

⁴⁰ Otorepec, *Gradivo*, št. 345, str. 81. Ebersteinova prisotnost v Vipolžah je izpričana tudi leta 1316, ko je *Rewel*, sin pokojnega *Aynerija* iz Ebersteina, od Matije Ruba iz Vipolž kupil eno kmetijo, ki jo je Ruba imel v fevdu od goriških grofov (Kos, Goriška Brda, str. 51). Eberstein se verjetno skriva tudi v nejasnem zapisu imena gospoda iz Vipolž (*de Vipolčano*) januarja 1318 (ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 63–64).

EBERSTEINI V VIPOLŽAH PO HENRIKU II.

Vzpon Ebersteinov je bil v veliki meri povezan z goriškim grofom Henrikom II. Po njegovi smrti je bila zlata doba Ebersteinov počasi mimo. Gerold Rauch je sicer malodane do smrti igral pomembno vlogo v goriških poslih. Krajši čas je bil še naprej dvorni mojster Henrikove vdove grofice Beatrike,⁴¹ do konca dvajsetih let 14. stoletja pa ga je še mogoče zaslediti v ožjem spremstvu grofov Goriških, tako leta 1327 med zaupniki koroškega vojvode Henrika Goriškega, skrbnika mladoletnega grofa Ivana Henrika, pri restituciji Postojne oglejskemu patriarhu⁴² in oktobra 1329 v vlogi zastopnika grofa Alberta (IV.) Goriškega, generalnega glavarja goriške grofije, pri mirovnem sporazumu s patriarhom Paganom Della Torre⁴³ ter nazadnje junija 1330 kot prvega med pričami pri sporazumu med patriarhom in goriškimi grofi, ki jih je zastopal glavar Grifo Čreteški.⁴⁴

Raul iz Ebersteina je bil v tem času že tako znan, da njegovega osebnega imena (Gerold) ni bilo več treba izpostavljati. Prav tako mu v zgornjih primerih ne pridajajo gramoglianskega atributa, gotovo zato, ker je bil ta omejen na ožji prostor. Dokaz, da gre ves čas za eno in isto osebo, je potrditev prodaje gramoglianske posesti Ebersteinom. Leta 1327 se je Sofija, žena Nikolaja iz stare gramoglianske rodbine, odpovedala pravicam do Gramogliana. Novi gramoglianski gospod je imenovan *miles Geroldus dictus Raulus de Gramolano*, sin pokojnega *Aynciusa*, imenovanega *Raulus de Hebristayn*, pri čemer se zopet omenja Geroldov brat *Raulinus de Vipolsano*.⁴⁵ Rauchlin v dvajsetih letih 14. stoletja ni bil (več) le bivajoč (*commorante*) v tem briškem kraju, temveč se je po Vipolžah tudi imenoval.

Gerold Rauch Eberstein je umrl v drugi polovici leta 1330 ali v začetku naslednjega leta.⁴⁶ Njegov rod je v Gramoglianu nadaljeval sin Tomaž (*filius quondam domini Rauli de Gramolano, qui fuit olim de Hebrystain*),⁴⁷ ki je imel vsaj še dva

⁴¹ Štih, *Goriški grofje*, str. 194. V tej službi je izpričan še aprila 1324 (Bianchi, *Documenti* (1317–1325), št. 379, str. 639).

⁴² Bianchi, *Documenti* (1326–1332), št. 466, str. 83.

⁴³ Bianchi, *Documenti* (1326–1332), št. 593, str. 353–356.

⁴⁴ ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 192–193.

⁴⁵ ASG, ACC, GC, n. 144, c. 171.

⁴⁶ Februarja 1331 se omenja *Cesarea*, že vdova po Geroldu (ASG, ACC, GC, n. 144, c. 195).

⁴⁷ ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 200–201. Tomaž je julija 1331 prosil in prejel investituro od nekdanjega prodajalca gramoglianske posesti Nikolaja iz Gramogliana, ki je bil tedaj habitator v krminskem gradu. Prim. Kos, Iz arhiva, št. 29, str. 76: leta 1341 se omenja Tomaž iz Gramogliana, sin *Rewhona*.

brata, Ulrika in Bern(h)arda.⁴⁸ Značilen družinski ebersteinski vzdevek Rauch (v pomanjševalni obliki) z njimi ni šel v pozabo.⁴⁹

V Vipolžah je medtem gospodaril Jakob, ki so ga imenovali s furlansko različico Jakomuc.⁵⁰ Izpričano je, da je bil ebersteinskega rodu (*quondam Raui de Vipulčacho/Vipulzano*),⁵¹ kar bi glede na obliko vzdevka sicer kazalo na to, da je bil prej Geroldov sin kot njegov nečak, Rauchlinov sin.⁵² Poročen je bil z Viliburgo, hčerko Matije (*Mathiussius*) iz Soffumberga.⁵³ Od 40. do 70. let 14. stoletja se večkrat omenja v pravnih dejanjih svojih briških sosedov in v povezavi s sorodniki v Gramoglianu.⁵⁴ Delovanje družine se je očitno bolj omejilo na lokalne zadeve, se je pa morda v njihovem obdobju prej stolpasti plemiški dvor z dozidavami prelevil v pravi grad, sicer še vedno manjših razsežnosti.⁵⁵

Jakomuc je imel brata Alojza, ki je umrl pred njim, prav tako Alojzov sin Tomaž, ki je umrl mlad in brez potomcev, saj je v oporoki julija 1373 za dediča postavil strica Jakomuca. Tomaža naj bi pokopali na pokopališču Marijine *ecclesiae maioris* v Čedadu, tamkajšnjemu frančiškanskemu samostanu pa je bila za Tomažev dušni blagor letno namenjena marka novih oglejskih denarjev.⁵⁶

Po Jakomucovi smrti⁵⁷ je goriški grof Majnhard VI. avgusta 1379 vipolški fevd podelil najstarejše-

mu Jakomucovemu sinu Frideriku.⁵⁸ Poleg gradu Vipolže z vsem pripadajočim je k posesti spadala vas Bodrež pri Kanalu (osem kmetij in pustota) in kmetije z vinsko desetino na Sabotinu (verjetno v (pod)sabotinskih vinskih gorica). Po dosedanjem vedenju je v tej listini plemiški dvor prvič omenjen kot grad oziroma utrdba (*vest*).⁵⁹

Zakaj je potem kmalu prišlo do dveh hitrih (fevdnih) investitur v letih 1383 in 1384,⁶⁰ in še to plemičema, ki se nista imenovala po Vipolžah? Uganko nam pomaga razvozlati oporoka, ki jo je julija 1382 *in castro Vipulzani* dal zapisati Jakomucov mlajši sin in Friderikov brat Nikolaj Gerard.⁶¹ Oporočitelj je za upraviteljico vipolške posesti in gradu (*gubernatrix castri*) določil mater Viliburgo (*Vilimbirch*). Na tej osnovi lahko sklepamo, da je bil starejši brat Friderik, prejemnik vipolškega fevda leta 1379, že pokojni. Je pa Gerard⁶² imel še mladoletnega brata Ulrika in sestro Ivano (*Zuani-na*). Ulrik naj bi s polnoletnostjo prevzel vipolško dediščino. Če se to ne bi zgodilo, je oporočitelj sestri že vnaprej zagotovil sto mark denarjev, s katerimi naj bi prosto razpolagala. Manjše zneske je namenil še grajskima služabnici in služabniku. Za zadnje počivališče si je Gerard izvolil (župnjsko) cerkev sv. Mihaela v Biljani. Morda je bila tam njihova družinska grobnica.

Vse kaže, da so bili vipolški Ebersteini v tistih letih pogosto odeti v črnino. Predvidoma tudi najmlajši Ulrik ni več živel dolgo; že septembra 1383 je goriški grof Majnhard vipolški grad zaupal Frideriku, sinu pokojnega Nikolaja Neuhausa.⁶³ Vendar pa pri tem ni šlo za fevdno investituro. Grof ga je le ohišil (*behaust*), da bi skrbel za grad in ga branil. Šlo je torej za službeno podelitev, pri čemer bi moral Friderik takoj zapustiti grad, kadar bi to grof od njega zahteval!

Grofova izbira postane bolj razumljiva, ko izvemo, da je ta družina v Vipolžah že živela vsaj od leta 1376;⁶⁴ bodisi v samem gradu bodisi – verjetneje – v nekem plemiškem dvoru v kraju.⁶⁵ Friderik, sin Nikolaja Neuhausa (*Nichil de Castrono-*

48 Vsi trije bratje iz Gramogliana (*von Gramenlach*) se omenjajo med pričami v listini, ki je bila izstavljena 9. septembra 1358 v Codroipu (ÖStA, HHStA, HS W 594, f. 75).

49 Sem pa tja jih namreč identificirajo tudi s tem imenom, na primer Ulrik *Rehuel* leta 1352 (Joppi, Documenti Goriziani, 16, št. 219, str. 13) in Bernhard *Reuchlein*, ko je leta 1361 od goriškega grofa Majnharda za posojilo stotih mark denarjev prejel v zastavo 15 hub (ÖStA, HHStA, HS W 594, f. 62).

50 Kos, Goriška Brda, str. 49.

51 ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 345–346 (1346 XI 13); n. 145, c. 42 (1375 I 19).

52 To bi lahko izhajalo tudi iz oporoke, ki jo je marca 1366 dal zapisati *Gayard Juvenis* iz Gramogliana. Dediščino je enakomerno razdelil med štiri deležnike. Trije so bili iz Gramogliana, četrti del je pripadel Jakomucu iz Vipolž in Jakomucovemu nečaku Tomažu (ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 545–546; n. 145, c. 53). Jakomuc pa je bil tudi med izvršitelji oporoke.

53 *Archivio Coronini-Cronberg*, št. 1096, str. 225. Grad Soffumbergo (Scharfenberg), od koder je izhajala pomembna kastelanska družina oglejskih patriarhov, je stal nedaleč od Fojde (Faedis).

54 Na primer v letih 1346 (ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 345–346), 1352 (Kos, Goriška Brda, str. 49), 1364 (*Zahn, Austro-Friulana*, št. 185, str. 233–234), 1366 (ASG, ACC, GC, n. 144, 545–546), 1373 (ASG, ACC, GC, n. 145, c. 28) in 1376 (ASG, ACC, GC, n. 145, c. 57).

55 Sapač, *Grajske stavbe*, str. 314–315, 332.

56 ASG, ACC, GC, n. 145, cc. 28, 30.

57 Avgusta 1377 je bil še živ (*Archivio Coronini-Cronberg*, št. 958, str. 208).

58 Kos, Goriška Brda, str. 50. Ta Friderik sicer ni identičen s Friderikom iz Vipolž iz leta 1413, kakor pravi Kos.

59 Gl. *HTP*, str. 572–573.

60 Kos, Goriška Brda, str. 50.

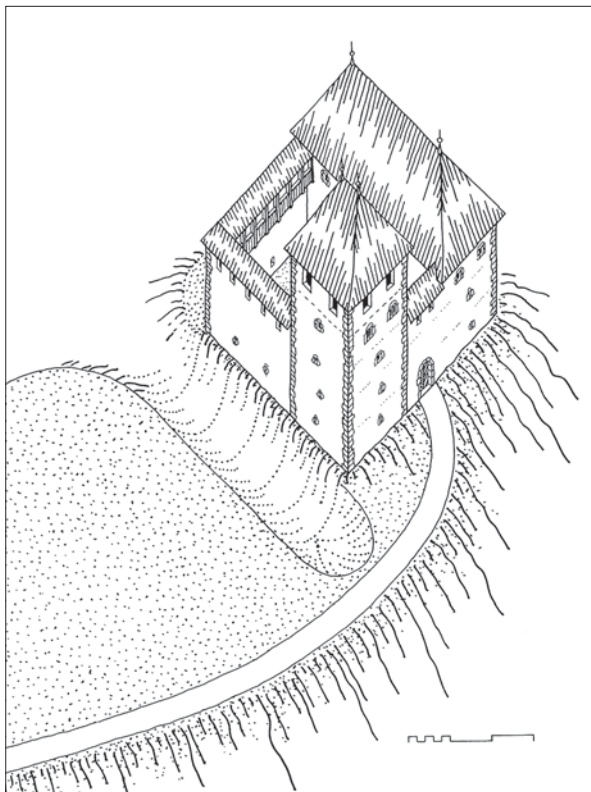
61 ASG, ACC, GC, n. 145, 121–122.

62 To osebno ime je moralo biti prevladujoče, kot izhaja iz dokumenta iz oktobra 1379, v katerem se omenjajo vsi trije vipolški bratje (ASG, ACC, GC, n. 145, c. 96).

63 ÖStA, HHStA, AUR, 1383 IX 29.

64 ASG, ACC, GC, n. 145, c. 49.

65 Po Vipolžah so se v 14. stoletju imenovali še drugi plemiči, ki bržkone niso pripadali ebersteinski rodbini, na primer Matija Ruba, Henrik Fraduc in Jakob (Kos, Goriška Brda, str. 49–51; *HST*, 572–573), kar kaže na to, da ebersteinski dvor (grad) ni bil edino plemiško prebivališče v kraju.

Grad Vipolže v 13./14. stoletju (aksonometrična študija) (Sapač, Grajske stavbe, str. 333).

vo), se namreč ne imenuje po Vipolžah, temveč kot tamkajšnji prebivalec (*habitans in Vipulčano*).⁶⁶ Ni nemogoče, da so bili ti Neuhausi v sorodu z ebersteinskimi Rauchi. Friderik Neuhaus je bil ne nazadnje skupaj z bratom Ivanom vključen v oporoko Nikolaja Gerarda, ki mu je namenil dve hubi.⁶⁷ Vsiljuje se misel, da bi lahko bil Friderik vnuk istoimenskega maršala grofa Henrika II., domnevnega prejemnika vipolškega fevda leta 1311, in Hildegarde z Novega gradu, oziroma predstavnik novograjske veje »s kroglo v grbu«, ki ji je pripadal Nikolaj, kuhinjski mojster grofice Beatrike leta 1337.⁶⁸ Nekateri indici pa dajejo slutiti, da bi lahko šlo za Nikolaja iz Novega gradu (Castelnuovo) ob Tilmentu, ki je bil ravno tako goriški fevd.⁶⁹

⁶⁶ Tako na primer tudi leta 1382 (ASG, ACC, GC, n. 145, c. 131) in leta 1389 (Manzano, *Annali*, 6, str. 42): Friderik je bil poročen s Katarino (*Caterucia*), hčerjo Friderika Cernogoco. Leta 1416 se poleg Ivana iz Vipolž omenja *Federicus de Vipolzano quondam ser Nichili de Castronovo* (ASG, ACC, GC, n. 145, c. 477). Živ je bil še leta 1424, a je tedaj prebival v Vidmu (ASG, ACC, GC, n. 145, c. 552).

⁶⁷ ASG, ACC, GC, n. 145, 121–122.

⁶⁸ Gl. Hajdinjak, *Dobrnski*, str. 377, 409 (genealoška tabela). Prim. op. 24.

⁶⁹ Nikolaj Neuhaus, brat viteza Markvarda, se leta 1344 omenja med samimi furlanskimi pričami okoli Spilimberga (Joppi, *Documenti Goriziani*, 15, št. 178, str. 83). Nikolajev sin Friderik iz Vipolž si je izbral ženo iz furlanske družine Cernogoco (gl. op. 66).

Friderikova oskrba vipolškega gradu je bila kratkotrajna zgodba. Že aprila 1384 je prejel Vipolže (*fortilitium Vipulsach*) v fevd Ivan Rewhel iz Gramogliana.⁷⁰ Iz podelitve je bila izvzeta posest v Gorah – verjetno so mišljene hube v Bodrežu. Iz doslej povedanega pa je že znano, da so bili gramoglianski gospodje bližnji sorodniki Vipolških, vzdevek Rewhel pa kaže na pripadnost ebersteinski rodbini. Ne nazadnje je imel Ivan v fevdu od goriških grofov tudi hišo v (Zgornji) Gorici pod goriškim gradom, ki je mejila na hišo Ebersteinov.⁷¹

Sorodstvena povezava bržkone odseva iz določila v fevdni investituri, ki novemu imetniku Vipolž nalaga, naj poskrbi za Jakomucovo vdovo Viliburgo ter za plačilo dote edinemu preživelemu otroku, Ivani, ki naj bi si izbrala ženina po volji goriških grofov. To kaže na skrb Goriških, da bi njihova posest ne pripadla tujim plemičem.⁷² V zvezi s tem je prišlo do nesoglasij med Ivanom in Viliburgo.⁷³ Vdova, ki se je verjetno kmalu preselila v Čedad, je hčer omožila z ženinom, ki ni pripadal goriški fevdni klienteli.⁷⁴

Ohranjeni viri družine Zucco, ki je pozneje prevzela gramoglianski grad,⁷⁵ nam pomagajo razvozlati, v kakšnem sorodstvenem razmerju je bil Ivan Rewhel z vipolškimi Ebersteini. Gramoglianska veja Ebersteinov je bila zelo razvejana.⁷⁶ Ivan je bil Bernardov sin,⁷⁷ torej vnuk Gerolda Rau-cha, tako da je morala biti Ivana njegova druga

⁷⁰ Joppi, *Documenti Goriziani*, 17, št. 304, str. 297–299; Kos, *Goriška Brda*, str. 50.

⁷¹ Kos, *K zgodovini*, 1, str. 12.

⁷² Prim. Štih, *Goriški grofje*, str. 166–167.

⁷³ ASG, ACC, GC, n. 145, c. 141.

⁷⁴ ASG, ACC, GC, n. 145, cc. 198–199. Februarja 1390 je v tej zadevi interveniral celo goriški glavar Friderik Gleinizer. V pismu čedajskim mestnim oblastem piše, da je bil sklenjen dogovor med goriškim grofom Majnhardom in Ivanom iz Gramogliana, ki naj *Johanninam, consanguineam suam* (!), poroči po posvetu in v skladu z grofovo željo, a je Viliburga Ivano poročila *contra pacta predicta* in brez vednosti Ivana, škofa v koroški Krki, ki je bil tedaj skrbnik mladoletnih grofov Henrika in Ivana Majnharda (njun oče Majnhard je umrl leta 1385). Viliburga je leta 1391 v pravnem sporu z Ivanom uveljavila dediščino po sinovih Gerardu in Ulriku ter dobila v fevd nekaj hub v več furlanskih krajih (ASG, ACC, GC, n. 145, cc. 230–231). Viliburga je morala doživeti visoko starost, če je njena omemba iz leta 1424 verodostojna (ASG, ACC, GC, n. 145, c. 552).

⁷⁵ Gradivo rodbine Cuccagna Zucco iz Gramogliana, ki pomaga osvetliti tudi marsikatero vipolško plat zgodbe, je pridobil Viljem (Guglielmo) grof Coronini Cronberg (1905–1990). Danes je shranjeno v goriškem Državnem arhivu (ASG, ACC, GC).

⁷⁶ O tem priča oporoka *Juvenisa* iz Gramogliana iz marca 1366 (ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 545–546).

⁷⁷ Joppi, *Documenti Goriziani*, 16, št. 233, str. 35; ASG, ACC, GC, n. 145, c. 53, 84.

sestrična. Po poročni pogodbi⁷⁸ sodeč se je Ivan, *quondam domini Bernardi de Gramogliano*, leta 1374 poročil z Nido, hčerko Adalberta Cuccagna iz pomembne kastelanske družine v furlanski Patriji. Kakor je mogoče sklepati iz oporok Ivanovih (verjetno bratrancev) Ulrika (leta 1376) in Randulfa (leta 1382) iz Gramogliana,⁷⁹ je Ivanu pripadla gramoglianska dediščina, zato se je po Gramoglianu imenoval tudi po pridobitvi vipolškega fevda, s čimer je nekako združil ebersteinsko »Rauchovo posest«.

Kot je razvidno iz fevdne investiture goriškega grofa Henrika IV. iz leta 1398,⁸⁰ je gramoglianski Eberstein dalj časa razpolagal z Vipolžami. V njegovih poznih letih je sledila nenavadna koroška avantura, ki postane razumljivejša in zelo povedna, ko izvemo, da je bil njegov (začasni) cilj prav grad Eberstein. Marca 1407 ga je Ivan namreč prejel v zastavo od goriških grofov Henrika in Ivana Majnharda za 197 mark denarjev.⁸¹ Ivan je torej imel precej pod palcem, a se je najbrž precenil, kajti kmalu je zapadel v velike dolgove. Februarja 1415 ga je Marsilij Carrara⁸² tožil zaradi nevrnjenih 750 dukatov od skupnega posojila v višini 3500 dukatov. Visoka dolgovana vsota je bila posledica uživanja koroškega gradu Glanegg, ki ga je Marsilij odstopil Ivanu iz Gramogliana.⁸³ Ivan se je tedaj več let zadrževal na Koroškem, težavno zagatno situacijo pa je morala reševati žena Nida, ki jo je mož za to pooblastil.⁸⁴ Na njuno žalost je bil ta boj neuspešen, saj je vodil do dokončne odtujitve posesti v Gramoglianu novembra 1415.⁸⁵

Grad Glanegg je Ivan prejel skupaj s sinom Andrejem, ki je bil za razliko od očeta miles.⁸⁶ Morda je prav Andrej identičen z neimenovanim vitezom iz Vipolž, ki se 12. julija 1412 omenja med pričami v spremstvu goriškega grofa Henrika pri svetni investituri patriarha Ludvika Tecka v Čedadu.⁸⁷ Ne moremo pa tega vzeti za gotovo dejstvo, toliko bolj, ker iz Ivanove oporoke, ki je

bila izstavljena v Krminu oktobra 1413,⁸⁸ izhaja, da gramoglianski gospod ni imel (preživelih) otrok. Želel si je biti pokopan v kapeli sv. Katarine v samostanu manjših bratov v Gorici, kjer so že bili pokopani njegovi otroci.⁸⁹ Za univerzalnega dediča je imenoval svojega nečaka Antona, sina Petra iz Krmina. Anton je bil namreč sin Ivanove sestre Elizabete (*Alzubetta*).⁹⁰

Kaže pa, da je moral krminski plemič na dediščino počakati še nekaj let, kajti Ivan naj bi umrl leta 1418 ali 1419.⁹¹ Žena Nida ga je preživel. Njena oporoka (septembra 1423) dodatno potrjuje, da zakonca nista imela preživelih otrok.⁹² Naročene zadušnice so bile namreč namenjene njej, očetu in možu ter tudi Nidinim umrlim otrokom obeh spolov. Nida sicer ni hotela slediti svojemu možu, ki so ga po oporoki sodeč pokopali v Gorici, pač pa si je za kraj večnega počitka izvolila Marijino cerkev v Fojdi, kjer je bil pokopan njen oče Adalbert. Njen dedič, sin pokojnega Ivana Cuccagna, se je ravno tako imenoval Adalbert in je bil rodbinsko povezan z bližnjo rodbino Zucco.

Tako se je po sto letih končalo ebersteinsko obdobje tako v Gramoglianu kot v Vipolžah. Vipolški grad je bil v času Ivana *Rewhla* nekako v senci Gramogliana. Ivan se kot imetnik Vipolž omenja še leta 1416 (*Johannes de Vipolzano*).⁹³ Po izumrtju ebersteinskih Rauchov se goriški grof Henrik ni odločil za ustaljen način fevdne investiture, temveč je Vipolže obdržal v svojih rokah⁹⁴ in na grad imenoval oskrbnike.⁹⁵ Nazadnje je Henrikov sin Ivan leta 1459 vipolški grad zaupal v oskrbo Febu Mlajšemu iz nekdanje milanske veje družine Thurn (Della Torre), poznejših devinskih gospodov. Že naslednje leto, 14. aprila, je ob

78 ASG, ACC, GC, n. 145, c. 33.

79 Della Bona, Osservazioni, str. 19–20; Battisti, Donazioni medievali, str. 12–16.

80 Kos, Goriška Brda, str. 50. Ponovna investitura je bila potrebna zaradi menjave na goriškem prestolu. Po daljši sedisvakanci po smrti grofa Majnharda VI. je njegov naslednik Henrik IV. to storil štiri leta po polnoletnosti.

81 ASG, ACC, GC, n. 145, c. 376.

82 Marsilij je bil sin zadnjega padovanskega gospoda Francesca Novella. Po beneški osvojitvi Padove leta 1405 je moral v izgnanstvo.

83 ASG, ACC, GC, n. 145, cc. 456–457.

84 ASG, ACC, GC, n. 145, cc. 470–471.

85 ASG, ACC, GC, n. 145, c. 472.

86 *Archivio Coronini-Cronberg*, št. 1262, str. 246.

87 Coroninus, *Tentamen*, str. 348–351; Manzano, *Annali*, 6, str. 240–242; Joppi, Documenti Goriziani, 18, št. 18, str. 292–294.

88 ASG, ACC, GC, n. 145, c. 445.

89 V kapeli sv. Katarine je bila grobnica Ebersteinov iz Gramogliana že dalj časa (Battisti, Donazioni medievali, str. 13). Morda je bil tam pokopan že Gerold Rauch, zagotovo pa njegov sin Tomaž.

90 ASG, ACC, GC, n. 145, cc. 91–92.

91 Junija 1418 se še omenja (*Archivio Coronini-Cronberg*, št. 1263, str. 246), ni pa bil več med živimi oktobra 1419, ko je bil v gramogliansko posest, prodano na dražbi, umeščen *Joachin Poličut* iz Čedada (*Archivio Coronini-Cronberg*, št. 1270, str. 247).

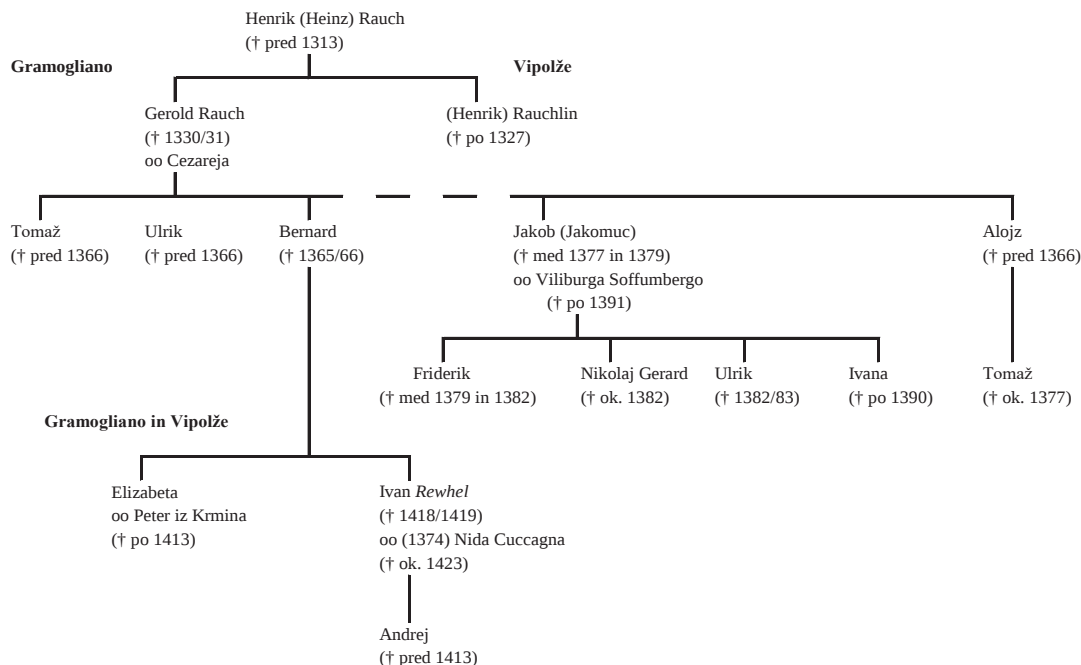
92 ASG, ACC, GC, n. 145, c. 536.

93 ASG, ACC, GC, n. 145, c. 477.

94 Leta 1420, ob beneški zasedbi Furlanije, so z Vipolžami že neposredno razpolagali goriški grofje; morda je Ivan Vipolže izgubil že kako leto pred smrtjo (Joppi, Documenti Goriziani, 17, št. 304, str. 295).

95 Znani so na primer vipolški *pflegerji* Konrad Polcz iz Weidenburga v Ziljski dolini v letih 1439 in 1440, Vilhelm Bayerhofer (*Pairhofer*) leta 1443 (poznejši glavar v Gorici in na Krasu) ter Leonhard Neuhaus leta 1454 (Kos, Goriška Brda, str. 50; *Archivio Coronini-Cronberg*, št. 1494, str. 274; ASG, ACC, GC, n. 146, cc. 381–384; Pavlin, *Goriška*, str. 82, 141; Joppi, Documenti Goriziani, 16, str. 297, št. 204).

RAUCHOVA VEJA EBERSTEINOV

znatnih finančnih težavah Thurnu, ki je bil tedaj njegov glavar v Gorici in na Krasu, grad z vsemi pritliklinami in jurisdikcijo prodal.⁹⁶

NAMESTO ZAKLJUČKA

Sto let je bila torej zgodovina Vipolž tesno povezana z družino Eberstein, ki si nedvomno zasluži nekakšno »rehabilitacijo« in osvoboditev iz sence Herbersteinov, ki jih je dolgo povsem po krivici prekrivala. Goriški Ebersteini so zgodaj, na začetku 15. stoletja, polagoma »izginjali« iz goriškega vsakdana in se sčasoma utopili v drugih rodbinah. Zadnji znani (nevipolški) predstavniki v Gorici se omenjajo v povezavi s plemiško družino Orzon.⁹⁷

Kljub temu velja dodati, da štajerski Herbersteini niso povsem izločeni iz te ebersteinske zgodbe. Ena veja Ebersteinov je namreč od goriških grofov v fevd prejela Lupoglav v Istri.⁹⁸ Zanj iz te družine, Ana Eberstein, hči pazinskega glavarja Nikolaja in verjetno vnukinja nekdanjega grofovega maršala Friderika Ebersteina,⁹⁹ se je v začetku 15. stoletja poročila z Gunterjem

Herbersteinom, ki je leta 1409 prevzel Lupoglav, pa tudi nekdanji matični grad Eberstein na Koroškem.¹⁰⁰ Iz te mlajše lupoglavske veje družine Herberstein je izšel vipavski znanec Žiga Herberstein.

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta »Interreg Italia-Slovenija projekt RecapMCV«, ki ga (so)financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di Stato di Gorizia

ACC, GC – Archivio Coronini Cronberg, Gorizia
Comitale

AST – Archivio di Stato di Trieste

ATT – Archivio Della Torre e Tasso, Archivio antico

CKSL – Centralni katalog slovenskih listin. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv

AUR – Allgemeine Urkundenreihe

⁹⁶ AST, ATT, b. 216.9; Kos, Goriška Brda, str. 50.

⁹⁷ Anton Eberstein, Henrikov sin, je leta 1412 dal za jutrnjo (*morgengabe*) svoji ženi Franciški, hčeri Henrika Orzona, deset kmetij v vrednosti sto mark oglejskih soldov. Moža je Franciška preživela, saj je bil leta 1421, ko je ob prisotnosti sina Hadmarja potrdila prejem dote od Henrika Ebersteina, Anton že pokojni. Hadmar je leta 1421 še posedoval hišo v Gorici (Kos, Iz arhiva, št. 55 in 56, str. 108–110; Kos, K zgodovini, 4–6, str. 9).

⁹⁸ Štih, *Goriški grofje*, str. 75.

⁹⁹ Hajdinjak, Dobrnski, str. 377.

¹⁰⁰ Grahornik, *Genealogija*, str. 34.

OBJAVLJENI VIRI

- Archivio Coronini-Cronberg. Gorizia Comitale* (ur. Erica Capitano in Lucia Pillon). Gorizia: Fondazione Palazzo Coronini Cronberg, Edizioni della Laguna, 2001.
- Battisti, Carlo: Donazioni medievali al Convento dei Minori conventuali in Gorizia. *Studi Goriziani*, 1, 1923, str. 3–35.
- Bianchi, Giuseppe: *Documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1325*. Udine: Nuova tipografia di Onofrio Turchetto, 1844.
- Bianchi, Giuseppe: *Documenti per la storia del Friuli dal 1326 al 1332*. Udine: Nuova tipografia di Onofrio Turchetto, 1845.
- Coroninus, Rudolfus (Comes): *Tentamen genealogico-chronologicum promovendae seriei comitum et rerum Goritiae*. Viennae: Typis Josephi Kurtzböck, 1769².
- Della Bona, Giuseppe Domenico: Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell' Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld. Gorizia, 1856. Ponatis v: Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia con osservazioni ed aggiunte di G. D. Della Bona*, 3–4. Biblioteca storica della antica e nuova Italia, 93. Gorizia 1974. Drugi ponatis (ur. Silvano Cavazza, Paolo Iancis in Donatella Porcedda). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna 2003.
- HTP – Bizjak, Matjaž, Šilc, Jurij, Seručnik, Miha in Makuc, Neva: *Historična topografija Primorske (do leta 1500). Na podlagi gradiva Milka Kosa*. Slovenska historična topografija, 2. Ljubljana: ZRC SAZU, 2022.
- Joppi, Vincenzo: Documenti Goriziani del secolo XIV. *Archeografo Triestino*, n. s., 15, 1889, št. 1, str. 53–90; 16, 1890, št. 1, str. 5–54; 17, 1891, št. 2, str. 293–324.
- Joppi, Vincenzo: Documenti Goriziani del secolo XV. *Archeografo Triestino*, n. s., 18, 1892, št. 2, str. 291–311.
- Komatar, Franc: Ein Copialbuch des Klosters Freudenthal. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 13, 1900, št. 2–3, str. 33–69.
- Kos, Franc: Iz arhiva grofa Sig. Attems v Podgori. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 12, 1902, št. 3–4, str. 57–84; št. 5, str. 97–131.
- Manzano, Francesco (conte di): *Annali del Friuli ossia raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione*, 4. Udine: Trombetti-Murero Editrice, 1862.
- Manzano, Francesco (conte di): *Annali del Friuli ossia raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione*, 6. Udine: Giuseppe Seitz Editrice, 1868.
- Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Viri za zgodovino Slovencev, 14. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995.
- Preinfalk, Miha in Bizjak, Matjaž: *Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) I (1218–1400)*. Thesau-

rus memoriae. Fontes, 6. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.

Zahn, Joseph (von): *Austro-Friulana. Sammlung von Actenstücken zur Geschichte des Conflictes Herzog Rudolfs IV. von Österreich mit dem Patriarchate von Aquileja 1358–1365*. Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta, 40. Wien: Karl Gerold's Sohn, 1877.

LITERATURA

- Baum, Wilhelm: *I Conti di Gorizia. Una dinastia nella politica europea medievale*. La Clessidra di Clío. Collana di testi e studi storici, 21. Gorizia: Provincia di Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 2000.
- Benvenuti, Angelo (de): Gramogliano. *Ce fastu?* 9, 1933, št. 3–4, str. 90–92.
- Cargnelutti, Liliana: Nicoletti Marcantonio (1536–1596), notaio, storico. *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei friulani*, 1 (ur. Cesare Scalón). Udine: Forum, 2006, str. 1827–1830.
- Czoernig, Carl (Freiherr von): *Görz. Oesterreich's Nizza, nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca. Das Land Görz und Gradisca (mit Einschluss von Aquileja)*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1873.
- Grahornik, Matjaž: *Genealogija rodbine Herberstein s posebnim poudarkom na spodnještajerskih vejah* (doktorska disertacija). Maribor, 2021.
- Hajdinjak, Boris: Dobrnski do začetka 15. stoletja. *Kronika* 62, 2014, št. 3 (Iz zgodovine Dobrne), str. 365–410.
- Härtel, Reinhard: Le fonti dell'abbazia di Rosazzo e i conti di Gorizia. *Da Ottone III a Massimiliano I. Gorizia e i Conti di Gorizia nel Medioevo* (ur. Silvano Cavazza). Storia goriziana e regionale. Collana di studi e documenti, 4. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2004, str. 137–204.
- Kos, Franc: Goriška Brda v srednjem veku. *Jadranski almanah za leto 1923*. Ponatis v: *Briški zbornik* (ur. Peter Stres). Dobrovo: Občina Brda, 1999, str. 34–73.
- Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 1, 1919–1920, str. 4–20; 2–3, 1921–1923, str. 1–15; 4–6, 1924–1925, str. 1–9; 7–8, 1926–1927, str. 30–33.
- Miotti, Tito: *Le giurisdizioni del Friuli orientale e la contea di Gorizia*. Castelli del Friuli, 3. Udine: Del Bianco, 1980.
- Pavlin, Vojko: *Goriška – od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, 2017.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji*, 4. *Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011 (Grajske stavbe, 23).
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994, str. 146–158.

- Štih, Peter: Vloga ministerialov pri izoblikovanju in upravljanju dominija goriških grofov. *Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2002.
- Varanini, Gian Maria: Enrico II e i comuni di Treviso e Padova (1319–1323 c.). *Da Ottone III a Massimiliano I. Gorizia e i Conti di Gorizia nel Medioevo* (ur. Silvano Cavazza). Storia goriziana e regionale. Collana di studi e documenti, 4. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2004, str. 251–280.
- Wiesflecker, Hermann: Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 56, 1948, str. 329–384.

SPLETNI VIRI

Die Inschriften des Politischen Bezirks St. Veit an der Glan (ur. Friedrich Wilhelm Leitner). Die deutschen Inschriften 65. Band, Wiener Reihe 2. Band, Teil 2). Wien 2008, Kat. Nr. 36. ([https://hw.oeaw.ac.at/inschriften/kaernten-2/teil 1/kaernten-2-obj36.xml](https://hw.oeaw.ac.at/inschriften/kaernten-2/teil%201/kaernten-2-obj36.xml)).

SUMMARY

The Noble Eberstein Family and Vipolže

It is owing to Heinrich II, Count of Gorizia and the most powerful representative of his lineage, that some members of the Carinthian noble family of Eberstein settled in Gorizia/Görz and especially Vipolže/Wipelsach/Vipulzano. The aim of the article is to shed light on how this came about, to compose a full list of the owners of the Vipolže manor and fief in the fourteenth century, and to recommit the Ebersteins' name to the historical memory of this area in the Goriška Brda ("Gorizia Hills") as well as the wider Gorizia region.

The Eberstein family suffered an inadvertent injustice in the second half of the nineteenth century, when Carl von

Czoernig, who wrote the history of Gorizia, mistook them for the Herbersteins due to the similarity in their names. In his days, the Herbersteins were a more familiar name, especially after the diplomat Sigismund Herberstein from Vipava (Vipacco/Wippach) earned the family an honoured reputation in the sixteenth century.

At the turn of the fourteenth century, the Ebersteins were the most important family of officials in the service of the Counts of Gorizia. Under Heinrich II, they held a disproportionate share of offices in the administration of the county. Friedrich von Eberstein, the count's marshal, and Gerold von Eberstein, the count's court master, dubbed Rauch, retained their respective offices for an extraordinarily long time. Moreover, Gerold was the only official who served for the entire duration of Heinrich II's rule.

Friedrich von Eberstein was allegedly awarded Vipolže in 1311, once its former owners, who bore its name, were removed from office. However, it was not Friedrich who named himself after Vipolže, but *Rauchlin* Eberstein, Gerold Rauch's younger brother, whereas Gerold soon (1321) came into the possession of the nearby fief of Gramogliano near Corno di Rosazzo. The brothers inherited their highly distinguishing moniker Rauch from their father Heinrich. Over the next hundred years, their branch of the Eberstein family, which may justifiably be referred to as the Rauch branch, left a profound mark on both Vipolže and Gramogliano.

In the fourteenth century, *Rauchlin* was succeeded at Vipolže by Jacob (*Jacomucius*), Friedrich, and Gerard until the family's male line became extinct in 1384, when the manor was enfeoffed to their relative from Gramogliano, Hans *Rewhel*, who merged the two estates. In the early fifteenth century, Hans incurred a crippling debt. The Ebersteins lost the Gramogliano fief in 1415, and Heinrich IV, Count of Gorizia, introduced direct administration of Vipolže Manor through stewardship. Ultimately, Heinrich's son Johannes sold the manor with all its appurtenances in 1460 to Febo from the Milan branch of the Della Torre (Thurn) noble family, the future Lords of Duino.

Dvorec Vipolže po prenovi (foto: Igor Sapač, 2015).

JERNEJ KOTAR*

Srednjeveška izhodišča za oblikovanje modernega slovenskega naroda in narodne identitete

IZVLEČEK

Slovenski narod v srednjem veku ni obstajal, so se pa v tem, skoraj tisočletje dolgem obdobju postopno izoblikovala nekatera ključna izhodišča za njegov poznejši nastanek. Mednje v prvi vrsti sodi geografski prostor slovenske jezikovne skupnosti, ki se je oblikoval po ustalitvi državne meje med Svetim rimskim cesarstvom in Ogrskim kraljestvom ter koncu načrtne srednjeveške kolonizacije. S tema procesoma je tesno povezana tudi geneza slovenščine v visokem srednjem veku. Še starejše korenine ima krščanstvo, katerega prevzem je prinesel globoke verske in družbene spremembe ter politično in kulturno navezavo slovenskega prostora na evropski Zahod. Prispevek se osredotoča na predstavitev omenjenih treh izhodišč ter njihove vloge pri oblikovanju modernega slovenskega naroda in narodne identitete.

KLJUČNE BESEDE

Kolektivne identitete, srednji vek, geografski prostor, slovenščina, krščanstvo

ABSTRACT

MEDIEVAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE MODERN SLOVENIAN NATION AND NATIONAL IDENTITY

Although the Slovenian nation did not exist in the Middle Ages, it was this nearly thousand-year-long period that witnessed the gradual formation of certain foundations for its subsequent development. Among these was, first and foremost, the geographical area of the Slovenian linguistic community which was formed once the state border was settled between the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary and once the systematic medieval colonization came to an end. These two processes were also closely linked to the genesis of the Slovenian language, which dates back to the High Middle Ages. However, still older roots pertain to Christianity, the adoption of which brought about profound religious and social changes, coupled with political and cultural affiliation of Slovenian territory to the European West. The article focuses on presenting the above-mentioned three foundations and their part in the formation of the modern Slovenian nation and national identity.

KEY WORDS

collective identities, Middle Ages, geographical area, Slovenian language, Christianity

* dr., muzejski svetovalec, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, Slovenija, Jernej.Kotar@nms.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2580-2013>

Razumevanje nastanka modernih evropskih narodov se je v zadnjih desetletjih občutno spremenilo, še vedno pa so v stroki prisotna nesoglasja o tem, kakšna je bila narava kolektivnih identitet v prednacionalni dobi. Medtem ko modernisti oziroma konstruktivisti poudarjajo modernost narodov, ki jih razumejo kot povsem nov pojav, etnosimbolisti opozarjajo, da takšne razlage preveč zanemarijajo pomen preteklosti.¹ Nesporno je, da noben moderni evropski narod v srednjem veku še ni obstajal, kar pa ne pomeni, da ta doba ni ničesar prispevala k nastanku narodov in narodnih identitet. Ravno nasprotno. To skoraj tisočletno obdobje je močno zaznamovalo zgodovino stare celine ter ji dalo še danes prepoznavno politično, jezikovno in versko podobo. V tem času so se postopno izoblikovala tudi tri izhodišča, ki so imela pomembno vlogo v procesu oblikovanja modernega slovenskega naroda in narodne identitete: geografski prostor, jezik in vera.

SREDNJI VEK SKOZI OČI STAREJŠEGA SLOVENSKEGA ZGODOVINOPISJA

Slovenska narodna identiteta je začela zoreti v zadnji četrtini 18. stoletja predvsem v ozkem krogu kranjskih izobražencev, zbranih okrog barona Žige Zoisa (1747–1819). Vanj je sodil tudi mladi Anton Tomaž Linhart (1756–1795), avtor nedokončanega zgodovinskega dela *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*, ki ga je objavil v dveh knjigah leta 1788 in 1791.² V konceptualnem smislu se je odmaknil od splošno uveljavljenega dinastičnega in deželnega zgodovinopisja, katerega najvidnejši predstavniki v slovenskem prostoru so bili Janez Ludvik Schönleben (1618–1681) in Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) na Kranjskem, Mihael Gotthard Christalnick (ok. 1535–1595) in Hieronim Megiser (ok. 1554/55–1619) na Koroškem ter Martin Bavčer (1595–1668) na Goriškem.³ Namesto dinastije ali dežele je bila predmet Linhartovega preučevanja na jeziku temelječa skupnost Slovencev, živeča na jugu avstrijskih dežel, ki ji je nameraval dati lasten pregled nacionalne zgodovine.

Linhartov namen je bil dokazati, da tudi Slovenci, ki jih je dojemal kot zgodovinsko skupnost, sodijo med tako imenovane zgodovinske narode z lastno državno tradicijo. Da bi zadostil kriteri-

jem, je njihove začetke potisnil v zgodnji srednji vek ter jih povezal z naselitvijo Slovanov v porečja vzhodnoalpskih rek in s Karantanijo. Ta zgodnjerednjevška plemenska kneževina je v tako zamišljeni nacionalni zgodovini predstavljala njeno najsvetlejšo točko kot čas samostojnosti in svobode. Obveljala je za prvo slovensko državo, Karantanci pa za neposredne prednike današnjih Slovencev. Izguba karantanske samostojnosti je bila prikazana kot ena največjih narodnih nesreč, saj naj bi pomenila konec zlatih in začetek dolga stoletja trajajočih težkih časov. Linhartov koncept nacionalne zgodovine se je dokončno uveljavil na začetku 20. stoletja in je skoraj do konca tisočletja krojil usmeritev slovenskega zgodovinopisja.⁴ Kljub temu, da se mu je stroka že pred časom odrekla, ima v laični javnosti zaradi globoke ukoreninjenosti še vedno zelo močan vpliv na dojemanje lastne preteklosti.⁵ Toda poudariti je treba, da Linhartov koncept nacionalne zgodovine in nekdanja usmeritev slovenskega zgodovinopisja v evropskem kontekstu nista nobeni posebnosti.

Z Linhartovim konceptom so Slovenci dobili lastno, seveda bolj skonstruirano kot realno nacionalno zgodovino, katere začetki so segli v čas, v katerem so tedaj tudi drugi nastajajoči evropski narodi iskali svoje korenine. V procesu oblikovanja slovenske narodne identitete je imela zelo pomembno vlogo, saj je poleg jezika postala eno ključnih identitetnih sider.⁶ Toda preteklost je kazala v podobi, kakršne ta v resnici ni imela. Zaradi takšnega pogleda na nacionalno zgodovino je bil zgodnjemu srednjemu veku v primerjavi z mlajšimi obdobji pri pojasnjevanju nastanka slovenskega naroda in narodne identitete dolgo pripisovan občutno prevelik pomen. Okrog Karantanije, katere večji del je ležal zunaj današnjega slovenskega narodnostnega ozemlja in ki povrh vsega ni bila slovenska, ampak slovansko determinirana polietnična plemenska kneževina, so se spletili številni še zmeraj močno prisotni miti in stereotipi.⁷ Zgodnji srednji vek je obveljal za zlato dobo slovenskega naroda, zato je razumljivo, zakaj so že prvi narodni buditelji s konca 18. in 19. stoletja tudi pod vplivom Linhartovega koncepta nacionalne zgodovine prav vanj spustili ključna identitetna sidra. Vse to ne pomeni, da Karantanija ne sodi v slovensko zgodovino, ravno na-

1 Kosi in Stergar, Kdaj so nastali, str. 459–460.

2 Linhart, *Versuch einer Geschichte I*, 2. Prvi del je nekoliko anahrono naslovljen *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*, drugi pa ima že primernejši naslov *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* (Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 304, op. 5).

3 Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 294–295.

4 Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 298–303; Štih, Miti in stereotipi, str. 32–33; Štih, Slovansko, str. 14.

5 Štih, Poglavje, str. 106–130; Štih, Miti in stereotipi, str. 26–47. Poleg Linhartovega koncepta nacionalne zgodovine so v slovenskem prostoru že dolgo prisotne tudi različne avtohtonistične teorije. Gl. Štih, Ej ko goltnoš, str. 66–79.

6 Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 296–297.

7 Štih, Miti in stereotipi, str. 33–39.

sprotno. Karantanci so namreč nesporno eni od prednikov današnjih Slovencev, zlasti koroških Slovencev, a seveda tudi nemško govorečih Korošcev in Štajercev.

Predstave, kakršne je o srednjem veku ustvaril in zakoreninil ta zgodovinski koncept, imajo z resničnostjo bolj malo skupnega, saj so v veliki meri konstrukt nacionalizma od konca 18. stoletja naprej. Nastale so kot posledica nezavednega in nekritičnega projiciranja tedanjih razmer globoko v preteklost, ki so ji zato hote ali nehote ukrojile podobo, ustrezno sodobnim željam in potrebam. Povsem neupravičeno je bil tako zgodnji srednji vek prikazan v pretirano pozitivni, visoki in pozni srednji vek pa temu nasprotno v negativni luči. V znanosti danes ni več nobenega dvoma o preseženosti takšnega pogleda na nacionalno zgodovino. Dobro je namreč znano, da so evropski narodi kot produkti nacionalizmov od konca 18. do 20. stoletja moderen pojav ter da gre za subjektivne ter ne objektivno določljive in utemeljene identitetne skupnosti. Povezujeta jih zavest in volja posameznikov, zato ne moremo govoriti o zgodovinsko, jezikovno, etnografsko, kaj šele o genetsko determiniranih skupnostih.⁸

Kljub temu, da veliko modernih evropskih narodov svoje korenine vidi v zgodnjem srednjem veku, je njihova kontinuiteta s tedanjimi, čeprav istoimenskimi ljudstvi zgolj navidezna, saj jih loči jasna cezura.⁹ Toda to ne pomeni, da med njimi ni prav nobene povezave in da srednji vek ni ustvaril nobenega temelja za izoblikovanje modernih narodov in njihovih identitet. Ti bi pač težko nastali brez že obstoječih osnov, najsi bo to državni okvir, jezikovna skupnost ali kaj drugega. A jasno je treba poudariti, da je oblikovanje kolektivnih identitet zelo kompleksen proces, na katerega ves čas vplivajo številni dejavniki, zato so podvržene nenehnemu spreminjanju. Kaj pa kaže slovenski primer? Slovenski narod se je razvil iz jezikovne skupnosti, katere jezik se je nepretrgoma razvijal od zgodnjega srednjega veka. V to obdobje sodi tudi prevzem krščanstva, ki je prinesel globoke in daljnosežne, še danes občutene spremembe, da vloge duhovščine pri oblikovanju naroda na tem mestu niti ne omenjamo. Do zgodnjega novega veka je osnovne poteze dobil tudi geografski prostor, v katerem je živela slovensko govoreča skupnost.

GEOGRAFSKI PROSTOR

Med ključne kategorije modernega naroda sodi natančno opredeljen geografski prostor, v

katerem živijo njegovi pripadniki. V prednacionalni dobi meje med posameznimi skupnostmi, predhodnicami poznejših nacij, niso bile povsod jasne, kajti zlasti v obmejnih predelih je bilo veliko mešanih območij. Tu so ljudje dolga stoletja ne glede na jezikovno ali drugo pripadnost mirno sobivali, v obdobju nacionalizmov pa so se med njimi vneli ostri spori in boji za sporna ozemlja. Tipičen tak primer je prostor, ki ga označujemo z izrazom »na Slovenskem« in ki geografsko pokriva večje območje kot Republika Slovenija, saj praviloma zajema tudi področja slovenskih narodnih manjšin v sosednjih državah. Oblikoval se je skozi dolge in kompleksne procese, katerih večji del je potekal v srednjem veku, bolj ali manj dokončno podobo pa je dobil v zgodnjem novem veku.

Kakšna je bila jezikovna podoba slovenskega prostora sredi 19. stoletja, sicer ne popolnoma objektivno prikazuje *Etnografska karta Avstrijske monarhije* avtorja Karla Czoerniga barona Czernhausna (1804–1889) iz leta 1855.¹⁰ Iz nje je razvidno, da ozemlje Slovencev ali Vendov (*Slovenen oder Wenden*) zlasti na severu proti Nemcem (*Deutsche*) ter na jugozahodu proti Čičem (*Cicen*) in Morlakom (*Morlaken*) ni bilo povsem homogeno, pa tudi znotraj njega je bilo več nemških jezikovnih otokov. Toda le dve leti starejši *Zemljovid slovenske dežele in pokrajin*, delo Petra Kozlerja (1824–1879), kaže nekoliko drugačno podobo, ki je izražala politične in ozemeljske težnje nastajajočega slovenskega naroda.¹¹ Na njem je avtor z vrisom zelo natančne meje Slovence ostro razmejil od sosedov, pri tem pa je zajel tudi skoraj vsa po Czoernigu jezikovno mešana območja na severu in zahodu. Drugače je ravnal na jugu, kjer so onkraj črte ostali Bela krajina, vzhodni del Krško-Brežiškega polja z vzhodnimi Gorjanci in ozemlje južno od Dragonje. Od nemških jezikovnih otokov ima le Kočevsko, od koder je izvirala tudi sam. Kozler je tako ustvaril na videz homogen slovenski jezikovni oziroma narodnostni prostor, katerega meje naj bi bile skrajne točke razširjenosti slovenščine.

Tako kot Linhart dobrega pol stoletja prej, je tudi Kozler v slovenščini videl ključni element slovenske identitete. To jasno dokazuje njegov poznejši zapis, da bi, »kolikor se dá, natanko kazal, kako dalječ beseda slovenska seže«.¹² Zato je slovenski narodnostni prostor razumel kot območje, na katerem se je govoril slovenski jezik. Pri količe-

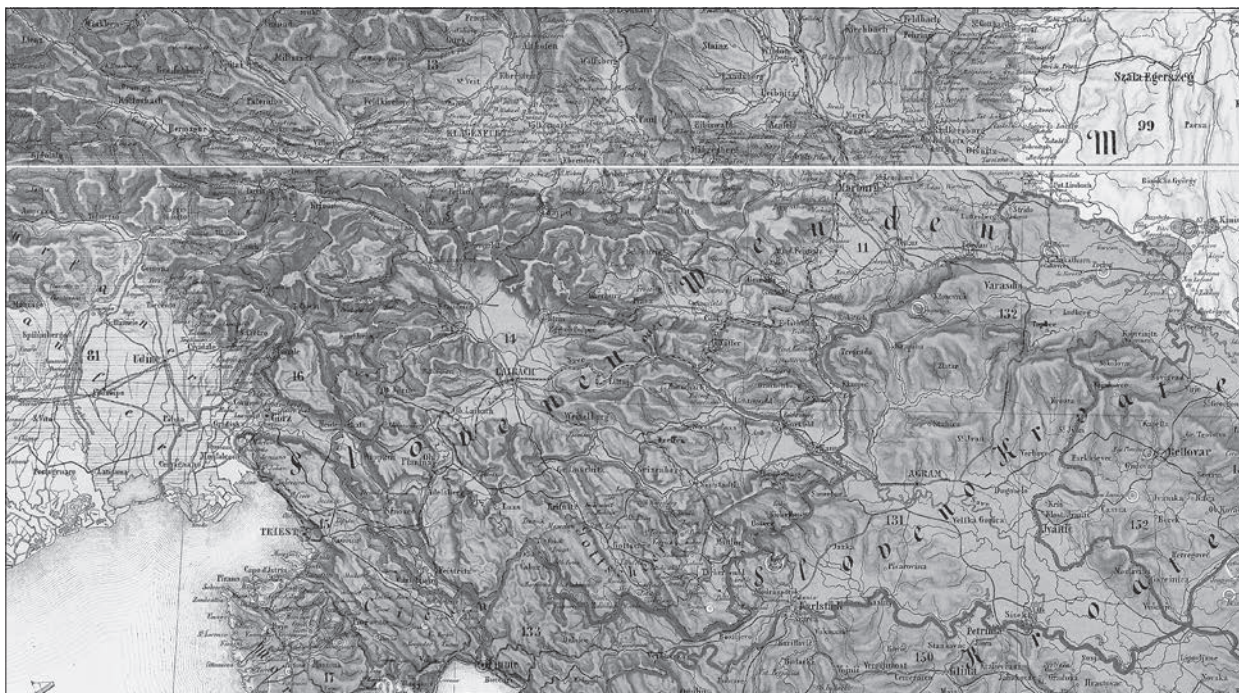
8 Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 303.

9 Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 303.

10 Czoernig, *Ethnographische Karte; Slovenski zgodovinski atlas*, str. 136.

11 Kozler, *Zemljovid slovenske dežele*. Gl. tudi Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XVII–XXIV.

12 Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, s. p.

Kljub določenim metodološkim pomanjkljivostim velja Czoernigova »etnografska« karta za precej verodostojen prikaz jezikovne pripadnosti prebivalstva Avstrijske monarhije na predvečer izbruha nacionalnih problemov (Czoernig, *Ethnographische Karte*, 1855).

nju meja proti Italijanom, Furlanom, Nemcem in Madžarom posledično ni imel večjih težav, imel pa jih je proti jezikovno sorodnim Hrvatom. Kot je zapisal, »se pa jezik tu po malem spreminja, in je toliko krajnih narečij, se hervaški in sorodni slovenski svet ne moreta prav na tanjko s potezo ločiti«, kar je ugotovil tudi Czoernig.¹³ Zato se je pri razmejitvi tu veliko bolj kot drugod oprl na obstoječe politične in naravne meje.¹⁴

Toda Linhart in Kozler še zdaleč nista bila med prvimi, ki jim je zemljepisna razširjenost slovenskega jezika služila kot kriterij za opredeljevanje geografskega prostora, danes znanega kot »na Slovenskem« oziroma »slovensko ozemlje«. Preden se posvetimo konkretnim primerom, si pogledjmo, kako to območje imenujejo zgodnjersrednjeveški viri. V Furlaniji živeli Romani in Langobardi so današnji vzhodnotirolski in koroški prostor že konec 6. stoletja označevali kot »deželo Slovanov« (*Sclavorum provincia*), Kanalska dolina pa je nekaj desetletij pozneje omenje-

na kot »pokrajina Slovanov« (*Sclavorum regio*).¹⁵ Za »domovino Slovanov« (*Sclavorum patria*) je v 8. stoletju veljalo tudi Posavje.¹⁶ Po frankovskem uničenju avarskega kaganata konec 8. stoletja so v Salzburgu z imenom *Sclavinia* označevali svoje misijonsko območje, ki je obsegalo Karantanijo in Spodnjo Panonijo.¹⁷ Do konca 10. stoletja se ta naziv v takšni ali podobni obliki pojavi še večkrat, praviloma pa se nanaša na manjši geografski prostor. Lega kraja Marija na Zilji/Maria Gail pri Beljaku je leta 824 opisana kot *in finibus Sclavinie in loco, qui dicitur Zellia*, današnje mesto Ybbs an der Donau pa je leta 837 ležalo *in Sclavinia*.¹⁸ Današnjo vzhodno avstrijsko Štajersko vir iz leta 891 postavlja *in partibus Sclaviniensibus*, še istega leta je Lurnsko polje na Zgornjem Koroškem locirano *in Sclauinię partibus*.¹⁹ Poudariti je treba, da so v zgodnjem srednjem veku pod imenom *Sclavinia* razumeli vse slovanske pokrajine od Baltskega do Egejskega morja, ne le vzhodnoalpskih, predalpskih in panonskih.²⁰

Oznako *Sclavinia* so v alpsko-jadransko-panonskem prostoru v visokem srednjem veku sko-

¹³ Kozler, *Kratek slovenski zemljepis*, str. XX–XXI. Czoernig je o svojih opažanjih zapisal: »Die slovenisch-slovenokroatische Sprachgränze wird durch die Landesgränze zwischen Krain, Süd-Steiermark und Ungern einerseits, Kroatien andererseits bis Kott an der Mur gebildet. Doch zeigen manche Strecken, z. B. jene um Möttling in Krain, dann jene von Krain bis gegen Varasdin, einen gegenseitigen sprachlichen Einfluss, so dass in ersterer kroatische und in letzterer häufiger als sonst slovenische Spracheigenheiten und Worte zu hören sind« (Czoernig, *Ethnographie*, str. 55).

¹⁴ Kosi, *Slovenski nacionalni prostor*, str. 43–46.

¹⁵ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV, c. 7, 38.

¹⁶ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* VI, c. 52.

¹⁷ *Conversio*, c. 7, 8.

¹⁸ Kos, *Gradivo* 2, str. 68, št. 78, str. 100–101, št. 121. Toponim Zellia se nanaša na Marijo na Zilji in ne na Celje (gl. Kos, *Slovenska naseljevit*, str. 123).

¹⁹ Kos, *Gradivo* 2, str. 227, št. 297, str. 227–228, št. 298.

²⁰ Kos, *Gradivo* 2, str. 89, št. 102.

raj popolnoma izpodrinila nova geografska ime, še najbolj se je obdržala v latinskih virih oglejske provenience. Tako je župnija sv. Lenarta v Podutani/San Leonardo severovzhodno od Čedadada leta 1336 izpričana kot *plebs Sancti Leonardii Sclauorum*, tamkajšnja cerkev pa leta 1366 kot *ecclesia Sancti Leonardii de Sclauons*. Ravnica pri Solkanu je leta 1338 omenjena kot *Raunich in Sclauons*, Corona južno od Krmina leta 1344 kot *Sanctus Zeno in Sclauonibus*, Špeter Slovenov/San Pietro al Natisone leta 1344 kot *Sanctus Petrus Sclauorum* in leta 1348 kot *Sanctus Petrus de Sclavonibus* ter Drežnica pri Kobaridu leta 1345 kot *Tresniča in Sclauons*.²¹ Navedeni kraji ležijo v bližini furlansko-slovenske jezikovne meje, ki se je ustalila že v zgodnjem srednjem veku in je do danes ostala skoraj nespremenjena.

Z naselitvijo Madžarov v Panonski nižini in napredovanjem germanizacije vzhodnoalpskega prostora se je oznaka *Sclavinia* postopno skrčila na predalpski prostor. To potrjuje tudi pismo cesarskega notarja Burgharda s konca leta 1161, v katerem prejemniku poroča, da je v preteklih mesecih prehodil Koroško, Kranjsko, Istro, dve marki in druge dele Sklavinije do Ogrske.²² V naslednjih stoletjih se je poimenovanje *Sclavinia* umaknilo deželnim imenom in se do konca srednjega veka le še redko pojavi v virih. Toda povsem izginilo ni, kajti ohranilo se je v nazivu Slovenska marka, prvič izpričanem leta 1286 kot *Marchia Sclavonica, que vulgo Windismarch dicitur*, ki je v okviru Kranjske pokrival današnjo vzhodno Dolenjsko.²³

Da je staro poimenovanje *Sclavinia* ostalo živo tudi v poznem srednjem veku, dokazujejo omembe v nemških in latinskih pisnih virih. Naštejmo le nekaj primerov. Za trgovca in augsburškega kronista Burkharda Zingga (1396–ok. 1475) je leta 1407 Ribnica na Dolenjskem ležala *in windischen landen*, v sedemdeset let mlajšem italijanskem viru je omenjen *Jacobus de Lubigliana de partibus Sclavonie*, na Češkem rojeni Krištof Thein (1453–1520/30) pa je v sedemdesetih letih 15. stoletja prišel *zu einem herrn von Krein, in Windischen landt auf ein schloß Gurckfeldt, am Crabatischen vndt Vngerischen gemerke gelegen*.²⁴ Zadnja omemba je še

posebej izpovedna, saj jasno kaže, da avtor z izrazom *Windischen landt* ni imel v mislih slovanskega prostora na splošno, saj ga jasno ločuje od sosednjega hrvaškega. Predstava o vsaj približnem obsegu območja, na katerem je živela slovensko govoreča skupnost, je med določenimi krogi prebivalstva, zlasti duhovščino in potujočimi trgovci, morala obstajati že v poznem srednjem veku. Na osnovi razširjenosti slovenskega jezika so ga v drugi polovici 16. stoletja kot prvi opredelili slovenski protestanti, ki so pri tem izhajali iz že obstoječega zavedanja o njegovem obstoju.²⁵

V zgodovini slovenskega prostora je eden ključnih mejnikov naselitev Slovanov v zgodnjem srednjem veku.²⁶ V zvezi s tem je treba omeniti zemljevid Milka Kosa iz leta 1933, ki prikazuje slovensko (sic!) poselitev v 9. stoletju, saj je bil kljub svoji problematičnosti zelo dolgo stalnica v slovenski strokovni literaturi in šolskih učbenikih.²⁷ S Slovenci poseljeno ozemlje naj bi namreč na severu segalo vse do Donave med Linzem in Dunajem in še čez ter naj bi bilo tako kar dvakrat večje od današnjega. Kako problematičen je ta prikaz, kaže njegova poobjava iz leta 1953, iz katere izhaja celo, da naj bi meja med Slovenci in Hrvati obstajala že v 9. stoletju in naj bi do danes ostala povsem nespremenjena.²⁸ Avtor, sicer brez dvoma eden najboljših slovenskih zgodovinarjev, morda zaradi politične korektnosti v povojni Jugoslaviji namerno ni zajel zdaj hrvaških Žumberka in severozahodnega Gorskega kotarja, ki sta bila dolgo del Kranjske in poseljena s slovensko govorečim prebivalstvom. Zemljevid prej kot kaj drugega prikazuje eno največjih slovenskih zgodovinskih travm, povezano z domnevno izgubo

21 Otorepec, *Gradivo*, str. 158, št. 775, str. 166, št. 818, str. 195, št. 978, str. 196, št. 981, str. 202, št. 1014, str. 210, št. 1066, str. 245, št. 1260; Bizjak et al., *Historična topografija Primorske*, gesli Drežnica in Ravnica.

22 Kos, *Gradivo* 4, str. 221–223, št. 437 (*Pertransiens Karinthiam, Carniolam, Istriam, duas marchias, alias partes Sclavoniae vsque in Vngariam*).

23 Schwind in Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 139–141, št. 72.

24 Vrhovec, *Der schwäbische Chronist*, str. 10; Gestrin, *Slovani v Pesaru*, str. 346, op. 39; Wolf, *Die Selbstbiographie*, str. 112.

25 Vrečko, *Primož Trubar*, str. 439. O pokrajinah notranjeavstrijskih dežel, poseljenih s slovensko govorečim prebivalstvom (*die obere Windische Länder*), je Trubar v nemškem predgovoru k hrvaškemu prevodu v glagolici tiskane prvega dela Nove zaveze leta 1562 zapisal: *Der obern Windischen Ländern / gemeines Volck / als die Windischen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / Türckfeld / vnnd in derselbigen Gegendt wonen / seind schier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen seind. Die am Kharst / vnd in der Graueschafft Görtz vnd Histerreich sitzen / der ein theil halt sich auff Crobatisch / der ander auff Wälisch / mit Sitten vnd Glauben. Wölche aber in Lands Crein / Vndersteyer vnd Kernten sitzen vnnd ir Wohnung haben / die halten sich nach Art vnd Aigenschaft der Teutschen / klaiden sich auch auff teutsch / allein das die Weiber tragen besondere lange Schlayer am Kopff. Gl. tudi Höfler, Slovenija; Höfler, Sclavenia; Höfler, Kako je bilo.*

26 O naselitvi Slovanov v Vzhodne Alpe gl. Štih, *Ozemlje Slovenije*, str. 19–22.

27 Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 35; *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, priloga; Grafenauer, *Oblikovanje*, str. 15–16; Štih, Miti in stereotipi, str. 33–34.

28 *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, priloga.

kar dveh tretjin narodnostnega prostora. Toda jasno je treba poudariti, da si Kos tega prikaza ni preprosto izmislil, ampak je izhajal iz tedaj splošno uveljavljene predstave o nekdanjem obsegu slovenske poselitve.²⁹

Takšne poglede je stroka že pred časom opustila, kajti prevladalo je spoznanje, da zgodnjesrednjeveških Slovanov, živečih med Donavo in severnim Jadranom, ne moremo imeti za Slovence in zato tudi ne njihovega naselitvenega območja za slovenskega. Geografski prostor slovenske jezikovne skupnosti, predhodnice modernega slovenskega naroda, se je namreč postopno izoblikoval šele v naslednjih stoletjih in je osnovne poteze dobil na prelomu poznega srednjega v zgodnji novi vek. Odločilno vlogo pri tem sta imeli ustalitev političnih meja in kolonizacija, torej procesa, ki sta večji del potekala in se delno tudi zaključila že v srednjem veku.

Od vseh političnih meja je imela za oblikovanje slovenske jezikovne skupnosti in slovenskega naroda daleč največji pomen ta, ki je med 10. in 13. stoletjem ostro zarezala v prej precej enoten slovanski prostor ter je nato dolga stoletja ločevala Sveto rimsko cesarstvo od Ogrskega kraljestva oziroma habsburške dedne dežele od ogrskih in hrvaških pokrajin, zatem avstrijsko in ogrsko polovico Avstro-Ogrske, zdaj pa razmejuje Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško. Govora je o njenem odseku od Snežnika do Mure, ki se je ustalil v visokem srednjem veku in se z manjšimi spremembami ohranil do danes, medtem ko je bil potek meje v Istri in Prekmurju dokončno zarisane šele v 20. stoletju. Zato si velja njen nastanek in vpliv na oblikovanje slovenskega geografskega prostora ogledati nekoliko podrobneje.

Prihod Madžarov v Panonsko nižino konec 9. stoletja in temu sledeča desetletja njihovih vpadov so zrušili dobro stoletje staro ureditev na jugovzhodu Vzhodnofrankovskega kraljestva ter njegovo mejo z Donavo v Spodnji Panoniji potisnili na Anišo.³⁰ Po usodnem madžarskem porazu v bitki pri bavarskem Lechfeldu avgusta 955 je zmagoviti vzhodnofrankovski kralj in od leta 962 prvi cesar Svetega rimskega cesarstva Oton I. (936–973) postopno ponovno vzpostavil nadzor nad delom izgubljenih ozemelj ter Madžare pregnal za črto vzhodno od Dunaja in Ptuja.³¹ Za zavarovanje teh pridobitev so med Donavo in Istro vzpostavili pas mejnih grofij, ki so skupaj z vojvodino Koroško in grofijo Furlanijo postale temelj za politični razvoj tega prostora v naslednjih

stoletjih.³² Toda o obstoju jasne meje z Ogrsko, ki je leta 1001 postala kraljestvo ter si v zadnjem desetletju 11. stoletja podvrgla Slavonijo in Hrvaško, še dolgo ni mogoče govoriti, saj regionalni sili ni ločevala tanka črta, ampak širok gozdnat, močvirnat in neposeljen obmejni pas z dobro zavarovanimi potmi skozenj.³³

Po bitki pri Lechfeldu se je meja vztrajno pomikala proti jugovzhodu in vzhodu, dokler se ni najpozneje do sredine 13. stoletja ustalila na Kolpi, Sotli, Dravi in Muri, k čemur sta veliko pripomogli umiritev razmer ter uspešna kolonizacija obmejnih območij v 12. in 13. stoletju.³⁴ Zatem je doživela le še nekaj manjših popravkov, in sicer je Kranjska v korist Hrvaške in Vojne krajine v zgodnjem novem veku izgubila območje Gerovega, Čabra in Prezida v severozahodnem Gorskem kotarju ter Žumberk.³⁵ Mejo je bilo mogoče čutiti zlasti do leta 1526, ko so Habsburžani zasedli tudi ogrski prestol in tako Ogrsko za skoraj štiristo let priključili svojemu dominiju. Prav zaradi njene stabilnosti se je v dobi oblikovanja modernih narodov z njo skoraj v celoti, razen v Prekmurju in Istri, prekrila slovensko-hrvaška narodnostna meja. Obveljala je tudi kot jezikovna ločnica, saj zaradi podobnosti narečij drugačna razmejitev kot po uveljavljenih političnih mejah že po Kozlerjevem opažanju niti ni bila mogoča.³⁶

32 O upravnih ureditvi na jugovzhodu Svetega rimskega cesarstva in približnem poteku njegove jugovzhodne meje gl. Kosi, ... quae terram nostram, str. 44–45; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 66–67.

33 Kos, K postanku, str. 145, 147–150; Kosi, ... quae terram nostram, str. 50. Z organizacijo obmejne obrambne pasu, za katero naj bi bili zadolženi etnični Madžari ter njim sorodni Pečenegi in Sekelji, Milko Kos povezuje tudi nastanek madžarsko-slovenske jezikovne meje med Muro in Rabo, ki naj bi se tako izoblikovala že v visokem srednjem veku in ostala skoraj nespremenjena do danes (Kos, K postanku, str. 149, 151).

34 Kos, K postanku, str. 145–147, 150–152; Štih, Salzburg, str. 542–543; Kosi, ... quae terram nostram, str. 50. Z vprašanjem oblikovanja posameznih odsekov ogrske meje se je slovensko zgodovinopisje že veliko ukvarjalo. Milko Kos je na kratko orisal njen razvoj na ozemlju med Dravo in Rabo, Peter Štih je prispeval razpravo o nastanku štajersko-ogrske meje v današnji Sloveniji, Miha Kosi pa je temeljito obdelal razmejitev na Dolenjskem in v Beli krajini, če omenimo le nekatere (Kos, K postanku, str. 144–152; Štih, Salzburg, str. 535–543; Kosi, ... quae terram nostram, str. 43–91; Kosi, »Onstran gore«, str. 119–152). O poteku meje od 13. stoletja gl. tudi *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 68–69.

35 Gl. tudi Kos, K postanku, str. 144–145.

36 Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XX–XXI: »Ker se pa jezik tu po malem spreminja, in je toliko krajnih narečij, se hervaški in sorodni slovenski svet ne moreta prav na tanjšo potezo ločiti, – potegnemo torej mejo teh narodov po primeri od Save naprej poleg Sotle in štajarske dežele meje do Drave in Mure«; Grafenauer, Etnična struktura, str. 23–26.

29 Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda I*, str. 15.

30 Štih, *Ozemlje Slovenije*, str. 79–82.

31 Kosi, ... quae terram nostram, str. 44.

Pri zamejitvi slovenščine proti jugu in jugovzhodu, torej proti sorodnim slovanskim, zdaj hrvaškim narečjem, je odločilno vlogo odigrala prav trdna državna meja, saj je prvotno precej enoten slovanski jezikovni prostor razdelila na dva dela ter ju poslala na pot ločenega političnega, družbenega, kulturnega, gospodarskega in jezikovnega razvoja. To ne nazadnje jasno potrjujejo tudi jezikoslovne raziskave.³⁷ Zato bi bila ob njenem drugačnem razvoju in poteku, hipotetično gledano, danes drugačna tudi razmejitev med slovenskim in hrvaškim narodom. V največjem delu sicer sledi naravnim mejam, vendar te niso ravno izrazite, zato sta prostora na obeh straneh skozi zgodovino ostala povezana, kar se je še v 19. stoletju izražalo tudi v podobnosti obmejnih narečij in neobstoju jasne jezikovne ločnice. V zvezi s tem kaže omeniti spontan proces kroatizacije, ki je v zgodnjem novem veku zajel Belo krajino, Kostel, Prekmurje in Prlekijo, a je nazadnje zamrl, ker so ta območja ostala zunaj hrvaškega političnega prostora.³⁸

Morda še bolj kot za slovenskega je imela ogrska državna meja odločilen pomen za oblikovanje slovaškega naroda, saj je prednike današnjih Slovakov že v 10. stoletju ločila od jezikovno in kulturno sorodnih Slovanov v zahodni in severni soseščini ter jim nato dolga stoletja omogočala od njih neodvisen razvoj. Kljub temu, da je bila večina slovenskega ozemlja že od srednjega veka razdeljena med več dežel s široko avtonomijo in da se je prav ta politična razbitost v dobi nastajanja modernega slovenskega naroda pokazala kot velik zaviralni dejavnik, pa deželne meje na njegovo zemljepisno zamejevanje niso imele večjega vpliva, saj se v skoraj nobenem odseku niso prekrivale s slovensko jezikovno mejo, ki je bila, kot smo videli, glavni kriterij pri opredeljevanju njegovega geografskega prostora.

Drugi proces, ki je imel za izoblikovanje slovenskega jezikovnega prostora še pomembnejšo vlogo in je skoraj v celoti potekal že v srednjem veku, je bila kolonizacija. Zajela je velik del Evrope, tudi Vzhodne Alpe, kjer je v nekaj stoletjih občutno spremenila podobo kulturne krajine ter etnične in jezikovne razmere.³⁹ Starejše slovensko zgodovinopisje iz 19. in začetka 20. stoletja jo je nemalokrat prikazalo kot glavnega krivca za izgubo kar dveh tretjin narodnostnega ozemlja v korist Nemcev in za pomik jezikovne meje z Donave skoraj do koroške Drave. Pogosto jo je predstavilo kot načrten proces, katerega cilj naj bi bila

germanizacija slovenskega prostora.⁴⁰ Kakšno predstavo je imelo o njej, pove že naslov poglavja *Kako so Nemci prišli v deželo* v Grudnovi *Zgodovini slovenskega naroda*.⁴¹ Na potek kolonizacije in razloge zanjo so imeli Gruden ter njegovi sodobniki drugačne poglede. To med drugim dokazuje tedaj splošno razširjena misel, izražena v omenjenem poglavju: »Pravijo, da se je nemška meja vsako stoletje za eno miljo pomaknila naprej.«⁴²

Kolonizacija je bila bistveno kompleksnejši proces, kot ga izraža ta stavek. Šlo je namreč za načrtno naseljevanje slabo poseljenih in neposeljenih območij z namenom njihovega čim boljše gospodarskega izkoriščanja in ne ponemčevanja tujega ozemlja. Vodili so jo zemljiški gospodje, ki pa jim je bilo popolnoma vseeno, ali je sekir pri krčenju obsežnih gozdov vihtel in na novo pridobljena polja obdeloval njihov slovanski (slovenski) ali bavarski (nemški) podložnik. Zato so koloniste od drugod praviloma pripeljali le, če jih niso mogli dobiti med lokalnim prebivalstvom.⁴³ Ravno to pa je bila zanje velika težava v prostoru med Donavo in Dravo. Slovanska naselitev je bila namreč tu zelo redka in se je pretežno držala obrobij večjih rečnih dolin.⁴⁴ Ker zato ni bilo na voljo dovolj kolonistov, so jih pripeljali od drugod, največ iz Bavarske. Toda njihovo naseljevanje ni potekalo preprosto od severa proti jugu in pred seboj potiskalo etnične meje, kot nakazuje zgoraj citirani Grudnov stavek. Najprej so kolonizirali za naselitev in kmetijstvo najprimernejša območja, ki so ležala globoko v notranjosti slovanskega naseljitvenega prostora, in se šele nato lotili težje dostopnih področij.⁴⁵ Zato v visokem in poznem srednjem veku posledično ne moremo govoriti o obstoju jasne jezikovne meje. Ta se je v glavnem ustalila šele v zgodnjem novem veku, pred tem pa so na obeh straneh ob jezikovno dokaj homogenih otokih obstajala večja in manjša prehodna območja, kjer so ljudje govorili oba jezika, slovenskega in nemškega.⁴⁶

40 Vrhovec, *Grmanstvo*, str. 24–28; Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda I*, str. 69–77.

41 Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda I*, str. 69.

42 Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda I*, str. 76. Bogo Grafenauer je postavil tezo, da je bilo območje med Donavo in grebenom Severnih apeniških Alp do leta 1200 že germanizirano, germanizacija pa je napredovala že tudi južno od tod (Grafenauer, *Oblikovanje*, str. 20–21).

43 *Gospodarska in družbena I*, str. 74; Štih, Miti in stereotipi, str. 44–45.

44 Grafenauer, *Oblikovanje*, str. 16–19, gl. tudi zemljevide na str. 20, 25, 26–27.

45 *Gospodarska in družbena I*, str. 74–75; Grafenauer, *Oblikovanje*, str. 21.

46 Eno takšnih območij je bila po besedah oglejskega kanclerja Paola Santonina (ok. 1440–1508/10) iz srede osemdesetih let 15. stoletja Ziljska dolina od župnije sv.

37 Snoj in Greenberg, O jeziku, str. 296.

38 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 7–138.

39 O kolonizaciji gl. *Gospodarska in družbena I*, str. 67–88.

Zaradi velikega dotoka bavarskih naseljencev je bila ena glavnih posledic kolonizacije v Vzhodnih Alpah germanizacija obsežnega ozemlja med Donavo in Dravo. Najpozneje v zgodnjem novem veku je tako prišlo do izoblikovanja dokaj jasne nemško-slovenske jezikovne razmejitve in s tem do vzpostavitve severne meje geografskega prostora slovenske jezikovne skupnosti, ki pa se je v naslednjih stoletjih ponekod še pomaknila proti jugu. Vsaj približen obseg prostora, v katerem je bil razširjen slovenski jezik, je moral biti srednjeveškim sodobnikom dobro znan. Na to poleg zgoraj navedenih primerov poimenovanj kažeta tudi pridevka »Slovenski« oziroma »Windisch« pri več zemljepisnih, zlasti krajevnih imenih, ki nista izraz njihovega prevladujočega slovenskega jezikovnega značaja, ampak lege na območju slovenske jezikovne skupnosti. Dodali so ju zaradi lažjega razlikovanja od istoimenskih krajev na ozemlju nemško govoreče skupnosti; teh se je prijel pridevek »Deutsch« oziroma »Bairisch«. Med take pare sodijo Slovenj Gradec (*Windischgraz*) – (nekdaj Bairisch) Graz/Gradec, Slovenska Bistrica (*Windischfeistritz*) – Deutschfeistritz (severno od Gradca), Podčetrtek (*Windischlandsberg*) – Deutschlandsberg (zahodno od Lipnice), Slovenji Plajberk/Windisch-Bleiberg – Bad Bleiberg (zahodno od Beljaka) in Grebinj/Griffen – Deutsch-Griffen (zahodno od Krke na Koroškem). Zlasti ljudje, ki so veliko potovali, so gotovo dokaj dobro poznali geografske meje območja, znotraj katerega so se lahko sporazumevali v svojem jeziku.

JEZIK

Slovinci sodijo med tiste moderne evropske narode, pri katerih je soodvisnost med jezikom in narodno identiteto še posebej izrazita, kar z drugimi besedami pomeni, da je slovenščina osrednji gradnik slovenske narodne identitete. Prostor med Vzhodnimi Alpami, Panonsko nižino in Jadranom je bil že od zgodnjega srednjega veka državno razdeljen, temu pa se je v visokem

srednjem veku v okviru Svetega rimskega cesarstva pridružila še razbitost med več dežel. Zaradi takšne zgodovinske, politične, kulturne in do določene mere identitetne diferenciranosti tega območja je bilo sorodstvo narečij, ki jih imenujemo slovenski jezik, edina prava osnova za vzpostavitev skupne identitete.⁴⁷

Jezikovna podoba današnjega slovenskega prostora se je začela oblikovati z naselitvijo Slovanov v zgodnjem srednjem veku. Slovanski idiom, ki so ga prinesli s seboj, se ni bistveno razlikoval od preostalih takratnih slovanskih idiomov.⁴⁸ V očeh latinskih in nemških pisnih virov je tako ostalo še globoko v novi vek, saj jezik Slovanov alpsko-jadransko-panonskega prostora imenujejo *lingua sclavonica/sclavica* oziroma *windische/wendische Sprache*, torej slovanski jezik.⁴⁹ Toda jezikoslovci takšno splošno poimenovanje zavračajo in opozarjajo na ireverzibilne ekskluzivne jezikovne inovacije, ki so se v vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru izvršile do preloma prvega tisočletja, zaradi katerih je treba prebivalce tega območja in časa pojmovati kot identitetno skupnost, katere jezik se je od jezika sosednjih slovanskih identitetnih skupnosti že razlikoval po tankem snopu izoglos.⁵⁰ V naslednjih stoletjih se je še krepil, tako da je v obdobju oblikovanja knjižnih standardov upravičeno razumljen kot jezikovna meja slovenskega jezika.⁵¹ Ob tem je treba jasno poudariti, da strokovni izraz *slovenski* v zgodovinskem jezikoslovju nikakor ne implicira identitetne oznake govorcev tega jezika.⁵²

Še vse do visokega srednjega veka lahko govorimo o praslovanskem narečju – Fran Ramovš ga je imenoval alpska slovanščina –, ki se ni občutneje razlikovalo od slovanskih govorov drugod po Evropi. Poudariti je treba, da v sebi ni bilo enotno. Toda nesporno je, da je polagoma in neposredno prešlo v različna narečja, ki jih kot skupino zase označujemo kot slovenski jezik.⁵³ Znotraj modeliranja njegove lingvogeneze oziroma notranje jezikovne zgodovine si v srednjem veku v kronološkem zaporedju sledijo naslednje časovne in zemljepisne različice (kronolekti in

Danijela/St. Daniel im Gailtal do Beljaka, kjer je bilo nemško govoreče prebivalstvo pomešano s slovenskim in so vsi znali oba jezika (Vale, *Itinerario*, str. 170; Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 37). Jezikovna meja se tu ni mogla ustaliti že v poznem srednjem veku, ampak šele v zgodnjem novem veku. V 19. stoletju je potekala tik ob Šmohorju, torej skoraj po sredini nekdanj približno 70 km dolgega dvojezičnega območja. Drugo takšno prehodno področje je bilo še v Santoninovem času Posavinje, kjer so domala vsi govorili slovensko, a so znali tudi nemško (Vale, *Itinerario*, str. 266; Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 90). Gl. tudi *Gospodarska in družbena I*, str. 75, 79–80. Za jezikovno podobo Koroške v srednjem veku prim. Kranz-mayer, *Ortsnamenbuch I*, priloga Skizze 7. Prikaz temelji izključno na jezikoslovni analizi zemljepisnih imen in skorajda ne upošteva drugih zgodovinskih virov.

47 Štih, Miti in stereotipi, str. 32.

48 Snoj in Greenberg, O jeziku, str. 288. Izraz *idiom* v tem kontekstu pomeni »človeška govorica določenega prostora v določenem času, s katero se sporazumevajo govorci, katerim je ta govorica praviloma materni jezik«.

49 ADG, Urkunden, 1445 I 14, Velikovec; URBKr I, str. 10–12, št. 8, str. 16–18, št. 11, str. 123–124, št. 133; TKL II, str. 250–252, št. 163; Štih, Slovansko, str. 25–37.

50 Izoglosa je črta, ki zaznamuje področje z določenim jezikovnim pojavom.

51 O tem izčrpno: Snoj in Greenberg, O jeziku, str. 277–300.

52 Šekli, Zakaj je jezik, str. 80, op. 28.

53 Ramovš, *Kratka zgodovina*, str. 22–23.

geolekti): praslovanščina (do ok. 800 po Kr.) – alpska (južna) slovanščina (ok. 800–1000) – zgodnja (skupna, izhodiščna, enotna) slovenščina (ok. 1000–1200) – narečna (neenotna) slovenščina (od ok. 1200). Slednja se je najprej razcepila na dva makrogeolekta, to sta bili severozahodna in jugovzhodna slovenščina, znotraj katerih so se do konca 14. stoletja postopno izoblikovale narečne baze, ki so se naprej cepile na narečja (nekatera še na podnarečja) in krajevne govore.⁵⁴

Razvoj slovanskega jezika v vzhodnoalpskem, predalpskem in zahodnopanonskem prostoru od praslovanščine do slovenščine je torej trajal zelo dolgo in se je zaključil šele v poznem srednjem veku.⁵⁵ Območje njene razširjenosti se je v tem času zaradi germanizacije močno skrčilo. Kot so namreč pokazale jezikoslovne raziskave, prostor med Donavo, Jadranom in robom Panonske nižine v določenih obdobjih izkazuje bolj ali manj enake jezikovne lastnosti, kar pomeni, da sta alpska (južna) slovanščina in zgodnja slovenščina nekdanj segali daleč proti severu.⁵⁶ Zavedanje o obstoju samosvojega slovenskega jezika je gotovo, zlasti med duhovščino, obstajalo že v srednjem veku, prvič pa je izraženo pri slovenskih protestantih.⁵⁷

Slovenščina se je torej razvila iz jezika, ki so ga govorili zgodnesrednjeveški Slovani alpsko-jadransko-panonskega prostora in v katerem so bili napisani znameniti Brižinski spomeniki, zato je treba jasno poudariti, da je prav jezikovna kontinuiteta najbolj dokazljiva povezava med današnjimi Slovenci in »davnimi« Karantanci.⁵⁸ V srednjem veku je bila razširjena med vsemi družbenimi sloji, tudi med plemstvom, a je ostajala omejena skoraj izključno le na ustno sporazumevanje.⁵⁹ Bila pa je tudi najprepoznavnejši identitetni znak na jugu habsburških dežel ter v njihovem beneškem in ogrskem sosedstvu živeče

slovensko govoreče skupnosti. Prav zaradi takšne politične, zgodovinske, kulturne in posledično identitetne različnosti je bilo sorodstvo narečij njeno edino pravo vezivo.⁶⁰

VERA

Zadnje od treh obravnavanih srednjeveških izhodišč, ki je imelo pomembno vlogo pri oblikovanju slovenske narodne identitete, je krščanstvo. Pokristjanjevanje velja za enega osrednjih procesov slovenske zgodnesrednjeveške zgodovine, saj je temeljito spremenilo versko, politično, družbeno, kulturno in gospodarsko podobo vzhodnoalpskega, predalpskega in panonskega prostora ter ga kot eden ključnih dejavnikov po dveh stoletjih orientiranosti proti vzhodu integriralo v krščanski oziroma katoliški evropski Zahod, kamor kljub kratkotrajnim prekinitvam – kot dokazujeta članstvi v Evropski uniji in zvezi NATO – teži še danes. Krščanstvo tu kljub propadu poznoantične cerkvene organizacije tudi v obdobju prevlade poganstva ni povsem zamrlo, ampak se je v nepravovernih oblikah ohranilo med ostanki Germanov in romaniziranega staroselskega prebivalstva.⁶¹

Prvi znani poskus misijona med vzhodnoalpskimi Slovani sega na konec prve tretjine 7. stoletja, razmere za organizirano misijonsko delo pa so postale dovolj ugodne šele s politično podreditvijo Karantancev Bavarcem oziroma Frankom, do katere je prišlo pred poletjem 743.⁶² Toda zares je steklo šele pod knezom Hotimirjem (ok. 752–ok. 769), ki je na knežjem prestolu nasledil bratranca Gorazda (ok. 749–ok. 752), prvega krščanskega vladarja Karantanije.⁶³ Za gentilno-religiozne družbe, kakršna je bila karantanska, je bil sprejem krščanstva ogromen izziv, povezan z globokimi, tudi identitetnimi spremembami. Olajšala ga je zgodnja in menda prostovoljna spreobrnitev političnega vodstva, ki je nato povabilo misijonarje ter jim pri njihovem delu nudilo potrebno podporo in zaščito.⁶⁴

Potek pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji je zahvaljujoč edinstvenemu viru *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* iz leta 870 dobro

54 Šekli, *Zgodneslovenski števnik*, str. 19. O razvoju slovenskega pismenega jezika v srednjem veku gl. Pogorelec, *Zgodovina*, str. 55–59.

55 Šekli, *Zakaj je jezik*, str. 79.

56 Ramovš, *Kratka zgodovina*, str. 22–23; Snoj in Greenberg, *O jeziku*, str. 287–288; Šekli, *Zgodneslovenski števnik*, str. 20.

57 Trubar, *Catechismus*, s. p.; Snoj in Greenberg, *O jeziku*, str. 284–285.

58 Štih, *Miti in stereotipi*, str. 37; Šekli, *Zakaj je jezik*, str. 68–84.

59 Kotar, *Jezikovna identiteta*, str. 35–36. Uporabo slovenščine med plemstvom v srednjem veku dokazuje več sodobnih virov. Med manj znane sodita pismi Pankraca II. Turjaškega (ok. 1441–1496) bratranca Viljemu II. Turjaškemu († 1506) iz let 1488 in 1489, v katerih Jurija III. Lamberga († ok. 1493) in svojega brata Jurija V. Turjaškega († 1489) imenuje *Juri* in ne *Jorg* ipd. (TKL II, str. 544–545, št. 398, str. 550–551, št. 404).

60 Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 306, op. 41.

61 Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, str. 510, 512–513; Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 30; Kahl, *Der Staat*, str. 101–103, 129–130, 132, 279–289; Štih, *Ko je Cerkev*, str. 12–13; Štih, *Pokristjanjevanje*, str. 343–344. Prim. Baltl, *Das frühe Christentum*, str. 41–54.

62 *Vita Amandi episcopi I*, c. 16; Baltl, *Das frühe Christentum*, str. 54–63; Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 33, 35–36; Štih, *Ko je Cerkev*, str. 9.

63 *Conversio*, c. 4, 5; Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 38–41.

64 Štih, *Ko je Cerkev*, str. 19, 20–21.

poznan.⁶⁵ Vodila ga je salzburska škofija (od leta 798 nadškofija), ki si je že v času papeža Zaharije (741–752) zagotovila cerkveno oblast nad Karantanijo, kar sta potrdila tudi njegova naslednika Štefan II. (752–757) in Pavel I. (757–767). Papeška odločitev je povsem prezrla interese oglejskega patriarhata, ki so mu bili še konec 6. stoletja podrejeni škofje iz širšega vzhodnoalpskega, tudi poznejšega karantanskega prostora.⁶⁶ Po frankovski zmagi nad Avari in osvojitvi Panonije leta 796 so bile misijonske pristojnosti nad tem obsežnim ozemljem razdeljene med sosednje škofije, Drava pa je bila določena za mejo med salzbursko in oglejsko diecezo.⁶⁷ V Ogleju se po smrti patriarha Pavlina II. (787–802) s takšno razmejitvijo niso več strinjali in so si prizadevali za obnovo nekdanjega teritorialnega obsega svoje cerkvene jurisdikcije, kar je privedlo do spora s Salzburgom. Cesar Karol Veliki (768–814) ga je leta 803 poskusil rešiti tako, da je določil Dravo za mejo med njima tudi v Karantaniji, ki je dotlej v celoti spadala pod cerkveno oblast salzburske nadškofije.⁶⁸ Kljub pritožbam obeh strani je junija 811 svojo odločitev dokončno potrdil, Drava pa je nato diecezi ločevala skoraj tisoč let, vse do ukinitve oglejskega patriarhata leta 1751.⁶⁹ Trdna razmejitev je imela dolga stoletja pomemben vpliv na razvoj cerkvene organizacije ter na versko, politično in kulturno življenje v današnjem slovenskem prostoru.

Pokristjanjevanje alpsko-jadransko-panonskega prostora ni steklo povsod hkrati, niti ni povsod potekalo enako hitro in na enak način. Kmalu po sredi 8. stoletja je zajelo najprej Karantanijo, kjer so bile politične okoliščine zanj zelo ugodne. Toda uveljavljanje nove vere in z njo povezanega novega družbenega reda je bilo vse prej kot enostavno, saj mu je del prebivalstva odločno nasprotoval in se celo trikrat dvignil v oborožen upor. Vstajniki niso zavračali le krščanstva, ampak tudi vladajočo politično elito in bavarsko nadoblast. Z bavarskim zatrtjem zadnjega upora leta 772 je bila poganška

stran dokončno premagana, misijonsko delo pa se je po triletni prekinitvi znova intenzivno nadaljevalo.⁷⁰ Prizadevanja misijonarjev so kljub številnim težavam nazadnje dosegla zastavljene cilje; tako so Karantanci postali prvo pokristjanjeno slovansko ljudstvo, zato lahko karantanskemu misijonu pripišemo širši evropski pomen.⁷¹ Cerkev se je namreč tedaj prvič srečala s slovanskim svetom in organiziranim misijonskim delom v slovanskem jeziku, toda več o tem v nadaljevanju.

O oglejskem misijonu južno od Drave je znana zelo malo, saj o njem ni nobenih časovno ali prostorsko trdnih zgodovinsko-pisnih podatkov. Z veliko mero gotovosti je mogoče trditi le, da je potekal počasneje od salzburskega.⁷² Možno je, da so oglejski misijonarji med Slovani, živčimi na vzhodnem obrobju Langobardskega kraljestva, delovali že v predfrankovski dobi.⁷³ V prostor vzhodno od Furlanije, nad katerim je Oglej leta 796 dobil cerkveno jurisdikcijo, so verjetno začeli prihajati že konec 8., zagotovo pa v 9. stoletju, ko so bile zgrajene tudi prve cerkve.⁷⁴ Toda razmere za misijonsko delo so bile tu precej manj ugodne kot v Karantaniji. Že kmalu po začetku mu je hud udarec zadal protifrankovski upor Ljudevita Posavskega (819–823), še hujšega pa so mu v prvi polovici 10. stoletja prizadejali madžarski vpadi, ki so zrušili frankovsko ureditev na jugovzhodu Vzhodnofrankovskega kraljestva in verjetno vsaj do določene mere izničili tudi dosežke misijonarjev.⁷⁵ Kot kaže, je do odločilnega napredka v pokristjanjevanju in izgradnji cerkvene organizacije na oglejskem misijonskem območju prišlo šele v drugi polovici 10. stoletja, ko je ta prostor po koncu madžarske nevarnosti zajela intenzivna fevdalizacija družbe in z njo povezano oblikovanje zemljiških gospošte.⁷⁶

Kljub temu da se je pokristjanjevanje v Panoniji, tj. v prostoru med Rabo, Dravo in Donavo, z velikimi ambicijami ključnih političnih in cerkvenih akterjev začelo že med frankovsko-avarsko vojno konec 8. stoletja, še dolgo ni prineslo žele nih rezultatov.⁷⁷ Misijonarjem je namreč manjka-

65 Kos, *Conversio*; Wolfram, *Conversio*. O pokristjanjevanju v Karantaniji in Panoniji gl. Wolfram, *Grenze und Mission*, str. 71–74; Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 36–53; Wood, *The Missionary Life*, str. 13; Štih et al., *Slovenska zgodovina*, str. 26–29, 35; Štih, *Ko je Cerkev*, str. 9–30; Štih, *Pokristjanjevanje*, str. 340–356. Gl. tudi navedbo literature v Štih, *Ko je Cerkev*, str. 10, op. 1.

66 DD Karol. I, str. 282–283, št. 211; Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, str. 489–491; Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 31–33, 37; Štih, *Ko je Cerkev*, str. 9.

67 *Annales regni Francorum*, leto 796; Štih, *Pokristjanjevanje*, str. 346.

68 *Conversio*, c. 6.

69 DD Karol. I, str. 282–283, št. 211; Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, str. 508; Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 46–48; Štih, *Pokristjanjevanje*, str. 345–346.

70 *Conversio*, c. 5; Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 42, 44–45; Štih et al., *Slovenska zgodovina*, str. 27–28; Štih, *Ko je Cerkev*, str. 22–25; Štih, *Konfrontacija*, str. 28–29.

71 Štih, *Ko je Cerkev*, str. 10–11.

72 Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 53.

73 Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, str. 501–502.

74 Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, str. 503–512; Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 32–33, 53; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 22–23; Štih, *Pokristjanjevanje*, str. 354–355.

75 Grafenauer, *Pokristjanjevanje Slovencev*, str. 53.

76 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 35–39; Štih, *Pokristjanjevanje*, str. 355–356.

77 O pokristjanjevanju v Panoniji pregledno Štih, *Pokristjanjevanje*, str. 340–356.

la trdna podpora lokalnih oblastnikov, kakršno so že pol stoletja imeli v sosednji Karantaniji. Pravo misijonsko delo je steklo šele sredi 9. stoletja in je sledilo utrditvi oblasti iz Nitre prebeglega kneza Pribine (ok. 840–860/1), ki je to ozemlje kot frankovski vazal gospodstveno organiziral in stabiliziral. V dveh desetletjih sta salzburska nadškofa Liupram (836–859) in Adalvin (859–873) posvetila 30 oziroma 31 cerkva, kar priča o velikem uspehu salzburskega misijona.⁷⁸ Pribinov sin Kocelj (860/1–874) je sprva sledil očetovim stopinjam, leta 869 pa se je z uspešnim uporom otresel frankovske nadoblasti in v Spodnji Panoniji do smrti leta 874 vladal kot samostojen vladar. To obdobje je močno zaznamovalo delovanje slovanskega apostola Metoda († 885), ki je z uvedbo slovanskega bogoslužja in s podporo knežjega dvora salzburskim interesom zadal zelo hud udarec.⁷⁹ Vsesplošen napredek Spodnje Panonije v drugi polovici 9. stoletja se je končal s prihodom Madžarov, s katerim je propadla tudi komaj dobro vzpostavljena cerkvena organizacija.

Pokristjanjevanje je v obdobju naglega širjenja Frankovskega kraljestva služilo kot eno glavnih sredstev integracije novoosvojenih ozemelj in socialnega discipliniranja pokorjenega prebivalstva. Šlo je za dolgotrajen proces verskega, kulturnega, družbenega in gospodarskega prilagajanja frankovskemu redu, ki mu seveda niso bili podvrženi samo Slovani alpsko-jadransko-panonskega prostora. Toda kljub intenzivnemu pokristjanjevanju poganstvo še dolgo ni bilo izkoreninjeno, saj se je ponekod, zlasti v odročnih krajih, ohranilo do poznega srednjega veka.⁸⁰ V številnih primerih je bil prevzem krščanstva le navidezen, zato je moralo gotovo preteči več desetletij od začetka misijona, da ga je velika večina prebivalstva resnično ponotranjila.⁸¹ Krst pa ni imel le verskega pomena. Zlasti pripadniki družbene elite so s prestopom v krščanstvo in gradnjo cerkva jasno pokazali svojo politično privrženost frankovskemu vladarju in željo po vključitvi v nov družbeni red.⁸² Sprejem nove vere posameznikom ni omogočil le političnega, socialnega in gospodarskega preživetja, ampak jim je odprl tu-

di možnost za vzpon po družbeni lestvici. To dokazuje karantanski Slovan in *nobilis vir* Georgius, ki se je pred koncem 9. stoletja priženil v ugledno frankovsko plemiško rodbino, tesno povezano s kraljevim dvorom. Grško osebno ime kaže na njegovo nedavno spreobrnitev ali na pripadnost pred kratkim pokristjanjeni rodbini.⁸³

Oznanjanje oziroma sprejemanje nove vere je bil za obe strani velikanski izziv. Misijonarji so se morali, če so želeli biti pri svojem delu resnično uspešni, naučiti slovanski jezik in se prilagoditi novemu okolju, v krščanstvo spreobrnjeni pogani pa so bili primorani spremeniti svoj predstavi svet, moralna načela in vsakdanje življenjske navade ter s tem pomemben del svoje osebne identitete.⁸⁴ Če jih je pred krstom poganska vera povezovala z drugimi člani njihove gentilnoreligiozne skupnosti, so se s sprejemom krščanstva pridružili mnogo večji skupnosti kristjanov. To ni pomenilo le odpoved stari religiji, ampak tudi opustitev s krščanstvom neskladnih praks, kot so poganski pokop, mnogoženstvo in promiskuiteta. Poganska svetišča so se umaknila cerkvam, plačevanje desetine, post, spoved, praznovanje cerkvenih praznikov in obiskovanje nedeljskih maš so postali obvezni. Na utrditev novega življenjskega ritma je močno vplivala tudi prepoved opravljanja kmečkih opravil ob nedeljah.⁸⁵

Z uvajanjem krščanstva so povezani tudi začetki pismenstva med Slovani alpsko-jadransko-panonskega prostora. Misijonarji so za potrebe oznanjanja nove vere v jezik domačinov prevedli in zapisali temeljna besedila, ki so se ohranila v poznejših prepisih, ter ustvarili krščansko terminologijo. Že zgodaj se je uveljavilo spoznanje, da je misijon učinkovit le, če poteka v poganom razumljivem jeziku. Zato je pokristjanjevanje Karantancev za Cerkev pomenilo ogromen izziv, saj ni imela izkušenj z organiziranim misijonskim delom v slovanskem svetu. Sprejem krščanstva v cerkveni zgodovini in slovanski jezikovni zgodovini posledično upravičeno velja za odločilen dogodek.⁸⁶

O najzgodnejši krščanski kulturi pri Slovanih pričajo Brižinski spomeniki, ki so najstarejša slovanska besedila v latinski abecedi. Po prevladujočem mnenju je njihova predloga nastala

⁷⁸ *Conversio*, c. 10–13; Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, str. 54–55; Štih, Pokristjanjevanje, str. 351–354.

⁷⁹ Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, str. 55–56.

⁸⁰ Bratož, Vpliv oglejske cerkve, str. 510; Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, str. 31, 51; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 23.

⁸¹ Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, str. 46, 51, 53; Müller, *Die Missionierung*, str. 61. Prim. Kahl, *Der Staat*, str. 286–287.

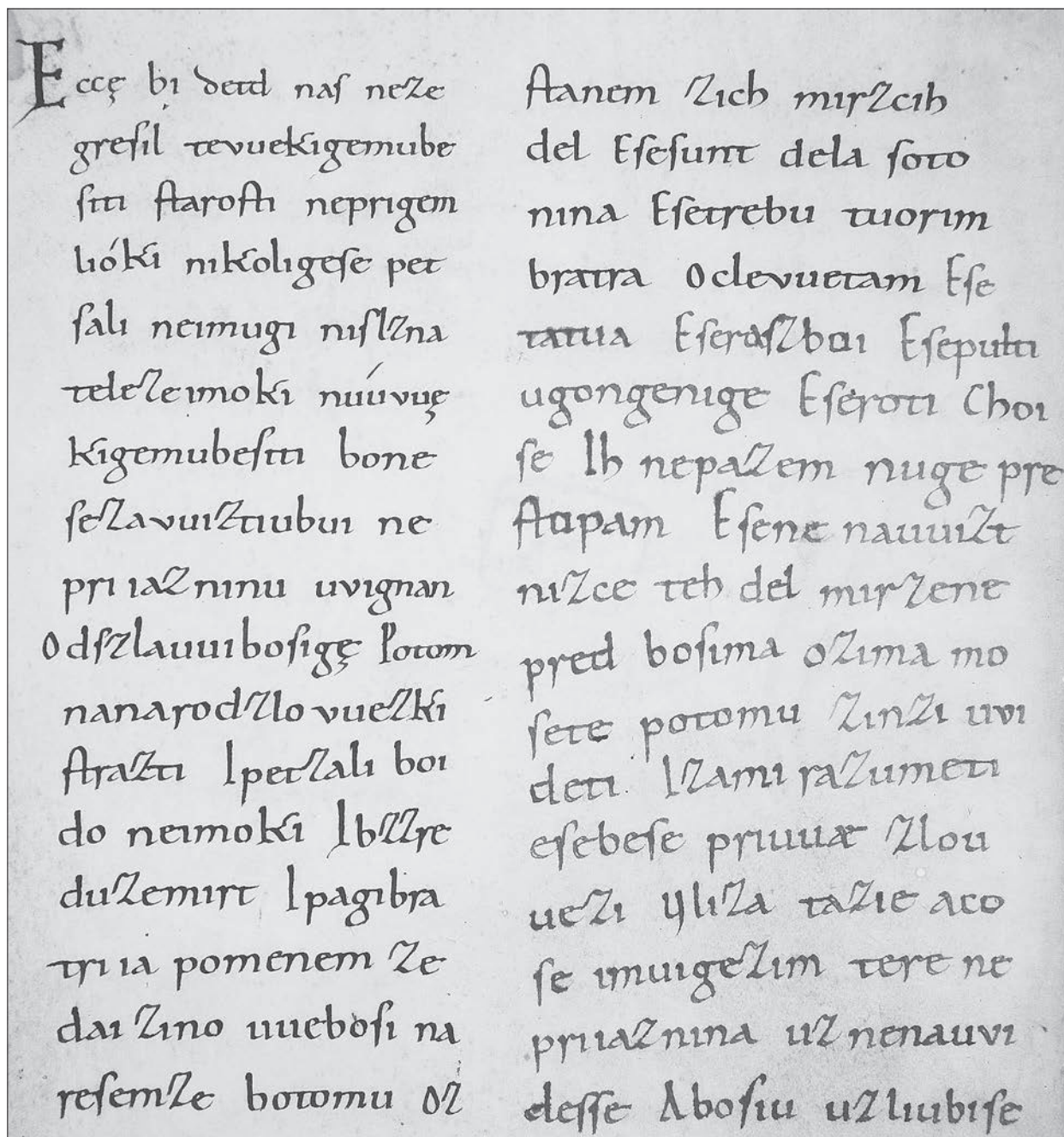
⁸² O prvih cerkvah v Karantaniji in Panoniji gl. *Conversio*, c. 5, 11–13; Karpf, *Kirchen in Karantanien*; Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, str. 17–80.

⁸³ Bitterauf, *Die Traditionen 1*, str. 780–781, št. 1036; Mitterauer, *Slawischer und bayrischer*, str. 693–700; Štih, *Konfrontacija*, str. 38–39.

⁸⁴ Štih, *Ko je Cerkev*, str. 10–12, 13–17.

⁸⁵ Štih, *Integracija*, str. 17–18; Štih, *Ko je Cerkev*, str. 21–22; Müller, *Die Missionierung*, str. 59.

⁸⁶ Grafenauer, Pokristjanjevanje Slovencev, str. 45–46; Štih et al., *Slovenska zgodovina*, str. 28–29; Štih, *Ko je Cerkev*, str. 10–11, 14–18.

Bržinski spomeniki, ki so bili na osnovi starejših predlog verjetno zapisani v letih 972–1022/39, so najpomembnejša priča slovanskega misijona in najstarejša ohranjena slovanska besedila v latinski abecedi (Wikipedija).

vsaj sredi 9. stoletja na freisinškem misijonskem območju na današnjem Zgornjem Koroškem.⁸⁷ Po ugotovitvah jezikoslovcev je jezik Brižinskih spomenikov mogoče opredeliti kot alpsko (zahodno južno) slovanščino na prehodu v zgodnjo slovenščino.⁸⁸ To pomeni, da skupaj z Rateškim (Celovškim), Stiškim, Starogorskim ter drugimi

srednjeveškimi in zgodnjenovoveškimi rokopisi sodijo v razvojno linijo slovenskega jezika.⁸⁹ Cerkev in duhovščina sta imeli skozi stoletja z zapisovanjem besedil pomembno vlogo pri ohranjanju slovenščine, o čemer poleg rokopisnega gradiva priča omemba slovanske oziroma slovenske pastorage v poznem srednjem veku.⁹⁰

⁸⁷ Štih et al., *Slovenska zgodovina*, str. 29; Štih, Ko je Cerkev, str. 18–19.

⁸⁸ Snoj in Greenberg, O jeziku, str. 285–288; Šekli, Zakaj je jezik, str. 78.

⁸⁹ Mikhailov, *Jezikovni spomeniki*, str. 50–76.

⁹⁰ ADG, Urkunden, 1445 I 14, Velikovec. Pastoral je potekala v *lingua sclavonica*.

Jezikoslovne raziskave so tudi pokazale, da je imela konfesionalna pripadnost pomemben vpliv na razvoj slovanskih jezikov. Obstaja namreč močan dokaz za to, da je govorni slog povezan z razliko v veroizpovedi, tj. delitvijo na katolištvo in pravoslavje.⁹¹ Slovensko zgodovino zgodnjega novega veka je močno zaznamoval protestantizem, ki je med drugim prinesel nastanek slovenskega knjižnega jezika, v identitetnem smislu pa je konfesionalni razkol povzročil delitev na katoličane in protestante.⁹²

Pripadnost krščanstvu je bila tudi na Slovenskem eden ključnih gradnikov osebne identitete srednjeveškega človeka, ki ga je povezoval z drugimi kristjani oziroma katoličani po Evropi. Z začetkom osmanske nevarnosti v drugi polovici 15. stoletja se je še okrepila in je postala pomemben element kolektivne identitete stanov notranjeavstrijskih dežel, ki so v sebi videli branik pred prodirajočim islamom.⁹³ Kljub temu da je imela duhovščina v slovenskem narodnem gibanju v 19. stoletju osrednjo vlogo in da je bilo krščanstvo pri oblikovanju slovenske narodne identitete eden pomembnejših dejavnikov, pa Slovenci ne moremo prištevati med tako imenovane konfesionalne narode. Katolištvo je bilo namreč razširjeno v vseh sosednjih deželah, zato ni bilo slovenska značilnost oziroma nekaj, s čimer bi se Slovenci razlikovali od drugih. Drugače je bilo na primer pri Hrvatih, ki so živeli pomešani z muslimani in pravoslavci, zato se je njihova narodna identiteta nazadnje, tudi zaradi jezikovne podobnosti z drugače verujočimi sosedi, močno oklenila pripadnosti Katoliški cerkvi.

Sprejem krščanstva v zgodnjem srednjem veku ni pomenil le verske spreobrnitve, ampak je s seboj prinesel globoke in trajne družbene spremembe, od katerih mnoge še danes opredeljujejo ritem našega življenja. Mednje zagotovo sodi prevzem krščanskega koledarja.⁹⁴ Kljub temu da je Republika Slovenija z ustavo opredeljena kot sekularna država, so največji cerkveni prazniki, to so velikonočna nedelja, velikonočni ponedeljek, binkošti, Marijino vnebovzetje in božič, dela prosti dnevi. Krščanstvo je torej temu prostoru dalo še danes prepoznavno kulturno identiteto ter je dolga stoletja pomembno vplivalo na umetnost, glasbo, literaturo in tradicijo. Toda kljub temu je v delu starejšega slovenskega zgodovinarja iz 19. stoletja pokristjanjevanje včasih neupravičeno prikazano v negativni luči kot

proces, ki naj bi Slovence oropal lastne identitete in odprl vrata načrtni germanizaciji slovenskega ozemlja.⁹⁵

SKLEP

Ugotovimo lahko, da je starejše slovensko zgodovinarstvo od konca 18. in še globoko v 20. stoletje zaradi drugačnega razumevanja nekaterih temeljnih zgodovinskih procesov, povezanih z oblikovanjem slovenskega naroda in narodne identitete, njun nastanek postavljalo že v zgodnji srednji vek. Slovani, ki so v 6. stoletju poselili prostrano ozemlje med Donavo in Jadranom ter Furlansko in Panonsko nižino, naj bi bili tako Slovenci, njihov jezik slovenščina, Karantanija pa prva slovenska država. Šele z uveljavitvijo novih spoznanj je stroka takšne poglede dokončno presegla. Pokazalo se je, da je oblikovanje modernih narodov in narodnih identitet precej mlajši pojav. Starejše slovensko zgodovinarstvo je bilo tudi izrazito karantanocentristično, zato je dajalo premalo poudarka na obdobja in teme, ki so za oblikovanje slovenskega naroda in njegove identitete veliko pomembnejše od zgodnjega srednjega veka in Karantanije.⁹⁶ Toda takšni pogledi na preteklost niso slovenska posebnost, saj so bili in so še vedno razširjeni po vsej Evropi. V zadnjih desetletjih je prišlo tudi do ponovnega ovrednotenja nekaterih temeljnih procesov, kot so kolonizacija, germanizacija, fevdalizacija in pokristjanjevanje, ki so bili nekdanj zaradi domnevne protislovenske usmerjenosti pogosto prikazani v negativni luči.

Predstavljena izhodišča, katerih nastanek sega v srednji vek, so imela zelo pomembno vlogo pri oblikovanju modernega slovenskega naroda in narodne identitete. Z izoblikovanjem geografskega prostora slovenske jezikovne skupnosti na prelomu poznega srednjega v zgodnji novi vek, ki razen na jugu in jugovzhodu ni bil zamejen s političnimi mejami, ampak z razširjenostjo slovenskega jezika, je v 19. stoletju nastala slovenska narodna entiteta dobila vsaj s svojega vidika jasen zemljepisni okvir, znotraj katerega so živeli njeni pripadniki. V srednjeveško obdobje sega tudi geneza slovenščine, osrednjega elementa narodne identitete. Razvila se je na stičišču germanškega, romanskega, ugrofinskega in slovanskega sveta, zato je bila njena razmejitev z neslovanskimi jeziki vedno zelo jasna, drugače pa je bilo v smeri proti jugu in jugovzhodu, kjer je mejila na

91 Snoj in Greenberg, O jeziku, str. 281.

92 Kočevar, Vloga reformacije, str. 14–39.

93 Kočevar, Identiteta, str. 146–147.

94 Štih, Ko je Cerkev, str. 29.

95 Vrhovec, *Grmanstvo*, str. 47: »Nemški solnogradski duhovniki bili so na severnem bregu Drave germanizaciji gmotno pripomoček ...«; Štih, Miti in stereotipi, str. 44–45, op. 90.

96 Štih, Poglavlje, str. 127–128.

sorodne slovanske govore. Tu je imela pri njeni zamejitvi odločilno vlogo državna meja med Svetim rimskim cesarstvom in Ogrskim kraljestvom, ki je ostala dolga stoletja skoraj nespremenjena. Kolikšen je bil njen pomen, priča dejstvo, da sta se z njo v nacionalni dobi skoraj v celoti, razen v Istri in Prekmurju, prekrili slovensko-hrvaška jezikovna in narodnostna ločnica ter da je nista zmogli premagati niti ilirsko in jugoslovansko narodno gibanje. Nastanek slovensko-hrvaške jezikovne in narodnostne meje je torej bolj kot ne umeten in ni v celoti plod naravnega razvoja. Pri oblikovanju slovenske narodne identitete je imelo pomembno vlogo tudi zahodno krščanstvo, ki že več kot tisoč let zaznamuje versko in kulturno podobo slovenskega prostora.

O obstoju slovenskega naroda v srednjem veku ne moremo govoriti, lahko pa govorimo o jezikovni skupnosti.⁹⁷ Temeljila je na jeziku, s katerim se je jasno razlikovala od zahodnih, severnih in vzhodnih sosedov, dosti manj pa od južnih. Zgodovinski viri, ki bi neposredno razkrivali značaj kolektivnih identitet v prednacionalnih obdobjih, so za slovenski prostor izjemno redki, zato si lahko pomagamo le s posrednimi informacijami. Da so se sodobniki že v srednjem veku zavedali obstoja posebne skupnosti, živče na območju današnje Slovenije in bližnjega sosedstva, ter poznali njen približen geografski okvir, govori več indicev. Prostor med Donavo in Jadranom jim je bil – tako kot druge dežele Slovanov – v zgodnjem srednjem veku znan kot *Sclavinia*, jezik njegovih prebivalcev pa kot slovanski (*lingua S(c)lavorum*, *lingua Sclavanisca* itd.), toda z napredovanjem germanizacije sta se oznaki postopno zožili na jug habsburških dežel in na njihovo slovensko govoreče prebivalstvo.⁹⁸ Obstoj skupnosti v srednjem veku dokazujejo tudi nekateri vzdevki in priimki. Omenimo le omembo bratislavskega čevljarja Jurija Windischa iz Ljubljane (*Jorig Windisch von Laibach*) iz leta 1458.⁹⁹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ADG – Archiv der Diözese Gurk, Celovec
Urkunden

AMB – Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Bratislava
Magistrát mesta Bratislavy, zbierka listín a listov

OBJAVLJENI VIRI

Annales regni Francorum – Pertz, Georg Heinrich: *Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales laurissenses maiores et Einhardi*. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1895 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum).

Bitterauf, Theodor: *Die Traditionen des Hochstifts Freising*, Band 1: 744–926. München: M. Rieger'sche Universitäts-Buchhandlung (G. Himmer), 1905 (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, Neue Folge 4).

Conversio – Kos, Milko: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani, 1936 (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani II, Historični odsek 3).

Czoernig, Karl Freiherr von: *Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie*. Wien: Direction der administrativen Statistik, 1855.

DD Karol. I – Mühlbacher, Engelbert (ur.): *Die Urkunden der Karolinger*, Band 1: Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Grossen. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1906 (Monumenta Germaniae Historica, Diplomatum Karolinorum, Tomus 1: Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata).

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, knjiga 2 (l. 801–1000.); knjiga 4 (1101–1200.). Ljubljana: Leonova družba, 1906; 1915.

Kozler, Peter: *Zemljovid slovenske dežele in pokrajin*. Dunaj: Peter Kozler, 1853.

Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1995 (Viri za zgodovino Slovencev 14).

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV – Bethmann, Ludwig in Waitz, Georg (ur.): *Pauli historia Langobardorum*, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1878, str. 12–187.

Santonino, Paolo: *Popotni dnevnik. 1485–1487* (prev. Primož Simoniti). Celovec – Dunaj – Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.

Schwind, Ernst Freiherr von in Dopsch, Alphons: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-österreichischen Erblände im Mittelalter*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1895.

⁹⁷ Vprašanju obstoja slovenske etnične identitete v prednacionalni dobi se je v obsežni razpravi posvetil Vanja Kočever (Kočever, Ali je slovenska [1.–3. del]).

⁹⁸ Štih, *Ozemlje Slovenije*, str. 19–20; Štih, *Slovansko*, str. 38.

⁹⁹ AMB, Magistrát mesta Bratislavy, zbierka listín a listov, št. 3218, 1458 VI 3, Bratislava.

- TKL II – Bizjak, Matjaž in Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin II. Dokumenti 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009 (Thesaurus memoriae, Fontes 8). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541682>
- URBKr I – Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain*, Band 1: 777–1200. Laibach: Verlag des Herausgebers, 1882/3.
- Vale, Giuseppe: *Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487* (Codice Vaticano latino 3795). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1943 (Studi e testi 103).
- Vita Amandi episcopi I – Krusch, Bruno: Vita Amandi episcopi I. *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum rerum Merovingicarum, Tomus 5: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici (ur. Bruno Krusch in Wilhelm Levison). Hannoverae – Lipsiae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1910, str. 428–449.
- Wolf, Adam: Die Selbstbiographie Christophs von Thein 1453–1516. *Archiv für österreichische Geschichte*, 53, 1875, str. 103–123.
- Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt von Herwig Wolfram. Dritte, gründlich überarbeitete Auflage. Ljubljana / Laibach: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije – Klagenfurt: Hermagoras Verlag, 2013 (Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 38 – Zbirka zgodovinskega časopisa 44).
- Eichert, Stefan: *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum. Studien zur Geschichte und Archäologie Karantaniens*. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2012.
- Gestrin, Ferdo: Slovani v Pesaru od 15. do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 49, 1995, št. 3, str. 341–351.
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem. Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012 (Thesaurus memoriae, Opuscula 3). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612543839>
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. *Zgodovina agrarnih panog*, Zvezek 1: Agrarno gospodarstvo (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Grafenauer, Bogo: Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku II. *Zgodovinski časopis* 21, 1967, str. 7–48.
- Grafenauer, Bogo: *Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994 (Zbirka Zgodovinskega časopisa 10).
- Grafenauer, Bogo: Pokristjanjevanje Slovencev. *Zgodovina Cerkev na Slovenskem* (ur. Metod Benedik z uredniškim odborom). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 29–60.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*, zvezek 1. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1910.
- Höfler, Janez: Kako je bilo s »Slovenijo« v Trubarjevem času? *Družina*, 5. 5. 2019.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Druga, revidirana in dopolnjena izdaja. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Höfler, Janez: Sclavenia, Sclavonia, Slavonia. Skupno ime za slovenski prostor v srednjem veku. *Družina*, 21. 4. 2019.
- Höfler, Janez: Slovenija – od kdaj in kako? *Družina*, 14. 4. 2019.
- Kahl, Hans-Dietrich: *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.) / Država Karantancev. Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru (7.–9. stol.)*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002 (Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije 39 [Supplementum] – Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 20) (Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze. Dopolnilni zvezek / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogeneze. Ergänzungsband).

ČASOPISI

Družina, 2019.

LITERATURA

- Baltl, Hermann: Das frühe Christentum in Karantanien und der heilige Amandus. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 66, 1975, str. 41–63.
- Bizjak, Matjaž in Šilc, Jurij in Seručnik, Miha in Makuc, Neva: *Historična topografija Primorske (do leta 1500). Na podlagi gradiva Milka Kosa*. Ljubljana: Založba ZRC, 2022 (Prva e-izdaja, verzija 1.0) (Slovenska historična topografija 2) (https://topografija.zrc-sazu.si/sht/files/SHT-Primorska_web.1.0.pdf). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506126>
- Bratož, Rajko: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja (2. del). *Zgodovinski časopis* 44, 1990, št. 4, str. 489–520.
- Czoernig, Karl Freiherr von: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, Band 1, Abtheilung 1. Wien: Kaiserlich-koenigliche Hof- und Staatsdruckerei, 1857.

- Karpf, Kurt: Kirchen in Karantanien vor und nach Einführung der Grafschaftsverfassung (828). *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle* (ur. Lumír Poláček in Jana Maříková-Kubková). Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, 2010, str. 233–242.
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku; (1. del). *Zgodovinski časopis* 73, 2019, št. 1–2, str. 88–116; (2. del). *Zgodovinski časopis* 73, 2019, št. 3–4, str. 366–411; (3. del). *Zgodovinski časopis* 74, 2020, št. 1–2, str. 38–95.
- Kočevar, Vanja: Identiteta kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku. *Kronika* 65, 2017, št. 2, str. 135–158.
- Kočevar, Vanja: Vloga reformacije v slovenski etnogenezi: etnična kolektivna identiteta na premici zgodovine dolgega trajanja. *Stati inu obstatu* 17, 2021, str. 13–46.
- Kos, Milko: K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28, 1933, snopeč 2–4, str. 144–153.
- Kos, Milko: Slovenska naselitev na Koroškem. *Geografski vestnik* 8, 1932, št. 1–4, str. 101–142.
- Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933 (Kosmos. Zbirka poljudno znanstvenih in gospodarskih spisov, spominov, potopisov itd.).
- Kosi, Jernej in Stergar, Rok: Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda. *Zgodovinski časopis* 70, 2016, št. 3–4, str. 458–488.
- Kosi, Jernej: Slovenski nacionalni prostor na Ogrskem: Ustvarjanje zamisli o slovensko-hrvaški meji v dolgem srednjeevropskem 19. stoletju. *Ustvarjanje slovensko-hrvaške meje* (ur. Marko Zajc). Ljubljana: Založba INZ, 2018, str. 29–46 (Vpogledi 19).
- Kosi, Miha: »Onstran gore, tostran Ogrske« (Bela krajina v poznem srednjem veku). *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta* (ur. Janez Weiss). Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 119–157.
- Kosi, Miha: ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis* 56, 2002, št. 1–2, str. 43–93.
- Kotar, Jernej: Jezikovna identiteta plemstva na Kranjskem v srednjem veku. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja. Slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 27–51. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>
- Kozler, Peter: *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva s pridanim slovenskim in nemškim imenikom mest, trgov, krajev i. t. d.* Dunaj: Leopold Sommer, 1854.
- Kranzmayer, Eberhard: *Ortsnamenbuch von Kärnten, Teil 1: Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1956.
- Linhart, Anton: *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*, Band 2: Von der ersten Anpflanzung der krainischen Slaven bis auf ihre Unterjochung durch die Franken. Laibach: Verlag bei Wilhelm Heinrich Korn, 1791.
- Linhart, Anton: *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*, Band 1: Von den ersten Spuren einer Bevölkerung im Lande bis zur ersten Anpflanzung der krainischen Slaven. Laibach: Verlag bei Wilhelm Heinrich Korn, 1788.
- Mikhailov, Nikolai: *Jezikovni spomeniki zgodnje slovensčine. Rokopisna doba slovenskega jezika (od XIV. stol. do leta 1550)*. Trst: Mladika, 2001.
- Mitterauer, Michael: Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit. *Carinthia I*, 150, 1960, Heft 1–4, str. 693–726.
- Müller, Andreas: Die Missionierung und Christianisierung der Slawen. *Revista Teologica*, 2019, str. 46–61.
- Pogorelec, Breda: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovni spisi I* (ur. Kozma Ahačič). Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2011 (Lingua Slovenica, Fontes 1). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612542795>
- Ramovš, Fran: *Kratka zgodovina slovenskega jezika I*. Ljubljana: Akademsko založba, 1936 (Akademsko biblioteka 3).
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Snoj, Marko in Greenberg, Marc L.: O jeziku slovenskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis* 66, 2012, št. 3–4, str. 276–305.
- Šekli, Matej: Zakaj je jezik Brižinskih spomenikov zgodnja slovensčina? *Jezik in slovstvo* 69, 2024, št. 1–2, str. 67–88. DOI: <https://doi.org/10.4312/jis.69.1-2.67-88>
- Šekli, Matej: Zgodnjeslovenski števnik od 1 do 10 v Heiligenkreuskem rokopisu iz tretje četrtine 12. stoletja (Heiligenkreuz OCist., Cod. 250). *Slavistična revija* 70, 2022, št. 1, str. 13–32. DOI: <https://doi.org/10.57589/srl.v70i1.3999>
- Štih, Peter in Simoniti, Vasko in Vodopivec, Peter: *Slovenska zgodovina. Družba – politika – kultura*. Ljub-

- ljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008 (Zbirka E-razpoznavanja 1). <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-INOR6GFF>
- Štih, Peter: Ej ko goltnes do tu-le, udari po konjih! O avtohtonističnih in podobnih teorijah pri Slovencih in na Slovenskem. *Zgodovina za vse* 3, 1996, št. 2, str. 66–80.
- Štih, Peter: Integracija Karantancev in drugih alpskih Slovanov v frankovsko-otonsko cesarstvo. Nekaj zapazanj. *Zgodovinski časopis* 68, 2014, št. 1–2, str. 8–27.
- Štih, Peter: Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji. *Zgodovinski časopis* 69, 2015, št. 1–2, str. 8–40.
- Štih, Peter: Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanškega sveta. *Zgodovinski časopis* 70, 2016, št. 1–2, str. 8–66.
- Štih, Peter: Linhart kot zgodovinar. Anton Tomaž Linhart. *Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina, Francka Slivnik in Verena Štekar-Vidic). Ljubljana: Slovenski gledališki muzej; Radovljica: Muzeji radovljiske občine, 2005, str. 291–310.
- Štih, Peter: Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Kranj, 19.–21. oktober 2006* (ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, str. 25–47.
- Štih, Peter: Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku. *Osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. do konca 9. stoletja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2001.
- Štih, Peter: Poglavlje iz nacionalizirane zgodovine ali O zgodnjersrednjeveških začetkih zgodovine Slovencev. *Studia Historica Slovenica* 5, 2005, št. 1–2–3, str. 105–132 (Mlinaričev zbornik 1).
- Štih, Peter: Pokristjanjevanje v karolinški Panoniji med pričakovanji in stvarnostjo. *Na obzorju novega. Območje severnega Jadrana ter vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor v obdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Posvečeno Rajku Bratožu ob njegovi sedemdesetletnici* (ur. Alenka Cedilnik in Milan Lovenjak). Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2022, str. 339–365. DOI: <https://doi.org/10.4312/9789612970161>
- Štih, Peter: Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. *Zgodovinski časopis* 50, 1996, št. 4, str. 535–544.
- Štih, Peter: Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadrantom v srednjem veku (pogled zgodovinarja). *Zgodovinski časopis* 65, 2011, št. 1–2, str. 8–51.
- Trubar, Primož: *Catechismus. V slouenskim iesiku sano kratko sastopno islago. inu ene molytue tar nauuki bo shy. vseti is zhstiga suetiga pisma*. Tübingen: Ulrich Morhart, 1555.
- Vrečko, Edvard (ur.): *Primož Trubar, Nemški spisi 1550–1581*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2011 (Zbrana dela Primoža Trubarja 11).
- Vrhovec, Ivan: *Grmanstvo in njega upliv na Slovanstvo v srednjem veku*. Ljubljana: Matica slovenska, 1879.
- Vrhovec, Johann: Der schwäbische Chronist Burghardt Zink und eine interessante Schule zu Reifnitz in Unterkrain. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 13, 1900, zv. 1, str. 1–16.
- Wolfram, Herwig: Grenze und Mission. Salzburg vom heiligen Rupert zum heiligen Virgil. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 115, 1975, str. 51–79.
- Wood, Ian: *The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe 400–1050*. Harlow: Longman, 2001.
- Zgodovina narodov Jugoslavije*, knjiga 1: Do začetka XVI. stoletja (ur. Anto Babić idr.). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.

SPLETNE STRANI

Monasterium:

<https://www.monasterium.net/mom/home>

SUMMARY

Medieval Foundations for the Development of the Modern Slovenian Nation and National Identity

Early Slovenian historiography between the end of the eighteenth century and the last decades of the twentieth century devoted almost no research to the question concerning the development of the Slovenian nation and national identity, which, according to some, already began in the Early Middle Ages, if not even as early as the sixth century, during which Slavic people settled the basins of the Eastern Alpine rivers. Hence also the perception that, in the ninth century, the Slovenian ethnic territory was twice the size of modern Slovenia, having stretched from the source of the Drava in the west, the Danube between Linz and Vienna and beyond in the north, and to the shores of Lake Balaton in the east, whereas the border with the territory of modern Croatia in the south is believed to have run along the same line as the current one. Because the colonization and Christianization opened the door wide to Germanization, early historiography recognized them as the main culprits for the loss of the two-thirds of the former territory and repeatedly presented them in an explicitly negative light.

Today, historiographers are unanimous in their view that the modern European nations and national identities are recent constructions, the products of nationalisms

that developed in the period between the end of the eighteenth century and the twentieth century. However, this does not suggest that they grew out of nothing. As is also evident from the Slovenian example, certain key foundations for the development of modern nations and national identities already emerged in the Middle Ages, this nearly thousand-year-long period, which gave Europe its still recognizable political, religious, and linguistic composition. Narrowing our focus on the Slovenians, we find that in the above-mentioned period, the geographical area of the Slovenian linguistic community developed based on the century-long colonization and Germanization as well as the settlement of the state border between the Holy Roman Empire and the Kingdom of Hungary, and that it

remained largely unchanged until the nineteenth century. The same period also marked the beginning of the genesis of the Slovenian language, the cornerstone of Slovenian national identity, which developed through Alpine (South) Slavic from Proto-Slavic as the undisputed successor of a language spoken in the Early Middle Ages by the Slavic people settling the Alpine-Adriatic-Pannonian territory, including the Carantanians. A vital role in the development of Slovenian national identity was played by Christianity, which took root in the second half of the eighth century. Successful missionary work brought about not only a radical religious transformation of the territory under discussion but also its integration into Western European Christianity, part of which it still forms today.

VANJA KOČEVAR^{*}

Teorije in praksa raziskovanja zgodovine slovenske kolektivne identitete

IZVLEČEK

Razprava obravnava teoretske pristope k preučevanju zgodovine slovenske kolektivne identitete in se kritično opredeljuje do »striktno modernističnega pristopa«, ki apriorno zanika sleherno povezavo med predmodernimi etničnimi skupnostmi in modernimi narodi. Čeprav prispevek nasprotuje samovoljnemu zavračanju objektivnih kriterijev za identificiranje etnične pripadnosti, sprejema konstruktivistični izziv modernizma in preučuje predmoderne samoopredelitve s 1) slovenskim etnonimom, 2) slovensko etnično skupnostjo in 3) slovenskim etničnim prostorom. Obravnavani primeri avtoidentifikacij kažejo, da je prebivalstvo na Slovenskem poleg drugih kolektivnih identitet čutilo tudi pripadnost slovenski etnični skupnosti, ki korenini v srednjem veku in ni zgolj iznajdba dobe protestantizma ali nacionalizma.

KLJUČNE BESEDE

Slovenci, slovenski etnonim, slovenska etnična skupnost, slovenski etnični prostor, predmoderne kolektivne identitete, etnične samoopredelitve, modernizem, etnosimbolizem, perenializem

ABSTRACT

THEORY AND PRACTICE OF RESEARCHING THE HISTORY OF SLOVENIAN COLLECTIVE IDENTITY

The discussion addresses theoretical approaches to studying the history of Slovenian collective identity by critically assessing the “strictly modernist approach”, which a priori denies any connection between premodern ethnic communities and modern nations. Although opposing an arbitrary rejection of objective criteria for identifying ethnic affiliation, the article embraces the constructivist challenge of modernism and studies premodern self-determination with 1) the ethnonym ‘Slovenian’, 2) the Slovenian ethnic community, and 3) the Slovenian ethnic territory. The examples of self-identification discussed demonstrate that, apart from other collective identities, the inhabitants of Slovenian territory also felt an affiliation with the Slovenian ethnic community, which is thus rooted in the Middle Ages rather than the period of Protestantism or even nationalism.

KEY WORDS

Slovenians, ethnonym ‘Slovenian’, Slovenian ethnic community, Slovenian ethnic territory, premodern collective identities, ethnic self-determination, modernism, ethnosymbolism, perennialism

^{*} dr., znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, vanja.kocevar@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1177-2319>

UVOD

Med najpomembnejše izzive slovenskega zgodovinopisja v 21. stoletju nedvomno sodi vprašanje, »kdaj so nastali Slovenci?«. V zadnjih dveh desetletjih je v slovenski humanistiki preučevanju te tematike, kar zadeva teoretski pristop, pomemben pečat dala t. i. modernistična teorija,¹ ki ima za razvoj slovenskega zgodovinopisja določene zasluge, vendar je po drugi strani aplikacija »striktne modernistične pristopa«² na primer slovenske nacionalne gradnje na prelomu prvega in drugega desetletja 21. stoletja botrovala tudi spornim stališčem, kot, denimo, da naj pred sredo 19. stoletja ne bi obstajala samozavedajoča se slovenska etnična skupnost, ki bi omogočila nastanek narodnega gibanja, ter da naj bi bila tudi besedna zveza »slovensko etnično ozemlje« zgolj neustrezna historiografska fantazmagorija.³

Ker omenjenih trditev slovensko zgodovinopisje ni nikoli v celoti sprejelo, je »striktni modernizem«⁴ botroval javnim polemikam,⁵ kritičnim ocenam nekaterih monografij⁶ in nastanku študij, ki so za razlago slovenske etnogeneze ubrale druge teoretske pristope.⁶ Nov, nemodernistični monografski prikaz razvoja slovenske kolektivne identitete *ab initio* pa še pogrešamo. Nikakor si ne umišljam, da bo ta skromna razprava zapolnila omenjeno vrzel, pač pa želim v njej na podlagi dejstev, ki so slovenski humanistiki delno sicer že znana, opozoriti na netočnost trditev o neobstoju slovenske etnične skupnosti v prednacionalni dobi ter neustreznosti rabe besedne zveze

slovenski etnični prostor in etnonima Slovenci za označevanje njegovih prebivalcev pred sredo 19. stoletja.

Na upravičenost kritičnega pretresa aplikacije »striktne modernistične pristopa« na primer slovenske etnogeneze, zlasti prednacionalnih obdobj, kažejo tudi drugi teoretski pristopi, ki nastajajo že od osemdesetih let 20. stoletja dalje, denimo, etnosimbolizem Anthonyja D. Smitha,⁷ »krščanski perenializem«⁸ Adriana Hastingsa⁹ in »nova teorija nacionalizma« Casparja Hirschijsa,¹⁰ če naštejemo le nekatere.¹¹ Poleg tega so modernistične pristope na podlagi empiričnih raziskav posameznih primerov nacionalne gradnje zavrnila nekateri tuji raziskovalci, medtem ko številni mednarodno uveljavljeni strokovnjaki za predmoderna obdobja zgodovino evropskih narodov preučujejo, ne meneč se za modernistične postulate o domnevni inherentni modernosti tega pojma.¹²

V nadaljevanju predstavljam le nekaj iztočnic, ki se zdijo pomembne tudi za slovensko zgodovinopisje. Smith, denimo, je na znameniti debati z Ernestom Gellnerjem v Warwicku leta 1995 med

1 O modernizmu splošno gl. Smith, *Nacionalizem*, str. 63–67; Özkirimli, *Theories*, str. 81–153; Mandelc, *Na mejah*, str. 46–60, 73–75; Livk, *Zmožnost*, str. 18–20.

2 Besedno zvezo »striktno modernistični pristop« (*strictly modernist approach*) uporablja estonski zgodovinar Tovi U. Raun (Raun, *Nineteenth- and early twentiethcentury*, str. 129, 131).

3 Gl. Kosi, O pogojenosti; isti, *Je bil proces; isti, Kako je nastal*; isti in Stergar, *Kdaj so nastali*. Gl. tudi Makarovič, *Ko še nismo bili*. Poleg zgoraj izpostavljenih stališč o slovenski etnični skupnosti in etničnem prostoru je vprašljivo tudi modernistično naziranje slovenskega jezika. Za kritiko tovrstnih pogledov gl. Snoj in Greenberg, *O jeziku*; Snoj, *O jeziku*; isti, *Slovanski jezik*.

4 Gl. Grdina, *Zamišljena nezgodovina* (spletni dostop); isti, Jerneju Kosiju (spletni dostop); isti, *Praksa* (spletni dostop); isti, *Homo novus* (spletni dostop); Kosi, *O zgodovinskih virih* (spletni dostop); Stergar, *O teorijah zarote* (spletni dostop); isti, *Errare* (spletni dostop). Na temo slovenske etnogeneze sta v organizaciji Marije Wakounig na Institut für Osteuropäische Geschichte na Dunaju potekali dve delavnici, in sicer *Kdaj so nastali »ljubi Slovenci«*, 29.–31. marec 2016, in *Kako so nastali »ljubi Slovenci«*, 6.–8. september 2017.

5 Gl. Wakounig, Joachim Hösler; Torkar, Gorazd Makarovič; Cvirn, *Med nacionalizmom*; Ivešić, Jernej Kosi.

6 Gl. Ahačič in Testen (ur.), *Jeziki*; Korun (ur.), *Slovenci*; Kočevar, Ali je (1.–3. del); isti, *Vloga reformacije*.

7 Smith, *Nacionalizem*, str. 77–80; Özkirimli, *Theories*, str. 154–181; Mandelc, *Na mejah*, str. 60–65; Livk, *Zmožnost*, str. 20.

8 Kolikor mi je znano, Hastings svojih pogledov na narod in nacionalizem ni označil kot perenializem, pač pa jih je za *continuous perennialism* krstil Smith (Smith, *Adrian*, str. 26). Zato je moja oznaka »krščanski perenializem« izključno arbitrarna novotvorjenka, skovana za lažje razlikovanje od ostalih perenialističnih pogledov. O Hastingsovem prispevku k študijam o nacionalizmu gl. Özkirimli, *Theories*, str. 60–62. O perenializmu splošno gl. Smith, *Nacionalizem*, str. 67–70; Livk, *Zmožnost*, str. 17–18.

9 Gl. Hastings, *The Construction*.

10 Gl. Hirschi, *The Origins*. Gl. tudi Özkirimli, *Theories*, str. 75–79.

11 Gl. Rizman (ur.), *Študije*; Özkirimli, *Theories*; Mandelc, *Na mejah*, str. 45–97.

12 Hrvaški zgodovinar Neven Budak je leta 2009 zavrnil poskuse negiranja hrvaške zgodovine (gl. Budak, *Kako se*) in 2020 zapisal: »Potrebno je ovdje istakniti da se priklanam autorima koji početke nacionalnih ideologija i integracija smještaju znatno prije 19. stoljeća. Iako je nesumnjivo da nacija 17. stoljeća nije istovjetna naciji 19. ili 20. stoljeća, ipak se određeni stupanj 'nacionalne' integracije može uočiti već i u tom razdoblju« (Budak, *Utjecaj*, str. 80; gl. tudi seznam literature: prav tam, str. 80 (op. 19)). Britanski zgodovinar Robert Bartlett v študiji iz leta 2011 ugotavlja, da se je angleška nacionalna identiteta v srednjem veku manifestirala s skupnim imenom, samopodobo v odnosu do drugih ljudstev, jezikom in nacionalnimi svetniki (Bartlett, *English National Identity*). Madžarski zgodovinar Géza Pálffy v sintezi madžarske zgodovine 16. in 17. stoletja iz leta 2021 v posebnem poglavju predstavi spremembe etnične sestave Ogrskega kraljestva zaradi t. i. dolge vojne z Osmani (1591–1606), v katerem govori o Madžarih, Romunih, Slovakah, Rutunih, Srbih, Vlahih, Nemcih in Hrvatih. Avtor nikjer ne zanika kontinuitete med naštetimi etničnimi skupnostmi in narodi, ki so se pozneje razvili na ozemlju nekdanjega Ogrskega kraljestva (Pálffy, *Hungary*, str. 83–88).

drugim trdil, da »čeprav pri njihovem oblikovanju pogosto ne moremo razločevati med zavestnim načrtovanjem in človeško ustvarjalnostjo, so narodi in nacionalizmi tudi produkti že obstoječih tradicij in dediščin, ki so se izoblikovale skozi generacije«. ¹³ V nadaljevanju je izrazil nestrinjanje z Ericom Hobsbawmom, ki zanika sleherno povezavo med ljudskimi protonacionalizmi in poznejšimi političnimi nacionalizmi, rekoč: »Modernih političnih nacionalizmov ne moremo razumeti brez omembe teh zgodnejših etničnih vezi in spominov, v nekaterih primerih pa tudi predmodernih etničnih identitet in skupnosti.« ¹⁴

Za slovenski primer utegnejo biti zanimivi tudi pogledi Adriana Hastingsa, predstavljeni v njegovi monografiji iz leta 1997. Hastings naroda namreč ne vidi kot koncepta, ki bi bil inherentno povezan z modernostjo, temveč s krščanstvom, in trdi, da posamezna etnična skupnost Rubikon na svoji poti v nacionalnost prečka tedaj, ko njen jezik preide v pisno rabo in dobi prevod Biblije. ¹⁵ Poleg tega se je kritično opredelil do modernizma, ¹⁶ priznal, da pri Hobsbawmu in Kedourieju opaža preveč negativen in omalovažujoč odnos do narodov in nacionalizma, ¹⁷ ter dodal: »... če na evropsko in svetovno zgodovino gledamo na ta način, izpustimo osrednji pomen ter celo napačno razumemo in omalovažujemo marsikaj, kar je najbolj dragoceno med evropskimi kulturnimi in političnimi dosežki.« ¹⁸

13 Prosti prevod izvirnika: »... although we can often discern elements of deliberate planning and human creativity in their formation, nations and nationalisms are also the products of preexisting traditions and heritages which have coalesced over the generations« (Smith, *Nations* (spletni dostop)).

14 Prosti prevod izvirnika: »Modern political nationalisms cannot be understood without reference to these earlier ethnic ties and memories, and, in some cases, to pre-modern ethnic identities and communities« (Smith, *Nations* (spletni dostop)).

15 Hastings, *The Construction*, str. 12. Na Hastingsove poglede sem delno oprl svojo razpravo iz leta 2022, gl. Kočevar, Romanje.

16 Hastings je tvorcem modernistične paradigme, zlasti Hobsbawmu, očital slabo poznavanje zgodovinskih dejstev (Hastings, *The Construction*, str. 2; kritika Andersona gl. prav tam, str. 6, 22–26, 194), zmotno oziroma pomanjkljivo pomenoslovno analizo historiata besede »narod« (prav tam, str. 14–19), zavračanje argumentov (prav tam, str. 1–2, 192), ideološko pristranskost, ko je zapisal: »Hobsbawm can no more leave his 'non-historical' Marxist convictions behind than I my Christian and Liberal ones.« (prav tam, str. 33), in ne nazadnje zaničljiv odnos do samega predmeta preučevanja (prav tam, str. 12).

17 Povzeto po izvirniku: »I confess to finding in Hobsbawm as in Kedourie an altogether too negative and derogatory approach to both nations and nationalism« (Hastings, *The Construction*, str. 12).

18 Prosti prevod izvirnika: »Yet to look at European and world history in this way is to leave out a central line

Naj kratko opozorim le še na nekaj kritik, ki jih je bila modernistična teorija deležna s strani strokovnjakov za posamezna narodna gibanja. Estonski zgodovinar Toivo U. Raun je leta 2003 demantiral Gellnerjevo zanikanje slehernega etničnega samozavedanja med Estonci do začetka 19. stoletja ¹⁹ rekoč: »Čeprav se je estonska narodna zavest na širši ravni začela širiti šele konec petdesetih let 19. stoletja, obstajajo številni dokazi, da je bila določena stopnja etnične zavesti prisotna že pred tem.« ²⁰ Svojo razpravo je sklenil z ugotovitvijo, da »empirični podatki estonske izkušnje z nacionalizmom najbolj ustrezajo teoretičnim pogledom Smitha in Hrocha, medtem ko je Gellnerjev striktno modernistični pristop s poudarjanjem preoblikovalne vloge industrijske družbe veliko manj prepričljiv.« ²¹

Grški zgodovinar Tassos A. Kaplanis je v razpravi iz leta 2014, posvečeni etnonimom, ki so jih

of meaning and even to misunderstand and denigrate much of what is most valuable in the European cultural and political achievement« (Hastings, *The Construction*, str. 12).

19 Gre za Gellnerjev prispevek z že omenjene debate v Warwicku leta 1995, v katerem je Gellner med drugim zanikal obstoj etnonima in slehernega etničnega samozavedanja med Estonci do začetka 19. stoletja ter trdil, da je bil njihov nacionalizem ustvarjen tako rekoč *ex nihilo* (Gellner, *Do nations* (spletni dostop)); prim. Hobsbawm, *Nacije*, str. 61; isti, *Nations*, str. 48–49). Raun po drugi strani pojasni, da je bil izraz, ki so ga Estonci stoletja uporabljali za samooznačevanje, *Maarahvas* (»ljudje z dežele«), kar je pomenilo, da so bili na svojem območju tako domačini kot podeželani. Po drugi strani so tujci za označevanje prebivalcev območja že od 13. stoletja uporabljali etnonim »Estonci«, ki se je med Estonci samimi začel uveljavljati v 18. stoletju (Raun, *Nineteenth- and early twentiethcentury*, str. 132). Raun zavrne tudi zmotne Hobsbawmove trditve (Hobsbawm, *Nacije*, str. 196, 203; isti, *Nations*, str. 165, 171) o nacionalni gradnji baltskih narodov rekoč: »The clear implication is that the Estonians, as well as the other two Baltic nations, were simply too small in numbers to have any significant impact on their own fate, a view that at the very least is stifling to historical inquiry« (Raun, *Nineteenth- and early twentiethcentury*, str. 131).

20 Prosti prevod izvirnika: »Although Estonian national consciousness on any broad basis only began to spread in the late 1850s, there is considerable evidence that some degree of ethnic awareness preceded this development« (Raun, *Nineteenth- and early twentiethcentury*, str. 132). Raun je zavrnil tudi Hobsbawmove trditve, da so bili trije baltski narodi preprosto premalo številčni, da bi lahko imeli pomemben vpliv na svojo usodo (Hobsbawm, *Nations*, str. 165, 171), z besedami, da gre za »a view that at the very least is stifling to historical inquiry« (Raun, *Nineteenth- and early twentiethcentury*, str. 131).

21 Prosti prevod izvirnika: »The empirical data from the Estonian experience with nationalism fit best with the theoretical views of Smith and Hroch, while Gellner's starkly modernist approach with its emphasis on the transforming role of industrial society is much less convincing« (Raun, *Nineteenth- and early twentiethcentury*, str. 143).

Grki skozi zgodovino uporabljali pri samooznačevanju, sicer posvaril pred »kolonizacijo preteklosti« v nacionalni maniri in predstavami o tritisočletnem kontinuumu helenizma, prisotnimi v grški družbi.²² Po drugi strani se je kritično opredelil do »modernistične agende« (*modernist agenda*), kot jo je poimenoval, in zapisal, da je večina raziskovalcev nacionalizma v 20. stoletju verjela, da je bilo vse iznajdeno v moderni dobi, tako da je komaj preučevala dokaze za čas pred francosko revolucijo in evropskim razsvetljenstvom ali pa jih je *a priori* zavračala kot irelevantne, ne da bi jih sploh preučila.²³ Poleg tega je kritiziral periodizacijo zgodovine, ki poudarja absolutno kronološko modernost narodov.²⁴

Modernizem kot teorijo potemtakem opredeljujeta zlasti dve premisi, in sicer trditev o modernosti naroda in nacionalizma, ki naj bi bila tako kronološko kot kakovostno nedavna pojava moderne dobe, torej časa po francoski revoluciji, ter konstruktivistični nazor, po katerem narodov ne oblikujejo objektivni kriteriji, kot so: jezik, teritorij, vera, kultura itd., temveč skupno prepričanje v te kriterije.²⁵ Na takih izhodiščih je Benedict Anderson osnoval svoj znameniti koncept »zamišljenih skupnosti«,²⁶ Eric Hobsbawm pa »delovno predpostavko« svoje znamenite knjige *Nacije in nacionalizem*, ki narod razume kot »sleherno dovolj veliko skupino ljudi, katere člani se imajo za«

njegove pripadnike.²⁷ Sem lahko uvrstimo tudi stališče Fredrika Bartha, da »etnična skupina, ki se sama nima za etnično skupino, ne obstaja.«²⁸

Samovoljno zavračanje objektivnih kriterijev za določanje narodne oziroma etnične pripadnosti sicer lahko spodbijamo, saj je bil tak način določanja etničnosti v rabi vsaj od Herodota dalje.²⁹ »Oče zgodovine« je v osmi knjigi svojih *Zgodb Atencem* v usta namreč položil naslednje besede: »*Dalje smo tudi mi Grki z enako krvjo in enakim jezikom in imamo enake templje in kipe božje, enako bogoslužje in iste običaje.*«³⁰ Ne nazadnje se na objektivne kriterije na predvečer dobe klasičnih nacionalizmov sklicuje tudi znameniti slovar *Samuela Johnsona* iz leta 1755, ki narod oziroma nacija (*nation*) opredeljuje kot »*ljudstvo, ki se razlikuje od drugega ljudstva; običajno po jeziku, izvoru ali vladavini.*«³¹ Na podobne nazore naletimo tudi v predmodernih besedilih, nastalih na Slovenskem.³²

22 Kaplanis, *Antique Names*, str. 95.

23 Izvirnik: »... most twentieth-century scholars of nationalism ('modernists' and 'postmodernists' alike) appear to believe that everything was invented in the modern period, and they hardly ever examine evidence from before the French Revolution and the European Enlightenment (at the very earliest); or they even dismiss such evidence as *a priori* irrelevant without even bothering to study it« (Kaplanis, *Antique Names*, str. 96). Prim. Jernej Kosi in Rok Stergar o preučevanju slovenske etnične identitete v prednacionalni dobi med drugim zapišeta: »Naloga se zdi težka, saj je treba ugotoviti, kako so prebivalci na ozemlju današnje Slovenije in njene bližnje okolice, torej domnevnega 'slovenskega etničnega prostora', sebe opredeljevali v času, ko pismenost ni bila močno razširjena. Si jo pa lahko nekoliko olajšamo tako, da ne posegamo predaleč v zgodovino« (Kosi in Stergar, *Kdaj so nastali*, str. 466).

24 Kaplanis, *Antique Names*, str. 96. Postmodernistom, ki jim sicer priznava, da so izpostavili nekatere omejitve in težave modernizma, Kaplanis vendarle očita zanemarjanje ali namerno zavračanje [dokazov za nacionalizem pred moderno dobo] in da je njihov pristop dejansko vgrajen v normah modernosti, ki jo skušajo spremeniti.

25 Smith, *Nacionalizem*, str. 64–65; Hirschi, *The Origins*, str. 6; Kosi, *Kako je nastal*, str. 48–60; isti in Stergar, *Kdaj so nastali*, str. 459–464.

26 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 21–25. O tem gl. tudi Hirschi, *The Origins*, str. 22–23; Buchanan, *A Dictionary*, str. 244: »Anderson depicts a nation as a socially-constructed community, imagined by the people who perceive themselves as part of a group.«

27 Hobsbawm, *Nacije*, str. 16 (izvirnik gl. Hobsbawm, *Nations*, str. 8); ne sprejema, kot piše, nobene apriorne definicije tega, kar vzpostavlja narod, temveč svoje izvajanje gradi na delovni predpostavki, da je narod oziroma nacija »any sufficiently large body of people whose members regard themselves as members of a 'nation'«. O tem gl. tudi Hirschi, *The Origins*, str. 22–23.

28 Citirano po: Kosi in Stergar, *Kdaj so nastali*, str. 465 (op. 34); gl. tudi Baskar, *Romantični nacionalizem*, str. 255 (non vidi).

29 To ne nazadnje trdi tudi Hobsbawm, *Nations*, str. 64, ko zapiše: »Nevertheless, ethnicity in the Herodotean sense was, is and can be something that binds together populations living on large territories or even in dispersion, and lacking a common polity, into something which can be called proto-nations.« Hirschi, *The Origins*, str. 22, navaja, da tvorci modernizma zavračanje objektivnih meril in objektivnih definicij naroda utemeljujejo z argumentom, da bi upoštevanje objektivnih meril ustvarilo normativni okvir, v katerem bi neizogibno diktirale nacionalistične predpostavke.

30 Herodot, *Zgodbe* (8, 144). O tem gl. Hobsbawm, *Nacije*, str. 73; isti, *Nations*, str. 64. Antično razločevanje ljudstev na podlagi objektivnih kriterijev *per negationem* potrjuje tudi Julij Cezar, ko v *Galski vojni* uvodoma zapiše: *Galija v celoti se deli na tri dele, v katere prvem prebivajo Belgijci, v drugem Akvitanci, v tretjem pa ljudstva, ki se sami imenujejo Kelti, mi pa jim pravimo Galci. Vsako od teh ima svoj jezik, svoje navade in zakone* (Caesar, *Galska vojna*, I,1). Na ta podatek me je opozoril Aleš Maver, ki se mu vljudno zahvaljujem.

31 Prosti prevod izvirnika: *A people distinguished from another people; generally by their language, origin, or government* (Nation, *A Dictionary of the English Language* (spletni dostop)). O tem Hastings, *The Construction*, str. 14, ki navaja še več podobnih primerov, gl. prav tam, str. 114, 117, str. (op. 22) 195, 221 (op. 19, 21), 226. Gl. tudi Ruddick, »Becoming English«; na podlagi analize pridobivanja angleškega državljanstva dokazuje, da je v Angliji med poznim 14. in zgodnjim 15. stoletjem veljalo celo prepričanje, da je nacionalnost človeku prirojena.

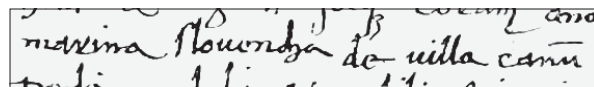
32 Gl. Trubarjev etnografski opis jugovzhodne Evrope v njegovem nemškem posvetilu prvega dela hrvaškega

Po drugi strani je treba pri raziskovanju razvoja slovenske kolektivne identitete sprejeti konstruktivistični izziv modernizma, saj je vprašanje, kdo se je z objektivnimi kriteriji, ki so oziroma nemara še določajo Slovence, v zgodovini dejansko istovetilo, znanstveno povsem upravičeno. Ne nazadnje si ga je slovensko zgodovinarstvo zastavljalo, še preden je del slovenskih zgodovinarjev sprejel modernistične postulate o kronološki in kakovostni modernosti tovrstnih občutkov pripadnosti. Maja Žvanut, denimo, je leta 1986 v svojem razmišljanju o Slovencih v 16. stoletju med drugim zapisala: »Ne vemo sicer, kaj si je o svoji pripadnosti mislil na primer Štajerec, ko je gnil svoje vole od ogrske meje preko Kranjske do morja in je povsod slišal govoriti isti jezik, čeravno drugega narečja.«³³

Medtem ko ta razprava ne bo odgovorila na začetno vprašanje, »kdaj so nastali Slovenci«, ji bo nemara uspelo delno odgovoriti na zgornje vprašanje Maje Žvanut. V želji po zadostitvi konstruktivističnim zahtevam modernizma po samoopredelitvi kot (edinem) dokazu etnične pripadnosti bom namreč v nadaljevanju na podlagi nekaterih poznosrednjeveških in zgodnjenovoveških virov predstavil 1) rabo in samoopredelitve z etnonimoma Slovenka in Slovenec, 2) samoopredelitve ljudi različnih družbenih slojev s slovensko etnično skupnostjo in 3) samoopredelitve s slovenskim etničnim prostorom.³⁴ S tem želim ponazoriti, da je bila osnova za nastanek slovenskega naroda slovenska etnična skupnost, katere začetki segajo tako v čas pred pojavom nacionalizma kot tudi protestantizma, torej v srednji vek.

ETNONIMA SLOVENKA IN SLOVENEČ

Slovenskemu etnonimu, zapisanemu v slovenščini, lahko v nevtralnih virih po do zdaj zbranih podatkih sledimo vsaj od poznega 15. stoletja dalje. Najstarejši znani slovenski zapis etnične opredelitve namreč datira v leto 1486 in je v ženski obliki. Pasus, v katerem se pojavi, se glasi *marina slouencha de villa canum*.³⁵ Tovrstne etnične identifikacije v listinskem gradivu sicer niso neobičajne,³⁶ posebnost pogodbe, ki jo je koprski notar zastran oddaje zemljišča v poznem 15. stoletju izstavil »Marini Slovenki iz vasi Dekani«, pa je v tem, da etnonim *slouencha* v latinskem dokumentu nastopa kot endonim, zapisan v slovenščini, in je po vsej verjetnosti nastal kot samoopredelitev notarjeve stranke. Poleg tega obstaja več dokazov, da »Slovenka iz Dekanov«, na katero je leta 1969 opozoril Srečko Vilhar,³⁷ ni osamljen primer.

marina slouencha de villa canum, detajl iz notarske knjige (ŠAK KA Dop 4/14, fol. 27 (1486, junij 19., Koper)).

V seznamu »Kranjcev«, ki so stanovali v hospiciu Sv. Hieronima v Rimu, kamor so romali številni Slovenci,³⁸ je 18. maja 1569 zabeležena tudi *Orsola de Castellezu slouencha*,³⁹ kar kaže, da triinosemdeset let starejša koprška označba *slouencha* ni bila zgolj notarjeva iznajdba, temveč prejkone zabeležka avtoidentifikacije. Oba primera potrjujejo mnenje tistih jezikoslovcev in zgodovinarjev,

Novega testamenta češkemu kralju in bodočemu cesarju Maksimilijanu (II.) iz leta 1562, v katerem neposredno omenja deset ljudstev, posredno pa še več (Trubar, *Nemški spisi*, str. 429–457); o tem gl. Kočevar, Ali je (2. del), str. 367–373.

³³ Žvanut, *Slovenci*, str. 21. Gl. tudi Štuhec, Evropa, str. 9.

³⁴ Tak pristop ne nazadnje ni novost, saj je na primer Herfried Münkler že leta 1997 v raziskavi predmodernih skupnosti trgovcev, študentov, križarskih vitezov, romarjev in klerikov uporabil zgoraj omenjeni Andersonov koncept »zamišljenih skupnosti« (poleg tega omenja sorodni koncept »zamišljenega reda« (*vorgestellte Ordnung*), ki ga je razvil Emerich Francis). Münkler je ugotavljal, da takšne skupine »zamišljene skupnosti« postanejo takrat, ko njihovi člani na podlagi določenih objektivnih kriterijev razvijejo kolektivno identiteto, ki jim omogoča, da zase in za druge vedo, ali tej skupini pripadajo. Takšna vzpostavitev »zamišljene skupnosti« ima, tako Münkler, zlasti tri posledice, in sicer: nastanek ustreznega »mi-občutka«, večjo sposobnost za samoorganizacijo in pogosto jasno povečan konfliktni potencial, ki je posledica vedanja o pripadnosti in nepripadnosti (Münkler, *Sprache*, str. 127).

³⁵ ŠAK KA Dop 4/14, fol. 27 (1486, junij 19., Koper). V besedilu naletimo tudi na obliko imena *martina*. Vljudno zahvalo za nesebično pomoč pri transkribiranju imena dolgujem Matjažu Bizjaku. Dokument na objavo sicer še čaka.

³⁶ V listini iz leta 1382, s katero je celjski grof Herman soprogi Katarini podelil »obzidano« hišo v Celju, je, denimo, omenjeno, da je ta stala med »helfenberškim« poslopjem in hišo *des windischen satler* (AT-KLA 213-B-9 St. (1382, julij 4., ?)). Ker je etnična oznaka v danem primeru zapisana v nemščini, jo lahko označimo za eksonim, kar pa obenem še ne pomeni, da se označeni »slovenski sedlar« iz Celja s pripisano etnično identifikacijo ni strinjal. Na listino me je nesebično opozoril Jaka Banfi, ki se mu vljudno zahvaljujem. Več o etničnih identifikacijah v srednjeveških listinah v razpravi Jerneja Kotarja. O tem gl. tudi Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 52.

³⁷ Vilhar, O Marini. Na podatek o Marini Slovenki iz Dekanov in na razpravo Srečka Vilharja me je prijazno opozoril Jonatan Vinkler, ki se mu vljudno zahvaljujem. O tem gl. tudi Grdina, *Slovensko samooblikovanje*, str. 16.

³⁸ O romanju Slovencev v Rim gl. Kosi, *Potujoči*, str. 109–110; o tamkajšnjem slovanskem hospiciu pa Slamič, *Zavod*.

³⁹ Črncić (ur.), *Prilozi*, št. LXIX, str. 102.

Albrecht Dürer, *Una vilana windisch, perorisba 1505* (British Museum, Zeno.org).

ki so trdili, da slovenski etnonim ni skovanka dobe protestantizma ali celo narodnega gibanja.⁴⁰ Primera Slovenk – Marine iz Dekanov in Uršule iz Kastelca – olajšata tudi zadrego pri prevajanju etničnih označevalcev, zapisanih v tujih jezikih, kot na primer naslova znamenite Dürerejeve perorisbe *Una vilana windisch*, ki naj bi leta 1505 domnevno nastala na ozemlju Beneške republike kot portret Rezijanke.⁴¹

Poleg tega slovensko poimenovanje ni bilo omejeno zgolj na predstavnice nežnejšega spola v koprskem zaledju, temveč se z njim srečamo po celotnem slovenskem etničnem prostoru; v urbarju gospodstva Brežice iz leta 1585, recimo, dvakrat naletimo na priimek *Sloueniz*, ki sta ga nosila podložnika Matija iz Mosteca in Štefan iz Črnca.⁴² Da je priimek *Sloueniz* v danih primerih po vsej verjetnosti označeval slovensko poreklo in ne slavonskega, kaže dejstvo, da se v brežiških urbarjih iz

1569, 18 Maggio, Orsola de Costellezu slouenca.

Detajl s seznama Koji Kranjci su prije 1625 god. bili na stanu u slovenskom gostinju u Rimu (Črnič (ur.), Prilozi, št. LXIX, str. 102).

let 1526 in 1585 srečamo tudi s priimkom *Besyakh*⁴³ in *Weßiaghk*.⁴⁴ Dotična vira tudi sicer vsebujeta več priimkov, izvirajočih iz etno- in horonimov, denimo *Crainiz*, *Crobath*, *Crobatin*, *Gutschever*, *Hrouat*, *Martoloß*, *Türkh* itd.⁴⁵ Potemtakem trditve, da se etnonim Slovenec za označevanje lastnega porekla oziroma pripadnosti na Slovenskem ni uporabljal vse do 19. stoletja, ne držijo.⁴⁶

Pri vprašanju slovenskega etnonima gre še izpostaviti, da se je ta zlasti na območju etničnega jedra od 16. stoletja dalje zaradi procesa konsolidacije upravnih aparatov dežel in boljše razločljivosti postopno karnioliziral, kar pomeni, da je lahko termin »Kranjec« nastopal tako kot označevalec deželne pripadnosti kot etnonim Slovencev, ki so živeli zunaj meja Kranjske.⁴⁷ Etnonim Kranjec se je uveljavil zlasti na zahodu slovenskega prostora, tj. na Goriškem in Krasu ter v Trstu in Posočju, v manjši meri na Spodnjem Štajerskem, kjer je karniolizacija segla približno do vitanjske razvodnice,⁴⁸ dva primera s Koroške pa sta vprašljiva.⁴⁹ Imenska dihotomija Kranjci–Slovenci je naposled postopno splahnela v 19. stoletju, ko se je kranjsko ime na celotnem etničnem prostoru umaknilo slovenskemu.⁵⁰

43 StLA, Stockurbare, Band 62, Heft 141, Urbar Rann ca. 1526, [s. p.].

44 StLA, Innerösterreichische Hofkammer (I. Ö. HK), Urbar und Buchreihe, K 104, U 37, Urbar Rann 1585, fol. 134.

45 Gl. StLA, Stockurbare, Band 62, Heft 141, Urbar Rann ca. 1526, [s. p.]; StLA, Innerösterreichische Hofkammer (I. Ö. HK), Urbar und Buchreihe, K 104, U 37, Urbar Rann 1585, fol. 87–88, 94, III, II6, 131, 134–135, 138, 141.

46 Jernej Kosi tozadevno zapiše: »Prispevki nekaterih študij, ki so nastale v zadnjih letih, kažejo, da tovrstne podmene ni mogoče podpreti z razpoložljivimi viri. Ti namreč vodijo do nedvoumnega sklepa, da t. i. slovensko prebivalstvo na t. i. slovenskem narodnem ozemlju vse do 19. stoletja ni niti uporabljalo izraza Slovenec kot označevalca lastne nacionalne pripadnosti niti ni pri njem mogoče zaznati slovenskih nacionalnih sentimentov oziroma izrazov pripadnosti slovenstvu, slovenskemu narodu ipd.« (Kosi, Je bil proces, str. 156). Gl. tudi Kosi in Stergar, Kdaj so nastali, str. 474–476.

47 Golec, Karniolizacija (zlasti str. 147–153). Gl. tudi razpravo Borisa Golca v tej reviji in Kočevar, Ali je (2. del), str. 384–392, 401–411.

48 Golec, Karniolizacija, str. 153, 171–187.

49 Golec, Karniolizacija, str. 173 (op. 152), ugotavlja, da sta Koroška »Kranjca« prihajala iz Strassburga pri Krki (1561) in Velikovca (1583), vendar obenem domneva, da bi pri tem lahko šlo tudi za napako zapisovalca, ki bi lahko kraja namesto na Koroško zaradi podobnosti imen v latinščini lociral na Kranjsko.

50 Golec, Karniolizacija, str. 147–153, 187–189.

40 Gl. Rotar, Viri (navedba relevantne literature); Štih, Slovenci. Ime; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 8, 11, 14; isti, *Slovan*; Müller, Etno- in lingvonimi.

41 Prim. Makarovič, *Ko še nismo bili*, str. 90.

42 StLA, Innerösterreichische Hofkammer (I. Ö. HK), Urbar und Buchreihe, K 104, U 37, Urbar Rann 1585, fol. 94, 134. Podatek je odkril in me nanj nesebično opozoril Boris Golec, ki se mu najlepše zahvaljujem.

Kot znanilca karniolizacije slovenskega etnonim lingvonima lahko štejemo variante besednih zvez *Kranjci inu Slovenci*⁵¹ ter *kranjski inu slovenski jezik*,⁵² ki so jih pogosto uporabljali protestanti v drugi polovici 16. stoletja, pojavile pa so se tudi v priimkih. Na čarovniškem procesu v Ljutomeru je bila 8. aprila 1672 med drugimi na smrt obsojena *Eva Slovenkhin oder Creinzin*, doma iz vasi Cven pri Ljutomeru.⁵³ Njen primer se po eni strani ujema z besedno zvezo »Kranjci in Slovenci« iz 16. stoletja, po drugi strani pa najbrž kaže, da se iz etnonima izvirajoči priimek Eve iz Cvena pri Ljutomeru ni nanašal na njen morebitni izvor iz sosednje Slavonije, kjer je bilo tudi prisotno slovensko ime, temveč na njeno poreklo z območja slovenskih dežel, zato je priimek *Slovenkhin* utegnil dobiti dodatek *Creinzin*.

Ob tem gre poudariti, da karniolizacija in imenska dihotomija nista posebnosti slovenske etnogeneze, podobne pojave namreč opazimo tudi pri Grkih, ki so pred pojavom razsvetljenstva, ko so prevzeli antično ime, za samooznačevanje uporabljali zlasti etnonima *Romaioi* in *Romioi*;⁵⁴ Romuni so si z nekaterimi staroselskimi ljudstvi jugovzhodne Evrope delili ime *Vlahi*,⁵⁵ Estonci so si rekli *Maarahvas*, kar je pomenilo »ljudi z dežele«,⁵⁶ Srbe pa so v deželah habsburške sestavljene monarhije pogosto označevali z variantami etnonima *Rasciani* (nem. *Rascier*, *Raitzen*, *Rätzen*; lat. *Rascii*),⁵⁷ ki je bil izpeljan iz latiniziranega imena

pokrajine Raške.⁵⁸ Glede na njihovo konfesionalno pripadnost vzhodnemu krščanstvu so jih pogosto označevali celo kot »Grke« (*Griechen*).⁵⁹

SLOVENSKI ETNONIMI V TUJIH JEZIKIH

V predmodernih obdobjih, ki se jim posveča ta razprava, slovenščina ni poznala različnih označevalcev za *genus* – Slovane – in *species* – Slovence, čeprav je bila razlika med označencema ljudem jasna.⁶⁰ Zato so Slovenci v tujih jezikih etnonim pogosto delili z drugimi potomci tistih Slovanov, ki so sebe izvorno imenovali Sloveni,⁶¹ torej zlasti s Slavonci⁶² in Slovaki,⁶³ kot tudi

jetzigen Wohnplätze in sich faßte (Die Raitzen. Brockhaus Conversations-Lexikon (spletni dostop)). Leta 1839 pa: *Raitzen und Rascier heißt ein Volk slawischen Ursprungs, welches in Serbien und Illyrien Wohnsitze hatte, im 9. Jahrh. als ein kleiner Volksflamme erwähnt wird, jetzt aber in allen Theilen des osman. Reiches in Europa, in Siebenbürgen und Ungarn verbreitet ist, wo in manchen Städten, z.B. in Ofen, ganze Stadttheile nach ihnen »Raitzenstadt« genannt werden* (Raitzen. Brockhaus Bilder-Conversations-Lexikon (spletni dostop)). Da so različice etnonima *Rasciani* označevale Srbe, ne trdi le moderno srbsko zgodovinsko (gl. Čirković, *The Serbs*, str. 30, 143, 156–157, 159–160), temveč tudi madžarsko, gl. Pálffy, *Hungary*, str. 84–85. Poleg tega se pri Srbih, podobno kot pri Slovencih, srečamo s sestavljenim označevalcem v obliki besedne zveze *Siruen und Rätzen* (Müller, Raba imena, str. 34).

- 51 Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 17 (op. 27); Rotar, Toponimika, str. 465; Kočevar, Ali je (1. del), str. 102–103. Kot primer navajam Andreja Savinca, ki se je v predgovoru k posthumni objavi Trubarjeve *Hifhne Postille* leta 1595 v množinski obliki večkrat samoopredelil za »Kranjca inu Slovence«: *my vboši Krainzi inu Slovenzi obene obilne inu popolnome Pofille ali Islage zheste Nedelfke inu druge Prafniške Evangelie neifmo imejli* (Trubar, *Hifhna Postilla*, str. oo). Podobne sestavljene etnonime so poznala tudi druga ljudstva, na primer Lužiški Srbi (*Lusati vel Wendi*; Hipolit Novomeški, *Grammatica*, str. 4r), o Srbih v nadaljevanju.
- 52 Gl. Trubar, *Catechismus* [1555], str. A2; o tem gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 11; Orel, *Kranjski jezik*, str. 406.
- 53 Byloff, Johannes Wendtseisen, str. 225; Radovanovič, Čarovniški procesi [1995]; isti, Čarovniški procesi [2024], str. 31. Na ta podatek me je prijazno opozoril Anže Hobič, ki se mu vljudno zahvaljujem.
- 54 Kaplanis, *Antique Names*, str. 82, 84–93, 97.
- 55 Grimmov slovar o tem navaja: *das wort ist eigentlich mit dem volksnamen Wallache identisch, der auf dem slavischen beruhenden benennung der Rumänen* (Wallach, *Deutsches Wörterbuch* (spletni dostop)). Prim. Valvasor, *Die Ehre*, zv. 2, VI., str. 298.
- 56 Raun, *Nineteenth- and early twentiethcentury*, str. 132.
- 57 Brockhausov leksikon iz leta 1809 navaja: *Die Raitzen, Rätzen, oder wie man sie sonst richtiger nannte, Rascier (vom Flusse Rasca in Serbien) sind ein Volk Slavischen Ursprungs. Sie heißen auch Servier, weil sie in Serbien sehr zahlreich sind, auch Illyrier, weil das alte Illyrien einige ihrer*

- 58 Z latinizirano obliko imena Raške (*Rafcia*) se srečamo tudi pri Valvasorju, *Die Ehre*, zv. 2, VI, str. 298–299. Gl. tudi: Čirković, *The Serbs*, str. 30.
- 59 Brockhausov leksikon iz leta 1809 navaja: *Oft nennt man diese Raitzen auch Griechen; ein Name, der ihnen nur in Asehung ihrer Religion, nicht aber in Bezug auf ihren Ursprung zukommt* (Die Raitzen. Brockhaus Conversations-Lexikon (spletni dostop)).
- 60 Lencek, *The Terms*, str. 94, 96; Müller, Raba imena, str. 35, 38; isti, *Etno- in lingvonimi*, str. 66; Kočevar, Ali je (1. del), str. 409. Poleg tega je slovenščina v predmodernih obdobjih poznala etnonime za druga slovanska ljudstva, na primer: *Bojem oziroma Čeh, Bosnijak, Bulgarin, Razsajen oziroma Moškobit, Hrovat, Ilirec, Moravec, Poljak* (gl. Snoj, *Slovar Pohlinoega jezika* (spletni dostop); Rotar, Viri, str. 350).
- 61 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 95 (z navedbo relevantne literature).
- 62 Z ustaljenim etnonimom Slavonci, ki je »učena tvorba, rabljena v upravnem okolju« (Rotar, Viri, str. 328–329), označujem kajkavsko prebivalstvo »stare« ali Zgornje Slavonije (*slovenski orsag, na Slovenjeh*), ki je sebe do konca 17. stoletja imenovalo *Slovenci*, svoj jezik pa *slovenski* (Rotar, Viri, str. 324; Budak, Utjecaj, str. 79; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 54, 58, 66). Ker so si Slovenci s Slavonci oziroma kajkavskimi Slovenci torej delili etnonim lingvonim, je Trubar za razločevanje obeh etnij leta 1562 svoje Slovence poimenoval »zgornji Slovenci« (gl. Kočevar, Ali je (2. del), str. 367–373). Slovenci so svoje istoimenske sosedje onkraj cesarsko-ogrske meje sicer imenovali *Bezjaki* (Trubar, *Pisma*, št. 11, str. 59; Elze (ur.), *Primus Trubers Briefe*, št. 8, str. 61–64; Pleteršnik, *bežjāk, Slovensko-nemški slovar* (spletni dostop)), ti pa naj bi njih od konca 16. stoletja imenovali *Kranjci* (Petrić, O Kranjci-

z nekaterimi slovanskimi ljudstvi med Labo in Vislo.⁶⁴ V latinskih besedilih so bili Slovenci običajno označeni z variantami etnonima *Sclavi*,⁶⁵ v nemščini so njihovo etničnost in jezik označevala različice označevalca *windisch*,⁶⁶ v madžarščini

Tót,⁶⁷ v turščini pa *usloveniyyet ül-asl*.⁶⁸ Medtem so druga slovanska ljudstva za (samo)označevanje v tujih jezikih uporabljala derivate svojih etnonimov, denimo *Bohemi*, *Croati*, *Poloni*.⁶⁹

O etničnih samoopredelitvah študentov in klerikov je Boris Golec, na čigar študijo se ta razprava v nadaljevanju še večkrat sklicuje, s preučevanjem »nevtralnih« virov, torej nejezikoslovnih in neknjižnih dokumentov, kot so evidence študentov, dijakov in klerikov, ugotovil, da so bili študenti s slovenskega prostora na dunajski univerzi sprva označevani po deželni ali pokrajinski pripadnosti. Poleg tega so bili nekateri Slovenci v 15. in 16. stoletju navedeni kot *Sclauus*, čeprav se je ta latinski etnonim pogosteje nanašal na Slavonce in Slovake.⁷⁰ V 17. in 18. stoletju (samo)označevalc *Sclauus* z variantami za dunajske dijake in študente s slovenskega prostora deloma zamenja *Carnus* in nato *Carniolus*. Pri označevanju nekranjskih Slovencev sta lahko ta označevalca nastopala samo kot etnonima.⁷¹

Podobne rezultate so dale tudi Golčeve raziskave označevanja dijakov v Celovcu in študentov v Gradcu, kjer so si Slovenci s Slavonci sprva delili latinska etnonima *Sclavus* in *Sclauus*, od leta 1725 pa je bil za Slovence dosledno rabljen latinski eksonim *Vindus*.⁷² Z napredovanjem karniolizacije⁷³ se je uveljavila dihotomija med označevalcema *Vindus*, ki je označeval zlasti vzhodne Štajerce, v nekaterih primerih pa tudi slovenske

ma, str. 183, 185, 187–188; prim. Budak, Utjecaj, str. 79; Rotar, Viri, str. 343–344). Boljše razlikovanje je bilo verjetno tudi eden od razlogov, čeprav ne glavni, za procesa karniolizacije Slovencev (Golec, Karniolizacija, str. 154–159, 182, 187) in kroatizacije Slavoncev (Budak, Utjecaj, str. 78–87; isti, Hrvatski identitet, str. 4; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 8–9, 54, 58–59, 97, 124; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovinci«*, str. 14–15, 48–49, 51). Med procesoma sicer obstaja pomembna razlika: medtem ko je bila karniolizacija Slovencev zgolj menjava etnonima in spremeni pojav procesov etnične fisije zlasti v času »baročnega zastoja etnogeneze« (Kočevar, Ali je (2. del), str. 384–386), je bila kroatizacija proces etnične fuzije oziroma integracije Slavoncev s hrvaško etnično skupnostjo (O procesih etnične fuzije gl. Južnič, *Identiteta*, str. 276–277; Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 83; Kočevar, Ali je (1. del), str. 96–97; prim. Budak, Utjecaj, str. 78, 80, 87; uporablja termin »predmoderni proces nacionalne integracije«). Slovence sta od Slavoncev in Hrvatov jasneje ločili tudi združitev hrvaškega in slavonskega sabora, ki po letu 1558 nista več zasedala ločeno (Sabor, *Hrvatska enciklopedija* (spletni dostop); Slavonija, *Hrvatski institut za povijest* (spletni dostop)), ter dejavnost biblijskega zavoda v Uraču med letoma 1561 in 1565/66 (Ahačič, Uraški biblijski zavod). Sicer sta Slavonce k Slovincem še v prvi polovici 19. stoletja prištevala Janez Nepomuk Primic (Primic, *Novi némshko-slovénshki bukvar*, str. 122) in *Avstrijska nacionalna enciklopedija* (Bewohner des Kaiserthums. *Oesterreichische National-Encyklopädie*, zv. 1, str. 288). O tem gl. Rotar, Viri, str. 338–344.

63 Gl. Uličný, *Etnický vývoj*; isti, *Etnonymy*; isti, *Latinské etnonymá*; *Etnonym Slovinci* je v besedilih izpričan od 15. stoletja dalje. Gl. tudi Haraksim, *Slovak Slavism*, str. 101–103. Pri razločevanju med Slovenci, Slavonci in Slovaki so si pisci pomagali na različne načine. Herberstein, denimo, je Slovence in Slovake omenjal le s skupnim slovanskim imenom (Müller, *Raba imena*, str. 33–35), slovenski protestanti pa so se pri razlikovanju Slovencev v širši slovanski družini pogosto zatekali h kranjskemu imenu, bodisi z besedno zvezo *Krainzi inu Slovenzi* (Trubar, *Hifhna Postilla*, str. 00; o tem gl. Rotar, *Toponimika*, str. 465; Grdina, *Pripadnosti in identitete*, str. 17 (op. 27); Kočevar, Ali je (1. del), str. 102–103) bodisi s kranjskim lingvonimom, gl. zbirko šestih slovanskih Očenašev v Bohoričevi slovnici iz leta 1584, v kateri je slovenska Gospodova molitev označena kot *Carniolana* (Bohorič, *Arcticae horulae*, str. 36–39).

64 Gl. *wendisch*. *Deutsches Wörterbuch* (spletni dostop).

65 Ker slovenščina do 19. stoletja ni imela različnih označevalcev za *species* – Slovence – in *genus* – Slovane, so se pisci, denimo Adam Bohorič, za razločevanje Slovencev od drugih Slovanov posluževali tedaj razširjenih besednih zvez, sestavljenih iz kranjskega in slovenskega imena, gl. Kočevar, *Vloga*, str. 36.

66 Igor Grdina tozadevno zapiše: »nemška oznaka 'windisch' gotovo ni bila ustreznik za dandanes rabljeni pridevnik slovanski. Za Čehe in naselja v njihovi dovolj razsežni deželi se po času nastanka Psevdofredegarjeve kronike (7. stoletje) – kot je opozoril že Fran Ramovš – ni rabila (razen v enem primeru, ko je šlo za kolonizacijo od drugod). To pomeni, da nemški pridevnik »windisch« ni označeval Slovanov kar navprek, temveč le nekatere od

njih. Pri njihovi natančni opredelitvi pa je nespregledljivo pomemben kontekst – kakor v primeru nekdanjih Hazarov v današnji Južni Rusiji in tistih, ki dandanes bivajo v Afganistanu in sosednjih predelih. Kadar se je izraz 'windisch' nanašal na ljudi oziroma prostor na jugovzhodu (Svetega) Rimskega cesarstva, je označeval Slovence« (Grdina, *Slovensko samooblikovanje*, str. 15).

67 Fujs, *Prekmurje*, str. 53.

68 Ignacij Voje je podatke o turških etnonimih za Slovence pridobil na podlagi dveh objavljenih sodnih protokolov sarajevskega kadije, ki se nanašata na čas med leti 1556 in 1558 ter 1564 in 1566. Navedena besedna zveza *usloveniyyet ül-asl* označuje slovensko etnično poreklo, *isloveniyyet ül-asl* pa, tako Voje, izvor iz slovenskih dežel (Voje, *Odkupovanje*, str. 94). Ob tem gre dodati ugibanje, da bi navedeni besedni zvezi poleg Slovencev lahko označevali tudi Slavonce in nemara Slovake.

69 Haraksim, *Slovak Slavism*, str. 103; Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 66; kot primer gl. Trubar, *Pisma*, št. 4a, str. 389. Podobno kot v latinščini je bilo z derivati zgoraj naštetih etnonimov tudi v slovenščini in nemščini.

70 Golec, *Karniolizacija*, str. 173, 175, op. 157; Uličný, *Latinské etnonymá*, str. 498–499.

71 Golec, *Karniolizacija*, str. 175–176.

72 Prav tam, str. 178, op. 173.

73 Svojo tezo o kranjskem poimenovanju kot označevalcu etnične pripadnosti Golec med drugim potrdi s primeroma iz poznega 18. stoletja, ko se v matrikah pojavita dva »Kranjca iz grofije Goriške«, označena kot *Carniolus ex Comitatus Goritiensis* (Golec, *Karniolizacija*, str. 177–178, op. 172).

Korošce⁷⁴ in Prekmurce,⁷⁵ ter *Carniolus*, ki je bil v rabi pri večini Slovencev z zahoda etničnega prostora, iz Kranjske ter Spodnje Štajerske do vitanjske razvodnice. Poleg tega, nadaljuje Golec, so kot »Kranjci« in »Vindi« označeni pripadniki vseh družbenih slojev slovenskega etničnega prostora, tudi plemiči.⁷⁶

Med Slovence lahko torej prištejemo plemiča Janeza Rafaela Kobencla, »Kranjca« iz Štanjela v grofiji Goriški, ki se je leta 1586 vpisal na dunajsko univerzo.⁷⁷ V ljubljanski jezuitski kongregaciji sta leta 1605 z etnonimom *Carniolus* označena brata plemiča Philippusija iz Sv. Križa na Goriškem,⁷⁸ v jezuitskem preskusnem domu sv. Ane na Dunaju pa je leta 1731 izpričan Peter Anton Kobal (*Cobavio*), označen kot *nobilis Carniolus Thulminensis*.⁷⁹ V matrikah graške univerze so z *Vindus* (samo) označeni Leopold baron Moscon iz Mengša (1725), *nobilis* Maksimilijan Pogačnik iz Velike Nedelje (1764) in Michael pl. Brandenau z Dobrne

pri Celju (1765). Na celovski gimnaziji pa je v letih 1742 in 1743 študiral *praenobilis* Franc Serafin de Schurian, *Vindus* iz Dobrle vasi na Koroškem.⁸⁰

SAMOOPREDELITVE S SLOVENSKO ETNIČNO IN JEZIKOVNO SKUPNOSTJO

Jernej Kosi in Rok Stergar v razpravi iz leta 2016 zapišeta: »V virih pred začetkom 19. stoletja namreč ni mogoče najti primerov identifikacije s skupnostjo, ki bi se teritorialno v dobršni meri pokrivala s teritorijem, ki so ga za slovenskega sredi 19. stoletja razglasili slovenski nacionalisti.«⁸¹ In: »... pred koncem 18. stoletja niti v tankem pismenem sloju ni obstajala predstava o posebni skupnosti, ki bi teritorialno korespondirala z današnjimi slovenskimi mejami in za katero bi bila izpričana raba etnonima Slovenec.«⁸² Trditvi nista točni, saj viri, kot je bilo predstavljeno v prejšnjem poglavju, jasno kažejo prisotnost etnonima Slovenec,⁸³ v tem poglavju pa bom predstavil še primere individualne in kolektivne samo-identifikacije z njim.

V uvodu kratkega pregleda individualnih samoopredelitev s slovenskim etnonimom splošeno ponavljam ugotovitve iz prejšnjega poglavja, da lahko namreč mednje štejemo tako etnične opredelitve, kot sta *marina slouencha de vuilla canum* (1486)⁸⁴ in *Orsola de Castellezu slouenca* (1569),⁸⁵ kot tudi priimke, izhajajoče iz etnonima, denimo: *Sloueniz* (1585)⁸⁶ in *Slovenkhin oder Crein-zin* (1672).⁸⁷ Našteti primeri namreč kažejo, da so se s slovenskim etnonimom identificirali sami označenci in da jih je kot Slovence dojemalo njihovo okolje. Zato ne preseneča, da so se etnične (samo) identifikacije pogostejše pojavljale na robu etničnega prostora, denimo v zaledju Kopra, v Posavju, kjer je živelo veliko alohtonega prebivalstva,⁸⁸ in v etnično mešanih spodnještajerskih mestih.⁸⁹

Kot sem omenil v prejšnjem poglavju, so bili za (samo)označevanje slovenskih dijakov in študentov na Dunaju, v Gradcu in Celovcu – ko niso

74 Z etnonimom *Vindus* sta v katalogu za čas med letoma 1723 in 1748 označena tudi dva plemiča (KLA, KLA 642, Klagenfurt, Gymnasium, sign. 7, Album Studiosorum Clagenfurtensium 1723–1748). V starejših obdobjih so bili koroški Slovenci v katalogih celovške gimnazije označeni kot *Slauus* ali *Slavo Carinthus* (prav tam, sign. 2, Album Studiosorum Clagenfurtensium 1657–1694). Te podatke mi je posredoval Boris Golec, ki se mu vljudno zahvaljujem.

75 Kot *Windus* je bil v graških univerzitetnih matrikah leta 1779 označen, denimo, Matija Bács s Cankove. Prekmurci so bili v graških matrikah sicer običajno označeni po politični pripadnosti kot *Hungarus* (Andritsch, *Studenten*, str. 193). Na ta podatek me je opozoril Boris Golec, ki se mu vljudno zahvaljujem. Identičen vzorec označevanja kot pri prekmurskih Slovencih na graški univerzi je Ferdinand Uličný opazil pri Slovaki v matrikah nemških univerz, kjer so bili Slovaki po svoji politični pripadnosti Ogrskemu kraljestvu označeni kot *Hungarus* ali *Ungarus* (Uličný, *Latinské etnonymá*, str. 501–502).

76 Golec, *Karniolizacija*, str. 178–179. Pri etničnem opredeljevanju plemstva na Slovenskem v sekundarnih virih sicer opazimo cezuro v zgodnjem 17. stoletju. Medtem ko so slovenski protestantski pisci poudarjali slovenstvo celotne družbene piramide, živče na Slovenskem, vključujoč elito (Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 16–17, 29, 36–37, 231; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 12–13), se pri deželnih zgodovinarjih 17. stoletja, kot so Martin Zeiller, Janez Ludvik Schönleben in Janez Vajkard Valvasor, srečamo z navedbami, da je plemstvo povečini nemške krvi, ljudstvo pa slovanske (Kočevar, *Družbena in identitetna mobilnost*, str. 140–141).

77 Izvirnik: *ex oppido Sancti Danielis Carniolus* (Golec, *Karniolizacija*, str. 173 (op. 150)). Gl. tudi Janžekovič, *Slovenski študenti*, str. 173.

78 Golec, *Karniolizacija*, str. 171 (op. 133).

79 Höfler, Iz neke jezuitske anketne knjige, str. 109. S stališča latinskih lingvonimov je zanimiva tudi navedba, da je znal dobro nemško, latinsko, »kranjsko« (tj. slovensko) in nekoliko »galsko« (tj. francosko): *Linguas callet germanicam, latinam, carniolicam et aliquid gallica* (prav tam, str. 109). O tem gl. tudi Kočevar, Ali je (2. del), str. 405; Golec, *Karniolizacija*, str. 182.

80 Golec, *Karniolizacija*, str. 179 (op. 176).

81 Kosi in Stergar, Kdaj so nastali, str. 470.

82 Prav tam, str. 475.

83 O tem gl. Müller, Raba imena; isti, *Etno- in lingvonimi*.

84 ŠAK KA Dop 4/14, fol. 27 (1486, junij 19., Koper); Vilhar, O Marini.

85 Črnič (ur.), *Prilozi*, št. LXIX, str. 102.

86 StLA, Innerösterreichische Hofkammer (I. Ö. HK), Urbar und Buchreihe, K 104, U 37, Urbar Rann 1585, fol. 94, 134.

87 Byloff, Johannes Wendtseisen, str. 225; Radovanovič, Čarovniški procesi (1995); Radovanovič, Čarovniški procesi (2024), str. 31.

88 Gl. Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 72–79.

89 Gl. Golec, *Regionalne razlike*, str. 25, 27, 29, 31, 33–34, 36–38.

bili označeni po pokrajinski ali deželni pripadnosti⁹⁰ – v rabi latinski etnonimi: *Sclauus*,⁹¹ *Carnus* in *Carniolus*, po letu 1725 tudi *Vindus*.⁹² Podobno kot pri etnonimih, zapisanih v slovenščini, je tudi pri označevanju etnične pripadnosti v gimnazijskih in univerzitetnih matrikah šlo tako za samoopredelitev kot za dojemanje okolja. Poleg tega slovenske opredelitve niso bile vezane zgolj na nižje sloje, temveč je Golčeva raziskava pokazala, da so med poznim 16. in zgodnjim 18. stoletjem štirje nekranjski plemiči v nevtralnih virih (samo) opredeljeni z etnonimom *Carniolus*, v 18. stoletju pa štirje iz Kranjske, Štajerske in Koroške izvirajoči plemiči kot *Vindus*.⁹³

Več etničnih samoopredelitev s slovensko skupnostjo najdemo tudi v besedilih slovenskih protestantov druge polovice 16. stoletja. Gorazd Makarovič v monografiji iz leta 2008 trdi, da »so Trubarjevi *Slouenzi* jezikovni pojem, ki je daleč od današnje etnične vsebine tega pojma«. ⁹⁴ Lahko sicer pritrdim, da Slovenci v Trubarjevem času kot skupnost niso imeli niti političnih instrumentov niti aspiracij in da je protestante gnala predvsem želja, da bi »vsi Slovenci« dosegli *prauu Spofnane bofhyle/ fkufi Iefusa Chriftusa*⁹⁵ po razlagi evangeličanske teologije, a se po drugi strani ne morem strinjati, da slovenska skupnost v 16. stoletju ni imela etnične vsebine.⁹⁶ Vsaj moja raziskava Tru-

barjevih spisov je tozadevno dala diametralno nasprotno rezultate od Makarovičevih.⁹⁷

Ceprav njihovo literarno delo ni bilo politične, temveč primarno verske narave, so se protestantski pisci vendarle dovolj jasno opredelili z etnično skupnostjo, ki so ji namenili svoja dela. Trditev, da Primož Trubar »sebe nikoli ni imenoval Slovenca«, ⁹⁸ ne drži, saj je v njegovih besedilih večkrat izpričana takšna samoidentifikacija v množinski obliki. Preliminarna raziskava namreč kaže, da se z različicami besedne zveze *my slovenzi*⁹⁹ pri Trubarju srečamo vsaj štirikrat, in sicer v letih 1560¹⁰⁰ in (posthumno) 1595.¹⁰¹ Uporabili pa so jo tudi Jurij Dalmatin leta 1575,¹⁰² Janž Tulščak leta 1579¹⁰³ in Andrej Savinec leta 1595.¹⁰⁴ Zlasti Savinčev predgovor k posthumni objavi Trubarjeve *Hišne postile* iz leta 1595 nazorno pokaže, da je bilo delo namenjeno točno določeni etnični skupnosti oziroma *Folku*, kot zapiše avtor: »*Vam je vsem dobru veidezhe, koku je Bug ta Nebefki Ozha, is velike neisrezhene Gnade inu milofsti, tudi nas Krainze inu Slovenze, raven inu poleg drusih Folkou, htej veliki gnadi puftil priti, de my tudi to cejlo Sveto BIBLIO,*

topos o velikem obsegu slovanskega/slovenskega jezika z zametki nacionalnega mita (Kočevar, Vloga reformacije). Do podobnih sklepov je prišla Irena Orel, ki je o Trubarju med drugim zapisala: »če je bil poraženec na religioznem polju, v verskem prepričevanju, je bil zmagovalac na kulturnem in jezikovnem polju (Orel, Kranjski jezik, str. 401).

90 Golec ugotavlja, da so v matrikah dunajske univerze do konca srednjega veka študenti praviloma navedeni le s krajem oziroma pokrajino ali deželo izvora, dvojna geografska identifikacija je postala pogostejša v prvi polovici 16. stoletja (Golec, Karniolizacija, str. 173; gl. tudi: Ožinger, Študenti, str. 149, 152; Janžekovič, Slovenski študenti, str. 167, 171–172).

91 Golec opozarja, da je etnonim *Sclauus* sicer največkrat označeval Slavonce in Slovake, vendar se je v 15. in 16. stoletju uporabljal tudi za nekatere Slovence (Golec, Karniolizacija, str. 175; gl. tudi: Uličný, Latinské etnonymá, str. 498–499).

92 Golec, Karniolizacija, str. 173, 175–176 (op. 157), 178–179 (op. 173).

93 Prav tam, str. 172, 178–179.

94 Makarovič, *Ko še nismo bili*, str. 55; Kosi in Stergar, *Kdaj so nastali*, str. 468–469, op. 51. Gl. tudi Kosi, *Kako je nastal*, str. 43–48, 236–258. Prim. Torkar, Gorazd Makarovič; Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 50–51; Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*; isti, *Zgodovina misli: katoliška doba*; isti, Uraški biblijski zavod.

95 Trubar, *Catechismus* [1550], str. 4.

96 Ker se je prebivalstvo notranjeavstrijskih dežel v poznem 16. in zgodnjem 17. stoletju večinoma vrnilo v »naročje krščanske Katoliške cerkve in pravo stajo« (Kočevar, Generalni mandat, str. 85), kot se je leta 1631 izrazil cesar Ferdinand II., je protestantsko gibanje na Slovence dolgoročno bolj kot na verskem vplivalo na etničnem področju. Svoji etnični skupnosti so slovenski protestanti namreč ustvarili 1) knjižno normo, 2) koncept Slovenske cerkve, ki ga je leta 1550 zasnoval Primož Trubar, 3) mit o etnični izbranosti, oprt na stavek iz Pavlovega Pisma Rimljanom, *in vsak jezik bo slavil Boga* (Rim 14,11), ter 4)

97 Gl. Kočevar, *Ali je* (2. del), str. 367–373, 376–392, 398–401; isti, *Vloga reformacije*.

98 Makarovič, *Ko še nismo bili*, str. 53; gl. tudi Kosi, *Je bil proces*, str. 170; isti, *Kako je nastal*, str. 20. Na netočnost te trditve so opozorili že Igor Grdina (Grdina, *Zamišljena nezgodovina* (spletni dostop)), Jakob Müller (Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 52, 60–62) in Tomaž Ivešič (Ivešič, *Jernej Kosi*, str. 137).

99 O tem gl. Müller, *Raba imena*, str. 24.

100 Izvirnik: *To beffedo, luftificatio, Mi Slouenci drigazhi ne moremo tolmažhiti, temuzh Prauizhnu dellane, oli, Prauizhnu fturiene* (Trubar, *Ta drugi deil*, str. e4a).

101 Gre za tri omembe v posthumno objavljeni *Hifhni Postilli*, in sicer: *de on ima dva vun ishoda, ali kakor my Slovenci govorimo, duuje Royftvu*, (Trubar, *Hifhna Postilla*, str. 82); *Ali takovu nej enu vefselie kakor my slovenzi po nafhi hudi navadi imamo, de my ta trebuh napolnimo* (prav tam, str. 82); *My Slovenci inu druge deshele, tudi ne hohzmo ta Evangelii posluſhati* (prav tam, str. 262).

102 Izvirnik: *Satu imamo vshe my Slouenzi sred vseimi drugimi Bogaboiezхими kerfzheniki lete Buquize tudi vzhafsti dershati, inu vfaki vfuoijm ftanu fi ie knuzi perprauiti* (Dalmatin, *Jesus Sirah*, PREDGVOOR).

103 Izvirnik: *Sa tiga volo kadar fo teifte molitoun Bukuice sdai tudi vSlovenski lesik tolmažhene inu drukane, taku imamo my Slouenci teifte tudi sa lubu imeiti* (Tulščak, *Kerfzhanske leipe molitve*, PREDGOVOR).

104 Izvirnik: *my vbosi Krainzi inu Slovenzi obene obilne inu popolnome Postille ali Islage zheste Nedelfke inu druge Prafniske Evangelie neifmo imejli* (Trubar, *Hifhna Postilla*, str. oo). Na izjave Andreja Savinca me je opozoril Igor Grdina, ki se mu vljudno zahvaljujem.

ali vse Svetu 'Pifmu, vnašhim pravim Slovenškim inu materinim jesiku imamo inu beremo, sa katero veliko gnado inu dobruto bi my spodobnu Boga imejli zhaftyti inu sahvaliti.«¹⁰⁵

Kot kaže zgornje Savinčevo besedilo, so slovenski protestantski pisci do etnične skupnosti, s katero so se identificirali, gojili tudi čustveno vez,¹⁰⁶ kar dodatno potrjuje dejstvo, da je Trubar naslovnike svojih del med letoma 1555 in 1567, kot kaže preliminarne raziskave, vsaj desetkrat navedel z različicami besedne zveze *mui lubi Slouenci*.¹⁰⁷ Poleg tega se je Trubar s slovensko etnično skupnostjo identificiral v nemških besedilih. Ker sistematične raziskave Trubarjevih tujejezičnih samoidentifikacij še nimamo, tu navajam le primer njegovega pisma würtemberskemu vojvodi Ludviku iz leta 1584, v katerem reformator uporabi besedni zvezi *wir windischen* in *vns die windische*.¹⁰⁸ Slovenski protestanti na čelu s Trubarjem so se torej nedvomno samoopredeljevali kot Slovenci.¹⁰⁹

Samoopredelitve s slovensko etnično skupnostjo srečamo tudi pri vodilni osebnosti katoliške obnove. Študija o romanju v Porenje leta 1622 je namreč pokazala,¹¹⁰ da je škof Tomaž Hren svojo pripadnost konceptu *nationis Slavonicae*, ki se v variantah pojavlja vse od ustanovne listine beneficija pri Slovenskem oltarju v Aachnu leta 1495,¹¹¹ poudaril z dodatkom svojilnega za-

imka »naše« (*nostrae nationis Slavicae*).¹¹² Da gre pri tem za Hrenovo identifikacijo s slovenskim ljudstvom, dokazuje podoben primer iz leta 1608, ko je škof v svojem pisanju v Rim omenil, da je »v naš slovenski jezik« (*in linguam nostram slavicam*) prevedel številne molitve, prošnje in pridige, ter nadaljeval, da namerava »v našem maternem in ljudskem jeziku« (*materno nostro ac vernaculo idiomate*) napisati še več spisov.¹¹³

Po zelo kratkem pregledu nekaterih primerov individualnih samoopredelitev v nadaljevanju predstavljam še nazoren primer kolektivne avto-identifikacije preprostih ljudi, povezan z omenjenim romanjem v Porenje.¹¹⁴ Slovenski romarji so svoj oltar v aachenski stolnici domnevno postavili na prelomu 14. in 15. stoletja,¹¹⁵ čemur je leta 1495 sledila nadarbina za slovenščine večšega duhovnika.¹¹⁶ Ker Slovenci v poznem srednjem veku niso bili politična, temveč etnična skupnost, njihovega beneficija v »nemškem Rimu« za razliko od Ogrske kapele ali Češkega oltarja¹¹⁷ ni

105 Trubar, *Hijhna Postilla*, str. 27. Gl. tudi Grdina, Zamišljena nezgodovina (spletni dostop).

106 O tem gl. Müller, Raba imena, str. 24.

107 Primeri: *LVbi Slouenci* (Trubar, *Abecedarium*, [predgovor, brez paginacije]); *Lubi Slouenci* (Trubar, *Ta evangeli*, str. B3a); *Lubi Slouenci*, *LVBI SLOVENCİ INV BRATIE*, *Lubi Slouenci* (Trubar, *Ta prvi deil*, str. Predgovor, f 2, gg 2); *mui lubi Slouenci* (Trubar, *En regishter*, str. NA); *LVbi Slouenci*, *vi mui lubi Bratie inu Slouenci* (Trubar, *Ta drugi deil*, str. Predgovor, b2a); *vi, mui Slouenci* (Trubar, *Articuli*, str. PREDGVVOR ZHES ARTICVLE); *ui lubi Crainci inu Slouenci* (Trubar, *Svetiga Pavla lystuvi*, str. 83). Poleg tega so tudi avtorji katoliške dobe slovenskega pismenstva svoje bralce med drugim naslavljali z nagovorim *Lubi Slovenci* (Rotar, *Trubar*, str. 358; Ivešič, Jernej Kosi, str. 138).

108 Izvirnik: *Also haben wir in wenig jaren, seit ich durch die gnad des almechtigen die windische sprach zu schreiben angefangen, auch vil quet büecher, gott lob vberkhumen. Vmb das haben wir windischen, nach gott niemant zu danckhen vnd zu loben, den e. f. g. vnd derselbigen herren vatter gotsaligister vnd lobligister gedechtnus, die vns die windische, cyrulische vnd crobatische büecher zu Tübingen vnd Aurach zu druckhen gestatten vnd gefürdert, welche man vns weder zu Nüremberg noch Schwabisch Hall zulaßen wöllen* (Trubar, *Pisma*, št. 82, str. 335). Gl. tudi Grdina, Zamišljena nezgodovina (spletni dostop).

109 O tem gl. Müller, Raba imena, str. 24.

110 Gl. Kočevar, Romanje, str. (zlasti) 327–330.

111 Izvirnika: SI ZAL LJU 333, Zbirka listin Ljubljana (1495, junij 26., Aachen); po navedbah Arnolda Luschina von Ebengreutha naj bi en izvod hranil tudi arhiv ljubljanskega stolnega kapitlja (danes verjetno v NŠAL). Objave:

Quix, *Historische Beschreibung*, str. 132–134, No. 7. Fundatio altaris Sclavorum; Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 99–104 (Beilage 1); gl. tudi Otorepec, *Gradivo*, zv. 4, št. 32, str. [77] (zabeležba s sklicem na omenjeno Luschinovo objavo); Valvasor je objavil skrajšano in prirejeno različico ustanovne listine, ki ji je dodal tudi listino o imenovanju novega beneficiata iz leta 1625, gl: Valvasor, *Die Ehre*, zv. 3, XI, str. 712–713 (latinščina), 713–714 (nemščina, prevedena je le listina iz leta 1625); slovenski prevod dela ustanovne listine je na voljo v Valvasor, *Čast in slava*, zv. 3, XI, str. 725 (Priloga 712L). O tem gl. Kočevar, *Romanje*, str. 311–312, op. 75.

112 Gre za spremno pismo, ki ga je Hren marca 1622 izdal trem romarjem v Köln, Aachen in druge romarske »kraje Nemčije« (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 106 (Beilage 3a)).

113 Turk, Hren, *Slovenska biografija* (spletni dostop). Hren druge slovanske jezike naslavlja z njihovimi latiniziranimi lingvonimi, na primer *Biblia Polonica* (Dimitz (ur.), *Historische Notizen*, str. 90).

114 Slovenci so vsaj od srede 14. do konca 18. stoletja vsakih sedem let romali v Porenje, sprva zlasti k Marijinemu relikviariju v Aachen, kjer so postavili svoj oltar in leta 1495 pri njem ustanovili nadarbino, ter pozneje k Sv. trem kraljem v Köln (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 146 (6)–147 (7); Petrič, *Romanje*, str. 280; Kosi, *Potujoči*, str. 110–113; Nemeš, *Prispevok*, str. 4; Kočevar, *Romanje*, str. 307–322; Klobčar, *Prezrti zgodovinski kontekst*, str. 128–137).

115 Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 72; Gruden, *Zgodovina*, str. 516; Stabej, *Staro božjepotništvo*, str. 154 (14)–155 (15); Kosi, *Potujoči*, str. III.

116 Ustanovna listina, ki jo je 26. junija 1495 v Aachnu na prošnjo ljubljanskih in kranjskih mestnih oblasti izstavil duhovnik in notar magistrata v Liègu Wilhelm Schenach (Kočevar, *Romanje*, str. 324), je glede duhovnika med drugim določala: *presbitero seculari idoneo ac vulgari idiomate ipsius nationis Slavonicae erudito* (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101 (Beilage 1)).

117 Po naročilu ogrskega kralja Ludvika I. je bila med letoma 1358 in 1366 zgrajena Ogrska kapela, proces njenega ustanavljanja pa se je zavlekel do leta 1381. Še pred njeno dograditvijo je češki kralj in cesar Karel IV. leta 1362 dal

ustanovil vladar, temveč mestna sveta Ljubljane in Kranja.¹¹⁸ To odraža tudi njegov patrocinijski, saj beneficij ni bil zaupan v varstvo dinastičnim svetnikom, temveč sprva sv. Mariji in cerkvenim očetom, pozneje pa Sv. Cirilu in Metodu.¹¹⁹

Da sta romanje in nadarbina zrasla »od spodaj«, kaže tudi koncept slovenske »nacije«,¹²⁰ ki se trikrat pojavi v ustanovni listini beneficija. Nanaša se namreč na njegove ustanovitelje, mestne očete Ljubljane in Kranja ter druge člane *Christi fidelium nationis Sclavoniae*.¹²¹ To kaže, da je bila ustanovitev beneficija podjem, ki je zadeval vso etnično skupnost.¹²² Njegova druga omemba se nanaša na jezik, nadarbina je bila, kot omenjeno, namenjena duhovniku, večjemu *vulgari idiomate ipsius nationis Sclavonicae*.¹²³ V tretjem primeru se slovenska »nacija« pojavi v kontekstu dolžnosti beneficiata, ki je med drugim moral skrbeti za

postaviti Češki oltar (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 440–441, 452; isti, *Windische Wallfahrer*, str. 83, 96; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 150 (10), 155 (15); Nemeš, *Prispevok*, str. 6–7, 21–22).

¹¹⁸ Nadarbino za kaplana v aachenski stolnici so na prošnjo ljubljanskih in kranjskih mestnih oblasti z notarskim aktom z dne 26. junija 1495 (SI ZAL LJU 333, Zbirka listin Ljubljana (1495, junij 26., Aachen), Ustanovna listina oltarja in beneficija Slovanov v cerkvi sv. Marije v Aachnu; Quix, *Historische Beschreibung*, str. 132–134, No. 7. Fundatio altaris Sclavorum; Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 99–104 (Beilage 1)) ustanovile tamkajšnje cerkvene oblasti (Kočevar, *Romanje*, str. 311–312, 324, 335).

¹¹⁹ Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 72; Gruden, *Zgodovina*, str. 516; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 154 (14)–156 (16); Kočevar, *Romanje*, str. 340–342. Kdaj je Slovenski oltar zamenjal patrocinijski, ni znano. Sklepamo lahko, da je do tega prišlo v 16. stoletju. Za nova patrona aachenskega oltarja prvič izvemo v Hrenovem pismu s 25. avgusta 1613 (gl. Kočevar, *Romanje*, str. 340–342). O patrocinijski Češkega oltarja in Ogrske kapele gl. Nemeš, *Prispevok*, str. 6–7, 9–21.

¹²⁰ Ocenjujem, da beseda *natio*, ki se pojavlja v ustanovni listini, v danem primeru nastopa kot označevalec »za jezikovno, zgodovinsko, geografsko ali politično povezane velike skupnosti, kar se lahko zelo približa današnji rabi izraza«, če uporabim dikcijo Herfrieda Münklerja (Münkler, *Sprache*, str. 115). Ob tem pa poudarjam, da beseda v slovenskem primeru ni imela političnih konotacij.

¹²¹ Izvirnik: *Sane pro parte spectabilium et sagatium virorum dominorum burgimagistrorum, scabinorum, proconsulum et comunitatis civitatis Laybach et oppidi Crainburgi, aliorumque Christi fidelium nationis Sclavoniae exhibita petitio ...* (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101 (Beilage 1)), O prevajanju toponima *Sclavonia* in njegovih variant gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 46–55.

¹²² Kočevar, *Romanje*, str. 324.

¹²³ Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101 (Beilage 1). Češki beneficij je imel še bolj poudarjen »nacionalni« značaj, saj je Karel IV. v ustanovni listini za njegovega uživalca postavil tudi naslednje zahteve: *debeat esse nationis Bohemie, vel ad minus habere peritiam et perfectam locutionem Bohemie lingue* (Quix, *Historische Beschreibung*, str. 128, No. 5, Fundatio altaris Bohemorum (1362, december 20., Aachen)). Gl. tudi Nemeš, *Prispevok*, str. 7; Kočevar, *Romanje*, str. 325.

bogoslužje in dušni blagor ustanoviteljev beneficija in njihovih naslednikov, pa tudi *caeterorum praedictae Sclavonicae nationis Christi fidelium*, ki so obiskovali aachensko stolnico.¹²⁴

Čeprav namen romanja ni bil, da bi božjepotniki utrjevali svojo etnično pripadnost, temveč da bi z *usti in srci pozdravili presvete Tri kralje*, kot je pisar romarske družbe Janez Jurij Feistritz zapisal v romarski knjižici,¹²⁵ je med romanjem do izraza prišla tudi ta.¹²⁶ Viri o romanju namreč vsebujejo več podatkov o objektivnih kriterijih etničnosti,¹²⁷ vendar se bom zaradi konstruktivističnega pristopa na tem mestu omejil zgolj na etnične (samo)opredelitve, omenjena romarska knjižica *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein*, ki jo je Feistritz objavil v Kölnu, najverjetneje v 17. stoletju, v dvojezičnem delu, namenjenem nemškemu gostiteljem romarjev, med drugim namreč pojasnjuje, »kako se z vprašanji prepozna Ogre«,¹²⁸ kakor so v Porenju tedaj označevali slovenske romarje.

Če strnemo predhodne ugotovitve zgodovinskega pisja o eksonimu *Ungern*, lahko sklenemo, da so Ogri, torej prebivalci dežel krone sv. Štefana, ki so v začetnih obdobjih romanj k Marijinemu relikviariju v Aachen prihajali v velikem številu,¹²⁹ v govorici nemških domačinov svoje ime s časom posodili drugim tujim romarjem, ki so prihajali v Porenje. Označevalec »Ogri« je tako postal sino-

¹²⁴ Izvirnik: *pro tempore rectorem in dicto altari celebrandae pro hac vice ad laudem et honorem dei omnipotentis et ipsorum fundatorum suorumque successorum animarum salutem et felicitatem dotare, et nilominus illud dante domino magnifice tam in dote quam divino cultu successu temporis augmentare, proviso quod rector beneficii huiusmodi pro tempore existens in dicta ecclesia nostra personaliter residere, dictoque beneficio debite praesse et confessionem praedictorum fundatorum ac ipsorum successorum et caeterorum praedictae Sclavonicae nationis Christi fidelium dictam ecclesiam nostram peregre semper visitantium benevole audire, ipsisque eucharistiae et alia necessaria sacramenta tempore necessitatis ministrare tenebitur et sit astrictus* (Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 101–102 (Beilage 1)).

¹²⁵ Prosti prevod izvirnika: *um die Hochheiligen drei Könige dort mit Mund und Herzen zu begrüßen* (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, *Alt-Wenthen*, str. [s. p.]; Feystriizer, *Alt-Wenden*, str. 20 (transkripcija), str. 21 (reprodukcija, kjer nekaj besedila manjka). Prim. prevod Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 181 (41)).

¹²⁶ O etnični pripadnosti slovenskih romarjev v Porenju gl. tudi Kosi, *Potujoči*, str. 113.

¹²⁷ Med objektivne kriterije etničnosti oziroma etnična znamenja Slovencev, ki so se manifestirala ob romanju, lahko štejemo verske pesmi (*Abfingung eines windischen Liedes*), ljudski ples (*auf windische Art tanzen*), kmečke poroke (*hochzeiten ... nach windischer Bauernart*) in ne nazadnje jezik (Kočevar, *Romanje*, str. 317–318, 321, 323, 345).

¹²⁸ NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, *Alt-Wenthen*, str. [3]; Feystriizer, *Alt-Wenden*, str. 18 (transkripcija), str. 19 (reprodukcija).

¹²⁹ Gl. Nemeš, *Prispevok*.

nim za nenemške božjepotnike,¹³⁰ ki so bili v 17. in 18. stoletju očitno v velikem številu Slovenci. To med drugim kaže odlomek iz pisma Franza Josefa von Bossarta, ministra na volilnoknežjem dvoru v Kölnu, z dne 25. februarja 1776, v katerem bremo o romanju v Andernach, Köln in Aachen, ki ga vsakih sedem let pod ogrskim imenom opravlja »slovenska nacija« (Windische Nazion).¹³¹

S stališča kolektivne identifikacije običajnih ljudi nižjih slojev s slovensko etnično skupnostjo pa je najpomembnejše prvo vprašanje, ki so ga sodeč po zgoraj omenjeni romarski knjižici gostitelji zastavili božjepotnikom, glasilo se je namreč **Ste vi slovenci?**¹³² To kaže, da se s slovensko etnično skupnostjo pred pojavom narodnega gibanja niso istovetili le intelektualci, temveč tudi preprosti ljudstvo na kolektivni ravni.¹³³ Da so se sedemletnega romanja res udeleževali zlasti preprosti ljudje, kažeta tako Hrenovi spremni pismi iz leta 1622¹³⁴ kot sicer tendenciozno poročilo okrožnega glavarja v Velikovcu iz leta 1775.¹³⁵ Obravnani

Seyt ihr von denen Ungern? Ste vi slovenci? auff ihr Antwort muß man sagen/ dobru, dobru, gut. Od kôth ste vi? von wannen kommet ihr? zu ihrer Ruckrede antwortet man: je prau, zhè dobru, ist schon recht. Kam grêfte vi? Wo ziehet ihr hin? darauff wird gesprochen mit diesen Worten: prau, nu dobru, zhè prau, schon gut und recht.

Seyt ihr von denen Ungern? Ste vi slovenci? auff ihr Antwort muß man sagen / dobru, dobru, gut. Od kôth ste vi? von wannen kommet ihr? zu ihrer Ruckrede antwortet man: je prau, zhè dobru, ist schon recht. Kam grêfte vi? Wo ziehet ihr hin: darauff wird gesprochen mit diesen Worten: prau, nu dobru, zhè prau, schon gut und recht (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, Alt-Wenthen, str. [3]).

primer torej ustreza Hobsbawmovim zahtevam po »pogledu od spodaj«¹³⁶ in avtoidentifikaciji kot edinem merodajnem pokazatelju etnične oziroma narodne pripadnosti.¹³⁷

Etnonim *slovenci* pušča malo prostora za razpravo o etnični pripadnosti božjepotnikov,¹³⁸ ker so nenemški pasusi v besedilu nedvoumno v slovensčini in za povrh natisnjeni v bohoričici.¹³⁹ O domovini romarjev, ki so v sedemletnih intervalih prihajali v Porenje in se samoopredeljevali kot *slovenci*, pa avtor romarske knjižice zapiše, da ti prihajajo »iz pokrajin, ki ležijo proti jutrovem, kot so Kranjska, Koroška in Štajerska, katerih okolica meji na Beneški zaliv ali na Beneško morje in na Turško mejo«.¹⁴⁰ Feistritzterjeva prostorska opredelitev izvora slovenskih romarjev se torej v dobršni meri pokriva tako s Trubarjevimi opredelitvami slovenskega etničnega prostora iz 16. stoletja¹⁴¹ kot s

¹³⁰ Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 149 (9)–152 (12); Kočevar, *Romanje*, str. 323–340.

¹³¹ Povzeto po izvirniku: ... *alle 7 Jahre nach Andernach, Coln und Achen beschehenden Wallfahrt der unterm Namen der Hungarn gehenden Windischen Nazion...* (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 463 (Beilage 5)). Gl. tudi Gruden, *Zgodovina*, str. 519; Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 149 (9)–152 (12); Kosi, *Potujoči*, str. 112, op. 207; Kočevar, *Romanje*, str. 337–339.

¹³² Celoten odlomek o »prepoznavanju Ogrov« se glasi: *Seyt ihr von denen Ungern? Ste vi slovenci? auff ihr Antwort muß man sagen / dobru, dobru, gut. Od kôth ste vi? von wannen kommet ihr? Zu ihrer Ruckrede antwortet man: je prau, zhè dobru, ist schon recht. Kam grêfte vi? Wo ziehet ihr hin: darauff wird gesprochen mit diesen Worten: prau, nu dobru, zhè prau, schon gut und recht (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, Alt-Wenthen, str. [3]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 18 (transkripcija), str. 19 (reprodukcija)). Gl. tudi transkripcijo Kozme Ahačiča, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 64. Prevod pa je prispeval Jože Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 181 (41): »Ali ste od teh Ogrov? Ste vi slovenci? na njihov odgovor moramo reči dobru, dobru, dobro. Od kôth ste vi? od kod pridete? na njihov odgovor se odvrne: je prau, zhè dobru, je že prav. Kam grêfte vi? na kar se reče s temi besedami: prau, nu dobru, zhè prau, že dobro in prav.«*

¹³³ Raba etnonima *slovenci* kaže, da je Feistritzterjeva romarska knjižica nastala, še preden je kranjsko ime na območju slovenskega etničnega jedra izpodrinilo slovensko. Karniolizacija se je namreč odrazila tudi v dokumentih, povezanih z romanjem, o tem gl. Kočevar, *Romanje*, str. 326, 331–332, 335, 345.

¹³⁴ Gl. Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 105 (Beilage 3), 106–107 (Beilage 3[b]). O tem gl. Kočevar, *Romanje*, str. 327–328.

¹³⁵ Velikovški okrajni glavar von Aichelburg je 20. septembra 1775 sestavil poročilo o romanju za koroško deželno glavarstvo, v katerem je med drugim zapisal, da se romanj v Porenje ne udeležuje nihče drug kot posamični revni in s tegobami obremenjeni gostači (*arme und preßhafte Innleute*), ter dodal, da naj uradnikom romanje do tedaj ne bi bilo dobro poznano, ker se ga udeležujejo le

stari ljudje brez stalnega prebivališča (*unangeßffene alte Leute dahin abgehen*) (Luschin, *Die windische Wallfahrt*, str. 460 (Beilage 2)). Stabéj je poudaril, da je bil odnos vseh oblasti do slovenskega romanja docela odklonilen (Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 177 (37), 186 (46)).

¹³⁶ Hobsbawm, *Nacije*, str. 16–17, 19; isti, *Nations*, str. 9, 11.

¹³⁷ Hobsbawm, *Nacije*, str. 16; isti, *Nations*, str. 8.

¹³⁸ Prim. Kosi in Stergar, *Kdaj so nastali*, str. 469–470; prim. Müller, *Raba imena*; isti, *Etno- in lingvonimi*.

¹³⁹ Stabéj, *Staro božjepotništvo*, str. 180 (40); Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 64.

¹⁴⁰ Prosti prevod izvirnika: ... *auß gegen der Sonnen Auffgang entlegenen Landschafften / als Kranlandt / Kärnthen / und Steyrmarch / deßsen Umbkreiß stoffen an den Golfo di Venezia, oder das Venedische Meer / und an die Tuerckijcher Grenzen...* (NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystrizer, *Alt-Wenthen*, str. [2]; Feystrizer, *Alt-Wenden*, str. 16 (transkripcija, kjer je besedilo precej prilagojeno sodobni nemščini), str. 17 (reprodukcija)). Prim. prevod Jožeta Stabéja, *Staro božjepotništvo*, str. 181 (41).

¹⁴¹ Gl. Trubarjev opis ljudstev (jugovzhodne) Evrope v njegovem nemškem posvetilu prvega dela hrvaškega No-

auß gegen der Sonnen Auffgang entlegenen
Landſchafften / als Kranlandt / Kärnthen / und
Steyrmarck / deſſen Umbkreiß ſtoſſen an den
Golfo di Venezia, oder das Venediſche Meer /
und an die Türckiſcher Grenzen / nicht ohne

... auß gegen der Sonnen Auffgang entlegenen
Landſchafften / als Kranlandt / Kärnthen / und
Steyrmarck / deſſen Umbkreiß ſtoſſen an den Golfo
di Venezia, oder das Venediſche Meer / und an die
Tuerckiſcher Grentzen (NUK, Rokopisni oddelek, R
2868834, Feystriizer, Alt-Wenthen, str. [2]).

teritorijem, »ki so ga za slovenskega sredi 19. stoletja razglasili slovenski nacionalisti«. ¹⁴²

Edina neskladnost pri teritorialni opredelitvi je navedba, da okolica (*Umbkreiß*) pokrajin, od koder prihajajo romarji, meji tudi *an die Tuerck-iſcher Grentzen*, ¹⁴³ kar se gotovo nanaša na kajkavski prostor »stare« ali Zgornje Slavonije med cesarsko-ogrsko mejo in Vojno krajino. ¹⁴⁴ Udeležba romarjev iz *Slovenskega orsaga* pri romanju v Porenje se zdi zelo verjetna, upošteva Trubarjevo navedbo iz leta 1562, da so Slavonci (kajkavski Slovenci) z »zgornjimi« Slovenci poleg etno- in lingvonima delili tudi romarsko vnemo. ¹⁴⁵ Čeprav

vega testamenta češkemu kralju in bodočemu cesarju Maksimilijanu (II.) iz leta 1562 (Trubar, *Nemški spisi*, str. 429–457); o tem gl. Kočevár, Ali je (2. del), str. 367–373; gl. tudi omenjeno anonimno, domnevno Skaličevó oceno Trubarjevega jezikovnega dela z začetka leta 1560 (Trubar, *Pisma*, št. 4a, str. 389) in Trubarjev odgovor nanjo (Trubar, *Pisma*, št. 11, str. 59; Elze, *Primus Trubers Briefe*, št. 8, str. 61–64).

¹⁴² Kosi in Stergar, Kdaj so nastali, str. 470.

¹⁴³ NUK, Rokopisni oddelek, R 2868834, Feystriizer, *Alt-Wenthen*, str. [2]; Feystriizer, *Alt-Wenden*, str. 16 (transkripcija, kjer je besedilo precej prilagojeno sodobni nemščini), str. 17 (reprodukcija).

¹⁴⁴ Horonim Slavonija se je po koncu osmanske oblasti nad pretežnim delom Ogrske v 18. stoletju premaknil na vzhod, na celotno medrečje med Savo in Dravo. Zato se je »nova« Slavonija nekaj časa imenovala tudi Spodnja Slavonija (*Sclavonia inferior*), za razliko od »stare« ali Gornje Slavonije (*Sclavonia superior*) ob meji cesarstva, kjer se je slavonsko ime postopno umikalo hrvaškemu (Slavonija. *Hrvatska enciklopedija* (spletni dostop); Rotar, Viri, str. 325–326; Slavonija. *Hrvatski institut za povijest* (spletni dostop)).

¹⁴⁵ Povzeto po izvirniku: *vnnd gehen weit walfarten* (Trubar, *Nemški spisi*, str. 438–439 (nemški izvirnik), str. 471 (slovenski prevod)). O tem tudi Rotar, Toponimika, str. 466; Kočevár, Romanje, str. 344, 347. Trubar za označevanje Slovencev v tem besedilu uporablja besedne zveze: *die Windiſchen oder Sclauen*, *Die Sclauen die man ſonſt Beffiacken nennt* (Trubar, *Nemški spisi*, str. 438) in *Beffiacken* (Prav tam, str. 444). Zato si je pri označevanju »svojih« Slovencev pomagal tudi z določnicami *Der obern Windiſchen Ländern / gemeines Volck* (prav tam, str. 439) in s kranjskim imenom *Creyneriſch vnd Oberwindiſch guthertzig Volck* (prav tam, str. 440). O rabi določnic za razločevanje Slovencev od drugih Slovanov v poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju gl. Rotar, Viri, str. 350.

so Slavonci spričo številnih podobnosti in enakega etnonima očitno sodelovali v konceptu slovenske romarske »nacije«, gre opozoriti, da sta bili ljudstvu dve ločeni etnični entiteti. ¹⁴⁶ Za nameček je med *Bezjaki*, kot so svoje kajkavske sosedse imenovali »zgornji« Slovenci, ¹⁴⁷ istočasno potekal proces kroatizacije ¹⁴⁸ oziroma etnične inkorporacije v hrvaško skupnost. ¹⁴⁹

SAMOOPREDELITVE S SLOVENSКИM ETNIČNIM PROSTOROM

Čeprav viri od zgodnjega 9. stoletja dalje kontinuirano kažejo, da so se za označevanje slovenskega etničnega prostora uporabljale različice latinskega horonima *Sclavonia*, ¹⁵⁰ ta v srednjem

¹⁴⁶ Slovenci so svoje »soimenjake« onstran cesarsko-ogrske meje v zgodnjem novem veku imenovali *Bezjaki*, ti pa njih *Kranjci* (Pleteršnik, *bezzák*, *Slovensko-nemški slovar* (spletni dostop); Petrič, O Kranjcima, str. 183, 185, 187–188; Budak, Utjecaj, str. 79). Kot omenjeno zgoraj, sta politična navezava Slavonije na Hrvaško z dokončno združitvijo saborov leta 1558 (Sabor. *Hrvatska enciklopedija* (spletni dostop); Slavonija. *Hrvatski institut za povijest* (spletni dostop)) in delovanje Biblijskega zavoda v Urachu v letih 1561–1565/66 (Ahačič, Uraški biblijski zavod) Slovence dodatno ločila od Slavoncev in Hrvatov. Kljub temu so nekateri pisci Slavonce še v zgodnjem 19. stoletju prištevali k Slovincem, gl. Primic, *Novi némshko-slovénshki bukvar*, str. 122; Bewohner des Kaiserthums. *Oesterreichische National-Encyklopädie*, zv. I, str. 288). Poleg Slavoncev so v Porenje gotovo romali tudi Hrvati, gl. Budak, *Hrvatska hodočašča*.

¹⁴⁷ Gl. Trubar, *Pisma*, št. 11, str. 59; Elze (ur.), *Primus Trubers Briefe*, št. 8, str. 61–64; Pleteršnik, *bezzák*, *Slovensko-nemški slovar* (spletni dostop).

¹⁴⁸ Budak, Utjecaj, str. 78–87; isti, *Hrvatski identitet*, str. 4; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 8–9, 54, 58–59, 97, 124; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 14–15, 48–49, 51.

¹⁴⁹ O procesih etnične fuzije gl. Južnič, *Identiteta*, str. 276–277; Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 83; Kočevár, Ali je (1. del), str. 96–97. Prim. Budak, Utjecaj, str. 78, 80, 87; uporablja termin »predmoderni proces nacionalne integracije«.

¹⁵⁰ Ludvik Pobožni v darovnici, izstavljeni 21. januarja 824, s katero je oglejskemu patriarhu Maksenciju podelil del svoje lastnine v vasi Mazzana (med Palmo in Latisano) v Furlaniji in 20 kolonov na Celju, med drugim zapiše: *in finibus Sclavinie in loco, qui dicitur Zcllia manentes viginii* (Kos, *Gradivo*, zv. 2, št. 78, str. 68). Leta 828 pa je cesar škofom, opatom, vojvodam, grofom in drugim uradnikom v svojih deželah *partibus Francie, Burgundie, Provincie, Septimanie, Italie, Tuscie, Retie, Baioarie et Sclaviniae* (Kos, *Gradivo*, zv. 2, št. 102, str. 89) naznanil, da je v varstvo sprejel skupino trgovcev. V zvezi s horonimom *Sclavinia* v slednjem dokumentu je Miha Kosi leta 1998 ugotovil: »Med deželami, ki se v dokumentu naštevajo v smeri od zahoda proti vzhodu, 'Sclavoniae' sledijo Bavarski, zato je upravičeno mnenje, da gre za ozemlje slovenskih prednikov v Vzhodnih Alpah oz. Panoniji. Drugi Slovani, kot Čehi, Moravani idr., ne pridejo v poštev, ker niso bili v okviru frankovske države« (Kosi, *Potujoči*, str. 18, op. 9). Anton Globočnik pl. Sorodolski je leta 1893 zapisal: »Im Archiv für Kärntens Geschichte finden sich nur für die Zeit von 770 bis 1122, 192 solche Belehungsbriefe in partibus sclavoniae, vor« (Globočnik, *Uebersicht*, str. 14).

in zgodnjem novem veku nikoli ni bil zaključena političnouppravna entiteta. Da kljub teritorializaciji¹⁵¹ slovenskega etnonima¹⁵² na stiku Vzhodnih Alp, Panonske nižine in Jadranskega morja ni nastala zaokrožena enota, ki bi nosila zgoraj omenjeno poimenovanje, so po mnenju Sergija Vilfana povzročili madžarski vpadi, ki so med koncem 9. in drugo polovico 10. stoletja v izpostavljenem delu vzhodnofrankovske države povzročili oblikovanje obrambnih krajin. To je po njegovem mnenju namreč preprečilo, da bi se kljub vključitvi v frankovski državni okvir na Slovenskem oblikovala nova pokrajinska zveza na podlagi prejšnje plemenske, kot se je zgodilo na Češkem.¹⁵³

Do konca srednjega veka so se iz obrambnih krajin izoblikovale njihove daljne naslednice dežele, ki so slovenski etnični prostor delile vse do razpada Avstro-Ogrske.¹⁵⁴ Kljub temu so njihove meje, kot dodaja Vilfan, za Slovence postale res problematične šele v zadnjem stoletju obstoja Habsburške monarhije, saj so bili Slovenci v vseh deželah razen na Kranjskem in Goriškem v manjšini.¹⁵⁵ V zvezi z deželami kaže izpostaviti še, da so bile te v srednjem veku zlasti pravno-osebne zveze plemstva¹⁵⁶ in so šele s krepitvijo uradniškega aparata v zgodnjem novem veku postale političnouppravne entitete z atributi državnosti.¹⁵⁷ To je povzročilo, da so se deželne identitete z ozkega kroga plemičev postopno razširile na vse prebivalstvo, ki mu na predvečer modernega nacionalizma etnična pripadnost morda ni bila tako pomembna kot deželna.¹⁵⁸

Ker je bil razvoj dežel dolgotrajen proces, se je označevanje slovenskega etničnega prostora z variantami latinskega integralnega označevalca *Sclavonia* nadaljevalo skozi srednji in zgodnji novi vek¹⁵⁹ do zgodnjega 17. stoletja.¹⁶⁰ Janez Höfler

ugotavlja, da je cesarska dvorna¹⁶⁰ pisarna slovenski prostor vsaj do 12. stoletja imenovala *Sclavonia*.¹⁶¹ Od poznega 13. stoletja je koncept *Sclavonie* kot integralni označevalec za slovenski etnični prostor, dodaja Höfler, izpričan tudi v virih kartuzijanskega reda,¹⁶² z ustanovitvijo žičke bratske zveze, ki so jo leta 1415 sklenile kartuzije Žiče, Bistra, Jurklošter in Pleterje, pa je ime posodil posebni kartuzijanski provinci *Sclavonie*.¹⁶³ Leta 1495 se v ustanovni listini nadarbine pri Slovenskem oltarju v Aachnu, kot omenjeno, srečamo tudi s Kristusovimi verniki *nationis Sclavoniae*.¹⁶⁴

Najpozneje v zgodnjem 15. stoletju naletimo še na nemški horonim *Windischland* z različicami.¹⁶⁵ Porast rabe tako nemškega kot latinskega poimenovanja za slovenski prostor na podlagi študij Primoža Simonitija, Janeza Höflerja in Tomaža Lazarja opazimo v času vladanja Maksimilijana I. v drugi polovici 15. in zgodnjem 16. stoletju.¹⁶⁶ Lazarjevo odkritje inventarnih popisov orožja, opravljenih in *Windischen lannden* leta 1507, na predvečer vojne »poslednjega viteza« z Beneško republiko,¹⁶⁷ kaže, da se je nemško poimenovanje za slovenski prostor v tem času znašlo tudi v uradnih dokumentih. Poleg tega takšni primeri

le, na primer Beneško Slovenijo, Dalmacijo in Hrvaško, znan je le en primer zgodnjenovoveške rabe horonima *Schiavonia* za označevanje slovenskega etničnega prostora kot celote, vendar več o tem v nadaljevanju.

¹⁶⁰ Taksativni pregled vseh znanih primerov označevanja slovenskega etničnega prostora z integralnimi označevalci še pogrešamo, največ primerov pa je do zdaj zbranih v: Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*; isti, Slovenija (spletni dostop); isti, *Sclavonia* (spletni dostop); isti, Kako je bilo (spletni dostop); Lazar, Poznosrednjeveško vojskovanje; Kočevar, Ali je (2. del), str. 387–392.

¹⁶¹ Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 33; isti, Slovenija (spletni dostop).

¹⁶² Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 33–34; isti, *Slave-nia* (spletni dostop).

¹⁶³ Provinca *Sclavonie* je bila del Zgornjenemške redovne province, gl. Radics, »Provincia Sclavonia«; Mlinarič, Kartuziji, str. 177, 187–188, 190; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 33–34; isti, *Sclavonia* (spletni dostop); Kočevar, Romanje, str. 346–347.

¹⁶⁴ Prepis ustanovne listine: SI ZAL LJU 333, Zbirka listin Ljubljana (1495, junij 26., Aachen). Objave: Quix, *Historische Beschreibung*, str. 132–134, No. 7. Fundatio altaris Sclavorum; Luschin, *Windische Wallfahrer*, str. 99–104 (Beilage 1). O tem gl. Kočevar, Romanje.

¹⁶⁵ Burghardt Zink je 8. avgusta 1407 o svojem bivanju v Ribnici na Dolenjskem zapisal: *Als ich nun bei meinem Herrn in windischen Landen war* (Vrhovec, Der schwäbische Chronist, str. 10).

¹⁶⁶ G. Simoniti, *Humanizem*; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*; Lazar, Poznosrednjeveško vojskovanje. Zaenkrat še ne vemo, ali je večje število znanih omemb horonimov *Sclavonia* in *Windischland* iz časa Maksimilijana I. posledica njune pogostejše rabe v tem času ali zgolj boljše raziskanosti tega obdobja v slovenskem zgodovinopisju.

¹⁶⁷ Lazar, Poznosrednjeveško vojskovanje, str. 77; gl. tudi isti, Oborožitev, str. 116.

¹⁵¹ S terminom teritorializacija označujem proces, s katerim družbene skupine dobijo prostorsko komponento in postanejo teritorialni koncepti. O tem gl. Fuerst-Bjeliš, *Territorialisation*.

¹⁵² O razmerju slovensko–slovansko gl. Höfler, *Slovan*; Müller, *Etno- in lingvonimi*.

¹⁵³ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 442. O tem gl. tudi Rotar, Viri, str. 318; Kočevar, Romanje, str. 341; Lavrič, Upodobitve, str. 381, op. 14. o Vilfanovi tezi prim. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 52.

¹⁵⁴ Pregled razvoja posameznih habsburških dežel gl. Brunner, *Land*, str. 165–192.

¹⁵⁵ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 442.

¹⁵⁶ Brunner, *Land*, str. 139–199; Nared, *Dežela*, str. 55–56.

¹⁵⁷ Kočevar, Ali je (2. del), str. 402–403.

¹⁵⁸ Kočevar, Ali je (2. del), str. 402–403; Kosi, Je bil proces, str. 156–158; Kosi in Stergar, Kdaj so nastali, str. 473.

¹⁵⁹ Poleg latinskega poimenovanja gre omeniti italijanski horonim *Schiavonia*, čeprav je treba opozoriti, da so Italijani z njim običajno označevali širši slovanski prostor v zaledju vzhodnega Jadrana ali njegove posamezne de-

dokazujejo, da *Windischland*, ki ga Trubar omenja v znamenitem pismu Heinrichu Bullingerju iz leta 1555,¹⁶⁸ ni bil reformatorjeva iznajdba, temveč oznaka iz obče rabe.

SLOVENSKA DEŽELA IN ČAS PROTESTANTIZMA

V drugi polovici 16. stoletja so bile naposled prvič zapisane tudi slovenske različice zgoraj omenjenih latinskih in nemških integralnih označevalcev za slovenski etnični prostor. Po preliminarnih raziskavah sodeč se v slovenski protestantiki¹⁶⁹ vsaj dvanajstkrat srečamo z edninsko rabo besedne zveze *Slovenfka Deshela*¹⁷⁰ in vsaj desetkrat z njenimi množinskimi variantami *Slouenske Deshele*.¹⁷¹ Prvo, edninsko obliko najdemo pri Trubarju v letih 1555,¹⁷² 1560,¹⁷³ 1562,¹⁷⁴ dvakrat 1574,¹⁷⁵ 1575,¹⁷⁶ 1577,¹⁷⁷ 1582¹⁷⁸ in posthumno

1595,¹⁷⁹ pri Sebastijanu Krelju leta 1567,¹⁸⁰ pri Juriju Dalmatinu leta 1584¹⁸¹ ter pri Matiji Trostu leta 1588.¹⁸² Množinsko obliko domovinskega imena pa je Trubar uporabil vsaj v letih 1557 (dvakrat),¹⁸³ 1561,¹⁸⁴ 1562,¹⁸⁵ 1567¹⁸⁶ in 1577;¹⁸⁷ Krelj v le-

168 Trubar je Heinrichu Bullingerju 13. septembra 1555 med drugim pisal, da je sedemnajst let pridigal v slovenski deželi: *und ans denselbigen 17. jar nacheinander in Windischland gepredigt* (Trubar, *Pisma*, št. 3, str. 19; Elze (ur.), *Primus Trubers Briefe*, št. 2, str. 19–20). O prostoru, ki naj bi ga Trubar označeval z nemškim horonimom *Windischland*, je Theodor Elze že leta 1897 ugotavljal: »Unter Windischland ist hier Untersteier, Krain and Triest zu verstehen, wo Trüber 17 jähre lang (1530–47) gepredigt hatte, auch schon vor dem erscheinen jener commentare (seit 1588) in deren geist und sinn« (Elze (ur.), *Primus Trubers Briefe*, št. 2, str. 20 (op. 4)).

169 Gl. Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*; isti, *Stati inu obstatu*.

170 ZRC SAZU, ISJFR, Oddelek za zgodovino slovenskega jezika, Listkovna kartoteka za SSKJ16, s.v. slovenski, navaja 9 primerov. Za nesebično pomoč pri zbiranju podatkov iz Listkovne kartoteke se vljudno zahvaljujem Borisu Golcu in Alenki Jelovšek. Gl. tudi Müller, Raba imena, str. 26; isti, *Etno- in lingvonimi*, str. 65 (op. 10), navaja 2; pristeti pa je treba tudi omembo v Dalmatinovi Bibliji, ki se sicer ne nanaša eksplicitno na slovenski etnični prostor, temveč na celoten Ilirik.

171 ZRC SAZU, ISJFR, Oddelek za zgodovino slovenskega jezika, Listkovna kartoteka za SSKJ16, s.v. slovenski.

172 Izvirnik: *te potrebne shtuke te vere kerszanske katere malu ludi bogu je fmili vslouenski desheli sdai prou snai mi fmo tudi hitimu catehismus* (Trubar, *Catechismus* [1555], str. A3a).

173 Izvirnik: *Taku, de sem od Ierufalema inu undukai okuli noter do te Slouenske deshele napolnil steim Euangeliom Criftuseuim* (Trubar, *Ta drugi deil*, str. 24b). Gre za Trubarjev prevod horonima Ilirik v Pavlovem Pismu Rimljanom (Rim 15,19). Z enakim prevodom se srečamo še v Trubarjevem delu *Ta celi Novi testament II* iz leta 1582 in v Dalmatinovem prevodu Biblije iz leta 1584, več o tem v nadaljevanju.

174 Izvirnik: *Inu tudi fa volo tih nashih Super nikou, kir nas refnashaio inu prauio, Mi hohzmo eno Nouo kriuo Vero Vslouenski Desheli narediti, faftopnu, dolgu po redu prauili inu fto. S. Troyzo, S. Pyjmom, fo vfemi Preroki, Iogri, Martyrniki, Suetniki inu fto diuizo Maryo spryzhali fadofti* (Trubar, *Articuli*, str. 17b).

175 Izvirnik: *Obtu ima vfaki veiditi, de taci Slouenskih buquih Vtbingi kir fo presnot, neifo peifni, se vfakimu Shtyri pogne, vti Slouenski desheli pag Try, Ampag letih famih kir fo fteimi Notami, Vtbingi le try, vslouenski desheli le dua, fa eh kraizar prodaio* (Trubar, *Ta celi Catechismus*, str. 173).

176 Izvirnik: *Sakai ty Verni kerszheniki, ty kir fo vti Turzhly oli vti Indy, oli vti Slouenski, Vnemshki, Hyspaniski oli Vlashkih deshelah prebiuaio, fo delezh naraften, fe vkupe ne vidio, ne slishio inu ne gouore, eden drugiga ne faftopio, Oli vfai fto Vero, Smolitouio, Skerftom, ftem obhaylom, fo vfe Enu* (Trubar, *Catechismus s dveima islagama*, str. 83).

177 Izvirnik: *Per nashim pumnenim, fo Turki skorai vfo Vogersko, slouensko, Croasko inu druge Deshele faterli inu pod fe prprauili* (Trubar, *Noviga testamenta pusledni deil*, str. XIX). Po Müllerjevi interpretaciji naj bi se slednja omemba *slouensko* [...] inu *druge Deshele* nanašala na Slavonijo (Müller, Raba imena, str. 26 (napačna navedba strani XI namesto XIX)).

178 Izvirnik: *taku de sem od Ieruzalema inu undu okuli noter do te slovenske dežele napolnil s teim evangeliom Cristusevim* (Trubar, *Ta celi novi Testament* [1582], str. 53). Tako kot v *Ta drugem deilu tiga noviga Testamenta* kot v Dalmatinovi Bibliji gre za prevod horonima Ilirik. Gl. tudi Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 65.

179 Izvirnik: *ker je potreba, sa te velike nadluge volo, vkateri Slouensfka Deshela tizhy, de bi ludje imejli brumni biti, inu se pobuljhati, fe hBoshji befsedi svekshim flifsom dershati, inu fe pred vfemi smotami varovati* (Trubar, *Hifhna Postilla*, str. 206).

180 Izvirnik: *Iudovsko deshelo, inu Méfto Ierusalem tako rasvalil inu rassial, da ni kamàn vèrhu kamana oftal. Asio inu Africo inu Gèrfske deshele ie tako sapustil, da fo ob kàrshanfko Vero pèrshle. Rym inu Lafhko deshelo fo Gorthy bili obrupali: Rodif, Vogàrfko, Bofanfko, Hèrvatfko inu Slovenfko deshelo Turak* (Krelj, *Postilla*, str. XXIIb). Ta navedba bi se, tako kot Trubarjeva iz leta 1577, lahko nanašala tudi na kraljestvo Slavonija.

181 Izvirnik: *taku, de fim jeft od Ierusalem, inu okuli noter do Slouensfke deshele, vfe sCriftufovim Evangeliom napolnil* (Dalmatin, *Biblia*, str. 88a). Gre za zgoraj omenjeni prevod horonima Ilirik iz Pisma Rimljanom (Rim 15,19).

182 Izvirnik: *Kateri ie nikar le fa vas letukai vDerendingi, kakor febi porozhene ouzhice, temuzh tudi fa vfe Euangeliske Cerque v'Slouenski desheli, kakor en Suèft Pastir inu Shkof zhul inu vahtal, katerim ie on, kakor dolgu inu ker kuli fe mu ie perpuftilu, Boshio beffédo prou inu zhifstu poufod predigoal* (Trost, *Ena lepa*, str. 125).

183 Izvirnik: *vom vsem dobrim inv bogaoiezhim kerszhenikom kir vtih slovenskih deshelah prebiuate gnado myr miloft inu ufe dobru* (Trubar, *Ta prvi deil*, str. f2a) in: *is vfeh Slouenskih, Crouashkih inu Vogerskih Deshel* (prav tam, str. g4b).

184 Izvirnik: *En drugi Altman pag, katerimu ie Sigouefus bile Ime, ta ie steim drugim deillom vlekel vte Efterraiske inu Slouenske deshele, ty fo premogli, pregnali inu nih deshele poffeli* (Trubar, *Svetiga Pavla* [1561], str. 73b).

185 Izvirnik: *de ieft fmuieimi touarishi inu buquami hohzmo eno nouo kriuo vero vtih slouenskih deshelah narediti inu gori prprauiti ty rifnice ne gouore* (Trubar, *Articuli*, str. 17a).

186 Izvirnik: *Na take Exemple inu shtraifinge Boshye, kir ie Bug zhes Iudoske, Afiske, Syriske, Egyptoue, Affriske inu potle zhes Europo, Traciske, zhes Gershke, Vogerske, Hrouaske inu Slouenske Deshele poslal, imamo mi fmsiliti, inu pred nimi fe prefrashiti inu bati* (Trubar, *Svetiga Pavla lystuvi* [1567], str. 22a).

187 Izvirnik: *timu Papeshu ne fo le samuzh te lashke, temuzh tudi vfe Nemshke, Franske, Angliske, Polniske, Vogerske, Crouash-*

tih 1566¹⁸⁸ in 1567,¹⁸⁹ Dalmatin leta 1585¹⁹⁰ ter Trost leta 1588.¹⁹¹

Sedem od dvanajstih omemb edninske oblike horonima *Slovenfka Deshela* se nedvomno nanaša zgolj na slovenski etnični prostor, in sicer tiste iz let 1555, 1562, 1574, 1575, 1588 in 1595. Tri omembe *slovenske dežele* iz let 1560, 1582 in 1584 nastopajo kot slovenski prevod horonima Ilirik v prevodih pisma apostola Pavla Rimljanom (Rim 15,19).¹⁹² Ilirik (*Illyricum*) je namreč od rimske osvojitve v 2. stoletju pr. Kr. dalje svoje ime večkrat posodil raznim upravnim enotam Rimskega cesarstva na zahodu Balkanskega polotoka¹⁹³ in bil kot sopomenka italijanskega izraza *Schiavonia* za označevanje istega prostora občasno v rabi tudi v zgodnjem novem veku.¹⁹⁴ Poseben primer sta Kreljeva navedba iz leta 1567 in Trubarjeva iz leta 1577, ki bi se lahko nanašali (tudi) na sosednjo Slavonijo.¹⁹⁵

ke inu *Slouenske, deshele* slushile, nemu verouale inu Pokorne bile (Trubar, *Noviga testamenta*, str. 439).

188 Izvirnik: *kâr ie vnařhih tudi řlovenřkih deshelah to sdravo luzh řvetiga Evangelia ushgal* (Krelj, *Otrozhia biblia*, str. B1a).

189 Izvirnik: *vbushťva řtran sa volio řurfke řille inu řâr řo řa řekřhi řel řlovenřkih řeshel řufte inu řshe řurfke inu řmo řako řazheli řaiveřh* (Krelj, *Postilla slovenska*, str. VII). V danem primeru se besedna zveza *ta řekřhi řel řlovenřkih řeshel*, kot vse kaže, nanaša na slovanski prostor zahodnega Balkana kot horonim Ilirik, več o tem v nadaljevanju.

190 Izvirnik: *řpraviga řerřa řhařtimo inu řiffoku řahvalimo ře ře on řudi ř'řetih řařhih řlovenřkih řeshelah řo řravo luzh řvojga řvetiga evangelia řushgal* (Dalmatin, *Ta řkratki řirřtemberski řatechismus*, str. B4a).

191 Izvirnik: *řřřma řopominal ř'řřanouitnořti u'řeri řemuzh ie řudi řkufi řolmařřhouanie řridnih řuqui řo řlouenskih řeshelah řomagal řrouo řoshio řeffřđo řefřlařřiti* (Trost, *Ena řepa*, str. 126).

192 O tem gl. Novak, Trubarjev *Philopatridus Illyricus*, str. 300; Müller, *Raba imena*, str. 26, 38; besedni zvezi »slovenska dežela« pripisuje tri možne pomene: »Slovenijo«, »Ilirijo« in Slavonijo.

193 Kastelic, *Ilirik*, str. 106–107; Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 65.

194 Slamič, *Zavod*, str. 24–26; Gestrin, *Slovanske migracije*, str. 7; Müller, *Etno- in lingvonimi*, str. 65. Na sinonimno rabo horonimov *Sclavonia* in *Illyricum* med drugim kažejo upodobitve Evrope kot kraljice (*Europa regina*) iz 16. stoletja, na katerih se omenjena izraza menjujeta za označevanje prostora na vzhodu Jadrana, gl. Münster, *Europa regina* (spletni dostop); *Europe as a queen* (spletni dostop). Kot *Philopatridus Illyricus* se je leta 1550 (samo)označil tudi Primož Trubar (gl. Novak, Trubarjev *Philopatridus Illyricus*). S sinonimno rabo Ilirika in slovenske dežele se poldrugo stoletje pozneje srečamo v slovensko-latinskem slovarju Matije Kastelca in Gregorja Vorenca, ki pod geslom »dežela« *Illyris* opredelita z razlago *řlověńska řeshela* (Stabej, Kastelec in Vorenc, *Slovensko-latinski slovar* (spletni dostop)).

195 V obeh primerih (*Rodif, Vogårřfko, Bofanřfko, Hěrvatřfko inu řlovenřfko řeshelo řurak* (Krelj, *Postilla*, str. XX1b); *řo řurki řkorai řřo řogersko, řlouensko, řroasko inu řruge řeshele řaterři inu řod ře řerprauiři* (Trubar, *Noviga testamenta*,

Pri množinski obliki domovinskega imena *Slouenske deshele* pa lahko sklepamo, da se eksplicitno na slovenski etnični prostor nanašajo vse omembe, razen Kreljeve iz leta 1567. V predgovoru *Postille slovenske* Krelj namreč spregovori o vzrokih za rabo latinske pisave namesto starih »slovanskih« hrvaške in cirilske (*řo řtaro řlovenřfko, Hěrvatřfko řěř řurilřfko řřřmo*), k čemur je pripomoglo tudi osmansko zavojevanje, saj so *řa řekřhi řel řlovenřkih řeshel řufte inu řshe řurfke*.¹⁹⁶ Besedna zveza »slovenske dežele« v danem primeru, tako kot zgoraj omenjeni primeri edninske rabe iz let 1560, 1582 in 1584, nastopa kot sopomenka horonima Ilirik in se nanaša na južnoslovanski prostor zahodnega Balkana. Do takega sklepa vodi avtorjevo omenjanje glagolice in cirilice ter osmanske zasedbe obravnavanih dežel.¹⁹⁷

Z veliko verjetnostjo lahko tudi sklepamo, da besedni zvezi *Slovenfka Deshela* in *Slouenske deshele* nista protestantski novotvorjenki, temveč zapisa horonimov, ki sta bila v drugi polovici 16. stoletja že v obči rabi med ljudmi.¹⁹⁸ Poleg tega so slovenski protestantski pisci s podobnimi domovinskimi imeni označevali tudi druge evropske dežele oziroma etnične prostore drugih ljudstev. Poleg slovenske so namreč poznali *Bofanřfko, Hěrvatřfko, Hyřpanřfko, řudovřfko, řařřhko, řembřhko* in *Vogårřfko řeshelo*.¹⁹⁹ Podobno kot v slovenskem se tudi v nekaterih drugih primerih srečamo z dihotomijo edninskih in množinskih horonimov, sestavljenih iz odnosnice *řeshela* ali *řeshel* in levega prilastka, ki določa etničnost, kot na primer

str. XIX; o tem gl. Müller, *Raba imena*, str. 26 (napačna navedba strani XI namesto XIX)) je namreč govor o turškem zavojevanju in celo aneksiji pokrajin na stičišču srednje in jugovzhodne Evrope. Slovenci so v 16. stoletju sosednjo Slavonijo sicer imenovali: *řs* [...] *řesřakov* (Jug, *Slovenski »Zapovedni řist*«, str. 79) ali *ř Slovencih* (Jelovšek (ur.), *Gorske řukve*, str. 17).

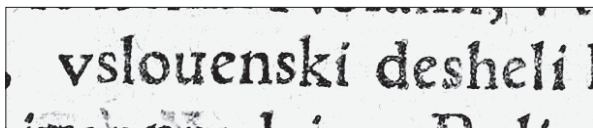
196 Krelj, *Postilla*, str. VII.

197 Poleg tega je Trubar navedel, da se je sredi 16. stoletja povsod po slovenskih deželah zadrževalo veliko hrvaških duhovnikov, ki so se preživljali z branjem maš (Trubar, *Ta ř prvi řeil*, str. c2a–c2b); o tem gl. Ahačič, *Urařki řiblijski řavod*, str. 228).

198 Da se pri protestantih po vsej verjetnosti res srečamo zgolj z zapisom že obstoječih slovenskih označevalcev za lastno domovino, kažejo omembe njegovih latinskih in nemških različic, in sicer (samo)identifikacije slovenskih študentov z označevalcem *Sclavonia* v dunajskih univerzitetnih matrikah v letih 1461, 1506 in 1531 (Weiss, *řtudenti*, str. 38; Golec, *Karniolizacija*, str. 175, op. 158) ter zilijskih tovarnikov z *řindischland* ali *aus řindisch* od leta 1564 dalje (Klein, *řer řaumhandel*, str. 57–58). O zadnjih dveh primerih več v nadaljevanju.

199 Nařteti slovenski horonimi so v naslednjih protestantskih delih: Trubar, *Ta ř prvi řeil*, str. ř2a, ř4b; isti, *řvetiga řavla* [1561], str. ř3b; Krelj, *Postilla*, str. XX1b; Trubar, *řatechismus ř řveima řřlagama*, str. 83.

Angliske, Crouashke, Franske, Gèrške, Nemshke, Polniske in Vogerske deshele.²⁰⁰

vslouenski desheli, detalj iz Trubarjeve knjige Ta celi Catechismus iz leta 1574 (Trubar (ur.), Ta celi Catechismus, str. 173).

ZMANJŠANJE RABE INTEGRALNIH OZNAČEVALCEV ZA SLOVENSKI ETNIČNI PROSTOR

Obdobje protestantizma je bilo obenem čas postopnega upadanja rabe integralnih označevalcev za slovenski etnični prostor. Poleg institucionalne krepitve dežel in posledične širitve deželnih identitet s plemstva na ostale plasti deželnega prebivalstva je k temu pripomogla vključitev Slavonskega kraljestva v habsburški dinastični okvir po bitki pri Mohaču leta 1526.²⁰¹ Slavonija kot sestavni del Ogrskega kraljestva je s slovenskim prostorom, kot omenjeno, poleg etno- in lingvonima delila latinski in nemški horonim, medtem ko so jo njeni prebivalci običajno naslavljali kot *Slovenski orsag*²⁰² ali na *Szlouenieh*.²⁰³ Horonima *Sclavonia* in *Windischland* kot označevalca za slovenski etnični prostor potemtakem nista bila več *differentia specifica*, oziroma sta izgubila nekdanjo razlikovalno funkcijo.

Medtem ko je bilo pred letom 1526 v okviru habsburške sestavljene monarhije povsem jasno, da je Maksimilijan I. z navedbo, kako se je slovenskega jezika kot otrok učil od nekega šaljivega kmeta in dveh plemenitih dečkov *ex Sclavonia*,²⁰⁴ ali naročil izdelavo inventarnega popisa orožja *in Windischen lannden*,²⁰⁵ mislil slovenski etnični prostor, je po pridobitvi zahodne in severne tretji-

ne Ogrske s Slavonijo pri razločevanju obeh pokrajin nastala zmeda. Poleg tega je imela sosednja Slavonija pri rabi latinskega in nemškega horonima pomembno prednost, saj je bila za razliko od slovenskega prostora političnoupjavna entiteta z naslovom kraljevine, ki je postala tudi del vladarske titulature.²⁰⁶ Slovenski etnični prostor je bil po drugi strani razdeljen na dežele, od katerih je slovensko ime nosila le Slovenska marka.²⁰⁷

Po preliminarnih raziskavah sodeč je eden zadnjih primerov rabe horonima *Slavonien* za označevanje slovenskega etničnega prostora nastal leta 1611 v korespondenci sekovskega škofa Martina Brennerja,²⁰⁸ nakar je takšno označevanje v zgodnjem 17. stoletju izzvenelo,²⁰⁹ slovenska etno- in lingvonim pa sta se postopno umikala bolj razlikovalnemu kranjskemu.²¹⁰ Kljub temu se je slovensko poimenovanje ohranilo v parcialni obliki, in sicer v imenih nekaterih pokrajin, denimo Beneške Slovenije (*Schiavonia*, *Schiavanja*),²¹¹ Slovenskih goric (*Windischpuchl*),²¹² Slovenske okrogline ali Slovenske krajine (*Tótság*, *Vendvidék*, *Vandalia*)²¹³ in že omenjene Slovenske marke

200 Našteti primeri so v delih: Krelj, *Postilla*, str. XXIb; Trubar, *Ta prvi deil*, str. 439.

201 Gl. Winkelbauer, 1526, str. 59, 63–65; Pálffy, *Das Königreich*, str. 576–581; isti, *Hungary*, str. 7–26.

202 Budak, *Utjecaj*, str. 82, 84, 85 (op. 40).

203 Vramec, *Kronika Vezda*, str. 59r, 64r.

204 Simoniti, *Humanizem*, str. 152 (op. 21). Igor Grdina sklepa, da bi se za sintagmo »šaljivi kmet« lahko skrival škof Jurij Slatkonja, eden od *plemenitih dečkov iz »Slovenije«* pa bi potemtakem lahko bil Pavel Oberstain (Grdina, *Nekaj opazk*, str. 182–185).

205 Lazar rabo nemškega integralnega označevalca komentira z besedami: »Glede na administrativno naravo popisne knjige, ki se nanaša eksplicitno na vojaško oborožitev v deželah pod habsburško oblastjo, pa se zdi bolj logična razlaga, da je imel pisec v mislih slovenski etnični prostor – v podobnem obsegu in pomenu, kot so ga starejši viri nekoč pojmovali pod oznako *Sclavonia*« (Lazar, *Poznosrednjeveško vojskovanje*, str. 77; gl. tudi isti, *Oborožitev*, str. 116).

206 Pálffy, *The Kingdom*, str. 19–21; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 46–49, 54–55, 62; isti, *Slovan*, str. 28. Na zmedo, ki je nastala po vključitvi Slavonije v habsburško sestavljeno monarhijo, med drugim kaže titulatura Ferdinanda I., zapisana leta 1582 v slovenskem prevodu *Gorskih bukev*. Medtem ko se na Slavonijo znotraj Ogrskega kraljestva nanaša naslov *v Slovencih etc., krajl*, se na Slovensko marko znotraj meja cesarstva navezuje *gospud na Slovenski marki* (Jelovšek (ur.), *Gorske buke*, str. 17).

207 Golec, *Okoliščine*, str. 133–134. Čeprav se je naslov *gospud na Slovenski marki* (Jelovšek (ur.), *Gorske buke*, str. 17) v veliki titulaturi habsburških vladarjev ohranil do leta 1918 (Preinfalk, *Rodbina*, str. 13), se je edina političnoupjavna entiteta z atributi državnosti na Slovenskem, ki je v predmodernih obdobjih nosila slovensko ime, po dolgem procesu leta 1593 naposled tudi *de iure* integrirala v vojvodino Kranjsko (Nared, *Kranjska*, str. 18, 27).

208 Horonim *Slavonien*, ki se v danem primeru po vsej verjetnosti ne nanaša na Slavonijo onstran cesarsko-ogrske državne meje, temveč na slovenski etnični prostor ali vsaj na slovenske župnije sekovske škofije, je škof Brenner zapisal v svojem pismu papeškemu nunciju 25. junija 1611, v katerem je med drugim zaničljivo zapisal: *Wenn es ein Land gibt, in welchem der Fürst der Finsternis durch seine Gesellen, die Giftmischer, Hexen, Zauberer und Wahrsager regiert und herrscht, so ist est Slavonien* (Schuster, *Fürstbischof*, str. 617; Prelesnik, *Protireformacija*, str. 6, op. 6).

209 Kot kažejo preliminarne raziskave, je slovenski horonim *slouenska deshela* tedaj izgubil integralno vlogo in označeval zlasti slovenske predele Štajerske. V Mariboru rojeni kapucin Janez Anton Apostel (1711–1784), ki je bil po lastni izjavi sodeč sicer Nemec (*ego Germanus sum*), je v svojem rokopisnem nemško-slovenskem slovarju iz leta 1760 pokrajino svojega rojstva poimenoval *Slovenska deshela* (Stabéj, Janez Anton Apostel, str. 264).

210 Gl. razpravo Borisa Golca v tej reviji.

211 Gl. Gabršček, *Goriški Slovenci*, knj. 1, str. 136; Kos, *Beneška Slovenija*, str. 97–98.

212 Rajšp, *O Slovencih*, str. 23, 25.

213 Fujs, *Prekmurje*, str. 52–53. Metka Fujs je tozadevno zapi-

(*Marchia Sclavonica, Windisch Mark*).²¹⁴ Vojko Pavlin je opozoril tudi na besedno zvezo *in partibus Carsie Sclavonie*, ki je v Benetkah verjetno služila kot kraška različica poimenovanja, uveljavljene za prostor Beneških Slovencev.²¹⁵

SCLAVONIA IN WINDISCHLAND KOT OZNAČEVALCA NESLOVENSKIH SLOVANSKIH POKRAJIN

Kot omenjeno, je lahko latinska *Sclavonia* v predmodernih obdobjih poleg slovenskega etničnega prostora označevala tudi nekatere druge slovanske pokrajine. Höfler je o tem zapisal: »Ta latinski termin, izposojen iz grščine, pomeni na splošno deželo prebivalcev, ki pripadajo slovenski govorni skupini, tako na severu, vzhodu ali jugu Evrope. Viri pa kažejo tudi to, da isti termin, v različici *Sclavonia*, v ožjem pomenu označuje dežele, naseljene s Slovenci.«²¹⁶ Kot kaže, se je raba horonima *Sclavonia* in njegovih različic v srednjeevropskem okviru do poznega srednjega veka ustalila zlasti za označevanje dveh etničnih prostorov brez političnih atributov, in sicer slovenskega v okviru Svetega rimskega cesarstva in slovaškega na Gornjem Ogrskem,²¹⁷ pa tudi tret-

jega, kraljestva Slavonija, prav tako v okviru Ogrskega kraljestva.²¹⁸

Podobno velja za nemška *Windischland* in *Wendischland*, ki sta lahko kot nemški pendant latinskim poimenovanjem v srednjem veku označevala slovanske pokrajine vzhodno od Labe,²¹⁹ najpozneje od zgodnjega 15. stoletja pa tudi slovenski prostor²²⁰ in Slavonijo,²²¹ medtem ko sta za slovaški prostor izpričani tudi varianti *Windenland* in leta 1711 *Slowakey*.²²² Italijanski horonim *Schiavonia* je v zgodnjem novem veku običajno označeval širši slovanski prostor na vzhodnih obalah Jadrana in se je v teh primerih pomenko pokrival z izrazom *Illyria*,²²³ o čemer bo govor v nadaljevanju. Poleg tega je lahko *Schiavonia* označevala Beneško Slovenijo,²²⁴ Dalmacijo²²⁵ in Hrvaško.²²⁶ Medtem ko je trenutno znan le en zgodnjenovoveški primer označevanja slovenskega prostora z italijansko *Schiavonijo*,²²⁷ je Tomaž Lazar odkril več srednjeveških virov italijanske provenience, ki z latinsko *Sclavonio* eksplicitno označujejo slovenski prostor.²²⁸

(SAMO)OPREDELITVE S SLOVENSKIM ETNIČNIM PROSTOROM

Zaradi konstruktivističnega pristopa te razprave gre izpostaviti še pomembno dejstvo, da zgoraj omenjeni integralni označevalci za slovenski etnični prostor ne nastopajo le v listinskem gradivu, spisih cesarske dvorne pisarne, kartuzijanskih virih, protestantski književnosti ter korespondenci domačinov in tujcev, temveč tudi v

sala: »Vsekakor imeni Vendvidek in Totsag v madžarskih virih pomenita prostor, kjer bivajo Slovenci, enako kot to pomeni Slovenska okroglina ali Slovenska krajina« (prav tam, str. 53). Gl. tudi Rotar, Viri, str. 320, 329; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 95, 105; z navedbo relevantne literature.

214 Janez Höfler o poimenovanju Slovenske marke pravi: »Izraz seveda ne pomeni, da je bila samo ta marka slovenska, druge okoliške dežele pa ne, marveč, da je bila to marka, se pravi obmejno območje neke večje tvorbe, 'Sclavonie' oziroma Slovenije, podobno kot se je osrednji del Gornje Štajerske, preden se je ta osamosvojila, imenoval Karantanska marka, to je marka oziroma obmejno območje Karantanije« (Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 18). Gl. tudi Rajšp, O Slovencih, str. 23, 25; Jelovšek (ur.), *Gorske bukve*, str. 17. Po združitvi Slovenske marke s Kranjsko v 16. stoletju je njeno slovensko ime iz ljudske rabe postopno izginilo in se vrnilo v 18. stoletju s prevodi vladarskega naslova vladarice Marije Terezije. Vendar zelo različne oblike prevoda kažejo, da je šlo za novotvorjenke (Golec, Okoliščine, str. 133–134).

215 Pavlin, *Goriška*, str. 116.

216 Höfler, Slovenija (spletni dostop). Gl. tudi isti, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 14–15. Prim. Slamič, Zavod, str. 24.

217 L'udovít Haraksim tozadevno ugotavlja: »From the middle of the fifteenth century, after a period with Latin derivations of this word, such as Slavina, Sclavonia, Slavonia (and its other Slavic forms, e.g., Slovinia, Slovenia, Slova'ky, Slovenska' zem) were used, finally Slovensko also began to designate the territory inhabited by the Slovaks, that is, the territory of Slovakia, distinguished from the other parts of the Kingdom of Hungary inhabited by people of a different ethnic origin« (Haraksim, Slovak, str. 103). Ivan Mrva, David P. Daniel in Tünde Lengyelová navajajo, da so Slovaki svoj prostor verjetno že v zgodnjem srednjem veku označevali s horonimom *Slovensko*, Madžari pa s *tót ország*, leta 1586 je izpričan la-

tinski horonim *Slovakia*, pozneje pa endonima *slovenská krajina* in *slovenské impérium* (Mrva, Daniel, Lengyelová, Novi vek, str. 162). Gl. tudi Uličný, Etnonymy; isti, Toponymum.

218 Gl. Slavonija. *Hrvatska enciklopedija* (spletni dostop); Slavonija. *Hrvatski institut za povijest* (spletni dostop).

219 Gl. Wendisch. *Deutsches Wörterbuch* (spletni dostop).

220 Gl. Vrhovec, Der schwäbische Chronist, str. 10.

221 Slavonija. *Hrvatski institut za povijest* (spletni dostop).

222 Uličný, Toponymum, str. 548.

223 Slamič, Zavod, str. 24–26; Gestrin, Slovanske migracije, str. 7; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 14–15, 36.

224 Milko Kos navaja primer Marina Sanuta, ki je v potopisu iz leta 1483 kot mejo med Italijo in Beneško Slovenijo opredelil reko Rosimian: *et fuera di la porta di Civald è una aqua chiamata el Rosimian, vanel Nadixon, la qual, ut dicitur, parte la Italia da la Schiavanja* (Kos, Beneška Slovenija, str. 97).

225 Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 14–15.

226 Budak, Kako se, str. 493.

227 Gre za pričanje papeškega najemniškega vojaka Matije iz Kranja, ki je pred papeško roto leta 1654 v Rimu opisal »meje« *Schiauonie* na zahodu in severu (Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 135), vendar nato večkrat poudaril, da ne ve, kje so meje te dežele (*provincia*), ve pa, kje se govori slovensko – *Schiauone* (prav tam, str. 137). Več o tem v nadaljevanju.

228 Lazar, Poznosrednjeveško vojskovanje, str. 65–67.

virih, v katerih so z naštetimi horonimi (samo) opredeljeni ljudje različnih družbenih slojev. Lazar je na podlagi opredeljevanja z geografskim konceptom *Slavonie* ugotovil, da je do sredine 14. stoletja obstajalo »širše zavedanje o posebnem etničnem oziroma jezikovnem značaju slovenskega prostora«, ki je bilo med bojevnimi stanom z ozemlja, ki ga je koncept označeval, prisotno do sredine 14. stoletja, nato pa se je umaknilo deželni identiteti.²²⁹

Vojko Pavlin je opozoril, da so beneške oblasti sredi 15. stoletja s posebno komisijo zbirale podatke o Gorici in mejah Furlanije. Primer je pomemben, saj so se beneški komisarji pri zbiranju podatkov »zatekli h glasu ljudstva«, kot zapiše avtor. Leta 1459, denimo, sta dve priči izjavili, da je Gorica v Furlaniji, dve, da je *in Slavonia*, dve pa se nista opredelili.²³⁰ Zbranih podatkov sicer ne gre nekritično povzemati, saj so beneški komisarji, kot opozarja Pavlin, bržkone želeli izključiti možnost, da bi Gorica ležala v Nemčiji (*in Alemania*). Poleg tega odgovori kažejo, da so imeli sodobniki precej neusklajene predstave o geografskem statusu Goriške, še ugotavlja avtor.²³¹ Kljub temu primer kaže na obstoj predstav in opredeljevanja s horonomom *Slavonia* na zahodnem robu slovenskega etničnega prostora sredi 15. stoletja.

V drugi polovici 15. in v zgodnjem 16. stoletju so z integralnim označevalcem za slovenski etnični prostor v univerzitetnih matrikah (samo)opredeljeni tudi nekateri slovenski študentje.²³² Janez Weiss in Boris Golec sta opozorila, da je v matrikah dunajske univerze kot domovina Metličana leta 1461,²³³ Celjana leta 1506 in Novomeščana leta 1531 navedena *Slavonia*.²³⁴ Še nazornejši primer

samoopredelitve ljudi nižjih družbenih slojev s slovenskim etničnim prostorom pa so tovarniki iz spodnje Ziljske doline v drugi polovici 16. stoletja. Herbert Klein je na podlagi salzburških virov namreč ugotovil, da so se *windische Säumer* z Zilje od leta 1564 po domovinski pripadnosti opredeljevali z *Windischland* ali *aus Windisch*,²³⁵ medtem ko so Salzburško označevali kot *in diesen Teutschenland*.²³⁶

PREDSTAVE O ENOTNOSTI SLOVENSKEGA PROSTORA V OBDOBJU »ZASTOJA ETNOGENEZE« IN KARNIOLIZACIJE

S širjenjem kranjskega etno- in lingvonima onstran kranjskih meja se je kranjsko ime ponekod teritorializiralo tudi izven meja osrednje slovenske zgodovinske dežele.²³⁷ To pomeni, da je lahko služilo tudi za označevanje slovenskega etničnega prostora, ležečega izven Kranjske. Kot kaže poročilo, ki ga je veleposlanik Republike Sv. Marka pri Ferdinandu I. Lorenzo Contarini leta 1548 poslal v Benetke, se je kranjski horonim v prvi polovici 16. stoletja razširil na habsburške teritorije ob meji s Serenissimo.²³⁸ Contarini je

175, op. 158). K zgoraj naštetim gre dodati še profesorja na pariški Sorboni »Jurija iz Brežic«, čigar domači kraj je bil opredeljen kot *de Sclauonia* (*Georgius de Slavonia de Rayn*), ki je živel v drugi polovici 14. in zgodnjem 15. stoletju (Rotar, Viri, str. 329; Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 34), ter Janeza Breznika iz Tržiča na Gorenjskem *in partibus Sclauonie*, ki je leta 1492 dosegel bakalavreat na dunajski univerzi (Simoniti, *Humanizem*, str. 250).

235 Klein, *Der Saumhandel*, str. 57–58, je omenjene podatke o Slovencih iz spodnje Ziljske doline navedel v svoji študiji o tovarništvu preko Tur iz leta 1950; izsledke njegove študije je leta 1961 povzel Wilhelm Neumann, *Wirklichkeit und Idee*, str. 147, 167–168. Na Neumannovo razpravo se je istega leta odzval Bogo Grafenauer, Wilhelm Neumann, str. 219–223, ki je na podatke o slovenskih tovarnikih in horonimu za njihovo (ožjo) domovino opozoril tudi slovensko znanstveno javnost, gl. Torkar, Gorazd Makarovič, str. 116.

236 Klein, *Der Saumhandel*, str. 58; Grafenauer, Wilhelm Neumann, str. 223. Navedbe »slovenskih tovarnikov« iz Ziljske doline potrjuje pričanje Jurija Kolenčiča iz Ljubljane, ki je kot čevljar delal v Rimu, leta 1654 pa je pred papeško roto pričal glede spora v slovanskem hospicu Sv. Hieronima, kot bo predstavljeno v nadaljevanju. Kolenčič je v pričanju sicer naredil nekaj geografskih napak, vendar je v danem primeru pomembno njegovo naziranje slovenskega in nemškega jezikovno-etničnega prostora. Ljubljčan je namreč povedal, da Celovec leži v deželi Štajerski in da *meji z Nemci (confina con i Tedeschi)* (Črncić (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 127). Nato je dejal, da je vračajoč se z *Nemškega (terra todescha)* potoval skozi Celje (prav tam, str. 128). Za Kranjsko je v nadaljevanju rekel, da *proti Nemcem (uerso i Tedeschi)*, torej na severu, meji na reko Dravo (prav tam, str. 128).

237 Gl. razpravo Borisa Golca v tej reviji.

238 Na širitev kranjskega imena na zahod bi lahko vplivalo tudi dejstvo, da je bil kranjski deželni vicedom pristojen tudi za Goriško in Gradiško, gl. Spreitzhofer, Die

229 Prav tam, str. 66–67, 70, 71, 76, 78.

230 Kastelan Odorico Savorgnana je med drugim ocenjeval, da Gorica leži *in Slavonia*, ker vsi govorijo *lingua slavonica* (Pavlin, *Goriška*, str. 115).

231 Pavlin, *Goriška*, str. 115.

232 Na določeno kohezijo slovenskega etničnega prostora na prelomu 15. in 16. stoletja kljub političnoupravni delitvi na dežele kaže še en primer iz akademskega sveta, in sicer štipendije, ki jo je v svoji oporoki iz leta 1505 ustanovil Brikcij Preprost iz Celja. Štipendija je bila primarno namenjena dvema štipendistoma izmed njegovih sorodnikov, če teh ne bi bilo, pa dvema iz vrst »sonarodnjakov ali rojakov« (*ex compatriotis vel gentilibus meis*). Če tudi teh ni bilo, so bili do štipendije upravičeni člani »drugih nacij« (*ex aliis nationis*). Primož Simoniti ugotavlja, da je Brikcijeva štipendija naposled veljala za ustanovo, namenjeno študentom iz slovenskih dežel (Simoniti, *Humanizem*, str. 129–133). »Pojem 'compatriotae vel gentiles' se je torej razumel očitno v širšem etničnem smislu«, dodaja Simoniti (prav tam, str. 130). Na ta podatek me je opozoril Boris Golec, ki se mu vljudno zahvaljujem.

233 Izvirnik: *Caspar Pellificis de Medlico Sclauonie* (Weiss, *Študenti*, str. 38).

234 Izvirnik: *Jacobus de Cilia in Slavonia in Joannes Dornecker de Noua civitate Sclauoniae* (Golec, *Karniolizacija*, str.

nadrejenim namreč poročal: »In z imenom Kranjska so zdaj mišljeni tudi vsi tisti kraji, ki jih njegovo veličanstvo poseduje ob meji s kraji, ki pripadajo vaši [beneški (V. K.)] svetlosti, kot so grofija Goriška, Gradiška in drugi kraji – tako pomorski kot kopenski.«²³⁹

Ker sta bili kranjski sosedi na severu in severovzhodu starejši politični tvorbi, se kranjsko ime na Koroškem in Štajerskem ni prijelo tako močno kot na zahodnem delu etničnega prostora, ki je bil zapovrh prepleten s teritorialnimi enklavami vojvodine Kranjske v Brkinih in na Krasu vse do reke Soče.²⁴⁰ Medtem ko iz Koroške še ni znan noben primer teritorializacije kranjskega imena, preliminarne študije kažejo, da bi se s tem pojavom na Spodnjem Štajerskem – podobno kot s kranjskim etno- in lingvonimom – lahko srečevali približno do vitanjske razvodnice, zlasti na Celjskem.²⁴¹ Obstajajo namreč dokazi, da so s Kranjsko svoj izvor včasih opredeljevali tudi preprosti ljudje s Celjskega, hospic Sv. Hieronima v Rimu je leta 1615, denimo, obiskal »Boštjana iz Kranjske iz Celja« (*Bastian da Cornolia de Zille*).²⁴²

O etnično-jezikovnih kolektivnih identitetah in (samo)opredelitvah na stičišču Vzhodnih Alp, Jadranskega morja, Panonske nižine in Dinarskega gorstva v prednacionalnih obdobjih veliko izvemo tudi iz spora, ki je v petdesetih letih 17. stoletja izbruhnil v pravkar omenjenem slovanskem oziroma ilirskem hospicu Sv. Hieronima v Rimu. Kot naslednika nabožne bratovščine je zavetišče za (južno)slovanske romarje v večnem mestu leta 1453 na prošnjo kaplana oziroma »duhovnika puščavnika« Hieronima iz Ptuja ustanovil papež Nikolaj V.²⁴³ V prvih dveh stoletjih obstoja je bila institucija namenjena vsem katoliškim južnim Slovanom²⁴⁴ oziroma romarjem z območja v zaledju vzhodne obale Jadranskega morja, ki so ga

v Italiji označevali z eksonimoma *Schiavonia* in *Illyria*.²⁴⁵

Razprtije znotraj »ilirske nacije« je leta 1650 sprožil dalmatinski duhovnik Hieronim Pastrić iz Splita, ki je iz hospica hotel izključiti romarje iz Kranjske, Koroške, Štajerske, Furlanije in Istre, saj jih je imel za tujce.²⁴⁶ V spor,²⁴⁷ ki ga je papeška rota leta 1655 naposled rešila z izključitvijo Slovencev iz hospica,²⁴⁸ so se vključili ljudje različnih družbenih stanov in celo eden vodilnih intelektualcev svoje dobe, jezuit Anastazij Kircher.²⁴⁹ Za temo te razprave so najpomembnejša pričanja pred papeško roto nastala leta 1654, ko je v Rimu rojeni Janez Jamšič, čigar oče je bil Ljubljčan, želel postati kanonik družbe Sv. Hieronima in je v podkrepitev trditve, da so Ljubljčani in Kranjci Slovani, navedel šest prič, papeška rota pa je nato zaslišala štiri od njih.²⁵⁰

Najnatanečnejše opise jezikovnih in deželnih meja je med zaslišanimi podala tretja priča, papeški najemniški vojak Matija iz Kranja,²⁵¹ ki je večkrat poudaril, da kljub določeni izobrazbi uradnega geografskega znanja nima,²⁵² pač pa je notranjeavstrijske dežele večkrat prepotoval. Matijevo pričevanje bi si sicer zaslužilo posebno raziskavo, saj je papeški vojak podal tudi več pomembnih podatkov o jezikovni podobi nekaterih slovenskih in (danes) zamejskih mest, vendar se tu omejujem le na nekatere njegove izjave o jezikovnih mejah. Njegovi odgovori so, kar zade-

Innerösterreichischen Zentralbehörden, str. 21; isti, Notranjeavstrijska centralna oblastva, str. 66.

239 Prosti prevod izvirnika: ... e sotto nome di Carniola ora s'intendono anche tutti quei luoghi, che sua maestà possiede confini a quelli di vostra serenità, come il contado di Gorizia, Gradiška, ed altri, così marittimi, come terrestri (Alberi (ur.), *Relazioni*, ser. 1, vol. 1, str. 377). Za nesebično pomoč pri prevajanju iz italijanščine se vljudno zahvaljujem Nevi Makuc.

240 Na ta pomemben podatek me je opozoril Boris Golec, ki se mu vljudno zahvaljujem.

241 Golec, Karniolizacija, str. 186. Grdina, Pripadnosti, str. 17 (op. 27), je opozoril, da znana nemška žolnirska pesem *Ain neues lied von den kraynnerischen bauern* iz leta 1515 govori o »kranjskih kmetih«, čeprav se nanaša na spopad najemnikov s kmečkimi uporniki pri Celju. Glede pojavljanja kranjskega imena na Celjskem gl. tudi Hauptmann, Entstehung, str. 316; isti, *Nastanek*, str. 15–16; prim. Komac, *Od mejne grofije*, str. 243–245.

242 Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXIX, str. 103.

243 Slamič, Zavod, str. 21–22; Črnčič, Imena, str. 1–24.

244 Slamič, Zavod, str. 21–26; Kosi, *Potujoči*, str. 109.

245 Slamič, Zavod, str. 24–26; Gestrin, Slovanske migracije, str. 7.

246 Rutar, Gostinjec, str. [1]; Črnčič, Imena, str. 32–70; Slamič, Zavod, str. 26–35, navajata, da naj bi se Pastrić poslužil več poneverb in zlorab.

247 Svetohieronimski spor v Rimu omenja že Valvasorjeva *Slava* (Valvasor, *Die Ehre*, zv. 4, XV, str. 598–600). V osemdesetih letih 19. stoletja ga je preučeval Ivan Črnčič Črnčič, Imena), ki je objavil tudi vire zanj (isti, (ur.), Prilozi). Hospicu se je v večji meri posvečalo hrvaško zgodovinopisje (gl. Jelić, Hrvatski zavod; Mandušić, Bibliografija), študije o njem pa so prispevali tudi slovenski raziskovalci Simon Rutar (Rutar, Gostinjec, str. 142–144), Anton Slamič (Slamič, Zavod) in Miha Kosi (Kosi, *Potujoči*, str. 109–110).

248 Razsodba papeške rote je bila sprejeta 10. decembra 1656 in objavljena 24. aprila 1656, gl. Slamič, Zavod, str. 34; Črnčič, Imena, str. 64–70. K temu je dodati, da je hrvaško-slavonski sabor leta 1693 Rim prosil, naj frančiškanske samostane izključi iz kranjske province in jih priključi provinci Sv. Ladislava ali posebni hrvaški provinci (gl. Stanisavljević, *Zaključci*, str. 209–210).

249 Gl. Črnčič (ur.), Prilozi, št. XLVII, str. 88–90; o tem gl. Rutar, Gostinjec, str. [1]; Slamič, Zavod, str. 30–31.

250 Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 115–147; isti, Imena, str. 55.

251 Gl. Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 133–138; slovenski prevod in povzetek ključnih Matijevih izjav je objavil časopis *Slovenski narod*, XXIII, 7. marec 1890, št. 55; gl. tudi Črnčič, Imena, str. 55; Rutar, Gostinjec.

252 Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 134–135.

va prostorski koncept *Schiauonia*, nekoliko dvo-umni, saj po eni strani z njegovo pomočjo nazor- no opiše potek slovensko-italijanske jezikovne meje,²⁵³ po drugi strani pa nekajkrat izjavi, da ne ve, kaj pomeni izraz »dežela« (provincia).²⁵⁴

Zmedi v Matijevih odgovorih glede *Schiauonie* so botrovala dejstva, da ta prostorski koncept ni predstavljal nobene političnoupornave entitete, temveč so Italijani z njim večinoma označevali širši prostor slovanskih pokrajin v zaledju vzhod- nih obal Jadranskega morja. Poleg tega je njego- vo pričanje nastalo v času t. i. baročnega zastoja etnogeneze, ko so se občutki etnične pripadnosti zlasti na območju notranjeavstrijskih dežel po- stopno umikali napredovanju deželnih identitet, ki so spričo krepitve deželnega upravnega apa- rata postopno napredovale po družbeni lestvici navzdol.²⁵⁵ Čeprav je Matija pred papeško roto podobno kot njegovi kolegi poudarjal jezikovno sorodnost Kranjske in njenega sosodstva s širšim (južno)slovanskim prostorom,²⁵⁶ je vendarle do- kaj natančno opisal jezikovne meje slovenščine.

Omenjeni najemniški vojak navaja, da *Schia- uonia* meji z Italijo *blizu morja*²⁵⁷ in pri Gorici, *kjer je reka, za katero ne vem, kako se imenuje*,²⁵⁸ kot dodaja. Znano mu je tudi, da se v *Kočevju, kraju na Kranjskem proti Dalmaciji, [...] govori nemško in slovensko*.²⁵⁹ Poznal je tudi jezikovne razmere seve- rovzhodno od kranjskih meja in tozadevno pove- dal: »Na Štajerskem se govori slovensko in nemško, to

je od kranjske meje do Maribora se govori slovensko in nekateri govorijo nemško. Od Maribora [dalje (V. K.)] vsi govorijo nemško. To vem, ker sem bil na Štajer- skem dve leti in pol, kot sem rekel zgoraj.«²⁶⁰ Nato je spraševalcem odgovoril, da ne ve, ali so Štajerska, Kranjska in Istra dežele Italije ali Nemčije in kam jih prištevajo pisci, ter da ne ve niti tega, ali so ne- mara del Ilirika ali *Schiavonije*.²⁶¹

V odgovoru na deseto vprašanje je Matija iz Kranja opredelil prostor, kjer se govori slovenšči- na: »*Ne morem povedati, kje so meje dežele 'Schia- uonie', ne razumem, kaj pomeni to ime dežela, lah- ko pa povem, da se slovenščina [Schiauone] govori v delu Koroške, v delu Štajerske, na Kranjskem in v Istri. Slišal sem, da se govori tudi na Goriškem, in ne poznam drugih dežel razen omenjenih, kjer se govo- ri slovenski jezik [lingua Schianona]*«.»²⁶² Navedeni odgovori kažejo, da so tudi preprosti ljudje sredi 17. stoletja imeli precej dobre predstave o obsegu slovenskega jezikovnega oziroma etničnega pros- tora, Matijev opis se namreč ujema tako s Trubar-jevimi navedbami o razširjenosti slovenščine kot s prostorskim obsegom slovenske romarske »na- cij« in s prostorom, na katerem se je v 19. stoletju razvilo slovensko narodno gibanje.

Matijeve izjave implicitno kažejo tudi na šir-jenje deželnih identitet z višjih na nižje sloje prebivalstva, saj najemniški vojak iz Kranja sredi 17. stoletja ni poznal »dežele« z imenom *Schiau- onia*,²⁶³ je pa dobro vedel, kje se govori slovenščina. Poleg tega izjave vseh prič, zaslišanih pred pape-ško roto leta 1654,²⁶⁴ potrjujejo semantično anali- zo Ferda Gestrina iz leta 1997, po kateri so Italijani v predmodernih obdobjih s horonimom *Schia- vonia* označevali območja: »... od izliva Soče do izliva Bojane, oz. od Tržiča in Štivanja do Ulcinja in Skadra, v notranjosti pa vse do Mure, Drave in Donave na severu«.»²⁶⁵ Potemtakem italijanske

253 Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 135, 138. Za poglad z italijanske strani Kos, Beneška Slovenija, str. 97.

254 Matija je med drugim dejal: *Io non posso dire li confini della prouincia di Schiauonia, non intendendo quello che uoglia di- re questo nome »Prouincia«; dico bene, che si parla Schiauone* (Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 137). Ker bo izjava podrobneje predstavljena in prevedena v nadaljevanju, gre na tem mestu izpostaviti le, da nazorno kaže napre- dovanje deželnih identitet, ki so se v zgodnjem novem veku z ozkega kroga plemstva širile po družbeni lestvici navzdol, in na postopno detersitorializacijo (gl. Fuerst- Bjeliš, Territorialisierung) horonima *slovenska dežela* ozi- roma njegovih latinskih in nemških ustreznih. Medtem ko so študenti iz Kranjske in Spodnje Štajerske na du- najski univerzi v letih 1461, 1506 in 1531 svoje domače kra- je Metliko, Celje in Novo mesto opredelili kot *Sclauonie*, in *Sclavonia*, *Sclauoniae* (Weiss, Študenti, str. 38; Golec, Karniolizacija, str. 175, op. 158), Matija iz Kranja leta 1654 *slovenske dežele* ni več poznal, je pa dobro vedel, kje se govori slovensko.

255 Gl. Kočevar, Ali je (2. del), str. 384–386. Gl. tudi Arm- strong, Pristop, str. 41.

256 Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 137–138.

257 Izvirnik: *uicino al mare* (Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 135).

258 Izvirnik: *ci è un fiume, che non so come si chiama* (Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 135).

259 Izvirnik: *Et in Caueo luogo della Carniola verso Dalma- tia si parla tedesco et schianone* (Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 136).

260 Izvirnik: *Nella Stiria si parla Schiauone e tedesco, cioè dai confini di Cranio sino a Morburgh (sic) si parla Schiauone, et alcuni parlano anco tedesco. Ma da Morburg in la tutti parlano tedesco. Et lo so perche sono stato nella Stiria da due anni e mezzo, come ho detto di sopra* (Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 136–137).

261 Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 137.

262 Prosti prevod izvirnika: *Io non posso dire li confini della prouincia di Schiauonia, non intendendo quello che uoglia di- re questo nome »Prouincia«; dico bene, che si parla Schiauone in una parte della Carinthia, in una parte della Stiria, nella Carniola, in Istria, per hauer inteso dire si parla anche in Go- ritia, et non so altri paesi che li detti, nella quali si parla lingua Schianona* (Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 137).

263 Izvirnik: *Io non posso dire li confini della prouincia di Schia- uonia, non intendendo quello che uoglia dire questo nome »Prouincia«* (Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 137).

264 Gl. Črnčič (ur.), Prilozi, št. LXXVIII, str. 130, 143, 146.

265 Gestrin, Slovenske migracije, str. 7; prim. Slamič, Zavod, str. 24 (op. 15).

SLAVENSKI STRAN, detajl z zemljevida Baltazarja Hacqueta *Mappa litho-hydrographica Nationis Slavicae ad occidentem solem sitae* iz leta 1782 oziroma 1784 (Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, Dritter Theil, *Mappa litho-hydrographica*).

Schiauonije pomensko ne moremo enačiti z latinsko *S(c)lavonijo* ali nemškim *Windischlandom*, ki sta lahko, kot kažejo številni primeri, pomensko sovpadala s Trubarjevo *slovensko deželo*.²⁶⁶

OD »SLOVENSKE DEŽELE« DO SLOVENIJE

Preliminarne raziskave kažejo, da se je horonim *slovenska dežela*, izpričan pri slovenskih protestantih, na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem do vitanjske razvodnice in na zahodu etničnega prostora v času »zastoja etnogeneze« in karniolizacije v 17. in 18. stoletju umaknil bolj razlikovalnemu kranjskemu imenu ter deželnim identitetam. Po drugi strani več indicev kaže, da se je verjetno obdržal vsaj v vzhodnem delu Spodnje Štajerske in nemara tudi na Koroškem. V Mariboru rojeni nemški kapucin Janez Anton Apostel je v svojem rokopisnem nemško-slovenskem slovarju iz leta 1760 pokrajino svojega rojstva poimenoval *Slovenska deshela*,²⁶⁷ ista besedna zveza pa se kot ustreznica za nemški horonim *Slavenland* pojavi tudi v nemško-slovenskem slovarju Ožbalda Gutsmana iz leta 1789.²⁶⁸

V poznem 18. stoletju pa se za slovenski etnični prostor ponovno začnejo pojavljati tudi drugi integralni označevalci. Na dveh delih zemljevida *Mappa litho-hydrographica Nationis Slavicae ad occidentem solem sitae* v tretjem zvezku dela *Oryctographia Carniolica* [...] Baltazarja Hacqueta

iz leta 1784, denimo, se srečamo z besedno zvezo **SLAVENSKI STRAN**, oziroma *Slavenski-ffran* v besedilu.²⁶⁹ Na zemljevidu se ta horonim razteza od Ziljske doline na Koroškem do Vitanja na Štajerskem.²⁷⁰ Nemara bi ga lahko razumeli tudi kot slovensko različico označevalcev *Windischland* in *aus Windisch*, ki so ju od druge polovice 16. stoletja zgoraj omenjeni ziljski tovarniki uporabljali za označevanje svoje domovinske pripadnosti,²⁷¹ napis na zemljevidu namreč pokriva celotno Ziljsko dolino.

Poleg tega v pozno 18. stoletje datirata še vsaj dva vizualna prikaza slovensko-nemške jezikovne meje. V dokumentaciji, ki jo je krški škof Jožef Anton grof Auersperg leta 1782 zbral za potrebe razmejitve med lavantinsko in sekovsko škofijo, sta poleg statističnih podatkov in informacij o jezikovni pripadnosti posameznih župnij namreč tudi barvna zemljevida, ki predstavljata prvi primer vrisane jezikovne meje na Štajerskem.²⁷² Meja med nemškim in slovenskim jezikom²⁷³ pa je vrisana tudi na treh zemljevidih v *Atlasu Not-*

²⁶⁶ Gl. Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*; Lazar, *Poznosrednjeveško vojskovanje*, str. 62–63, 66–78; Golec, *Karniolizacija*, str. 175, op. 158.

²⁶⁷ Stabéj, Janez Anton Apostel, str. 264.

²⁶⁸ *Slavenland, slovenfka deshela* (Gutsmann, *Deutsch-windisches Wörterbuch*, str. 284). Podobno kot pri etnonimu slovenščina do 19. stoletja ni imela različnih označevalcev za *genus* – Slované – in *species* – Slovence (Lencek, *The Terms*, str. 94, 96; Müller, *Raba imena*, str. 35, 38; isti, *Etno- in lingvonimi*, str. 66; Kočevár, *Ali je* (1. del), str. 409), se je lahko tudi horonim *slovenska dežela* nanašal bodisi na širši slovanski bodisi na ožji slovenski prostor. Vprašanji, na katero od teh možnosti se je nanašal dani primer in ali je bil horonim *slovenska dežela* v času nastanka slovarja na Koroškem med ljudmi še prisoten, ostajata predmet nadaljnjih raziskav.

²⁶⁹ Horonim *Slavenski-ffran* se pojavi v besedilu tretjega zvezka pri opisu Blejskega jezera, in sicer avtor pri omembi izvira pri vasi Želeče (nemško ime je napačno napisano kot *Schlakendorf*, pravilno: *Schalkendorf*) doda: *Man sehe die erste Tafel, welche die Karte der Windisch-Mark Slavenfki-ffran vorstellt, so wie auch jene des ersten Theils dieses Werks* (Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, Dritter Theil, str. 3).

²⁷⁰ Hacquet, *Oryctographia Carniolica*, Dritter Theil, *Mappa litho-hydrographica*. Zemljevid sicer nosi letnico 1782. O tem gl. Gašperič, *Stari zemljevidi*, str. 82; Gašperič, Šolar in Zorn, *Kartografski zakladi*, str. 28–29, 90–91 (Slika 41); Makarovič, *Ko še nismo bili*, str. 110–120; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 21.

²⁷¹ Klein, *Der Saumhandel*, str. 57–58.

²⁷² Gre za dva od treh zemljevidov, ki so nastali kot dopolnila k predlogom nove razmejitve med škofijama. Sergij Vilfan je glede tega zapisal: »Zemljevida k prvemu in k tretjemu predlogu, po katerih bi se meja lavantinske škofije proti sekovski držala jezikovne meje, sta gotovo prva zemljevida jezikovne meje na Štajerskem« (Vilfan, *Območja okrožij*, str. 45–47). O tem gl. tudi: Granda, *Iz jezikovne skupnosti*, str. 217; Ivešič, Jernej Kosi, str. 137.

²⁷³ Izvirnik: *Gränzen zwischen der Deutschen und Windischen Sprache*.

~~~~~Gränzen zwischen der deutschen und windischen Sprache.

Gränzen zwischen der Deutschen und Windischen Sprache, detalj z legende k zemljevidu: Unterkaernten oder der Klagenfurter Kreis iz leta 1790 (Kindermann, *Atlas von Inneroesterreich* (Wikimedia)).

ranje Avstrije, ki ga je med letoma 1789 in 1797 izdal Joseph Karl Kindermann,²⁷⁴ in sicer na kartah Spodnje Koroške ali Celovškega okrožja iz leta 1790,²⁷⁵ Zgornje Koroške ali Beljaškega okrožja iz leta 1791²⁷⁶ in Srednjega dela Spodnje Štajerske ali Mariborskega okrožja iz leta 1792.²⁷⁷

»Meja med nemškim in slovenskim jezikom« med štajersko-koroško deželno mejo in Cmurekom, detalj z zemljevida *Der mittlere Theil von Unter-Steiermark oder der Marburger Kreis* iz leta 1792 (Kindermann, *Atlas von Inneroesterreich* (Wikimedia)).

Prve vizualne predstavitve slovenskega jezikovnega prostora so torej nastale še pred izidom Linhartovega *Poskusa zgodovine*, objavljenega v letih 1788 in 1791, *Zemljevid slovenske dežele in pokrajin* Petra Kozlerja iz leta 1853 potemtakem ni prvi zemljevid, ki bi vizualno predstavljal teritorialni obseg slovenskega prostora.²⁷⁸ Karte z jezikovno mejo so namreč nastajale že od leta 1782, vsaj od leta 1837 pa so nastajali tudi zemljevidi, na katerih je bil slovenski etnični prostor označen z etnonimi: *Slovenci*, *Slovenen*, *Slovènes*, *Slovenzen*,

Wenden ali *Winden*.²⁷⁹ Ob tem gre omeniti, da so, kot kažejo v prejšnjih poglavjih predstavljeni vi-ri, predstave o jezikovni oziroma etnični meji na Štajerskem in Koroškem tako med intelektualci kot med preprostim prebivalstvom obstajale že pred njihovimi kartografskimi prikazi.²⁸⁰

Do pojava narodnega gibanja sta se torej uporabljali dve slovenski različici latinskih in nemških integralnih označevalcev za slovenski etnični prostor, in sicer *slovenska dežela* in *slavenski stran*, v zgodnjem 19. stoletju pa je verjetno v krogu Valentina Vodnika nastalo domovinsko ime *Slovenia* z variantama *Slovenja* in *Sloveni-*

²⁷⁹ Poleg omenjenih zemljevidov iz let 1782 ter 1790–1791 je Graenzen zwischen der deutsch- und windischen Sprache vrisana tudi na Castrovem zemljevidu Notranje Avstrije iz leta 1812 (Castro, *Charte* (spletni dostop)). Poleg tega se od leta 1837 Slovenci pod zgoraj naštetimi etnonimi pojavijo na zemljevidih: Desjardins, *Ethnographische Karte* (spletni dostop); Šafařík, *Slovanský zeměvid* (spletni dostop); Les pays et les peuples de l'Europe (spletni dostop); Carte ethnographique (spletni dostop); Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie (spletni dostop); Ethnographische Karte von Europa (spletni dostop); Deutschland (spletni dostop). Na našete zemljevide me je nesebično opozoril Anže Hobič, ki se mu najlepše zahvaljujem.

²⁸⁰ Izjavam prič pred papeško roto v Rimu leta 1654 gre dodati, da je Trubar za katoliški katekizem Lenarta Pachernackerja (1574) v *Catechismusu s dveima islagama* zapisal, da je bil ta natisnjen zu Grätz in Steyr nahe bey unserem Vatterland (Trubar, *Nemški spisi*, str. 199). To po Höflerjevih besedah pomeni, da Trubar »tudi Spodnjo Štajersko prišteva k svoji domovini, tako kot Trst in Gorico« (Höfler, *Kako je bilo s »Slovenijo«* (spletni dostop)). Da njihovo deželo poseljujeta dve ljudstvi, so se dobro zavedali tudi štajerski deželni stanovi, ki so deželnega kneza leta 1634 svarili, da je med Nemci in Slovenci mogoče opaziti eine angeborene Antipathia und Widersinnigkeit (Gruden, *Zgodovina*, str. 885). O predstavah o jezikovni meji med preprostim prebivalstvom gl. Golec, *Der Wandel*, str. 82.

²⁷⁴ Gašperič, *Stari zemljevidi*, str. 82–83; Reimann, *Die kartographische Erfassung*, str. 444.

²⁷⁵ *Unterkaernten oder der Klagenfurter Kreis* (Kindermann, *Atlas von Inneroesterreich* (spletni dostop)).

²⁷⁶ *Oberkärnten oder der Villacher Kreis* (Kindermann, *Atlas von Inneroesterreich* (spletni dostop)).

²⁷⁷ *Der mittlere Theil von Unter-Steiermark oder der Marburger Kreis* (Kindermann, *Atlas von Inneroesterreich* (spletni dostop)).

²⁷⁸ Gl. Kosi, *Je bil proces*, str. 169; isti, *O pogojenosti*, str. 99–100; isti, *Kako je nastal*, str. 42 (prim. str. 274). Prim. Vilfan, *Območja okrožij*, str. 45–47; Granda, *Iz jezikovne skupnosti*, str. 217; Ivešić, Jernej Kosi, str. 137.

ja,²⁸¹ ki se prvič dokazano omenja v pismu Janeza Nepomuka Primica Valentinu Vodniku s 13. novembra 1810.²⁸² Kot ugotavlja Höfler, je izraz Slovenija nastal po grškem in latinskem zgledu kot skovanka iz pridevnika »slovenski« z obrazilom »-ija«, medtem ko slovanski jeziki za domovinska imena običajno uporabljajo pridevniško obliko (na primer Česko, Poljska, Hrvatska, Slovensko itd.)²⁸³ in kot je bilo tudi pri starejših slovenskih horonimih *slovenska dežela* in *slavenski stran*.

Pomembne uvide v ozadje nastanka izraza Slovenija je pozneje razkril Matija Majar Ziljski, ko je v jeku pomladi narodov 18. julija 1848 v časopisu *Slovenija* branil zahteve po združitvi dveh gubernijev v »deželo Slovenio« in z navajanjem primerov iz zgodovine zavračal trditve kritikov, da gre za »novo deželo«.²⁸⁴ Pojasnil je tudi razloge za nastanek novega domovinskega imena: »Naše dežele smo imenovali 'Slovenia', ker so se že od nekdaj, že blizo tavžent let tako imenovali, posebno pa zato, ker so nam pod nesrečnim Meternihom ime 'Ilirja' vselej v cenzuri izbrisali, nismo mogli drugači kakor pisati in govoriti 'Slovenia'. [...], mi hočemo za naprej imenovati naše dežele, kjer Slovenci prebivamo, ali Slovenia ali Ilirja, kakor jim je ljubši, nam je vse jedno, samo da se Slovenci sjdinimo.«²⁸⁵

Odlomek iz Majarjevega članka potrjuje, da je horonim Slovenija sicer res akademska skovanka zgodnjega 19. stoletja, kar pa obenem še ne pomeni, da bi si njegovi tvorci »izmislili« koncept, ki ga označuje. Očitno so slovenski preroditelji poznali nekatere primere srednje- in zgodnjenovoveške rabe latinskih in nemških horonimov za označevanje slovenskega etničnega prostora kot celote (*Ilirja, regio Slavorum*) ali nekaterih njegovih posameznih delov (*Windische Mark, to je okolo Marburga in v Istrii*).²⁸⁶ Poleg tega je videti, da je imela Slovenija v zgodnjem 19. stoletju konkurenco v Iliriji ter da je k njeni uveljavitvi prispeva-

la Metternichova cenzura. S prehodom v moderno nacionalno dobo je torej podobno kot kranjski etnonim odpadel tudi ilirski horonim.

Odprto ostaja vprašanje, zakaj se narodno gibanje ni odločilo za besedno zvezo *slovenska dežela* oziroma v kolikšni meri je bil ta horonim v zgodnjem 19. stoletju prisoten. Kot omenjeno, obstajajo indici, da se je kontinuirano uporabljal na Spodnjem Štajerskem²⁸⁷ in morda celo ponekod na Koroškem,²⁸⁸ medtem ko je zahodno od vitanjske razvodnice in južno od Karavank njegova raba v 17. stoletju, kot kaže, izzvenela. Po drugi strani obstajajo indici, da bi lahko vzporedno s Slovenijo in Ilirijo v prvi polovici 19. stoletja tudi *slovenska dežela* ponovno začela dobivati integralni, vseslovenski pomen, saj se je nekajkrat pojavila v leposlovju.²⁸⁹ Verjetno pa ni naključje, da jo je v naslovu svojega *Zemljovida slovenske dežele in pokrajin* iz leta 1853 uporabil Peter Kozler.²⁹⁰

SKLEP

Na podlagi preučevanja samoopredelitev cele vrste oseb lahko torej zavrtnemo trditvi o domnevni nerabi etnonima Slovenec za (samo)označevanje etnične pripadnosti pred 19. stoletjem ter o Primožu Trubarju kot njegovem domnevnem prvem zapisovalcu ali celo iznajditelju. V razpravi predstavljeni viri namreč kažejo, da je bil etnonim po do zdaj zbranih podatkih v slovenščini prvič zapisan že leta 1486, in sicer v ženski obliki Slovenka (*slouencha*). Njegovi rabi lahko sledimo v »nevtralnih« virih, kot so listinsko gradivo, sezname gostov romarskih hospicev, urbarji in sodni spisi. Od 16. stoletja so Slovenci na Kranjskem, Goriškem in deloma Spodnjem Štajerskem do vitanjske razvodnice sprejeli kranjsko ime, kranjsko-slovenska dihotomija pa je postopno splahnela v 19. stoletju, ko se je kranjsko ime ponovno umaknilo izvorno slovenskemu.

Študija je še pokazala, da ne drži trditev Jerneja Kosija in Roka Stergarja o domnevni odsotnosti v virih izkazanih identifikacij »s skupnostjo, ki bi se teritorialno v dobršni meri pokrivala s teritorijem, ki so ga za slovenskega sredi 19. stoletja razglasili slovenski nacionalisti«. Več »nev-

²⁸¹ Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 52–53.

²⁸² Primic je med drugim zapisal: *Moji Shtajarski Slovénzi fo na vakánzah sa Slovénio malo nabérali* (Primic, *Korespondenca*, št. 12, str. 42). O rabi besede Slovenija v drugem desetletju 19. stoletja gl. Kidrič, *Dobrovský*, str. 158. V javno rabo je novi horonim začel prehajati z Vodnikovo pesmijo *Ilirija zveličana*, nastalo okrog leta 1816 (Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 53), omembo v knjigi ruskega pisca Jurija Ivanoviča Venelina *Starodavni in današnji Slovenci*, objavljeni leta 1834 (Rugel, *Slovenija*), in naposled z znamenito pesmijo Jovana Vesela Koseskega *Slovenja presvitlimu, premilostljivimu gospodu in cesarju Ferdinandu Pervimu*, ki so jo Novice objavile 4. septembra 1844 (Koseški, *Slovenija* (spletni dostop)).

²⁸³ Höfler, *Trubarjevi »Lubi Slovenci«*, str. 53; isti, *Slovenija – od kdaj* (spletni dostop).

²⁸⁴ Majar, *Slaveni*, str. [17].

²⁸⁵ Prav tam, str. [17].

²⁸⁶ Prav tam, str. [17].

²⁸⁷ Pavel Jozef Šafárik je leta 1844 o tem zapisal: *der Winde in Steiermark nennt sich Slovéniz, Slovénz, Slovénz, seine Sprache Slovénshina, Slovénzhina, sein Land slovénška deshela* (Šafárik, *Slawische Alterthümer*, zv. 2, str. 32).

²⁸⁸ Gutschmann, *Deutsch-windisches Wörterbuch*, str. 284.

²⁸⁹ Leta 1836 je bila v zbirki *Fabule ino pésmi* posthumno objavljena pesem Leopolda Volkmerja *Hvala slovenske deshele* (Volkmer, *Fabule*, str. 163–164). Z besedno zvezo *slovenska deshela* pa se srečamo tudi v leta 1845 objavljeni povesti Franca Malavašiča (*Malavašič, Erasem*, str. 17–18).

²⁹⁰ Kozler, *Zemljovid* (spletni dostop); Gašperič, *Stari zemljvidi*, str. 87–88.

tralnih« virov namreč jasno kaže obstoj takšnih identifikacij, in sicer med predstavniki vseh slojev predmoderne družbe na Slovenskem. S primeri avtoidentifikacij se, denimo, srečamo pri slovenskih romarjih v Porenje. Utečena romanja so leta 1495 botrovala ustanovitvi beneficija za duhovnika, ki je v Aachnu skrbel za duhovne potrebe *Christi fidelium nationis Slavoniae*. Slovenskega beneficija v »nemškem Rimu« za razliko od nekaterih drugih namreč ni ustanovil vladar, temveč mestna sveta Ljubljane in Kranja, kar kaže, da je koncept zrasel »od spodaj«.

Najočitnejši primer identifikacije s skupnostjo, ki jo označuje etnonim Slovenec, je način prepoznavanja romarjev, ki ga je verjetno v 17. stoletju opisal avtor romarske knjižice *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein* Janez Jurij Feistritzer. Nemški gostitelji v Porenju so romarjem namreč zastavili vprašanje *Ste vi slovenci?*. Poleg tega so v knjižici kot geografski izvor božjepotnikov naštetje dežele Kranjska, Koroška in Štajerska z »obrobnimi območji« ob severnem Jadranu in ob meji z Osmani. Gre torej za očiten primer samoopredelitve preprostih ljudi s slovensko etnično skupnostjo, ki se je v ozemeljskem pogledu v dobri meri pokrivala s prostorom, ki ga je imel za slovenskega tako Primož Trubar v 16. stoletju kakor slovenski »nacionalisti« v 19. stoletju. Poleg tega so se s slovensko etnično skupnostjo identificirali protestantski pisci druge polovice 16. stoletja, o čemer priča njihova raba besedne zveze *my slovenzi*.

Viri kažejo tudi samoopredelitve ljudi različnega socialnega porekla s slovenskim etničnim prostorom kot celoto. Kljub temu, da slovenski etnični prostor do 20. stoletja nikoli ni bil zaključena političnouppravna entiteta, ga viri od 9. stoletja med drugim označujejo z različicami latinskega horonima *Slavonia*, s katerim se je do sredine 14. stoletja, kot kažejo raziskave Tomaža Lazarja, identificiral tukajšnji bojevnikiški stan. Latinskemu označevalcu se je najpozneje v zgodnjem 15. stoletju pridružil nemški *Windischland* z več variantami, pri protestantskih piscih druge polovice 16. stoletja pa naposled srečamo slovenski ustrezni *Slovenfka Deshela* in *Slouenske Deshele*. Poleg njih in dunajskih študentov so se s slovenskim prostorom identificirali preprosti ljudje, denimo, tovarniki iz spodnje Ziljske doline.

Vzporedno s karniolizacijo slovenskega etno- in lingvonima je v 17. stoletju (z)bledela raba integralnih označevalcev za slovenski etnični prostor, ki so se umaknili bolj razlikovalnemu kranjskemu imenu. Po vključitvi sosednjega kraljestva Slavonije v habsburško sestavljeno monarhijo je slovensko ime kot označevalec za slovenski etnični

ni prostor namreč izgubilo razločevalno funkcijo. Vendar se je horonim *Slovenska deshela*, kot kažejo preliminarne raziskave, obdržal vsaj na vzho- du Spodnje Štajerske. Poleg tega je slovensko ime ostalo v nekaterih parcialnih označevalcih za dele slovenskega etničnega prostora. Potem ko se v poznem 18. stoletju srečamo z novim označevalcem *Slavenski stran*, je v zgodnjem 19. stoletju nastalo domovinsko ime *Slovenia* z variantama *Slovenja* in *Slovenija*.

Ob tem gre dodati, da zgornji primeri hkrati ne zanikajo dejstva, da je prebivalstvo na Slovenskem v predmodernej dobi imelo tudi druge partikularne, lokalne ali ožje regionalne zavesti, da je pri meščanih in tržanih živela močna municipalna zavest in da se je plemstvo istovetilo z deželami ter tako bilo steber deželnih identitet. Slednje so se ravno v zgodnjem novem veku začele širiti po družbeni lestvici navzdol in so na predvečer nacionalne dobe med prebivalstvom po pomenu morda prehitale etnično pripadnost. Po drugi strani pa obravnavani primeri avtoidentifikacij jasno kažejo, da je prebivalstvo na Slovenskem poleg omenjenih lokalnih, regionalnih, municipalnih in deželnih kolektivnih identitet kontinuirano čutilo pripadnost slovenski etnični skupnosti in njenemu etničnemu prostoru kot celoti.

Na podlagi predstavljenih argumentov lahko zaključimo, da Hobsbawmov teoretski pristop za preučevanje slovenske etnogeneze pred pojavom narodnega gibanja ni ustrezen, saj temelji na apriorni negaciji slehernih povezav med predmodernimi občutki kolektivne pripadnosti, ki jih imenuje »protonacionalne vezi«, in moderni narodi.²⁹¹ Po drugi strani zgoraj predstavljeni primeri avtoidentifikacij s slovensko skupnostjo popolnoma ustrezajo kriterijem Hobsbawmove »delovne predpostavke«, ki narod razume kot »sleherno dovolj veliko skupino ljudi, katere člani se imajo za« njegove pripadnike.²⁹² Čeprav ni dvoma, da je francoska revolucija na področju kolektivnih identitet v Evropi sprožila tektonske spremembe, samovoljno negiranje slehernih povezav med »protonacionalnimi« in nacionalnimi identitetami ni utemeljeno.

Tako kot je Tovia U. Raun (2003) na podlagi empiričnih podatkov estonske izkušnje z nacionalizmom izpostavil neustreznost »striktnega modernističnega pristopa« za njeno preučevanje, lahko podobno sklenemo tudi za slovenski primer. Opravljene raziskave kažejo večjo ustreznost

²⁹¹ Hobsbawm, *Nacije*, str. 58–97; (izvirnik gl. Hobsbawm, *Nations*, str. 46–79 (zlasti str. 64 in 76)).

²⁹² Hobsbawm, *Nacije*, str. 16 (izvirnik gl. Hobsbawm, *Nations*, str. 8). Gl. tudi Hirschi, *The Origins*, str. 22–23.

razlagalnih pristopov Anthonyja D. Smitha s podarkom na vztrajnosti etničnih vezi in kulturnih občutij ter Adriana Hastingsa, ki izpostavlja pomen narodotvornosti krščanstva, čeprav avtorja pri nekaterih pomembnih vprašanih zastopata nasprotna stališča.²⁹³ Za konec pritrjujem izjavi Tomaža Lazarja, da »korenine slovenske identitete segajo nepretrgano v srednji vek – in da torej 'Slovenci' niso umetna, ahistorična tvorba, ki bi jo iz nič izumil šele Primož Trubar ali celo moderni nacionalizem«. ²⁹⁴

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT-KLA – Kärntner Landesarchiv

KLA 213-B-9 St. (1382, julij 4., ?)

KLA 642, Klagenfurt, Gymnasium, sign. 2, 7.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

Rokopisni oddelek, R 2868834.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 333, Zbirka listin Ljubljana.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv

Innerösterreichische Hofkammer (I. Ö. HK), Urbar und Buchreihe, K 104, U 37.

Stockurbare, Band 62, Heft 141.

ŠAK – Škofijski arhiv Koper

KA Dop 4/14.

ZRC SAZU, ISJFR = Znanstvenoraziskovalni center

SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za zgodovino slovenskega jezika

Listkovna kartoteka za SSKJ16, s.v. slovenski.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Ahačič, Kozma in Testen, Petra (ur.): *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji: v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

Ahačič, Kozma: *Stati inu obstat: prvih petdeset slovenskih knjig*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2021.

Ahačič, Kozma: Uraški biblijski zavod – Trubarjeva pot od navdušenja do razočaranja ter njegov odnos do hrvaških tiskov. *Slovenski jezik in književnost med kulturami* (ur. Matej Šekli in Lidija Rezoničnik),

Zbornik Slavističnega društva Slovenije 32. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 2022, str. 225–238.

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*, *Linguistica et philologica* 28. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: protestantizem*, *Linguistica et philologica* 18. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Alberi, Eugenio (ur.): *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato: Raccolte, annotate, ed edite*, Serie I, Volume I. Firenze: Tipografia all' insegna Clio, 1839.

Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*, *Studia humanitatis*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.

Andritsch, Johann: *Die Matrikel der Universität Graz*, Band 2: 1630–1662. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1980.

Andritsch, Johann: *Studenten und Lehrer aus Ungar und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782): ein personengeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der Karl-Franzens-Universität in der Jesuitenperiode*, *Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark*, Band 22. Graz: Verlag der Historischen Landeskommision, 1965.

Armstrong, John A.: Pristop k nastanku narodov. *Študije o etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman), Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 39–50.

Bartlett, Robert: English National Identity in the Middle Age. *The East Asian Journal for British History* 1, 2011, str. 1–12.

Baskar, Bojan: Romantični nacionalizem in genealoška drevesa v Cavalli-Sforzovi populacijski genetiki. (Cavalli Sforza in Luigi Luca): *Geni, ljudstva in jeziki*, Knjižna zbirka Temeljna dela. Ljubljana: Krtina, 2006, str. 245–261.

Berghe, Biologija nepotizma. *Študije o etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman), Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 79–108.

Bewohner des Kaiserthums. *Oesterreichische National-Encyklopädie oder alphabetische Darlegung der wissenschaftigsten Eigenthümlichkeiten des österreichischen Kaiserthumes ... Verhältnisse* (ur. Franz Gräffer in Johann Jakob Czikan), zv. I. Wien: Mich. Schmidl's Witwe und Ign. Klang, 1838, str. 286–293.

Bohorič, Adam: *Arcticae horulae succisivae de Latino-carniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, Vnde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae et Lusaticae linguae, cum Dalmatica et Croatica cognatio, facillè deprehenditur. Praemittuntur his omnibus, tabellae aliquot, Cyrillicam et Glagolitiscam, et in his Rutenicam et Moshoviticam Orthographiam continentes*. Vvitebergae: [Haeredes Iohan. Cratonis], 1584.

²⁹³ Glavna razlika med njima je verjetno v tem, da Smith narod pojmuje kot produkt modernosti, ki sicer temelji na starejših etničnih vezeh in tradicijah (Smith, Nations (spletni dostop)), medtem ko je narod za Hastingsa predmoderni koncept, pogojen z odnosom krščanstva do jezika in države (Hastings, *The Construction*, str. 185–209).

²⁹⁴ Lazar, Poznosrednjeveško vojskovanje, str. 78.

- Brunner, Otto: *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*. University of Pennsylvania Press: 2015.
- Buchanan, Ian: *A Dictionary of Critical Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Budak, Neven: Hrvatska hodočašća u Aachen. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 24, 1991, št. 1, str. 15–21.
- Budak, Neven: Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta. *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu* (ur. Neven Budak in Vjeran Katunarić). Zagreb: Pravni fakultet, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2010, str. 3–12.
- Budak, Neven: Kako se doista s jugonostalgijarskih pozicija može negirati hrvatska povijest ili o knjizi Johna V. A. Fine Ml. When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods, Ann Arbor: The University of Michigan Press 2006, 652 str. *Radovi*, knj. 41, 2009, str. 487–495.
- Budak, Neven: Utjecaj migracija na promjene etničke (samo)identifikacije na prostoru srednjovjekovne Slavonije (prev. Saša Vuković). *Pro tempore* 15, 2020, str. 75–88.
- Byloff, Fritz: Johannes Wendtseisen, ein steirischer Hexenschriftsteller und Hexenverfolger. Ein Beitrag zur Psychologie des Richters. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, Jahrgang 26, 1931, str. 218–230.
- Caesar, Gaius Iulius: *Galska vojna*, Iz antičnega sveta 31. Maribor: Obzorja, 1999.
- Cvirn, Janez: Med nacionalizmom in nacionalno koeksistenco. Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge, Mass./London, Harvard University Press, 2007, 313 strani. *Zgodovinski časopis* 63, 2009, št. 1/2, str. 228–238.
- Črnčić, Ivan (ur.): Prilozi k razpravi: Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinju u Rimu poslije 1453 god. *Starine*, knjiga XVIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1886, str. 1–164.
- Črnčić, Ivan: Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinju u Rimu poslije 1453 godine. *Rad JAZU*, knj. 78. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1886, str. 1–70.
- Ćirković, Sima M.: *The Serbs, The Peoples of Europe*. Malden (MA) [etc.]: Blackwell Publishing, 2004.
- Dalmatin, Jurij: *Biblia*. Wittenberg, 1584.
- Dalmatin, Jurij: *Jesus Sirah*. Ljubljana: 1575.
- Dalmatin, Jurij: *Ta kratki wirtemberski Catechismus*. Wittenberg, 1585.
- Dimitz, August (ur.): Historische Notizen aus den im Museal-Archiv aufbewahrten Kalendern des Bischofes Th. Chrön. *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain* 17, 1862, št. 3–4, str. 17–30, št. 11, str. 87–90, št. 12, str. 99–109.
- Elze, Theodor (ur.): *Primus Trubers Briefe mit den dazu gehörigen Schriftstücken gesammelt und erläutert von Theodor Elze*. Tübingen: Litterarische Verein in Stuttgart, 1897.
- Feystriker, Joannes Georg: *Alt-Wenden- oder Ungarn-Ordnungsbuchlein* (ur. Hans-Gunther Schmalenberg), Veröffentlichungen des Bischoflichen Diözesanarchivs Aachen, Band 45. Aachen: Einhard, 1993.
- Fuerst-Bjeliš, Borna: Territorialisation and de-territorialisation of the borderlands communities in the multicultural environment: Morlachia and Little Wallachia. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae* 12, 2014, št. 1, str. 45–53.
- Fujs, Metka: Prekmurje – podoba prostora. *Podravina* 3, 2004, št. 6, str. 49–62.
- Gabršček, Andrej: Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, knj. 1: Od leta 1830 do 1900. Ljubljana: samozal., 1932.
- Gašperič, Primož in Šolar, Renata in Zorn, Matija: *Kartografski zakladi slovenskega ozemlja = Cartographic treasures of Slovenian territory*. Ljubljana: Založba ZRC, 2020. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610504276>
- Gašperič, Primož: Stari zemljevidi ozemlja Slovenije. *Historični seminar* 13, 2018, str. 67–94.
- Gestrin, Ferdo: Slovanske migracije v Italijo. *Zgodovina za vse* 4, 1997, št. 2, str. 5–13.
- Globočnik, Anton von: *Uebersicht der Verwaltungs- und Rechtsgeschichte des Landes Krain*. Laibach: Selbstverlag, 1893.
- Golec, Boris: Der Wandel im ethnischen Gefüge der Steiermark. *Steiermark: wandel einer Landschaft im langen 18. Jahrhundert* (ur. Harald Heppner in Nikolaus Reisinger). Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2006, str. 69–89.
- Golec, Boris: Karniolizacija: stranpot v slovenski etnogenezi?. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočevár). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 147–197. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*, Thesaurus memoriae, Opuscula 3. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612543839>
- Golec, Boris: Okoliščine nastanka Recljevega prevoda Gorskih bukev. *Gorske bukve 1582: Gornih bukví od krajlove svetlosti ofen inu potrjen general inu privilegium. Iz nov v slavenski jezik iztulmačan skuzi Andreja Recla, farmostra na Raki: znanstvenokritična izdaja* (ur. Alenka Jelovšek), Dela starejšega slovenskega slovstva, knj. 2, Zbrana dela slovenskih pesnikov in

- pisatelj, knj. 284. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2021, str. 121–135, 298–299, 307–308.
- Golec, Boris: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis* 57, 2003, št. 1–2, str. 23–38.
- Grafenauer, Bogo: Wilhelm Neumann, Wirklichkeit und Idee des »windischen« Erzherzogtums Kärnten. Das Kärntner Landesbewusstsein und die österreichischen Freiheitsbriefe (Privilegium maius). *Südostdeutsches Archiv* III, 1961, str. 141–168. *Zgodovinski časopis* 15, 1961, str. 219–223.
- Granda, Stane: Iz jezikovne skupnosti v politični narod. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji: v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 215–246.
- Grdina, Igor: Nekaj opazk o vlogi Primoža Trubarja v začetkih slovenskega knjižnega jezika. (Grdina, Igor): *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja, 1999, str. 163–199.
- Grdina, Igor: Pripadnosti in identitete med preteklostjo in vizijami prihodnosti. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji: V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 9–20.
- Grdina, Igor: Slovensko samooblikovanje I. *30 let slovenske države* (ur. Darko Darovec in Dimitrij Rupel). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales; Marežige: Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe kulture in okolja, 2021, str. 11–18.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*, Del 1. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Gutsmann, Oswald: *Deutsch-windisches Wörterbuch: mit einer Sammlung der verdeutschten windischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter*. Klagensfurt: gedruckt und im Verlage bey Iganz Aloys Edlen von Kleinmayer, K.K.J.Oe. Guber und Landschaftsbuchdrucker, 1789.
- Hacquet, Baltazar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*, Dritter Theil. Leipzig: bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1784.
- Haraksim, L'udoví t: Slovak Slavism and Panslavism. *Slovakia in History* (ur. Mikuláš Teich, Dušan Kováč in Martin D. Brown). Cambridge University Press, 2011, str. 101–119.
- Hastings, Adrian: *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, The Wiles lectures given at the Queen's University of Belfast. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1997.
- Hauptmann, Ljudmil: Entstehung und Entwicklung Krains. *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer Die Landgerichtskarte, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer*. Abteilung I, Die Landgerichtskarte; Teil 4. Wien: A. Holzhausen, 1929, str. 316–483.
- Hauptmann, Ljudmil: *Nastanek in razvoj Kranjske*, Razprave in eseji 45. V Ljubljani: Slovenska matica, 1999.
- Herodotus: *Zgodbe / Herodot iz Halikarnasa*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Hipolit Novomeški: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica. Ex pervetusto exemplari ad modernam in Carniolicâ Linguâ loquendi methodum acomodata, à plurimis expurgata mendis, & Germanicis aucta dictionibus. à Quodam Linguae Slavicae, Amatore in communem utilitatem, studiofae Juventuti, Interioris Auftriae, Specialiter Dedicata* (Adam ohořič). Labaci: formis J.G. Mayr ..., 1715.
- Hirschi, Caspar: *The Origins Of Nationalism. An Alternative History From Ancient Rome To Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*, Rdeča zbirka. Ljubljana: Založba / *cf., 2007.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Höfler, Janez: Iz neke jezuitske anketne knjige. *Kronika* 21, 1973, št. 2, str. 105–109.
- Höfler, Janez: *Slovan, Sloven, Slovenec: Nekaj načelnih pripomb k poimenovanju Slovencev. Slovenci v zgodnjem srednjem veku: zbornik člankov* (ur. Borut Korun). Ljubljana: Svetovni slovenski kongres = Slovenian World Congress, 2012, str. 19–32.
- Höfler, Janez: *Trubarjevi »Lubi Slovenci« ali Slovenija pred 650 leti v Strasbourgu: o pojmu Slovenije v srednjem veku*. Ljubljana: avtor, 2009.
- Hroch, Miroslav: *Social preconditions of national revival in Europe: A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among smaller European nations*. New York: Columbia University Press, 1985.
- Ivešić, Tomaž; Jernej Kosi: Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja. *Tretji dan: verski časopis študentov in izobražencev* 44, 2015, št. 1/2, str. 135–140.
- Janžekovič, Janez: Slovenski študenti na dunajski univerzi v 16. stoletju. *Kronika* 25, 1977, št. 3, str. 167–177.
- Jelić, Luka: Hrvatski zavod u Rimu. *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 4, 1902, št. 1, str. 1–55.
- Jelovšek, Alenka (ur.): *Gorske bukve 1582: Gornih bukvi od krajlove svetlosti ofen inu potrjen general inu privilegium. Iz nov v slavenski jezik iztulmačan skuzi Andreja Recla, farmostru na Raki: znanstvenokritična izdaja, Dela starejšega slovenskega slovstva*, knj. 2, Zbra-

- na dela slovenskih pesnikov in pisateljev, knj. 284. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2021.
- Jug, Stanko: Slovenski »zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 23, 1942, št. 1–4, str. 74–84.
- Južnič, Stane: *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993.
- Kaplanis, Tassos A.: Antique Names and Self-Identification: Hellenes, Graikoi, and Romaioi from Late Byzantium to the Greek Nation-State. *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture* (ur. Dimitris Tziouvas). Oxford: Oxford University Press, 2014, str. 81–97.
- Kastelic, Jože: Ilirik. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zv. 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 106–107.
- Kidrič, Franc: *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe*, Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 7, Historični odsek I. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1930.
- Klein, Herbert: Der Saumhandel über die Tauern. *Mitt(h)eilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 90, 1950, str. 37–114.
- Klobčar, Marija: Prezrti zgodovinski kontekst izročila o kralju Matjažu. *Studia mythologica Slavica* 2023, št. 26, str. 121–143. DOI: <https://doi.org/10.3986/SMS20232604>
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi?: Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1.–3. del). *Zgodovinski časopis* 73, 2019, št. 1/2, str. 88–116; št. 3/4, str. 366–411; 74, 2020, št. 1/2, str. 38–95.
- Kočevar, Vanja: Družbena in identitetna mobilnost kranjskih deželnih stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 101–179. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502043>.
- Kočevar, Vanja: Generalni mandat cesarja Ferdinanda II. o verskih razmerah na Kranjskem iz leta 1631: (ne)prilagoditev kranjskih elit na protireformacijo in katoliško prenavo. *Acta Histriae* 30, 2022, št. 1, str. 67–100. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2022.04>
- Kočevar, Vanja: Romanje slovenske »nacije« v Porenje kot znamenje etnične kolektivne identitete. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 299–355. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>
- Kočevar, Vanja: Vloga reformacije v slovenski etnogenezi: etnična kolektivna identiteta na premici zgodovine dolgega trajanja. *Stati inu obstatu* 17, 2021, št. 33, str. 13–46. DOI: [https://doi.org/10.26493/2590-9754.17\(33\)13-46](https://doi.org/10.26493/2590-9754.17(33)13-46)
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele: Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*, Thesaurus memoriae. Dissertationes 5. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006.
- Korun, Borut (ur.): *Slovenci v zgodnjem srednjem veku: zbornik člankov*. Ljubljana: Svetovni slovenski kongres = Slovenian World Congress, 2012.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, Druga knjiga (l. 801–1000.). Ljubljana: Leona d.o.o., 1906.
- Kos, Milko: Beneška Slovenija – zgodovinsko ime. *Trinkov zbornik* (ur. Josip Birska in Andrej Budal). Trst: Gregorčičeva založba, 1946, str. 92–98.
- Kosi, Jernej in Rok Stergar: Kdaj so nastali »lubi Slovenci«? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda. *Zgodovinski časopis* 70, 2016, št. 3–4, str. 458–488.
- Kosi, Jernej: Je bil proces formiranja slovenskega naroda v 19. stoletju res zgolj končni nasledek tisočletne slovenske kontinuitete?. *Zgodovinski časopis* 64, 2010, št. 1–2, str. 154–175.
- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*, Zbirka Naprejl. Ljubljana: Sophia, 2016.
- Kosi, Jernej: O pogojenosti »nacionalne zgodovine« z »nacionalnim« – proces formiranja slovenskega naroda kot primer. *Evropski vplivi na slovensko družbo* (ur. Nevenka Troha, Mojca Šorn in Bojan Balkovec), Zbirka Zgodovinskega časopisa 35. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008, str. 93–101.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Krelj, Sebastijan: *Otrozhia biblia*. Regensburg, 1566.
- Krelj, Sebastijan: *Postilla slovenska*. Regensburg, 1567.
- Lavrič, Ana: Upodobitve slovenskih svetnikov v kontekstu razvoja narodne zavesti. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 377–401. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>
- Lazar, Tomaž: Poznosrednjeveško vojskovanje kot kovačnica kolektivnih identitet: slovenska izkušnja?. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 53–84. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>
- Lencek, Rado L.: The terms Wende – Winde, Wendisch – Windisch in the Historiographic Tradition of the Slovene Lands. *Slovene studies: Journal of the Society for Slovene Studies* 12, 1990, št. 1, str. 93–97.
- Livk, Saša: *Zmožnost preživetja narodne identitete v pogojih globalizacije: preko nadnacionalnih identitet v glo-*

- balno identiteto: diplomsko delo*. Ljubljana: [S. Livk], 2009.
- Luschin von Ebengreuth, Arnold: Die windische Wallfahrt an den Niederrhein. *Archiv für Heimatskunde von Franz Schumi*, 2. Band. Laibach 1884, 1887.
- Luschin von Ebengreuth, Arnold: Windische Wallfahrer am Niederrhein. *Archiv für Heimatskunde: Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten* (ur. Franz Schumi), Band 2. Laibach 1884 und 1887, str. 72–108.
- Majer, Matija: Slaveni in Nemci. *Slovenija* 1, (torek, 18. julij) 1848, št. 5, str. [17].
- Makarovič, Gorazd: *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke: Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo*, Razprave in eseji 60. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.
- Malavašič, Franc: *Erasem is jame: povést is petnajstiga štoletja: s eno podobshino*. Ljubljana: Na prodaj v saloshbi Janesa Giontini, 1845.
- Mandelc, Damjan: *Na mejah nacije: teorije in prakse nacionalizma*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za sociologijo, 2011.
- Mandušič, Iva: Bibliografija radova o bratovštini sv. Jeronima u Rimu. *Croatia Christiana periodica* 30, 2006, št. 57, str. 197–203.
- Mlinarič, Jože: *Kartuziji Žiže in Jurklošter*. Maribor: Obzorja, 1991.
- Moačanin, Fedor: Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787. *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave* (ur. Dragutin Pavličević). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, 1984, str. 23–56.
- Mrva, Ivan in Daniel, David P. in Lengyelová, Tünde: Novi vek. *Slovaška zgodovina* (ur. Elena Mannová), *Zgodovina držav in narodov* 1. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 113–181.
- Müller, Jakob: Etno- in lingvonimi, povezani s Slovenci. *Slovenci v zgodnjem srednjem veku: zbornik članov* (ur. Borut Korun). Ljubljana: Svetovni slovenski kongres = Slovenian World Congress, 2012, str. 47–71.
- Müller, Jakob: Raba imena Slovenci v 16. stoletju. *Škrabčeva misel IV: zbornik s simpozija 2002. Države, pokrajine, narodi, ljudstva in njih kulture ter znanosti v Škrabčevih delih* (ur. Jože Toporišič). Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 2003, str. 21–41.
- Münkler, Herfried: Sprache als konstitutives Element nationaler Identität im Europa des späten Mittelalters. *Was heißt hier »fremd«? Studien zu Sprache und Fremdheit* (ur. Dirk Naguschewski and Jürgen Trabant), Studien und Materialien der Interdisziplinären Arbeitsgruppe die Herausforderung durch das Fremde der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. Berlin: Akademie, 1997, str. 115–135.
- Narat, Jožica: Kranjci in kranjsko v delih p. Stanislava Škrabca. *Škrabčeva misel IV: zbornik s simpozija 2002. Države, pokrajine, narodi, ljudstva in njih kulture ter znanosti v Škrabčevih delih* (ur. Jože Toporišič). Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 2003, str. 141–156.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi: oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*, *The-saurus memoriae. Dissertationes* 7. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541309>.
- Nared, Andrej: Kranjska in njeni deželni stanovi. *Kranjski deželni privilegiji = Carniolan provincial privileges = Krainische Landesprivilegien: 1338–1736: [razstava Arhiva Republike Slovenije: Narodna galerija, Galerija Narodni dom, 3. april–4. maj 2008, Peterokotni stolp Ljubljanskega gradu, 3.–29. april 2008]* (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 10–33.
- Nemeš, Jaroslav: Prispevok k založenju uhorske kaplnky v Aachene kráľom Ľudovítom I. (1360). *Historický časopis* 67, 2019, št. 1, str. 3–22. DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2019.67.1.1>
- Neumann, Wilhelm: Wirklichkeit und Idee des »windischen« Erzherzogtums Kärnten. Das Kärntner Landesbewusstsein und die österreichischen Freiheitsbriefe (Privilegium maius). *Südostdeutsches Archiv* 3, 1961, št. 2, str. 141–168.
- Novak, France: Trubarjev Philopatridus Illyricus. *Jezikoslovni zapiski* 13, 2007, št. 1–2, str. 297–302. DOI: <https://doi.org/10.3986/jz.v13i1-2.2498>.
- Orel, Irena: Kranjski jezik v besedilih 16. in začetka 17. stoletja. *Reformacija na Slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)* (ur. Aleksander Bjelčević), Obdobja. Simpozij. Symposium 27. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 401–415.
- Otorepec, Božo (ur.): *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*. zv. 4, Listine Mestnega arhiva Ljubljanskega 1471–1521. Ljubljana: Mestni arhiv Ljubljanski, 1959.
- Özirimli, Umut: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction (Third Edition)*. London: MacMillan Education UK, 2017.
- Ožinger, Anton: Študenti iz slovenskih dežel na dunajski univerzi v poznem srednjem veku (1365–1518). *Kronika* 23, 1975, št. 3, str. 149–153.
- Pálffy, Géza: Das Königreich Ungarn (1526–1699): Eine alte Regionalmacht innerhalb einer neuen Monarchie. *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800* (ur. Ulf Brunnbauer, Konrad Clewing in Oliver Jens Schmitt), Handbuch zur Geschichte Südosteuropas, Band 2. Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2021, str. 567–659. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110744392>

- Pálffy, Géza: *Hungary between two empires 1526–1711*, Studies in Hungarian History. Bloomington: Indiana University Press, 2021. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv21hrjwj>
- Pálffy, Géza: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. East European Monographs, DCCXXXV.; CHSP Hungarian Studies Series, 18. Boulder, Colorado: Social Science Monographs–Wayne; New Jersey: Center for Hungarian Studies and Publications, Inc.–New York: Distributed by Columbia University Press, 2009.
- Pavlin, Vojko: *Goriška – od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2017.
- Petrič, Franci: Romanje, *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zv. 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 280–281.
- Petrič, Hrvoje: O Kranjcima u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini od kraja 16. do početka 18. stoljeća: Prilog poznavanju slovensko-hrvatskih veza u ranoj novom vijeku. *Podravina* 18, 2019, št. 35, str. 177–189.
- Preinfalk, Miha: Rodbina Habsburžanov – Zgodovina vladarske hiše skozi prizmo cesarske titulacije Franca Jožefa I. *Franc Jožef* (ur. Gregor Antoličič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016, str. 9–25.
- Prelesnik, Matija: Protireformacija na Kranjskem pod škofom Hrenom (Chroenom). *Katoliški obzornik* 5, 1901, št. 1, str. 3–17; št. 2, str. 99–115; št. 3, str. 205–224, št. 4, str. 297–341.
- Primic, Janez: Nepomuk: *Novi némshko-slovénshki bukvar, al A. B. C. otrokon léhko sastoplen = Neues Slovenisch-Deutsches der Fassungskraft der Kinder angemessenes A. B. C.: welches auserlesene, leichte und belehrende Aufgaben, Erzählungen und Unterhaltungen enthält*. Grätz: im Verlag bey Josepha Miller, 1814.
- Quix, Christian: *Historische Beschreibung der Münsterkirche und der Heilighums-Fahrt in Aachen, nebst der Geschichte der Johannisherren. Mit 3 Abbildungen und 40 Urkunden*. Aachen: Gedruckt bei M. Ulrichs, Münsterplatz, 1825.
- Radics, Peter: »Provincia Sclavonia ali Slavonia«. *Ljubljanski zvon* 20, 1900, št. 5, str. 327–328.
- Radovanovič, Sašo: Čarovniški procesi v Ljutomeru 1612–1690. *SLO* 2024, št. 41/1, str. 26–33.
- Radovanovič, Sašo: Čarovniški procesi v Ljutomeru. *Zgodovinski listi* 4, 1995, št. 1, str. 4–12.
- Rajšp, Vincenc: O Slovencih na zemljevidih in širši evropski zavesti v 16. stoletju. *SLO: slovenski zgodovinski magazin*, september 2020, št. 3 (27), str. 22–25.
- Rajšp, Vincenc: O Slovencih na zemljevidih in v širši evropski zavesti v 16. stoletju. *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin* 3, 2020, št. 27, str. 22–25.
- Raun, Toivo U.: Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. *Nations and Nationalism* 9, 2003, št. 1, str. 129–147.
- Reimann, Reinhard: Die kartographische Erfassung der Steiermark im 18. Jahrhundert. Steiermark. *Wandel einer Landschaft im langen 18. Jahrhundert* (ur. Harald Heppner in Nikolaus Reisinger). Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2006, str. 433–458.
- Rizman, Rudi (ur.): *Študije o etnonacionalizmu*, Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991.
- Rotar, Janez: Toponimika in etnika v Trubarjevih predgovorih in posvetih. *Zgodovinski časopis* 41, 1987, št. 3, str. 465–472.
- Rotar, Janez: Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina. *Zgodovinski časopis* 42, 1988, št. 3, str. 315–316.
- Ruddick, Andrea: »Becoming English«: Nationality, Terminology and Changing Sides in the Late Middle Ages. *Medieval Worlds* 2017, št. 5, str. 57–69.
- Rutar, Simon: Gostinjec (hospicij) sv. Jeronima v Rimu in pravice Slovencev do njega. *Slovenski narod* 19, 1886, št. 142, 143, 144.
- Schultz, Alwin: *Der Weisskunig. Nach den Dictaten und eigenhändigen Aufzeichnungen Kaiser Maximilians I.: Zusammengestellt von Marx Treitzsauerwein von Eherentreitz*. Wien: Adolf Holzhausen K. K. Hofbuchdrucker, 1888.
- Schuster, Leopold: *Fürstbischof Martin Brenner: ein Charakterbild aus der steirischen Reformations-Geschichte*. Graz & Leipzig: Verlag von Ulrich Moser, 1898.
- Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.
- Slamič, Anton: Zavod sv. Hieronima v Rimu in Sloveni. *Bogoslovni vestnik*, 2, 1922, št. 1, str. 20–35.
- Smith, Anthony D.: Adrian Hastings on nations and nationalism. *Nations and Nationalism* 9, 2003, št. 1, str. 25–28.
- Smith, Anthony D.: *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*, Knjižna zbirka Krt 133. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins*. Oxford; New York: B. Blackwell, 1989.
- Snoj, Marko in Greenberg, Marc L.: O jeziku slovanskih prebivalcev med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled jezikoslovcev). *Zgodovinski časopis* 66, 2012, št. 3–4, str. 276–305.
- Snoj, Marko: O jeziku naših prednikov na prelomu prvega tisočletja. *Slovenci v zgodnjem srednjem veku: zbornik člankov* (ur. Borut Korun). Ljubljana: Svetovni slovenski kongres = Slovenian World Congress, 2012, str. 73–92.
- Snoj, Marko: Slovanski jezik v vzhodnih Alpah na prelomu prvega in drugega tisočletja, slovenščina in Slovenci. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočever). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 11–25. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>

- Spreitzhofer, Karl: Die Innerösterreichischen Zentralbehörden und die Verwaltung der innerösterreichischen Länder bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. *Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steiermark bis zum Jahre 1918: ein historisch-bibliographischer Führer = Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918: zgodovinsko-bibliografski vodnik = Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carniola, Litorale e Stiria fino al 1918: guida storico-bibliografica* (ur. Jože Žontar), Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 15. Graz [etc.]: Steiermärkisches Landesarchiv [etc.], 1988, str. 18–30.
- Spreitzhofer, Karl: Notranjeavstrijska centralna oblastva in uprava notranjeavstrijskih dežel do srede 18. stoletja. *Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steiermark bis zum Jahre 1918: ein historisch-bibliographischer Führer = Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918: zgodovinsko-bibliografski vodnik = Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carniola, Litorale e Stiria fino al 1918: guida storico-bibliografica* (ur. Jože Žontar), Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 15. Graz [etc.]: Steiermärkisches Landesarchiv [etc.], 1988, str. 64–75.
- Staběj, Jože: Janez Anton Apostel – pater Bernard: Dictionarium Germanico-Slavonicum 1760. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 43, 1972, št. 2, str. 263–274.
- Staběj, Jože: *Staro božjepotništvo Slovencev v Porenje*, Razprave = Dissertationes / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, 6. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1965.
- Stanisavljević, Mirko: Zaključci Hrvatskog Sabora 1631–1693 (kratki registri). *Arhivski vjesnik* 3, 1960, št. 1, str. 157–210.
- Šafárik, Pavel Jozef: *Slawische Alterthümer*, Zweiter Band. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann, 1844.
- Štih, Peter: Slovenci. Ime. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zv. II. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 165–166.
- Štuhec, Marko: Evropa in slovenski prostor v 16. stoletju. *Grad Khislstein in zgodbe rodbine Khisl* (ur. Veronika Pflaum in Marjana Žibert). Kranj: Gorenjski muzej, 2018, str. 6–12.
- Torkar, Silvo: Gorazd Makarovič, Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo [...]. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 48, 2008, št. 3/4, str. 116–117.
- Trost, Matija: *Ena lepa inu pridna prediga*. Tübingen, 1588.
- Trubar, Primož: *Catechismus*. Tübingen, 1555.
- Trubar, Primož: *Catechismus*. Schwäbisch Hall, 1550.
- Trubar, Primož: *Abecedarium*. Tübingen, 1555.
- Trubar, Primož: *Articuli oli deili, te prave stare vere kerszhanske*. Tübingen, 1562.
- Trubar, Primož: *Catechismus s dveima islagama*. Tübingen, 1575.
- Trubar, Primož: *En regishter, ena kratka Pofstilla*. Tübingen, 1558.
- Trubar, Primož: *Hifhna Postilla*. Tübingen, 1595.
- Trubar, Primož: *Nemški spisi [Elektronski vir]: 1550–1581*, Zbirka Zbrana dela Primoža Trubarja (ur. Edvard Vrečko), zv. II. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2011.
- Trubar, Primož: *Noviga testamenta pusledni deil*. Tübingen, 1577.
- Trubar, Primož: *Pisma* (ur. Edvard Vrečko in Fanika Krajnc-Vrečko), Zbrana dela Primoža Trubarja, zv. 10. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2015.
- Trubar, Primož: *Pisma [Elektronski vir]*, Zbirka Zbrana dela Primoža Trubarja (ur. Edvard Vrečko in Fanika Krajnc-Vrečko), zv. 10. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2015.
- Trubar, Primož: *Svetiga Pavla lystuvi*. Tübingen, 1567.
- Trubar, Primož: *Svetiga Pavla ta dva listy*. Tübingen, 1561.
- Trubar, Primož: *Ta celi Catechismus*. Tübingen, 1574.
- Trubar, Primož: *Ta celi novi Teftament*. Tübingen, 1581–1582.
- Trubar, Primož: *Ta drugi deil tiga Noviga testamenta*. Tübingen, 1560.
- Trubar, Primož: *Ta evangeli svetiga Matevsha*. Tübingen, 1555.
- Trubar, Primož: *Ta prvi deil tiga Noviga testamenta*. Tübingen, 1557.
- Tulščak, Janž: *Kerfzhanske leiipe molitve*. Ljubljana, 1579.
- Uličný, Ferdinand: Etnický vývoj Slovákov v 10. až 13. storočí. *Studia Historica Tyrnaviensia* VI., 2006, str. 33–42.
- Uličný, Ferdinand: Etnonymy Sklávov, Sclavi, Slovieni, Slováci, Slovania. *Historický časopis* 60, 2012, št. 2, str. 301–330.
- Uličný, Ferdinand: Latinské etnonymá Slovákov v stredoveku a novoveku: Sclavi, Pannoni, Slavi. *Historický časopis* 64, 2016, št. 3, str. 497–509.
- Uličný, Ferdinand: Toponymum Slovensko – pôvod a obsah názvu. *Historický časopis* 62, 2014, št. 3, str. 545–554.
- Valvasor, Johann Weichard von: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain [...]*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689.
- Vilfan, Sergij: Območja okrožij in Lava[n]tinske škofije v Slomškovem času. *130 let visokega šolstva v Mariboru: zbornik simpozija* (ur. Avguštin Lah). Mari-

- bor: Škofijski ordinariat; Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 44–54.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilhar, Srečko: O Marini Slovenki iz vasi Dekanov pri Koprju. *Jadranski koledar*, 1969, str. 213–214.
- Voje, Ignacij: Odkupovanje slovenskih sužnjev iz turškega ujetništva. (Ignacij Voje): *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1996, str. 91–109.
- Volkmer, Leopold: *Leopolda Volkmera ... Fabule ino pésmi / špravil ino s' kratkim Volkmer'vim shivlenjom na svetlo dal Anton Janes Murko*. V' Gradzi: na prodaj v' Fr. Ferstl'vi knigarnji, Janesa Lovrenza Greinera, 1836.
- Vramec, Anton: *Kronika: vezda znovich zpravljena kratka szlouenzkim iezikom po D. Antolu pope Vramcze kano-uniku zagrebechkom*. Stampane v Lublane: po Iuane Manline, 1578.
- Vrhovec, Johann: Der schwäbische Chronist Burghard Zink und eine interessante Schule zu Reifnitz in Unterkrain. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* 13, 1900, št. 1, str. 1–16.
- Weiss, Janez: *Študenti iz današnje Bele krajine na univerzah na Dunaju in v Gradcu v času med 1400 in 1700*. Črnomelj: Mladinski center BIT, 2013.
- Winkelbauer, Thomas: 1526 – die Entstehung der zusammengesetzten Monarchie der österreichischen Linie des Hauses Habsburg. *Von Lier nach Brüssel: Schlüsseljahre österreichischer Geschichte (1496–1995)* (ur. Martin Scheutz in Arno Strohmeier). Innsbruck: [u.a.], 2010, str. 59–78.
- Žvanut, Maja: *Slovenci v šestnajstem stoletju*. Ljubljana: Narodni muzej, 1986.

SPLETNE STRANI

ENCIKLOPEDIJE IN SLOVARJI

- Brockhaus Bilder-Conversations-Lexikon. Zeno (<http://www.zeno.org/brockhaus-1837>).
- Castro, Joseph de: Charte von Inner-Oestreich nach den neuesten astronomischen Ortsbestimmungen und andern Hülfquellen [...]. Wien: T. Mollo, 1812. *Univerzita Karlova* (<https://www.digitalniknihovna.cz/cuni>).
- Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* (<https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB&lemid=A000001>).
- Digitalna knjižnica Slovenije* (<http://www.dlib.si>).
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* (<https://www.enciklopedija.hr/>).
- Hrvatski institut za povijest* (<https://www.isp.hr/>).
- Johnson, Samuel. *A Dictionary of the English Language*. 1755, 1773. Edited by Beth Rapp Young, Jack Lynch, William Dorner, Amy Larner Giroux, Carmen

Faye Mathes, and Abigail Moreshead. 2021 (<https://johnsonsdictionaryonline.com>).

- Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar* (www.fran.si).
- Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carnolicum (1680–1710)* (www.fran.si).
- Snoj, Marko: *Slovar Pohlinovega jezika* (www.fran.si).
- Turk, Josip: Hren, Tomaž (1560–1630). *Slovenska biografija* (<https://www.slovenska-biografija.si/>).

ZEMLJEVIDI

- Berghaus, Heinrich in Poppey, Carl: Deutschland, Niederlande, Belgien und Schweiz: National, Sprach, Dialect Verschiedenheit. Entworfen im April 1847. 8te Abtheilung: Ethnographie No 9. Gestochen v. C. Poppey. Gotha: J. Perthes. 1848. *Internet Archive* (<https://archive.org/>).
- Berghaus, Heinrich: Ethnographische Karte von Europa. Auf F.v. Stulpnagel's geogr. Feichnung Zusammengestellt von Potsdam Im Marz 1845; im Stich vollendet November 1846, von Madel II in Weimar. Gotha, bei Justus Perthes. 1847. *David Rumsey Map Collection* (<https://www.davidrumsey.com/>).
- Desjardins, Constant.: Carte ethnographique ou tableau des peuples de l'Europe classés d'après leurs langues / par Ct Desjardins (1843). *Gallica* (<https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil=-fr?mode=desktop>).
- Desjardins, Constant: Ethnographische Karte von Europa, oder Darstellung der Haputvertheilung der europäischen Völker nach ihren Sprachen und Religions-Verschiedenheiten; der Jugend gewidmet von C. Desjardins, mit erklärendem Text von J.H. Diese Karte ist zu haben in Wien bei dem Herausgeber, Salvatorgasse Nr. 368, und in allen soliden Kunsthandlungen (1837). *David Rumsey Map Collection* (<https://www.davidrumsey.com/>).
- Europe as a queen map upright. *Wikimedia Commons* (https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).
- Kozler, Peter in Knorr, Anton: Zemljovid slovenske dežele in pokrajin. *Digitalna knjižnica Slovenije* (<http://www.dlib.si>).
- Münster, Sebastian: Europa regina by Sebastian Münster. *Wikimedia Commons* (https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).
- Obermüller, Wilhelm: Berbérie dans leur état actuel. Paris et Leipzig, 1842. *ETH-Bibliothek Zürich* (<https://www.e-rara.ch/zut>).
- Obermüller, Wilhelm: Les pays et les peuples de l'Europe, de l'Asie anterieure et de la Physikalischer Atlas. 8te Abtheilung, Ethnographie. No. 10 / Berghaus. Gotha: J. Perthes, 1846. *Univerzita Karlova* (<https://www.digitalniknihovna.cz/cuni>).
- Šafařík, Pavel Josef: *Slovanský zeměvid*. V Praze: [s.n.],

1842. *Univerzita Karlova* (<https://www.digitalniknihovna.cz/cuni>).
Wikimedia Commons (https://commons.wikimedia.org/wiki/Main_Page).

SPLETNE OBJAVE TISKOVIN

- Gellner, Ernest: Do Nations Have Navels?. *Nations and Nationalism* 2, 1996, št. 3, str. 366–370 (<https://www.lse.ac.uk/researchAndExpertise/units/gellner/Warwick2.html#TOP>).
- Grdina, Igor: Homo novus v polemiki. *Pogledi*, 17. november 2014 (<https://pogledi.delo.si/pisma-bralcev/homo-novus-v-polemiki>).
- Grdina, Igor: Jerneju Kosiju v spominsko knjigo. *Pogledi*, 6. avgust 2014 (<https://pogledi.delo.si/pisma-bralcev/jerneju-kosiju-v-spominsko-knjigo>).
- Grdina, Igor: Praksa subvencio-nistične skupnosti. *Pogledi*, 26. september 2014 (<https://pogledi.delo.si/pisma-bralcev/praksa-subvencio-nisticne-skupnosti>).
- Grdina, Igor: Zamišljena ne zgodovina. *Pogledi*, 8. julij 2014 (<https://pogledi.delo.si/knjiga/zamisljena-ne-zgodovina>).
- Höfler, Janez: Kako je bilo s »Slovenijo« v Trubarjevem času?. *Družina* (<http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/kako-je-bilo-s-%C2%BBslovenijo%C2%AB-v-trubarjevem-casu?Open>).
- Höfler, Janez: Sclavenia, Sclavonia, Slavonia: Skupno ime za slovenski prostor v srednjem veku. *Družina* (<http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/sclavenia-sclavonia-slavonia?Open>).
- Höfler, Janez: Slovenija – od kdaj in kako?. *Družina* (<http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/slovenija-%E2%80%93-od-kdaj-in-kako?Open>).
- Höfler, Janez: Slovenija – od kdaj in kako?. *Družina*. <http://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/slovenija-%E2%80%93-od-kdaj-in-kako?Open> (21. 5. 2019).
- Kosi, Jernej: O zgodovinskih virih in njihovi interpretaciji. *Pogledi*, 9. julij 2014 (<https://pogledi.delo.si/knjiga/o-zgodovinskih-virih-njihovi-interpretaciji>).
- Rugel, Just: Slovenija že od leta 1834. *Revija SRP* (<https://web.archive.org/web/20180428120843/http://www.revijasrp.si/knrevsrp/revsrp61/jusru61/slove61.htm>).
- Smith, Anthony D.: Nations and their pasts. *Nations and Nationalism* 2, 1996, št. 3, str. 357–370 (<https://www.lse.ac.uk/researchAndExpertise/units/gellner/Warwick.html>).
- Stergar, Rok: Errare humanum est, perseverare autem diabolicum. *Pogledi*, 8. oktober 2014 (<https://pogledi.delo.si/pisma-bralcev/errare-humanum-est-perseverare-autem-diabolicum>).

Stergar, Rok: O teorijah zarote Igorja Grdine. *Pogledi*, 15. avgust 2014 (<https://pogledi.delo.si/pisma-bralcev/o-teorijah-zarote-igorja-grdine>).

Wakounig, Marija: Joachim Höslers Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution 1768–1848. R. Oldenbourg Verlag München 2006. 414 S. = Südosteuropäische Arbeiten, 126. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, 57 (2009) H. 3, S. 441–443 (http://www.dokumente.ios-regensburg.de/JGO/Rez/Wakounig_Hoesler_Von_Krain.html).

SUMMARY

Theory and Practice of Researching the History of Slovenian Collective Identity

The discussion addresses the question of studying the origins of Slovenian collective identity by critically assessing the “strictly modernist approach”, particularly its contested views regarding the assumed non-existence of a self-conscious Slovenian ethnic community before the mid-nineteenth century and regarding the allegedly unjustifiable use of the phrase “Slovenian ethnic territory” as a presumably historiographic phantasmagoria. Although the article does not a priori reject objective criteria for determining national or, rather, ethnic affiliation, it nonetheless embraces the constructivist challenge of modernism and examines premodern self-determination with 1) the ethnonym ‘Slovenian’, 2) the Slovenian ethnic community, and 3) the Slovenian ethnic territory.

According to sources collected so far, the ethnonym ‘Slovenian’ was first recorded in the Slovenian language—specifically, in the feminine form *slouencha* (modern *Slovenka*)—in 1486, hence, well before the Protestant literature emerged in the mid-sixteenth century, and its continued use may be traced in so-called neutral sources, such as charter materials, lists of guests lodged at pilgrimage hospices, urbanisms, judicial documents, and so on. From the sixteenth century onwards, Slovenians in Carniola, Gorizia, and partly also in Lower Styria as far as the Vitanje watershed adopted the ethnonym and linguonym ‘Carniolan’ among other reasons to distinguish themselves more easily from other Slavic peoples, most notably the Slavonians. On the other hand, the dichotomy between the designations ‘Carniolan’ and ‘Slovenian’ gradually faded during the nineteenth century, as the Carniolan designation gave way to the original Slovenian name.

The discussion also sets forth several examples of self-identification with the Slovenian ethnic community by both Protestant writers alongside Primož Trubar (*Primus Truber*) and Ljubljana’s bishop Tomaž Hren (*Thomas Chrön*), the central figure of the Catholic Restoration, as well as by students from different social strata, including

several noblemen. Featuring as the prime example of Slovenian identification among members of lower social strata is Slovenian pilgrimage to Rheinland, which in 1495 led to the establishment of a benefice in Aachen for a priest versed in the Slovenian language. Testifying to this being a “bottom-up” concept is the fact that benefices for the spiritual purposes of the *Christi fidelium nationis Sclavoniae* were not set up by the sovereign but rather by the city councils of Ljubljana and Kranj. In addition, the pilgrims’ identity was attested to by the fact that their German hosts identified them with the question: *Ste vi slovénici?* [Are you Slovenians?].

Sources, moreover, point to people from different social backgrounds identifying with the Slovenian ethnic territory as a whole, even though the latter never constituted a full-blown political-administrative entity until the twentieth century. From the ninth century onwards, medieval sources referred to it using the Latin choronym *Sclavonia* and its variants, followed by the German term *Windischland* no later than the early fifteenth century. The Slovenian variants of foreign-language signifiers, *Slovenfka Deshela* and *Slouenske Deshele*, were finally recorded by Protestant writers in the second half of the sixteenth

century. In parallel to the Carniolization of the Slovenian ethnonym and linguonym, the seventeenth century witnessed a waning use of integral signifiers for the Slovenian ethnic territory, which regained momentum with the occurrence of the national movement in the early nineteenth century and with the emergence of the modern choronym Slovenia.

In conclusion, it ought to be stressed that the examples presented above do not deny the fact that the inhabitants of premodern Slovenian territory also formed other—partial, local, or regional—kinds of consciousness, that town and market-town dwellers cultivated a strong municipal consciousness, and that the nobility identified with provinces, thus constituting the pillar of provincial identities. It was precisely in the Early Modern Period that the latter began to spread down the social scale and on the eve of the age of nationalism took precedence over ethnic affiliation. On the other hand, the examples of self-identification discussed here clearly demonstrate that, apart from other collective identities, the inhabitants of Slovenian territory also felt an affiliation with the Slovenian ethnic community, which is thus rooted in the Middle Ages rather than the period of Protestantism or even nationalism.

BORIS GOLEC*

Nedokončani proces karniolizacije

IZVLEČEK

V procesu oblikovanja modernega naroda so se Slovenci srečali s težavo, kakršna pri evropskih narodih ni bila osamljena – z dvojnimi poimenovanjem za isto ljudstvo in njegov jezik: Slovenci – Kranjci in slovenski – kranjski jezik. Več indicev kaže, da Kranjec že v 16. stoletju ni bilo samo ime za prebivalce Kranjske, ampak tudi etnonim. V protestantski dobi je že presegel kranjske deželne meje in se po položaju izenačil z etnonimom Slovenec. Slovenci na Kranjskem so se istovetili (le še) s poimenovanjem Kranjci, zunaj Kranjske pa so se, različno od pokrajine do pokrajine, samonaslavljali bodisi kot Slovenci bodisi kot Kranjci, ponekod alternativno z obema oznakama. S časovnim zamikom se je kot zamenjava za slovenski jezik uveljavil še lingvonim kranjski jezik. Na vprašanje, ali je imenska karniolizacija v procesu etnogeneze Slovencev delovala dezintegrativno, je mogoče odgovoriti tako pritrdilno kakor nikalno.

KLJUČNE BESEDE

karniolizacija, etnonimi, lingvonimi, Kranjska, Kranjci, Slovenci, slovenski/kranjski jezik

ABSTRACT

A TEMPORARY PROCESS OF CARNIOLIZATION

In the process of developing into a modern nation, the Slovenes were confronted with a problem that indeed plagued many European peoples: a dual designation for a single people and its language: the ethnonyms *Slovenci* and *Kranjci* ('Slovenes' and 'Carniolans') and the linguonyms *slovenski* and *kranjski* ('Slovene' and 'Carniolan'). There are several indications that, as early as the sixteenth century, the term 'Carniolan' served not only as the designation for the inhabitants of Carniola but also an ethnonym. During the Protestant period, it already spread beyond the Carniolan provincial borders and came on a par with the ethnonym 'Slovene'. The Slovenes in Carniola (thenceforth only) self-identified with the designation 'Carniolans', whereas outside its borders, they variably, from one province to another, identified themselves either as Slovenes or Carniolans, sometimes alternating between the two designations. Later on, the linguonym 'Carniolan' also established itself to replace the linguonym 'Slovene'. The question whether the nominal Carniolization during the ethnogenesis of the Slovenes had a disintegrating effect, may be answered both affirmatively and negatively.

KEY WORDS

Carniolization, ethnonyms, linguonyms, Carniola, Carniolans, Slovenes, Slovene/Carniolan language

* prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, boris.golec@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0367-0141>

V desetletjih od konca 18. stoletja, ko se je po Evropi prebujala kolektivna narodna zavest, je na Slovenskem njene zgodnje buditelje kot eno najbolj perečih zaposlovalo vprašanje o enotnem poimenovanju ljudstva in jezika. Dihotomija splošno razširjene rabe terminov Slovenci – Kranjci in slovenski – kranjski je pri oblikovanju modernega naroda pomenila oviro, s kakršno se sicer niso srečevali samo Slovenci.¹ Načrtno opuščanje kranjskega lingvonima in etnonima ter njuno zamenjevanje s slovenskim v slovnica, knjižnih delih in prvih domoljubnih budnicah je zaznamovalo začetek procesa poenotenja, ki se je v glavnem končal z uradnim priznanjem slovenskega jezika in imena leta 1849, neposredno po nastanku prvega narodnega programa med pomladjo narodov. Hkrati je bilo treba Slovence po imenu jasno razmejiti od drugih Slovanov, kar so v prvi polovici 19. stoletja rešili s prevzemom čeških terminov Slovan in slovanski.²

Razmerje kranjsko – slovensko in Kranjci – Slovenci je do nedavnega precej bolj kakor slovenske zgodovinarje zanimalo in zaposlovalo sloveniste.³ Zgodovinarji so v glavnem le mimogrede omenjali, da se je kranjsko ime pojavljalo tudi zunaj Kranjske, ne da bi ugotovitve problematizirali.⁴ Ob strani je ostajalo vprašanje geneze, razširjenosti in vsebine lingvonima kranjski in etnonima Kranjec v stoletjih pred začetkom načrtnega dela za uveljavitev enotnega imena jezika in ljudstva.

Pojav oziroma proces, ki sem ga poimenoval karniolizacija,⁵ je mogoče in ga je nujno treba preučevati na različnih ravneh – od poimenovanj za knjižni jezik v tiskanih delih, prek opredelitve jezikov in ljudstev pri sodobnih piscih (jezikoslovcih, topografih, zgodovinarjih, domoznan- cih), nadalje prek (samo)identifikacij posameznikov do poimenovanj prebivalstva in posameznih vernakularjev v različnih okoliščinah. Doslej je

bilo zelo malo pozornosti posvečene pojavljanju kranjskega imena v »nevtralnih« virih, v katerih imajo lingvonimi in etnonimi izključno praktično funkcijo: etnonimi na primer kot predmet (samo) identifikacije oseb, zlasti izobražencev, lingvonimi pa v situacijah, ko sporočajo, v katerem jeziku je bilo nekaj povedano ali zapisano, katere jezike določena oseba obvlada oziroma jih je ne obvlada, kateri jezik je na določenem območju potreben za sporazumevanje, pridiganje ipd.

Glede na to, da sem pojavljanje kranjskega imena in njegovo vsebino natančno obravnaval v monografiji *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja* (2022),⁶ bom v pričujočem prispevku podal le glavne značilnosti procesa karniolizacije, v nadaljevanju pa namenil pozornost etiologiji, tj. razlogom za sam pojav, in kratko predstavil nekaj razmišljanj o posledicah nedokončane karniolizacije.

V omenjeni obravnavi sem skušal odgovoriti na tri ključna vprašanja. Prvo je sam potek procesa imenske karniolizacije, vključno z razlogi za uveljavitev in širjenje kranjskega imena. Drugo, izhajajoče iz prvega, je vprašanje, zakaj karniolizacija ni zajela imena celotnega ljudstva in jezika, zlasti ob dejstvu, da se je ime vodilne in edine skoraj povsem slovenske dežele pred začetkom narodne prebuje že močno zasidralo tudi zunaj kranjskega prostora. In tretje, ali je proces imenske karniolizacije v procesu etnogeneze modernih Slovencev deloval dezintegrativno.

Dihotomijo slovensko – kranjsko je v literaturi prvi kratko orisal Jernej Kopitar leta 1808 v svoji znanstveni slovnici slovenskega jezika. Kopitar govori o Slovencih kot o Vindih, ki živijo na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in v Furlaniji. Vendar v opombi pojasnjuje, da to ime ni povsem pravilno, kajti »samo štajerskim in koroškim Slovanom pravijo Vindi (*Windén*), zato se tudi sami imenujejo Slovenci (*Slovénzi*)«, na Kranjskem, kjer je vsa dežela poseljena s Slovani, pa je že, »odkar ljudje pomnijo«, »v veljavi izključno posebno ime (*Special=Nahme*) Kranjci (*Krainner, Krajnzi*)«. ⁷

1 Podobne težave so imeli Ukrajinci, Romuni, Srbi, Albanci in drugi. Grki so jih v prvi polovici 19. stoletja rešili s prevzemom svojega antičnega imena (Kaplanis, *Antique Names*).

2 O procesu »nacionalizacije« Slovencev prim. Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*.

3 Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja; Orel, *Kranjski jezik*; Müller, *Kranjstvo in slovenstvo*; Ahačič, *Zgodovina misli*, str. 25–27.

4 Npr. Vrhovnik, *Nekaj o slovenskih pridigah*, str. 35; Kalc, *Prispevek za zgodovino*, str. 76, 77.

5 Vprašanje sem najprej problemsko izpostavil na simpoziju o razvoju kolektivnih identitet leta 2019, nato pa natančno obravnaval v razpravi, objavljeni leta 2022 (Golec, *Karniolizacija – stranpot*). Medtem je izraz že leta 2019 povzel in nadgradil Vanja Kočevar v obsežni razpravi o slovenski zgodnjenovovski etnični identiteti (Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta* (2. del), str. 401–411).

6 Golec, *Karniolizacija – stranpot*.

7 Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache*, str. VI. – Janez Rotar (1988) je na podlagi nabora naslovov slovenskih knjižnih del z vsebovanimi lingvonimi in etnonimi Kopitarju oporekal s trditvijo, da »so se ravno Kranjci imenovali tako Windische kot Slovenci«. Pri tem se je skliceval na Linhartov zapis o etnonimih in lingvonimih (1791) (Rotar, *Viri Trubarjevega poimenovanja*, str. 351–352). Vendar pa je treba za pravilno razumevanje Linhartovih trditev upoštevati kontekst; Linhart je namreč izpostavljal skupne imenovalce in zanemarjal razlike (Linhart, *Versuch einer Geschichte*, str. 203; Golec, *Karniolizacija – stranpot*, str. 150–151).

Preciznejši od Kopitarja je bil pred njim Jurij Japelj v dveh neobjavljenih rokopisih, od katerih je prvi, odkrit zelo pozno, datiran z letnico 1773,⁸ drugi pa je iz leta 1807. Japelj v obeh potrjuje in še podkrepi poznejšo Kopitarjevo geografsko pogojeno dvojnost imena ljudstva in jezika, pri čemer razkrije pomembno dejstvo, da se etnonim *Kranjci* in lingvonim *kranjski* nista omejevala samo na deželo Kranjsko, ampak sta pokrivala še Goriško in (Avstrijsko) Primorje oziroma njun velik del.⁹

Kranjsko ime je imelo trdno oporo v dejstvu, da je bila Kranjska med zgodovinskimi deželami poleg male Goriške edina etnično-jezikovno skoraj v celoti slovenska. Ko sta se iz deželnega imena izoblikovala etnonim in lingvonim, Kranjec pa ni bila več samo geografska oziroma politična oznaka, je proces karniolizacije zajel tudi druga območja. Pri tem širjenje na sosednje dežele ni bilo plod načrtnega dela, ampak bolj ali manj spontan proces. Pojavljanje na nekranjskih območjih je pglavni pokazatelj, kdaj leksem Kranjec ni bil več vezan na politični okvir dežele, ampak je šlo za etnonim v polnem pomenu besede, navzočnost leksema kranjski zunaj meja Kranjske pa pove, da je postal samostojen lingvonim in da ne gre (več) zgolj za označevalca določenega vernakularja.¹⁰

»Nevtralni« viri – nejezikoslovni in neknjižni – pričajo o tem, da sta kranjski lingvonim in etnonim v 18. stoletju močno prevladovala na Kranjskem, kjer je slovensko ime iz tovrstnih virov domala izginilo. Zunaj Kranjske sta izpričana zlasti na Goriškem in Tržaškem, sporadično pa sta se pojavljala še v južnem in zahodnem delu slovenske Štajerske – povsod najprej etnonim in šele pozneje tudi lingvonim, ta po dosedanjih

ugotovitvah najbolj zgodaj na Goriškem konec 17. stoletja.¹¹

Splošna raba termina kranjski za slovenski jezik, kot smo ji priča v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja zlasti na Kranjskem, ter z njo povezana geografsko pogojena dihotomija kranjsko – slovensko in Kranjec – Slovenec, sodeč po pojavnosti kranjskega imena v virih nista mogli biti konstantni skozi celoten zgodnji novi vek, ampak sta se med 16. in 18. stoletjem močno okrepili.¹² Na Kranjskem je bila zasidranost kranjskega imena v Kopitarjevi dobi precej podobna tisti v Valvasorjevem času dobrih sto let prej, konec 17. stoletja. Pred tem pa viri pričajo o večji diferenciranosti oziroma močnejši alternativni rabi kranjskega in slovenskega poimenovanja. Glede na govorico virov se je na Kranjskem prej kakor lingvonim kranjski utrdil etnonim Kranjec. V osrednji slovenski deželi najverjetneje že v Trubarjevem času ni imel prave konkurence v Slovincu, zato tudi tako pogosta skupna raba obeh oznak v protestantskih tiskih – Kranjci in Slovenci.¹³ Označevalec Kranjci za prebivalstvo kot tako se v virih sicer pojavi pozno, kakor tudi pred 16. stoletjem ne srečamo pojma kranjski jezik. Pomenljivo je, da vsi od prve polovice 15. stoletja dokumentirani toponimi na Kočevskem vsebujejo oznako slovenski – z nemško ustreznico windisch –, nasprotno pa so Kočevarji v moderni dobi o svojih slovenskih sosedih govorili kot o Kranjcih, ki govorijo kranjsko.¹⁴

Premik od slovenskega h kranjskemu se je moral zgoditi nekje na prehodu iz srednjega v novi vek. Trubar je sredi 16. stoletja že čutil potrebo, da poleg Slovencev nagovarja tudi Kranjce, ker se slovenski prebivalci Kranjske očitno niso več (dovolj) prepoznavali v slovenskem etnonimu, ampak je tega nadomestil etnonim Kranjci. Zakaj bi oče slovenske knjige sicer posebej izpostavljal (samo) Kranjce? Ni jih imenoval zato, ker bi hotel pojasniti, katere Slovence ima za »najbolj prave« (v tem času so slovenski etnonim zase uporabljali tudi še kajkavci, Trubarjevi Bezjaki), oznaka kranjski jezik pa je bila pri Trubarju, kot pravi J. Rotar, v odnosu do slovenskega jezika v pojasnjevalnem, ne v izenačevalnem odnosu.¹⁵

V stoletnem časovnem razponu pred Trubarjevim nastopom, med sredo 15. in sredo 16. stoletja, zaznamo pomenljiv premik tudi pri pojmovanju geografskega prostora na zahodni slovenski

8 Besedilo v francoščini je v naslovu sicer datirano z letnico 1773, vendar letnica 1784 v samem besedilu priča o poznejšem dokončanju. V Sankt Peterburgu odkriti rokopis je leta 2004 objavil njegov odkritelj, estonsko-ruski slavist Aleksander Dimitrijevič Duličenko (Duličenko, Neznani rokopis). Na pomen rokopisa za našo problematiko je leta 2010 opozoril Jakob Müller (Müller, Kranjstvo in slovenstvo).

9 Müller, Kranjstvo in slovenstvo, str. 102–104.

10 Kadar se oznaka Kranjec (*Krainer*, *Carniolus*) nanaša na prebivalca oziroma skupino prebivalcev dežele Kranjske, iz »nevtralnih« virov ni mogoče z gotovostjo razbrati, ali je mišljena kot ime za prebivalca Kranjske ali pa ima funkcijo etnonima. Na etnonim je mogoče sklepati kvečjemu iz konteksta, ko se Kranjec (*Carniolus*, *Krainer*) omenja v družbi drugih pokrajinskih in/ali etničnih oznak za prebivalce Kranjske (Kočevar, Hrvat, Istran). Podobno velja za termin kranjski jezik, kadar in dokler se ta nanaša samo na slovenščino, ki je bila v rabi na Kranjskem (od narečij do knjižnega jezika). Šele njegovo pojavljanje zunaj deželnih meja je lahko zanesljiv pokazatelj, da gre za (naddeželni) lingvonim.

11 Golec, Karniolizacija – stranpot, str. 153, 183–185.

12 Prav tam, str. 154–158.

13 Prav tam, str. 154, 159–160. Prim. Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, str. 180–184 in 206.

14 Prav tam, str. 169.

15 Rotar, Toponimika in etnika, str. 165.

etnično-jezikovni meji. V letih 1458 in 1459 so beneški viri Gorico postavljali v »Sklavonijo« (in *Sclavonia*), ker se tam govori »slovensko« (*lingua sclavonica*),¹⁶ slabih sto let pozneje, 1548, pa naj bi bili Goriška in Gradiška »ter drugi kopenski in obmorski kraji« – tj. habsburško ozemlje, ki so si ga lastili Benečani – (neformalno) zajeti v imenu Kranjska (*sotto nome di Carniola*), če sodimo po besedah beneškega ambasadorja.¹⁷ Za zdaj je to edini znani decidirani in vsebinsko utemeljeni primer rabe kranjskega imena tudi za nekranjska ozemlja, ne le kot oznake za tamkajšnje prebivalce ali jezik. Priča smo torej teritorializaciji etnonima¹⁸ zahodno od Kranjske, najbrž sicer rabljenega bolj priložnostno kakor splošno, saj ni o tem pojavu znan noben drug zapis. Podobno so bili v tem času (1536–1551) na Kranjsko (*Carniola*) postavljeni posamezni študenti iz južnega dela slovenske Štajerske, izpričani v dunajskih univerzitetnih matrikah, poleg teh pa jih nekaj (prvega 1544) najdemo opredeljenih kot Kranjci (*Carniolus*). S takšno oznako jim kmalu (od 1561) sledijo posamezniki z Goriškega in Tolminskega.¹⁹ Po 16. stoletju je umeščanje nekranjskih krajev na Kranjsko le izjema,²⁰ označevanje oseb za Kranjce pa se je, kot bomo videli, močno intenziviralo.

Na rabo kranjskega imena za prebivalce zunaj Kranjske naletimo nemara že v žolnirski pesmi *Ain neues lied von den kraynnerischen bauern* iz leta 1515, znani po najzgodnejših tiskanih slovenskih besedah. Govori namreč o kranjskih kmetih, čeprav obravnava boj s puntarji pri štajerskem Celju.²¹ Tako pri dunajskih študentih kot pri kmečkih upornikih je, kar zadeva oznako Kranjec/kranjski, na mestu previdnost. Ni izključe-

no, da je šlo pri njihovem kranjskem imenu samo za imenovalca, namenjenega zunanji rabi, tj. za identificiranje s Kranjsko in Kranjci zaradi določnejšega, nedvoumnega razlikovanja, za ljudi iz katerega dela slovenskega/slovanskega (*windisch*, *Sclavo*) prostora gre. To je bilo tem pomembneje in toliko bolj potrebno zunaj slovenskega prostora, konkretno pri študentih na Dunaju. Tudi letak z omenjeno žolnirsko pesmijo so natisnili drugje in ga namenili širšemu nemško govorečemu oziroma nemščino razumevajočemu prostoru, zato bi bila oznaka kmetov kot *windische* morda premalo določna.

Medtem ko je bil etnonim Kranjci na Kranjskem močno zakoreninjen že ob pojavu slovenske protestantske književnosti sredi 16. stoletja, je lingvonim kranjski v deželi povsem prevladal nad slovenskim šele v 17. oziroma v prvi polovici 18. stoletja. V protestantski dobi so ga rabili samo v tiskih in skoraj vedno le za določnejše označevanje kranjske različice slovenščine, v 17. stoletju pa je doživel močan vzpon tako v tisku kot v »nevturalnih« virih, kjer poimenovanju jezika ni bila namenjena posebna pozornost. Slednji so najzanesljivejši pokazatelj dejanske rabe lingvonimov, pri čemer gre kot indikativen vir izpostaviti letopis ljubljanskega jezuitskega kolegija iz obdobja 1596–1691, ki priča o izrazitem premiku od slovenskega h kranjskemu z radikalnim preobratom po sredi 17. stoletja.²² V 18. stoletju so govoreno slovenščino vsi družbeni sloji na Kranjskem imenovali kranjski jezik in le težko bomo našli pričevanja o poimenovanju domačega oziroma deželnega jezika kot slovenskega, razen v tiskanih delih. Ta so v naslovu pogosto nosila dvojno ime, ker so nagovarjala širši prostor skupnega jezika.²³

Zavest o enem, skupnem jeziku se je namreč ohranjala, o čemer nazorno govori zlasti pričevanje papeževega najemniškega vojaka, Kranjčana Matije N., sredi 17. stoletja.²⁴ Mogoče jo je razbrati tudi pri Valvasorju, kljub strogo deželnemu konceptu njegove *Slave vojvodine Kranjske* (1689).²⁵ Posebej izrazito se nato pokaže v drugi polovici 18. stoletja v odklanjanju Pohlinoevega odmika od knjižne tradicije in njegove koncepcije kranjščine. Tako je tudi Pohlin sam kranjski označevalec za jezik slednjič zamenjal s slovenskim.²⁶

16 Leta 1458 je neki Matej iz San Vite o geografski pripadnosti Gorice izpovedal, da ne ve, kam spada: *Alemanie vel Sclavonie (!) aut Italie*, naslednje leto pa je beneški oziroma furlanski kastelan Odorico Savorgnano trdil, da leži in *Sclavonia*, ker vsi govorijo *lingua sclavonica* (Pavlin, *Goriška – od zadnjih goriških grofov*, str. 115–116). Ob poizvedovanju beneške vlade leta 1459 sta se dva odgovora vprašanih glasila, da Gorica leži in *Sclavonia* (Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*, str. 100; prim. Pavlin, *Goriška – od zadnjih goriških grofov*, str. 115).

17 »... e sotto nome di Carniola ora s'intendono anche tutti quei luoghi, che sua maestà possiede confini a quelli di vostra serenità, come il contado di Gorizia, Gradisca, ed altri, così marittimi, come terrestri« (Alberi, *Relazioni degli ambasciatori*, str. 377).

18 O pojavu teritorializacije prim. Fuerst-Bjeliš, *Territorialisation and deterritorialisation*, str. 45–53.

19 Golec, *Karniolizacija – stranpot*, str. 173–175.

20 Leta 1615 v slovanskem hospicu v Rimu najdemo Celjana »iz Kranjske«: *Bastian da Cornolia de Zille* (Črnčič, *Prilozi k razpravi*, str. 103). Za ta podatek in veliko drugih koristnih nasvetov se iskreno zahvaljujem kolegu Vanji Kočevarju.

21 Grdina, *Pripadnosti in identitete*, str. 17; Kočevar, *Ali je slovenska* (2. del), str. 403–404.

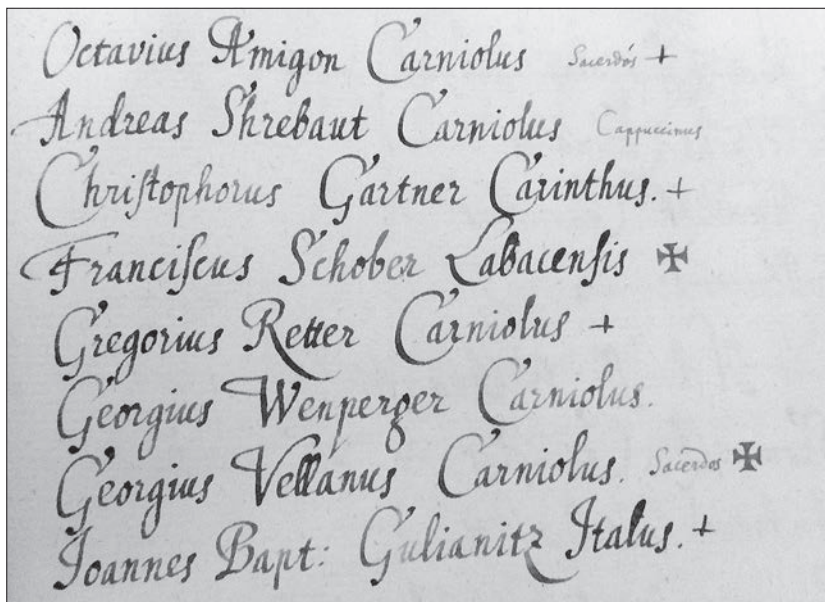
22 Golec, *Karniolizacija – stranpot*, str. 158–168. Prim. nabor naslovov tiskanih del v: Rotar, *Viri Trubarjevega poimenovanja*, str. 344–346.

23 Golec, *Karniolizacija – stranpot*, str. 168.

24 Črnčič, *Prilozi k razpravi*, str. 137. O Matiji iz Kranja gl. prispevek Vanje Kočevarja v tej številki *Kronike*.

25 Golec, *Karniolizacija – stranpot*, str. 156–158.

26 Prav tam, str. 162.

Izsek iz kongregacijske knjige Marije Vnebovzete z navedbami regionalne pripadnosti članov leta 1611 (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 73).

Da Kranjec na Kranjskem že dolgo pred Valvasorjem ni bil več samo pokrajinska oziroma deželna identifikacija, ampak etnično-jezikovna kategorija, jasno izpričuje knjiga članov ljubljanske kongregacije Marije Vnebovzete iz obdobja 1605–1782, v katero so vstopili skoraj vsi dijaki zadnjih dveh letnikov jezuitske gimnazije. Že v zgodnjem 17. stoletju namreč razlikuje med Kranjci, Kočevarji in Istrani, četudi so pripadniki vseh treh kategorij (razen morda dela t. i. Istranov) prihajali s Kranjskega.²⁷ Valvasor pozneje (1689) govori o »pravih«²⁸ Kranjcih, ki za razliko od drugih prebivalcev Kranjske (Istranov, Kočevarjev, Čičev, Uskokov ali Vlahov idr.) govorijo tudi »pravi kranjski jezik«.²⁸

Za spremljanje Nekranjcev, ki so se opredelili kot Kranjci, so referenčni »nevtralni«²⁹ viri, zlasti evidence študentov, dijakov in klerikov, še posebej kadar pokrivajo daljši, tudi večstoletni časovni razpon. Ker je šlo za samooznake, ustrezajo tudi konstruktivističnim definicijam etnične skupnosti.²⁹ Etnonim Kranjec od srede 16. stoletja srečujemo pri posameznih študentih na Dunaju, ki so bili doma iz južnega dela slovenske Štajerske in s (širšega) Goriškega, pozneje pa tudi pri študentih z istih območij, ki so študirali v Gradcu in Celovcu, ter pri klerikih, posvečenih v furlanskem Vidmu, sedežu Oglejskega patriarhata, in po njegovi ukinitvi v Gorici.³⁰ Sodeč po intenzivnosti pojavljanja je v 17. in 18. stoletju v prevzemanju kranjske identitete prednjačil današnji primorski, zlasti severnoprimorski prostor pred

južnim delom slovenske Štajerske. Tam zaznamo severno mejo pojavitev etnonima pri geografski ločnici – Vitanjski razvodnici. Onstran nje, v Podravju, o navzočnosti kranjskega etnonima in lingvonima ni nobenih dokazov, kakor tudi ne na Koroškem. Povedano se ujema z Japljevima poročiloma s konca 18. in začetka 19. stoletja. Kranjski lingvonim so na slovenskem severu po potrebi uporabljali le kot pojasnjevalno oznako pri komunikaciji navzven. Tako je Mariborčan, jezuitski kandidat z nemško materinščino, leta 1692 na Dunaju navedel, da obvlada tudi kranjščino (*carniolicam*),³¹ ker je bila takšna oznaka v cesarski prestolnici veliko razumljivejša oziroma določnejša od oznake *windisch* ali *sclavonica*; v domačem Mariboru mu ne bi prišlo na misel, da bi jezik imenoval drugače kot slovenski.³² V Celovcu tiskana jezikovna priročnika – nemški prevod Bohoričeve slovnice (1758) in Gutsmanov pravopisni priročnik (1770–1777) – pa v naslovu vsebujeta dvojni lingvonim – *windisch* in *kraingerisch*,³³ kar je zlahka tudi odraz splošno uveljavljene slovensko-kranjske imenske dihotomije.

Kranjsko ime in identiteta sta se torej veliko bolj prijala v zahodnih slovenskih pokrajinah.

31 Höfler, Iz neke jezuitske anketne knjige, str. 108.

32 V istem viru je jezuitski kandidat iz Ljutomera pol stoletja prej, leta 1648, med živimi jeziki, ki jih je obvladal, na prvem mestu navedel hrvaščino (Höfler, Iz neke jezuitske anketne knjige, str. 108), kar je bilo prav tako namenjeno določnemu razumevanju, slovenščine pa sploh ne. Vzhodni Prleki so svoj jezik sicer res imenovali hrvaški v 18. stoletju, a nikakor ne že sredi 17. stoletja, ko ga tako niso označevali niti še njihovi kajkavski sosedi, ki so tedaj še govorili »slovensko«, za razliko od 18. stoletja, ko se je za kajkavščino povsem uveljavila oznaka »horvatski«³³ (prim. Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 58–59 in 124).

33 Golec, *Karniolizacija* – stranpot, str. 185.

27 Prav tam, str. 155–156.

28 Prav tam, str. 154–155.

29 Prim. Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, str. 8; Kosi in Stergar, *Kdaj so nastali*, str. 465.

30 Golec, *Karniolizacija* – stranpot, str. 171–181.

Kraji izvora nekranjskih izobražencev, označenih kot Kranjci (1544–1806)
(avtor: Boris Golec; risba: Mateja Rihtaršič).

Razloge za to je treba iskati v političnih in zgodovinskih okoliščinah. Deželna identiteta prebivalstva je bila na zahodu glede na manjšo stabilnost političnih prostorov in njihovih meja šibkejša kakor na Štajerskem in Koroškem, v dveh starejših tvorbah od Kranjske. Oba, ime in identiteta, sta imela trdno oporo v dejstvu, da je bila Kranjska etnično-jezikovno edina skoraj v celoti slovenska dežela. Pri tem njuna širitev v nobenem pogledu ni imela političnih elementov ali konotacije, saj ni bilo nikakršnih motiviranih pretenzij s Kranjskega. Lahko so jo sicer podpirali kranjski duhovniki, ki so delovali v sosednjih deželah, a je šlo v osnovi za naraven proces z oporo v knjižnojezikovnih in kulturnozgodovinskih elementih.

Teže kot slediti karniolizaciji je na virih utemeljiti njeno etiologijo. Ta dopušča več interpretacij, pogosto le sklepanja, tudi na podlagi analogij. Močnejše istovetenje slovenskega življa s Kranjsko je bilo v tej deželi, sodeč po razpoložljivih virih, šele stvar zahajajočega srednjega veka oziroma 16. stoletja, torej obdobja, ko se je dežela z izoblikovanjem deželnih stanov politično konsolidirala, obramba pred Turki pa je njeno prebivalstvo tesneje povezala v »obrambno skupnost«. ³⁴ Nosilec kranjske zavesti je bilo v prvi

vrsti deželno plemstvo, institucionalno organizirano v deželnih stanovih in v 16. stoletju politično tako močno kot nikoli prej in pozneje. V tem času je kranjskim stanovom uspelo v deželni politično-upravni sistem v celoti integrirati tudi obe dotlej na Kranjsko ohlapno vezani grofiji na skrajnem jugovzhodu in jugozahodu dežele, Istrsko grofijo ter Grofijo v Marki in Metliki. ³⁵

Zavest, da (podeželsko) prebivalstvo Kranjske govori isti jezik – razen čakavskih Istranov, Uskokov in nekaj nemških kolonizacijskih drobcev (Kočevska, Sorško polje, Sorica) –, je v takih okoliščinah pospeševala transformacijo imena prebivalcev dežele – Kranjcev – v etnonim v pravem pomenu besede. V 16. stoletju se je namesto slovenskega začel uveljavljati tudi kranjski lingvonim, ki je v nekaj generacijah skoraj docela izpodrinil in zamenjal prejšnjega, slovenskega. Kot smo videli, je etnonim Kranjec še pred sredjo stoletja presejal politični okvir Kranjske, kar se kaže v opredelitvah posameznih nekranjskih študentov na dunajski univerzi za Kranjce (*Car-*

grafski prostor prebivanja. Postala je prostor s čustveno vsebino. Dežela je postala domovina.« Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. III.

³⁴ Vasko Simoniti je o udeležbi množic pri obrambi pred Turki zapisal: »S tem pa je dežela postala več kot le geo-

³⁵ Prim. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 206–207; Nared, *Dežela – knez*, str. 274, 276–277; Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta (2. del), str. 402–403.

niolus). Obenem je pri študentih s Kranjskega vse bolj izginjalo označevanje s splošnejšo etnično oznako *S(c)lavus* v pomenu Slovenec. Ta se je nasprotno obdržala pri delu študentov iz drugih slovenskih dežel. V Gradcu in Celovcu jo je nato v prvi polovici 18. stoletja skoraj povsem zamenjal etnonim *Vindus*, ki se je nanašal izključno na Slovence (oznaka *S(c)lavus* je zdaj pripadala današnjim Slavoncem).³⁶

Za širitev kranjskega etnonima in lingvonima s Kranjskega proti zahodu, v današnji primorski prostor, je bilo poleg tamkajšnje šibke deželne identitete ugodnih še nekaj okoliščin: prvič, ozemeljska razpotegnjenost Kranjske daleč na zahod (do začetka 19. stoletja do meje mestnega teritorija Trsta, z eksklavo Devin pa vse do Tržaškega zaliva in Soče južno od Gorice) in njena prepletenost z ozemljem Goriške (eksklave oziroma enklave),³⁷ drugič narečna prepletenost (primorske in rovtarske narečne skupine) primorskega prostora s kranjskim,³⁸ tretjič, upravno-politična navezanost tega prostora na Ljubljano (skupen vicedom s podrejenimi deželnoknežjimi organi)³⁹ in ne nazadnje, čeprav v manjši meri, pri romanskih sosedih vzpostavljanje nedvoumne, ožje razlikovalnosti od širšega označevalca (*Sclavi*, *Schiavi*), kar pomeni, da je tudi italijanski prostor najpozneje v 18. stoletju kranjščino potrjeno percepiral kot posebno jezikovno entiteto.⁴⁰

Do podobnega razvoja, kot smo mu priča pri karniolizaciji nekranjskih krajev, je prišlo na današnjem severozahodnem Hrvaškem, v nekdanji (kajkavski) Slavoniji s središčem v Zagrebu, kjer se je ljudstvo zelo dolgo naslavljal s Slovenci oziroma Sloveni, svoj jezik pa imenovalo slovenski. S tektonskimi geopolitičnimi spremembami na Balkanu, zlasti po osmanski osvojitvi glavne Ogrskega kraljestva od leta 1526 dalje, je ta prostor zajel proces kroatizacije imena ljudstva in njegovega jezika. Ko se je politično središče ostankov šibke hrvaške države kot dela Ogrske premaknilo na sever, je v Slavoniji, t. i. *Slovenskem orsagu* – brez današnje Slavonije, ki so jo zasedli Osmani –, prevladalo najprej hrvaško politično ime ter se nato preneslo na ljudstvo (*Horvati*) in šele kakšno stoletje pozneje, nekako na prelomu iz 17. v 18. stoletje, tudi na jezik (*horvatski*), ki je sicer ostal kajkavski.⁴¹ Proces imenske in identite-

tne kroatizacije je pljusnil tudi v del vzhodnih pokrajin današnjega slovenskega prostora, zgodaj zlasti v Kostel in Belo krajino, a je bil v 18. stoletju ustavljen s (tesnejšo) navezavo Bele krajine, Kostela, Prlekije in Prekmurja na druga, nehrvaška cerkvena, izobraževalna in upravno-politična središča, pogojeno s terezijanskimi državnimi reformami.⁴² Tudi v tem je pri kroatizaciji mogoče videti vzporednico s karniolizacijo. Na slovenskih tleh sta se namreč obe ustavili, čeravno vsaka na drugačen način in ne sočasno, kranjsko in hrvaško ime pa sta nato kot etnonima in lingvonima v nekaj generacijah potonila v pozabo. Oba pojava – karniolizacija in kroatizacija, ki sta na Slovenskem nekaj časa (vsaj od prve polovice 17. stoletja) potekala sočasno⁴³ – sta bila torej prehodna, drugače kot kroatizacija kajkavskega prostora. Tako lahko tudi imensko in identitetno karniolizacijo – najsi bo na Kranjskem ali zunaj dežele – označimo z istim pridevnikom kakor kroatizacijo – kot nedokončano karniolizacijo.

Na vprašanje, ali je karniolizacija v procesu etnogeneze Slovencev delovala dezintegrativno, je mogoče odgovoriti tako pritrdilno kakor nikalno. Dvoimenskost zagotovo ni prispevala k večjemu občutku povezanosti prebivalstva, ki se je sicer dobro zavedalo svoje jezikovne in politično-upravne povezanosti (v okviru Cesarstva ter znotraj njega v okviru habsburških dednih dežel) ter se prepoznavalo (tudi) v slovenskem imenu, najsi ga je zase (še) uporabljalo ali ne. Je pa imelo prevzemanje kranjskega imena veliko bolj integrativno kakor dezintegrativno funkcijo na območjih zunaj Kranjske. Čeravno je imensko dihotomijo dodatno poglobljalo, je bilo viden odraz prekoračenja političnih meja in preseganja na kranjski politični prostor omejenega kranjstva. Kranjstvo, gledano v celoti, tako ni pomenilo odmika od (nastajajoče) skupne identitete in ga v slovenski etnogenezi ni mogoče označiti kot stranpot, saj se je v 19. stoletju zlahka steklo v skupno, glavno razvojno pot od etnije k narodu. Na tej poti so morali Kranjci opraviti proces, ki ni bil zahteven – imensko reslovenizacijo. Ta proces ima v slovenskem prostoru vzporednico eno

cev, je šlo pri kroatizaciji za proces etnične fuzije, za postopno in naravno inkorporacijo kajkavcev ter obmejnih Slovencev (Kostel, Bela krajina, Prekmurje) v hrvaško etnično skupnost. O kroatizaciji gl. zlasti Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 209–215, 218 (bibliografija); Petrić, O Kranjcima i »Slovincima«, str. 36–46; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 97 in 124.

42 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, zlasti str. 137–138.

43 Prodor hrvaškega etnonima in lingvonima v Beli krajini in Kostelu je bil deloma pogojen tudi s krepitvijo kranjskega imena in je pomenil njegovo zavračanje (Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 48).

36 Golec, *Karniolizacija – stranpot*, str. 172 in 178–179.

37 *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112 in 118.

38 Logar, Rigler, *Karta slovenskih narečij*.

39 Žontar, *Notranjeavstrijska centralna oblastva*, str. 67.

40 Pelusi, *Lingue, nazioni e popoli*, str. 179. Prim. Kalc, *Pri spevek za zgodovino*, str. 76–77.

41 Medtem ko je bila karniolizacija proces spremembe etničnega imena dela ene etnične skupnosti – Sloven-

stoletje prej v imenski reslovenizaciji oziroma imenski dekroatizaciji prebivalstva vzhodnih obrobni pokrajin Bele krajine, Kostela, Prekmurja in Prlekije.⁴⁴

Dinamični proces karniolizacije med drugim potrjuje, kako zelo je za preučevanje in razumevanje etnogeneze in identitet nujna t. i. zgodovina dolgega trajanja in kako hitro postanemo ujetniki napačnih, nehistoričnih predstav, če se omejujemo na (pre)kratka obdobja, na pretekli razvoj pa sklepamo zgolj iz stanja v določenem času, denimo na začetku nacionalne prebuje Slovencev, ne da bi presojali s spreminjajočimi se merili posameznih konkretnih obdobj. Jerneju Kopitarju z začetka 19. stoletja ne gre zameriti nehistorične trditve, da je posebno ime Kranjci v veljavi na Kranjskem že, »odkar ljudje pomnijo«.⁴⁵ Zato pa za moderno historično znanost nikakor ne more biti sprejemljiv argument, da si nalogo »lahko nekoliko olajšamo tako, da ne posegamo predaleč v zgodovino«.⁴⁶

Kranjsko ime bi lahko torej v perspektivi zamenovalo slovenskega kot jasno razlikovalno, ki bi se nanašalo izključno na ozemlje modernega slovenskega naroda, torej brez kajkavskega prostora in brez rabe za poimenovanje širšega slovanskega, predvsem južnoslovanskega prostora.⁴⁷ V tem primeru bi lahko termina *slovenski* in *Slovenec* polnopomensko zasedla funkcijo izvorno čeških označevalcev *slovanski* in *Slovan*, uveljavljenih v prvi polovici 19. stoletja. Končni rezultat procesa karniolizacije ni primerljiv z uspehi procesa kroatizacije pri kontinentalnih Hrvatih, ki so do 17. oziroma 18. stoletja sami sebe še imenovali Slovenci, svoj jezik pa slovenski. Drugače kot kroatizacija, ki je prehodno zajela tudi nekatere robne dele Kranjske in Štajerske ter Prekmurje kot del Ogrske, se je karniolizacija začela v etničnem jedru. Toda kranjsko ime v nasprotju s hrvaškim ni bilo dovolj politično kohezivno, da bi nazadnje lahko postalo splošno sprejeto etnično oziroma narodno ime. V avstrijskih dednih deželah so za tak razvoj pomenili preveliko oviro deželni partikularizmi. Kranjska je bila politično prešibka ter brez vsakršnih zgodovinskih argumentov in mehanizmov za strnitev vseh Slovencev okoli enega deželnega jedra ter za prevzem imena, vezanega na samo eno deželo, za narodno in splošno sprejeto jezikovno ime. Še več, Kranjci so morali v prvi polovici 19. stoletja narediti korak ali dva nazaj ter se vrniti k imenoma Slovenci in slovenski,

ki sta bili edini razširjeni in prepoznavni na vsem slovenskem ozemlju, s tem pa tudi najbolj sprejemljivi kot ime modernega naroda.

Eden ključnih pogojev, da je bil tak razplet mogoč brez večjih težav, je povezan s praktičnostjo slovenskega označevalca. V prvi polovici 19. stoletja je bila etnično-jezikovna ločenost Slovencev in njim sorodnih sosedov na jugu in vzhodu že povsem jasna (če pustimo ob strani nenatančno razmejitve v Istri). Slovenskega imena, drugače kot še tja do 18. stoletja, kot svojega ni več pripoznaval noben del hrvaškega prostora. Uveljavilo se je v nemščini (*slowenisch*) in znanosti, Slovenci so pred letom 1848 že bili jasno prepoznaven etnografski pojem. Tudi če so si pridevniško obliko imena ljudstva in jezika ter žensko obliko etnonima delili s Slovaki (ob sicer različnem naglašanju), z njimi niso imeli skupne meje, Slovaki pa so bili prav tako širše že prepoznavni kot Slovaki (*Slováci*, nem. *Slowaken*).⁴⁸ Nekdanje tujejezične skupne oznake *Windische*, *Venden*, *Sclavi* idr. za slovenski, slovaški, kajkavski in še kateri drug prostor, prebivalce in jezik so temu ustrezno izginjale iz splošne rabe in postajale arhaizmi oziroma historizmi. Označevalec slovenski je bil zdaj last enega samega naroda, jezika in prostora, s čimer je ugasnila potreba po razlikovalni rabi sicer močno zakoreninjenega kranjskega imena.

Iz današnje perspektive se zdi povsem razumljivo, da »nedominanten« politični prostor, kot je bila Kranjska, ki okoli sebe niti formalnopravno nikoli ni povezala (delov) drugih političnih prostorov, ni mogel dati imena celotnemu ljudstvu in njegovemu jeziku – drugače kot izhodiščna (srednjeveška) politična enota Hrvaška ali Češka (*Čechy*, *Böhmen*). Pri tem se kar samo vsiljuje vprašanje, ali je za uspeh takega procesa politično dovolj močno samo ime tistega prostora, s katerim je povezana vladarska krona, pa čeprav v fizični obliki izgubljena in pravno integrirana v drugo, kakršen je bil primer krone hrvaškega kraljestva.

In vendar bomo v Evropi tudi pri »nedominantnem«, »nepolitičnem« narodu našli primer, ko je ime ene politične enote dalo novo, zelo pozno ustvarjeno poimenovanje za ljudstvo in jezik. (Nastajajoča) ugrofinska etnija ob Baltiku, ki je prvo tiskano knjigo (Luthrov katekizem, 1535) dobila skoraj sočasno s Slovenci in katere pripadniki so se dolgo imenovali zgolj opisno, kot »ljudje podeželja« (*maarahvas*), se je od razsvetljenstva najprej v tiskanih delih in v 19. stoletju v vseh slojih prebivalstva začela po imenu istovetiti s pokrajino Estland, eno od dveh politično-upravnih enot carske Rusije (poleg Livonije), med kateri

44 Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 68–71, 91, 116–120 in 135–136.

45 Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache*, str. VI.

46 Kosi, Stergar, *Kdaj so nastali*, str. 466.

47 O rabi imena Slovenec gl. zlasti Müller, Raba imena.

48 Prim. Uličný, *Etnonymy Sklávoi*.

je bila razdeljena.⁴⁹ Ob več vzporednicah med Slovenci in Estonci je estonski model prenosa političnega pokrajinskega imena na moderni narod in jezik element, ki oba v marsičem podobna naroda povezuje le deloma, do ustavitve karniolizacije.

Naj si za konec dovolim še kratko osebno razmišljanje o posledicah (arbitrarne) izbire slovenskega imena namesto kranjskega – brez pogojnikov in špekulacij v slogu, kaj bi bilo, če bi bilo. Dejstvo je, da je z odpovedjo kranjskemu imenu kot narodnemu prišla do polne veljave predstava o kontinuiranem, brezkonkurenčnem slovenskem imenu, v slovenščini prvič dokumentiranem s Trubarjevimi »lubimi Slovenci« (1550).⁵⁰ Vsebine tega poimenovanja ni bilo treba nikomur posebej razlagati, tako kot današnji Hrvati ne postavljajo pod vprašaj sintagme »Zvonimir, kralj hrvatski« na skoraj pol tisočletja starejši Baščanski plošči. Po drugi strani pa je odpoved (političnemu) kranjstvu, ki ni razumljeno kot etnično oziroma narodno, ampak samo kot pokrajinsko, partikularno in celo moteče, Slovence potisnila v še večjo »zgodovinsko anonimnost« in »nedominantnost«. Podobno kot Slovaki so obdržali in na nacionalno raven povzdignili svoje splošno razširjeno ime, ki v zgodovini ni veskozi pripadalo samo njim in v politični zgodovini ni imelo prepoznavnega mesta.⁵¹ S slovenskim političnim imenom se namreč niso identificirali deželni knezi, vojske, plemstvo in drugi gradniki mistificirane politične zgodovine modernih narodov. »Narodni mit« bi bilo resda težko graditi na kranjstvu, še posebej ob odsotnosti »kranjske kron«, vendar ga ni bilo prav lahko vzpostaviti niti Hrvatom, ki so se nazadnje kot narod – nastal z etnično fuzijo – poistovetili z imenom enega od partikularnih delov svojega prostora. Iskanje dolgo zelo minorne prisotnosti hrvaškega etnonima in lingvonima v virih za prostor prvotne Slavonije (vzhodno od Sotle) s središčem v Zagrebu ali za današnji bosansko-hercegovski prostor je pogosto precej težje od iskanja oziroma najdevanja kranjskega etničnega in jezikovnega imena v slovenskem prostoru zunaj Kranjske.

Slovensko zgodovinopisje, publicistika, politika in širša javnost so svojo zgodovinsko državnost iskali v »izgubljenem Korotanu«, v Karantaniji, že od poznega srednjega veka za Slovence obrobni in večinoma ponemčeni pokrajini. Na drugi strani je nacionalna historiografija neizogibno zelo dolgo ostala v veliki meri kranjskocentrična, in če kje, se nekdanja dihotomija kranjsko – slovensko odraža prav na tem področju. Ugasnitev kranjskega imena in identitete pa je tudi posledica zavestnega odklanjanja kranjstva kot nečesa nepopolnega, preživelega in motečega za linearni razvoj Slovencev,⁵² kot nekaj podobno problematičnega kakor za Hrvate slovensko ime za znaten in pomemben del njihovega današnjega narodnega prostora, vključno s prestolnico.⁵³

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa »Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti« P6-0052, ki ga financira Agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIR

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SA-ZU, 2012 (Linguistica et philologica 28).
- Albèri, Eugenio: *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. Serie I., Volume I*. Firenze: Tipografia all'insegna di Clio, 1839.
- Budak, Neven: *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*. Zagreb: Barbat, Leykam international, 2007 (Hrvatska povijest u ranome novom vijeku. I. svezak).
- Črncić, Ivan: Prilozi k razpravi: Imena Slovincin i Ilir u našem gostinju u Rimu poslije 1453 godine. *Starine XVIII*, 1886, str. 1–164.
- Fuerst-Bjeliš, Borna: Territorialisation and de-territorialisation of the borderlands communities in the multicultural environment: Morlachia and Little Wallachia. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae* 12, 2014, št. I, str. 45–53.
- Golec, Boris: Karniolizacija – stranpot v slovenski etnogenezi? *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (ur. Vanja Ko-

⁴⁹ Prim. Raun, Nineteenth- and early twentieth-century.

⁵⁰ V ženski obliki, Slovenka, morda kot del lastnega imena, je etnična oznaka, izpričana že leta 1486 v pogodbi koprškega notarja, nanaša pa se na osebo iz Dekanov: *marina slouencha de villa canum* (Vilhar, O Marini Slovenki, str. 213–214).

⁵¹ Pri Slovencih je bila skromna politična enota z vsebovanim etničnim imenom le Slovenska marka, ki je v zgodnjem novem veku skoraj povsem poniknila v pozabo, četudi se je do leta 1918 ohranjala kot relikv v imenu Marka, sestavnem delu vladarskega naslova.

⁵² Golec, Nastanek in razvoj, str. 335.

⁵³ Glede na to, da slovensko ime danes ekskluzivno pripada sosednjemu narodu, je pri Hrvatih njegova zgodovinska navzočnost v njihovem prostoru za receptorje lastne zgodovine še toliko manj zaželena.

- čevár). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 147–197. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen z ozirom na identitete prebivalcev. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 327–348.
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem. Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2012 (Thesaurus memoriae; Opuscula 3). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612543839>
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2008.
- Höfler, Janez: Iz neke jezuitske anketne knjige. *Kronika* 21, 1973, št. 2, str. 105–109.
- Kalc, Aleksej: Prispevek za zgodovino slovenskega šolstva na Tržaškem: primer šole na Katinari od ustanovitve 1791 do prvih let 19. stoletja. *Acta Histriae* 12, 2004, št. 1, str. 73–106.
- Kaplanis, Tassos A.: *Antique Names and Self-Identification: Hellenes, Graikoi, and Romaioi from Late Byzantium to the Greek Nation-State. Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture* (ur. Dimitris Tziouas). Oxford: Oxford University Press, 2014, str. 81–97.
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1. del). *Zgodovinski časopis* 73, 2019, št. 1–2, str. 88–116.
- [Kopitar, Jernej]: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kaernten und Steyermark*. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn, 1808 (splet: <https://www.fran.si/slovnice-in-pravopisi/10/1809-kopitar>).
- Kos, Milko: *Urbarji Slovenskega Primorja. 2. del*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954 (Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3; Viri za zgodovino Slovencev 3).
- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Kosi, Jernej in Stergar, Rok: Kdaj so nastali »lubi Slovenci«?: o identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda. *Zgodovinski časopis* 70, 2016, št. 3–4, str. 458–488.
- Linhart, Anton: *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*. Zweiter Band. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn, 1791.
- Logar, Tine in Rigler, Jakob: *Karta slovenskih narečij*. Ljubljana: Univerzum, 1983.
- Müller, Jakob: Kranjstvo in slovenstvo Jurija Japlja. *Japljev zbornik* (ur. Marjeta Humar). Kamnik: Občina, 2011, str. 93–106.
- Müller, Jakob: Raba imena Slovenci v 16. stoletju. *Škrabčeva misel IV: zbornik s simpozija 2002. Države, pokrajine, narodi, ljudstva in njih kulture ter znanosti v Škrabčevih delih* (ur. Jože Toporišič). Nova Gorica: Franciškiški samostan Kostanjevica, 2003, str. 21–41.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Arhiv republike Slovenije, 2009 (Thesaurus memoriae. Dissertationes 7). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541309>
- Orel, Irena: Kranjski jezik v besedilih 16. in začetka 17. stoletja. *Reformacija na Slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)* (ur. Aleksander Bjelčevič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 401–415.
- Pavlin, Vojko: *Goriška – od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2017.
- Pelusi, Simonetta: *Lingue, nazioni e popoli slavi del Sud nel paratesto del libro veneziano del Settecento. Custodi della tradizione e avanguardie del nuovo sulle sponde dell'Adriatico. Libri e biblioteche, collezionismo, scambi culturali e scientifici, scritture di viaggio fra Quattrocento e Novecento*, Atti del congresso internazionale (ur. Luisa Avellini in Nicola D'Antuono). Pescara: CLUEB, 2006, str. 173–187.
- Petrić, Hrvoje: O Kranjcima i »Slovincima« ili Slavoncima (Slovincima) u Križevačkoj županiji te Varaždinskom generalatu od kraja 16. do početka 18. stoljeća. *Cris*, XI, 2009, str. 30–47.
- Pohlin, Marko: Kraynska grammatika – faksimile. Pohlin, Marko: *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae*. Znanstvenokritična izdaja (ur. Jože Stabej). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Raun, Toivo U.: Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. *Nations and Nationalism* 9, 2003, št. 1, str. 129–147.
- Rotar, Janez: Toponimika in etnika v Trubarjevih predgovorih in posvetilih. *Zgodovinski časopis* 41, 1987, št. 3, str. 465–472.
- Rotar, Janez: Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina. *Zgodovinski časopis* 42, 1988, št. 3, str. 315–361.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Uličný, Ferdinand: Etnonymy Sklávoi, Sclavi, Slovieni, Slováci, Slovania. *Historický časopis* 60, 2012, št. 2, str. 301–330.

- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilhar, Srečko: O Marini Slovenki iz vasi Dekanov pri Kopru. *Jadranski koledar 1969*. Trst: Založništvo tržaškega tiska [1969], str. 213–214.
- Vrhovnik, J.[anez = Ivan]: Nekaj o slovenskih pridigah v Slovenjgradcu. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XVII, 1922, str. 33–35.
- Žontar, Jože: Notranjeavstrijska centralna oblastva in uprava notranjeavstrijskih dežel do srede 18. stoletja. *Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko biografski vodnik. Handbücher und Karten etc., Manuali e carte etc.* (ur. Jože Žontar). Graz, Klagenfurt, Ljubljana, Gorizia, Trieste: Steiermärkisches Landesarchiv, Kärntner Landesarchiv, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Arhiv SR Slovenije, Archivio di Stato di Gorizia, Archivio di Stato di Trieste, 1988, str. 64–75.

SUMMARY

A Temporary Process of Carniolization

In the decades from the end of the eighteenth century onwards, as Europe witnessed the waking of collective national consciousness, the early awakers in the territory of modern Slovenia addressed the issue of uniform designation of the people and its language as one of the most pressing questions. The dichotomy of the widely used ethnonyms *Slovenci* and *Kranjci* ('Slovenes' and 'Carniolans') and linguonyms *slovenski* and *kranjski* ('Slovene' and 'Carniolan') posed an obstacle to the development of a modern nation—a problem that indeed was not unique to the Slovenes.

Until recently, the relationship between the terms 'Carniolan' and 'Slovene' was of greater interest to experts in Slovene studies than Slovene historians, who, for the most part, merely mentioned in passing that the terms 'Carniola' and 'Carniolan' also appeared beyond the borders of the central Slovene province of Carniola (Germ. *Krain*), without critically analysing the observations. Little consideration was given to the question concerning the genesis, prevalence, and content of the linguonym and ethnonym 'Carniolan' in the centuries before the first systematic efforts were made to establish a uniform name for the language and people.

The occurrence or, rather, process, which I have named *karniolizacija* ('Carniolanization'), can be and must be studied at different levels—that is, from the designations of the literary language in printed works, through the classification of languages and peoples by contemporary authors (linguists, topographers, historians, and local historians), to the (self)identifications of individuals, as well as the des-

ignations of inhabitants and individual vernaculars under different circumstances in the so-called neutral sources.

The term 'Carniolan' rested heavily on the fact that the Duchy of Carniola was the only historical province with an almost exclusively Slovene ethnolinguistic composition. Once the ethnonym and linguonym developed from the name of the province, the designation 'Carniolan' no longer served merely as a geographical or political indication, and the process of Carniolization also reached other territories. Nonetheless, its spread to the neighbouring provinces was not a result of systematic efforts, but a relatively spontaneous process. The shift from using the term 'Slovene' to 'Carniolan' must have occurred at the turn of the Early Modern Period. Nonetheless, the widespread use of the term 'Carniolan' in reference to the Slovene language, as may be observed especially in Carniola in the second half of the eighteenth century and the first half of the nineteenth century, and the related geographically determined dichotomy between the linguonyms 'Carniolan' and 'Slovene' and the ethnonyms 'Carniolan' and 'Slovene' were not constant throughout the Early Modern Period. Quite to the contrary, they consolidated considerably between the sixteenth and the eighteenth century.

As "neutral"—non-linguistic and non-literary—sources reveal, in the eighteenth century the linguonym and ethnonym 'Carniolan' distinctly prevailed in Carniola, where the designation 'Slovene' all but disappeared from such sources. Outside the province of Carniola, they were documented especially in the western part of Slovene territory—the County of Gorizia and the territory of Trieste, and they sporadically appeared in the south and west of ethnically Slovene part of Styria, the ethnonym always first, followed by the linguonym.

The term 'Carniolan' may have completely replaced the designation 'Slovene' for its clearly discerning nature, associated exclusively with the territory of modern Slovenia (thus excluding the Croatian Kajkavian area and its former use to designate the wider Slav, particularly Southern Slavic area). In this case, the Slovene terms *slovenski* and *Slovenec* may have assumed the content function of the adopted, originally Czech signifiers, the linguonym *slovan-ski* ('Slavic') and the ethnonym *Slovan* ('Slav'), which became established in the first half of the nineteenth century.

However, unlike its Croatian counterpart, the designation 'Carniolan' was politically not cohesive enough to finally become universally adopted as an ethnic or national designation. Carniola was perhaps politically too weak as well as lacking in historical arguments and mechanisms to bring the "Austrian Slovenes" together around a single provincial core and to assume a name affiliated to a single province as their ethnonym and universally accepted linguonym. Moreover, in the first half of the nineteenth century, the Carniolans must have taken a step or two back and returned to the ethnonym and linguonym 'Slovene' as the only widespread and recognizable designation across the entire Slovene territory, and thus also the only

acceptable name for the modern nation. In the nineteenth century, the term 'Carniolan' had to give way to the designation 'Slovene', under which the first Slovene national programme was presented in 1848, and the following year the language, named Slovene, became a constitutional category in the Austrian Empire.

The disappearance of the ethnonym and linguonym 'Carniolan' as the national designation led to the generally accepted notion that the ethnonym and linguonym 'Slovene' have throughout history continuously held ab-

solute primacy. On the other hand, the disappearance of (political) Carniolanness—understood not as an ethnic or national concept but merely as provincial, partial, and even an inconvenient feature—pushed the Slovenes even deeper into "historical anonymity". Like the Slovaks, they retained and raised to the national level their widespread name, which, over centuries, did not belong only to them and which, unlike the designation 'Carniolan', did not have a distinct place in political history.

ANDREJ HOZJAN*

Ukrepi notranjeavstrijskih in štajerskih oblasti ob hrvaško-slovenskem kmečkem uporu leta 1573

IZVLEČEK

Članek predstavlja nekaj manj znanih in še neznanih dejstev o času pred pričetkom hrvaško-slovenskega kmečkega upora leta 1573 ter njegove manj odmevne posledice v mesecih do konca tistega leta. Nadvojvoda Karel Habsburški je ob informacijah o možni kužni epidemiji v štajerskem Gradcu pred koncem leta 1572 prišel na Ptuj. Ob prvi novici o pričetku upora se je prek Maribora takoj vrnil na svoj vladarski dvor. V prispevku so predstavljeni ukrepi vladarjevega urada v Celju, samega vladarja in deželnih oblasti ter dopisovanje med Celjem, Gradcem, Ljubljano in Zagrebom, posredno pa tudi s cesarskim dvorom na Dunaju. Ukrepi so bistveno vplivali na potek in presenetljivo hiter konec upora.

KLJUČNE BESEDE

16. stoletje, hrvaško-slovenski kmečki upor 1573, nadvojvoda Karel II., Notranja Avstrija, dežela Štajerska, obveščanje, poštne zveze

ABSTRACT

MEASURES PASSED BY INNER AUSTRIAN AND STYRIAN AUTHORITIES IN RESPONSE TO THE CROATIAN-SLOVENIAN REVOLT OF 1573

The article presents a few lesser-known and hitherto unknown facts about the time prior to the outbreak of the Croatian-Slovenian peasant revolt of 1573 and its largely overlooked aftermath that marked the final months of that same year. Receiving warnings about a possible outbreak of a plague epidemic in the Styrian city of Graz, Charles II, Archduke of Austria, arrived in Ptuj before the end of 1572. However, once the news reached him about a revolt brewing, he immediately set back to his court, making his journey through Maribor. The article presents the measures that were passed by the sovereign's office in Celje, the sovereign himself, and the provincial authorities, as well as discusses the correspondence between Celje, Graz, Ljubljana, Zagreb, and indirectly also the imperial court in Vienna. The measures had a significant influence on the course of the revolt and its surprisingly rapid end.

KEY WORDS

sixteenth century, Croatian-Slovenian peasant revolt of 1573, Charles II, Archduke of Austria, Inner Austria, province of Styria, communications, postal connections

* izr. prof. dr., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Maribor, andrej.hozjan@um.si,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3282-9356>.

UVODNA RAZMIŠLJANJA

Uvodna razmišljanja izhajajo iz več premis. Prva premisa: Kmečki upor leta 1573 se je skorajda istočasno razplamtel na obeh straneh takratne razmejitve Svetega rimskega cesarstva in državnega ozemlja svetoš Stefanske krone, točneje, kraljevin Slavonije in Hrvaške. Svojevrsna simbolika! Zgodil se je namreč v stoletju, ko je rodbina avstrijskih Habsburžanov svojim vladarskim položajem – vladanju nad avstrijskimi dednimi deželami, nemškokraljevski in nato cesarski kroni – dodala še nekaj takratnih volilnih kraljevskih kron, tudi svetovavclavsko in svetoš Stefansko. Slednja jim je omogočila pridobitev vanjo vključenih Kraljevine Madžarske in treh hrvaških kraljevin, od katerih je Dalmacija po osmanski osvojitvi Klisa leta 1537 sicer ozemeljsko obstajala le še na papirju. Vsaj za kratek čas je zavladala večjemu delu srednje Evrope – sicer brez ozemlja kneževine Erdelj (Sedmograške) in po osmanski osvojitvi leta 1541 še brez osrednje Madžarske. Zato je lahko cesar in večkratni kralj Maksimilijan II. Habsburški od začetka upora družno z vladarskim sorodnikom nadvojvodo Karlom in svojim namestnikom, hrvaško-slavonskim banom (zagrebški škof Jurij Drašković), hkrati ukrepal proti upornikom na celotnem območju dogajanja. Dosedanje raziskave ravnanja in odzivanja vladajočih glav so se pretežno usmerjale v Draškovića, manj pa v cesarjevo ukrepanje z Dunaja in ukrepanje nadvojvode Karla iz Gradca.

Dosedanja spoznanja so ustrezno opredelila naraščanje vladarjevega neposrednega vpliva na življenjski položaj nepriviligiranih slojev prebivalstva v slovenskih deželah od pričetkov njegovega vzpostavljanja učinkovitejše protiosmanske obrambe. V ta namen je deželni knez Ferdinand I. v dogovoru z deželnimi oblastmi v desetletjih svoje vladavine temeljito reorganiziral davčni, upravni, obrambni in pravosodni sistem. Vse se je usmerilo v pridobivanje še bistveno večjega obsega denarnih sredstev kot za časa njegovega predhodnika Maksimilijana I. S tem je omenjeni vpliv nujno postal eden najpomembnejših razlogov za nezadovoljstvo in uporniško razpoloženje kmečkega življa na Slovenskem. Čeprav so bili kmetje po strašnem poduku plemstva v povračilnih dejanjih po koncu upora leta 1515 prestrašeni in so ob večkratnih porazih vladarjevega vojaštva proti Osmanom ter ob njihovih vpadih v naslednjih desetletjih občasno vnovič doživljali ogrožanje življenja in premoženja, je kmečko nezadovoljstvo od srede stoletja znova naraščalo.¹

¹ Te kompleksne razmere sintetično predstavljajo temeljna dela slovenskega zgodovinskega pisarja o kmečkih uporih.

Novi (od leta 1564) notranjeavstrijski deželni knez Karel je zavoljo dodatnih nalog, ki mu jih je v smislu obrambe naložila družinska politika avstrijske habsburške dinastije, od svojega nastopa še okrepil politiko obremenjevanja nižjih slojev. Zgodovinarji so manj pozornosti posvečali Karlovemu neposrednemu ravnanju v mesecih pred in med uporom ter po njem, čeprav je bil vsaj v prvih dneh upora na Ptuj, le nekaj deset kilometrov od njegovega epicentra. Nato je še mesece po zaključku upora z ukazi usmerjal dejavnosti za umiritev posledic in razmer ter za razjasnjevanje okoliščin upiranja. Tudi njegovo siceršnje vladanje, za tisti čas izjemna mobilnost, pogosta odsotnost z graškega dvora, številni stiki in odzivi nanje ter zasebno in družinsko življenje v obeh omenjenih letih so nedvomno vplivali na njegove odločitve in zato na ukrepe graških dvornih organov.

Druga premisa: Podobno kot vloga nadvojvode Karla je doslej ostala manj raziskana vloga štajerskih deželnih oblasti v uporniškem dogajanju. Hrvaško zgodovinopisje tem oblastnikom ni posvečalo posebnih objav, kar je delno razumljivo. Karlovi funkciji občasnega kraljevega namestnika na Madžarskem ter v kraljevinah Slavoniji in Hrvaški niso pripisovali pomena. Ustvarili so vtis, kot da ne knez – vsaj do jeseni 1577 – ne štajerski deželni glavar ne deželni zbor ali njegova izvršilna organa (deželni odbor in urad poverjenikov) takrat niso imeli upravnih, še manj oblastnih ingerenc prek lastne deželne oziroma državne meje – razen v domeni vojnokrajške uprave.² To ne pomeni, da si hrvaški raziskovalci niso zastavljali konkretnih vprašanj o pomenu ravnanja in sploh o odnosu takratnih vodilnih oseb na vladarskih položajih ali iz vrst notranjeavstrijske plemiške elite do upora. Časovno še pred vsemi slovenskimi avtorji je takratno vlogo deželnega kneza in štajerskih deželanov ter hitro izmenjavo korespondence med Dunajem in Hrvati ustrezno ovrednotil Ferdo Čulinović.³ Očiten primer sprožanja tovrstnih vprašanj je bilo tudi

Prim.: Grafenauer, *Boj za staro pravdo*; Grafenauer, *Kmečki upori*; Grafenauer, *Razvoj programa slovenskih*; Grafenauer, *Stara in nova vprašanja*; *Kmečki pusti na Slovenskem*.

² To je razvidno že iz najnovejše bibliografije predvsem hrvaških objav o uporih (prim. Brgles, *Bibliografija – priloga*). Tudi najnovejše obširnejše razprave M. Streche in B. Brglesa ter različne objave B. Čička se ne ukvarjajo posebej z vlogo oblastnikov na drugi, cesarski strani takratne državne meje. Prim.: Strecha, *Anno domini 1573*; Brgles, *Tko se buni pod*; Čičko, *Franjo Tahy* in druge tu navedene razprave.

³ Čulinović, *Seljačke bune*, str. 62 in naprej. Na kratko je ustrezno povzel vse odločilne ukrepe obojih.

pisanje Nade Klaić: »Nihče se nadalje ne sprašuje, kakšno *dejansko vlogo* je imela '*cesarjeva svetlost*' v 16. st. nasploh in še posebej v času upora in ali je bilo možno, da se je vojak na gospodstvu [z dopisom/prošnjo, op. A. H.] obrnil nanj kot na človeka, ki mu je dejansko lahko pomagal. Zelo značilno je, da se v doslej že kar obsežni literaturi ni niti poskušalo osvetliti delovanje vodilnih osebnosti v okvirju upora, ne glede ali so bili podložniki ali velikaši, tudi se ni hotelo osvetliti njihovega odnosa do 'domovine' ali do vladarja.«⁴ Praviloma so se osredinjali na razmere doma in na tamkajšnje pristojne osebe.

To bi sicer pričakovali od avstrijskih, točneje, avstrijskoštajerskih in slovenskih raziskovalcev. Ob prebiranju časovno že zelo odmaknjenih in najnovejših objav naših severnih sosedov, zgodovinarjev iz 19., 20. in 21. stoletja, ki so brez izjeme ostale na ravni krajših objav virov in priložnostnih kratkih sintetičnih razprav, se ni mogoče znebiti vtisa, da njihove raziskave upora, čeprav nedvomno najpomembnejšega posamičnega zaključenega dogajanja na tleh celotne dežele v drugi polovici 16. stoletja, niso segle do ravni resnejše analize takratnega ravnanja deželnega kneza in štajerskih deželnih oblasti. Tako je zatrdil vsaj že W. Schulze: »Če si v nadaljevanju najprej predočimo obravnave "slovenskega" kmečkega upora v avstrijskem zgodovinopisju, se hitro ugotovi, da to po krajših objavah virov Josepha pl. Zahna in Antona Mella ni več prispevalo skorajda nobenih

novih dejstev o tem dogodku. Zato ne čudi, da tozadevne nadaljnje obravnave Kronesa, Pircheggerja, Pferschyja in Tremla v obdelavi tega upora pravzaprav niso zmogle nadgraditi ugotovitev starejših raziskav.«⁶ Ali je za to kriva razdelitev nekdanj enotne dežele po letu 1918 med dve novi državi in torej izguba slabe tretjine deželnega ozemlja, na katerem je do upora prišlo, je tu odveč razpravljati.

V oči bode dejstvo, da je doslej najobširnejšo nemškojezično analitično razpravo o tem uporu, ki enakopravno vključuje vse – tudi slovenske in hrvaške objave –, objavil ne avstrijski, temveč nemški specialist za zgodnjenovoveško dobo Winfried Schulze. Njegovi zapisi o uporu v več objavah so na Slovenskem znani od konca prejšnjega stoletja.⁷ Ob tem je očitno, da so tudi slovenskojezične objave, raziskave kmečkega upornišva pri nas, v desetletjih po osamosvojitvi v primerjavi z dobo do leta 1991 količinsko bistveno upadle, niso pa zamrle. Časovno najmlajša slovenska objava o uporu leta 1573 – če sem ne sodijo razni strokovni članki z namenom poučevanja o dogajanju in priložnostni jubilejni zapisi – je znan zapis v novejši monografiji o preteklosti agrarnega prebivalstva na Slovenskem iz leta 2007.⁸ Zato se bo pričujoča razprava večji del usmerila v večsmerno ukrepanje deželnih oblasti.

Tretja premisa: Prehajanje posameznikov čez mejo s ciljem bodisi zasebnih ali rodbinskih povezav takratnih družbenih elit – plemstva in še pogostejše meščanov – ali v ekonomsko pogojenih

4 Klaić, Neki novi pogledi, str. 220: »Nitko se, zatim, ne pita kakvu stvarnu ulogu ima '*cesarova svetlost*' u XVI. st. uopće i u doba bune posebno i da li je moguće da se vojnik na vlastelinstvu obraća na njega kao na čovjeka koji mu stvarno može pomoći! Vrlo je karakteristično da se u sada već opsežnoj literaturi niti ne pokušava osvijetliti glavne ličnosti koje pokreću bunu, bilo da su podložnici ili velikaši i ne nastoji se osvijetliti njihov odnos, prema 'domovini' ili vladaru.«

5 Za ta prevod oznake upora se je avtor pričujoče razprave in hkrati prevajalec vseh neslovenskih odlomkov iz literature odločil izključno na temelju Schulzejeve v tekstu največkrat zaznane in uporabljene oznake upora. Schulze jo je zapisal že v samem naslovu. Oznaka izhaja iz izraza *Windischlanndt*, ki je v tistem času, v drugi polovici 16. stoletja pri tu živelih nemško govorečih in pišočih ljudeh prevladoval v vsakdanji govorici. Schulze se je z njeno uporabo še v času nastanka njegovega teksta očitno priklonil tisti hkratni prostorski in jezikovni oznaki, ki so jo že dobro stoletje poprej uporabili F. Krones, J. von Zahn in A. Mell, in je nato v nemških objavah v 20. stoletju oziroma do objave te njegove razprave (1974) izgnila (prim. naslove objav omenjenih v avtorjevem spisku literature). Hkrati je Franjo Rački že istočasno z navedenimi avtorji uporabil izraz »hrvatsko-slovenska seljačka buna« in z njim definiral njegovo nadaljnjo splošno uporabo. Zavaljo že večkrat razloženega dejanskega pomena oznake se avtor odpoveduje nadaljnji razlagi, saj meni, da je na tem mestu odvečna.

6 Schulze, Der Windische Bauernaufstand, str. 21: »Verfolgen wir zunächst die Behandlung des Windischen Bauernaufstands in der österreichischen Forschung weiter, so läßt sich schnell feststellen, daß nach weiteren kleineren Quellenveröffentlichungen Joseph von Zahns und Anton Mells zunächst kaum neue Tatsachen zu diesem Ereignis eruiert worden sind. So verwundert es nicht, wenn die entsprechenden Darstellungen von Krones, Pirchegger, Pferschy und Tremel in der Behandlung dieses Aufstands kaum über die ältere Forschung hinausgehen konnten.« Navezujoč se na to trditev se je o takrat novjših nemškojezičnih raziskavah upora zelo podobno izrazil nekaj strani naprej (gl. str. 25). Prim. Pferschy, Die Bauernaufstände, in tamkaj navedeno izbrano literaturo, pa tudi materiale v razdelku Der Aufstand gegen Franz Táhy 1573, *Der steirische Bauer*, str. 126–128 in 141–144. Najnovejša avstrijskoštajerska razprava o uporu je: Brunner, Ein Bericht.

7 Prim. *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, geslo Hrvaško-slovenski kmečki upor 1573, str. 162, in v njem navedbo Schulzejevih besed, za katere je v spisku tamkajšnje literature za dobo od začetka 16. do srede 18. stoletja na str. 487 navedena danes že znamenita avtorjeva monografija *Landesdefension und Staatsbildung* (Wien, Graz, Köln, 1973). Ponovno jih je torej zapisal že leto po njenem izidu. Prim. Schulze, Der Windische Bauernaufstand, str. 31.

8 Prim. Maček, *Na zemlji domači*, razdelek Hrvaško-slovenski upor v letih 1572/1573, str. 200–205.

okolicičinah meščanskih poslovnih v smislu začasnega bivanja ali stalne naselitve onkraj meje je v zadnjih generacijah pred uporabo postajalo nekaj povsem vsakdanjega. Nadvojvoda Karel je v času vladanja dokazano le enkrat samkrat – leta 1566 – prekoračil južno državno mejo. Redno so jo prestopali štajerski deželani, vojnokrajiški poveljujoči in najvišji uradniki dežele Štajerske v smeri Varaždina, sedeža štabnega poveljstva vojne krajine na tleh Kraljevine Slavonije, in Zagreba, njene neformalne prestolnice. Začetna desetletja razvoja vojnokrajiške obrambe, ki jo je dežela denarno vzdrževala že dolgo pred uporabo, so izjemno pospešila prostorsko mobilnost ljudi na celotnem štajersko-slavonskem obmejnem območju. Obe omenjeni slavonski mesti sta pri tem imeli učinek močnega magneta, česar za južnokranjsko-hrvaško obmejno območje brez večjih urbanih krajev vsaj do izgradnje Karlovca ni mogoče trditi.

Za ljudi iz brezimne množice osebno podložnih slojev pa je bil začasen, neproblematičen prehod državne meje še v zgodnjem 16. stoletju, na primer zaradi drobne obmejne trgovine z viški lastnih pridelkov, največkrat le pobožna želja. To se je začelo spreminjati po zasnovanju prvih vojnokrajiških trdnjav na črti med Varaždinom in širšo zahodno okolico Virovitice, ki so jo leta 1552 osvojili Osmani. Zemljiški gospodje, predvsem z gospodstev na slovenskem Štajerskem, so podložnike v obliki zaukazanega prisilnega dela (vozne tlake) odtlej redno pošiljali v najbližje krajiške trdnjave, kamor so vozili zbrane pridelke za oskrbo vojaštva. Hkrati so jih na ukaz vladarja ali deželne oblasti pričeli zbirati v delovne oddelke in jih pošiljati v trdnjave na nujna prisilna utrjevalna, gradbena in druga težaška dela. Istočasno so njihovi zemljiški gospodje zaradi osmanske nevarnosti uzakonili lastno obvezo udeležbe na deželnih naborih vojaštva, kar je pomenilo, da so na poziv morali na naborno mesto poslati določeno število oboroženih mož, in sicer glede na to, za koliko njihovih podložnikov je bil nabor razpisan: po en mož je moral priti na vsakih 30, 20, 10 ali celo 5 podložnikov. Že vsaj leta 1540 so posameznike z orožjem ali s konji pošiljali na sklicane nabore vojaštva bodisi za deželno obrambo bodisi za vojnokrajiške trdnjavske oddelke v Slavoniji.⁹

9 StLA, Landschaftliches Archiv (Laa.) Antiquum, Gruppe (Gr.) XIV – Militaria, Musterregister, K(arton) 1: 1540–1552 in sledeči, skupno 29 kartonov. V okviru impozantne serije virov *Militaria* je od okrog leta 2000 urejena tudi ta podserija z 29 kartoni gradiva izključno o naborih dežele Štajerske iz dobe 1540–1626 z izjemnimi viri za slovenskoštajerski prostor. Toifl, *Govorica orožja*, str. 48–51 in 54–55, ter tam citirani viri.

Če so šli v slednje, so prišli v njim neznano deželo – vendar so govorico tamkajšnjih ljudi lahko razumeli. Ko so se vrnili domov, so bili bogatejši za marsikatero življenjsko izkušnjo, na primer za osnovno ravnanje z orožjem. Tega so se njihovi gospodarji kmalu zavedli.

V času pred in med uporabo ter po njem so državno mejo največkrat, pravzaprav vsakodnevno, prestopali jezdec deželne vojnokrajiške poštne zveze, zaposleni na poštah v Ptuj, pa tudi čez mejo, najverjetneje v hrvaškem Svetem Križu Začretje – v smeri Zagreba – ter v Varaždinu. Prav celovito predstavljeno delovanje poštne zveze bo lahko odgovorilo na vprašanje o pomenu bliskovito vzpostavljene dodatne poštne zveze Maribor–Celje, ki je nato v kombinaciji s takrat že desetletja obstoječo vojnokrajiško pošto zvezo Gradec–Zagreb in Varaždin odigrala izjemno pomembno vlogo v dopisovanju med takratnimi sedeži nosilcev oblasti – Dunajem, Gradcem, Ljubljano in Zagrebom. Z upoštevanjem te vloge bo dopolnjeno naše vedenje o razlogih za skorajda neverjetno hitre ukrepe najvišjih nosilcev oblasti na obmejnem ozemlju in na obeh straneh državne meje. To je v dosedanjih objavah ugotavljalo več avtorjev, kot zadnji med slovensko pišočimi Jože Koropec: »Še hitrejši so bili nasprotniki, ki so presenetljivo naglo zbrali vojsko in razbili vstajniške skupine ...«.¹⁰

Le dober mesec po zaključku upora je kot ena njegovih neposrednih posledic na Slovenskem nastala nova kvaliteta rednega dopisovanja med oblastnimi sedeži, deželnoknežja poštna zveza Maribor–Celje–Ljubljana, ki se je med Gradcem in Mariborom naslonila na vojnokrajiško pošto zvezo.

Z mislijo na množino objavljenih virov, monografij, razprav in drugih objav na temo upora se pred raziskovalca, ki hoče k doslej znanemu prispevati nova dognanja in z njimi preveriti že uveljavljene koncepte razmišljanja o takratnem dogajanju, postavlja jasen pogoj: najti ali v raziskavo pritegniti nove, se pravi še neuporabljene vire za osvetlitev razmer in za nove poudarke njihovih doslej slabo ovrednotenih elementov.

NADVOJVODA KAREL IN ŠTAJERSKE DEŽELNE OBLASTI V LETU 1572 IN DO PRIČETKA UPORA

Večina raziskovalcev upora, ki so leta 1973 z velikim pompom, objavami in svečanostmi proslavili njegovo 400-letnico, nadvojvodovega ravnanja ni postavljala v ospredje. Razlogi za to so

10 Koropec, *Mi smo tu*, str. 45.

bili, gledano z današnjimi očmi, razumljivi, od ideološke podlage raziskav s takrat (pre)očitnim poudarjanjem »razrednega boja« podložnega kmečkega življa zoper zemljiške gospode naprej. Izpostavljanja pomena in vloge notranjeavstrijskega vladarja v uporabi kot dejansko odločujočega in navsezadnje enega odločilnih dejavnikov njegovega dušenja na slovenskem Štajerskem in Kranjskem v ta kontekst niso mogli umestiti. Jasno, umanjala je res celovito zastavljena analiza razmer in ukrepanja.

O Karlu II. Notranjeavstrijskem (Dunaj, 3. junij 1540 – Gradec, 10. julij 1590) je na voljo več kratkih biografskih zapisov. Verodostojnejše so objavljali od leta 1882 naprej,¹¹ medtem ko danes na spletu najdemo več različnih besedil, katerih kvaliteta niha.¹² Tudi slovensko zgodovinsko nadvojvodi s posebnimi objavami ni bilo prav naklonjeno, razlogi so najverjetneje večplastni. Njegova vloga je prišla najkonkretnije do izraza v obdobju pred uporabo z že omenjenim poudarjanjem njegovih davčnih in raznovrstnih drugih denarnih ukrepov. Ti so dodatno bremenili nižje sloje in so še posebej po letu 1570, ko so stroškovne postavke za krajiško vojaštvo v deželnih letnih proračunih vrtoglavo naraščale in se je zavrlo tega »davčni pritisk na podložnike zlasti zaostil«,¹³ pomenili vladarjevo vsakoletno uklanjanje pritiskom na zasedanjih deželnih zborov Štajerske in Kranjske.

Karlovo ravnanje v času upora ni zbudilo opaznejšega raziskovalnega zanimanja ali pa so ga pri analiziranju razmer nesorazmerno prešlabo upoštevali. Še v poznih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je najpomembnejši slovenski raziskovalec upora Bogo Grafenauer zapisal: »... z druge strani je plemstvo, poučeno z grenkimi izkušnjami številnih kmečkih uporov v 16. st., delalo tokrat hitro, trdno in odločno, uživalo pa je pri tem tudi popolno podporo tako cesarja Maksimilijana kakor tudi nadvojvode Karla.«¹⁴ Ta trditev bi imela drugačen pomen, če bi stavek obrnili v njegovo nasprotje: Oba habsburška vladarja, poučena z ..., sta tokrat z roko v roki delala hitro,

trdno in odločno, pri tem pa sta uživala popolno podporo tako notranjeavstrijskega kot hrvaško-slavonskega plemstva. V nadaljevanju razprave bo mogoče razbrati, kako občutljivo pomenska bi pravzaprav bila takole obrnjena misel posebej glede Karlovega položaja in njegovega razmerja do uporniškega dogajanja. Njegove osrednje vloge v uporabi se je Schulze ustrezno zavedel in jo kot tako afirmativno definiral.¹⁵

Vladarjevo nemirno leto 1572 do odhoda na Ptuj in samo bivanje na Ptuj sta dokumentirana v različnih virih. V njih kot njegova, glede na svojo izvršilno funkcijo najpomembnejša organa nastopata tudi notranjeavstrijska vlada in komora. Cela vrsta objav se je podrobno posvečala dogajanju na Štajerskem v prvi polovici leta. Znano je, da se je moral knez februarja spopasti z zahtevo štajerskega deželnega zbora po verski svobodi za vse deželane razen za deželnoknežja mesta in trge. Že na tem zimskem zasedanju zbora v Gradcu je potekala prava »vojna z besedami«¹⁶ kot izrazna podoba medsebojnega zavračanja in idejnega neujemanja med obema ravnema oblasti – deželo in deželnim knezom. Šest let pozneje se je to še izraziteje ponovilo na skupnem zasedanju deželnih zborov Koroške, Kranjske in Štajerske v Brucku na Muri. Njuni primarni interesi so bili le navidezno skupni. Uspešna protiosmanska obramba je morala zagotavljati ne le eksistenco, temveč tudi mirno, lagodno življenje obojim, pa tudi nižjim, nepriviligiranim slojem prebivalstva, ki so z vsakodnevnim naprežanjem vse to omogočali. Kaj pa vprašanje vere? Graško zasedanje je izrazito izpostavilo žgoč medsebojno povezan problemski dvojec protiosmanska obramba – verska svoboda.¹⁷

Hkrati je imela štajerska plemiška elita ob vseh drugih doslej že večkrat predstavljenih in znanih dejstvih za prav poseben odnos z vladarjem še en, doslej povsem spregledan argument: hiter upad knezove avtoritete med plemstvom od jeseni 1566 naprej. Starejše generacije raziskoval-

¹¹ Prim. Stieve, *Karl II. (Erzherzog von Österreich)* ([https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Karl_II._\(Erzherzog_von_%C3%96sterreich\)](https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Karl_II._(Erzherzog_von_%C3%96sterreich)))

¹² Prisotna je predvsem nedorečenost njegovega konkretnega vladarskega naziva, saj ga v več zapisih naslavljajo z »Nadvojvoda Notranje Avstrije« (prevod izraza *Erzherzog von Innerösterreich*), kar je neustrezno in zavajajoče. Imenovana državna tvorba nikdar ni dosegla državno-pravne ravni nadvojvodine Avstrije, za katero so vsi avstrijsko-habsburški moški potomci že ob rojstvu dobivali naziv nadvojvode.

¹³ *Zgodovina Slovencev*, str. 278.

¹⁴ *Zgodovina Slovencev*, str. 285.

¹⁵ Prim. Schulze, *Der Windische Bauernaufstand*, str. 28. Še določeneje je avtor definiral Karlovo ukrepanje v zaključnem, VI. poglavju razprave, prim. prav tam, str. 48–61.

¹⁶ Prim. Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 26.

¹⁷ O tem prav tam na več mestih, najkonkretnije na str. 170. Količina objavljene literature v več jezikih o razmerah v vzhodnoalpskih habsburških dednih deželah in posebej v Notranji Avstriji po letu 1564 glede na ta problemski dvojec je prav impozantna. Na tem mestu je treba opozoriti na najnovejšo obsežno, vsevključujočo študijo Nataše Matjašec o položaju v prej omenjenih državah pod habsburškim žezlom v drugi polovici 16. stoletja. Ustrezno pozornost nameni tudi nadvojvodi Karlu. Gl. Matjašec, *Država ili ne*, posebej podpogl. 3.3 Ovlasti nadvojvode, str. 181–198.

cev ga niso ne zaznale ne upoštevale – morda ga je zaslutil le avstrijskoštajerski pisec F. O. Roth –, saj je bil vseskozi prikrit, v virih neizrazit, skratka neopazen. Le v vojnokrajiški korespondenci nekaj štajerskih deželanov, krajiških poveljnikov lahko v času pred letom 1572 iz med vrsticami zapisanega zaslutimo, kaj imajo v mislih. Zato ga nista prepoznala niti Winfried Schulze niti Nataša Matjašec.

Prvi je, čeprav vojaškozgodovinski ekspert za zgodnjenovoveško dobo in posebej za 16. stoletje, celo zapisal tole napačno trditev: »Za nadvojvodo je bila ta vstaja prva večja tovrstna preizkušnja v času njegove vladavine.«¹⁸ S tem je imel v mislih njegovo konkretno vojaško ukrepanje. Ob tem je pozabil na Karlovo prizadevanje za vojaško pomoč od Osmanov obleganemu trdnjavskemu mestecu Szigetvár konec kriznega poletja 1566. Deželni knez Notranje Avstrije je ob vedno več informacijah o težkih razmerah na skrajnem jugu takratnega madžarskega kraljestva v znamenitem, spopadov polnem letu ukrepal tudi na lastno pest. Ukrepanje ni šlo mimo volje dunajskega cesarskega dvora. Nasprotno, vladar Maksimilijan II. je kot nosilec svetovaclavske in svetoštetfanske krone (slednje od septembra 1563) svojega najmlajšega brata večkrat imenoval za občasnega kraljevega namestnika na Češkem, Madžarskem (tako v letih 1564, 1566–67, 1570–71 in 1575) in posebej v hrvaških kraljevinah. Združeni hrvaško-slavonski sabor je leta 1571 na kraljev predlog Karla uradno potrdil kot začasnega namestnika v obeh kraljevinah.¹⁹ Zato je treba na njegovo vlogo pri dušenju upora gledati tudi v smislu njegovih vsakokratnih pooblastil, dobljenih od kralja, se pravi v smislu izvajanja konkretne položajne funkcije.

Zavedajoč se moči armade ostarelega sultana Sulejmana Zakonodajalca, tokrat usmerjenega proti več krščanskim utrdbam na Madžarskem, je Karel v svojih deželah čez poletje na lastno pest zbiral večjo vojaško formacijo. Z njo je skušal tako ubraniti Szigetvár (Sziget) kot doseči strateško zanj še važnejši cilj, obrambo njegove države pred hujšim vpadom in uničenjem. Uspelo mu je sestaviti korpus iz mož deželnega nabora in nekaj najemnikov, katerih skupno število bi lahko ocenili na več tisoč, morda celo na okrog 3000–4000. Vojska, v njej tudi več štajerskih in drugih notranjeavstrijskih plemičev, je pod knezovim vodstvom z neverjetno zamudo šele konec avgusta ali v začetku septembra krenila iz Grad-

ca po kopnem in s čolni po Muri do višine nekje tik pred Radgono, kjer je 4. septembra taborila. V nadaljnjih dneh in po več taborjenjih ob rečnih bregovih v Pomurju je obotavlja se dospela do višine Murskega Središča ter se tam ustavila. Odprava – enako kot celotna številna cesarska vojska, zbrana ob vesteh o Sulejmanovem prihodu, ki je zaman in zdolgočasena taborila pred Győrom z edino nalogo ubraniti Dunaj – v vojaškem smislu ni dosegla ničesar. Na to je neposredno vplival razvoj dogodkov v poznem poletju. Ti bi se najverjetneje zasukali popolnoma drugače, če obramba Szigeta ne bi toliko časa (nepričakovano!) vzdržala in Osmanom prizadejala toliko izgub in če sultan ne bi nenadno umrl. Tako se je osmanska armada po zavzetju utrdbe odpravila domov in knezovi vojski prihranila bojevanje za obrambo notranjeavstrijskih vzhodnih meja. Tega si sicer nihče med njimi ni želel. Prenekateri udeleženec pa si je o pohodu verjetno ustvaril vtis, da je bil strel v prazno.²⁰

Knez je bil v mesecih priprav nanjo, verjetno pa tudi po zaključku in še v naslednjih letih, nedvomno bojevito razpoložen. O tem bi lahko pričal njegov znameniti bojni oklep, ki ga danes hranijo v svetovno znani graški orožarni (Grazer Landeszeughaus) in ga je v šestdesetih letih, morda »ok. 1565« (v zapisu pod eksponatom), izdelal augsburški mojster oklepar Konrad Richter. Tam sicer le dopuščajo možnost, da naj bi ga knez nosil prav na opisanem pohodu proti Osmanom.²¹ Pohod je edini doslej podrobneje opisal omenjeni F. O. Roth v dveh kratkih objavah, v katerih pa se ni odkrito izrekel o posledičnem upadu Karlove avtoritete med plemstvom.²² Za pohod so se kreditno zadolžili tako knez kot dežele, med njimi najobčutnejše Štajerska. Dolgove in račune za naročeno opremo, orožje, strelivo in drugo so oboji poplačevali še v letu »našega« upora.²³

Štajerski deželani so pri tem verjetno imeli svojo računico: njihova sicer dolžna pomoč knezu v primeru njegove osebne udeležbe v vojnem pohodu in morebiten uspeh bi jim lahko pomagala omehčati vladarja, da bi jim potrdil verske svoboščine. Tako iz tega kljub pritiskom na Karla

¹⁸ »Für den Erzherzog stellte dieser Aufstand die erste große Belastungsprobe dieser Art in seiner Regierungszeit dar« (Schulze, *Der Windische Bauernaufstand*, str. 50).

¹⁹ Matjašec, *Država ili ne*, str. 186.

²⁰ Že Felix Stieve, avtor obsežnejšega biografskega članka o Karlu, je to dogajanje označil z besedami: ... *1566 machte er den großen Kriegszug wider die Türken mit* (Stieve: Karl II. (Erzherzog von Österreich) ([https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Karl_II._\(Erzherzog_von_%C3%96sterreich\)](https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Karl_II._(Erzherzog_von_%C3%96sterreich))); prim. Hozjan in Ravnikar, *Deželni knez*, str. 83.

²¹ Küriss, *Erzherzog Karls II. von Innerösterreich* (<https://www.museum-joanneum.at/landeszeughaus/entdecken/sammlung/schutzwaffen/kueriss>).

²² Hozjan, *Reka Mura*; o pohodu na str. 26–27.

²³ Toifl, *Govorica orožja*, str. 24–25. Več o poplačilu dolgov v nadaljevanju.

še vsaj šest let ni bilo nič. Zato je bil upad knezove avtoritete v njihovih očeh neizogiben. Začutili ga lahko tudi v prvih očitno kritičnih odzivih deželanov na vladarjevo domnevno preohlapno, neodločno ukrepanje v prvih dneh upora po dobljenih prvotnih informacijah. Te kritike je v virih zapazil tudi Schulze.²⁴

Na tem mestu je treba v zgodbo pritegniti tudi štajerske deželne oblasti. O deželnoupravnem korpusu kot takem je doslej nastala obsežna avstrijskoštajerska literatura, ki jo je tu prejkone nesmiselno na dolgo in široko citirati.²⁵ Pri obravnavanju razmer v letu 1572 so se avtorji – kot že poudarjeno – osredotočili na prve mesece in na znano zasedanje deželnega zbora. Dogajanje v deželni hiši v Gradcu je do obisti razgalilo takratne odnose med deželnim knezom in deželo. Manj pozornosti so usmerili na nadaljnji razvoj tega razmerja – razumljivo, saj je dežela triumfirala in si hitela ustvarjati pogoje za uresničenje želja po verskem raju na Zemlji. Najodgovornejše osebnosti takratne deželne uprave – deželni glavar baron Hans pl. Schärffenberg in deželni upravnik kot njegov stalni namestnik, poveljnik deželne vojske baron Jurij Žiga Herberstein, deželni odbor (*Ausschuß*) in njegov ožji organ, že omenjeni urad deželnih poverjenikov – so se hkrati zavezale k tvornejšemu sodelovanju s knezom, kar se je kazalo v sorazmerno večji količini pisnih stikov med dvorom in deželno hišo v tistem letu.

V deželnih virih, nastalih v letih 1572 in 1573, največkrat nastopajo poverjeniki, ki so jim takratna pooblastila deželnega zbora že dovoljevala sprotno odgovarjanje na najrazličnejše prispele dopise, prošnje ter nujne odzive, povezane z urejanjem vsakodnevnih vprašanj in problemov upravne narave. Štajerska je v prvi polovici sedemdesetih let 16. stoletja imela pet ali šest poverjenikov – leta 1572 šest. Po eden je prihajal iz vsake od petih deželnih četrti z letno plačo 400 goldinarjev (gld): Ferdinand Rindscheidt pl. Friedberg, Erazem pl. Saurau na Labecku, Krištof pl. Liechtenstein na Murauu, Janez Franc pl. Neuhaus in znameniti Janez Friderik pl. Hoffmann. Kot šesti je bil stalni položajni član deželni blagajnik – pravilneje prejemnik (*Einnehmer*) – z letno plačo kar 500 gld. To je bil takrat že nekaj let Hektor pl. Trebniški na Švarcenštajnu, medtem ko je bil njegov brat Jurij Sajfrid tedaj štajerski deželni vicedom.

Za leto 1572 je znanih nekaj temeljnih dejstev o razmerah, v katerih je deželni knez tedaj usklajeval vladanje in zasebno življenje. Potem ko je avgusta prejšnjega leta končno le sklenil svojo prvo (in edino) poroko – v 32. letu starosti – s krvno nečakinjo Marijo Ano Bavarsko (Wittelsbach), hčerjo svoje starejše sestre Ane, je zdaj pričakoval prvorojenca. Podobno težko pričakovano, vendar kljub temu stresno februarско zasedanje štajerskih deželanov je potekalo v znamenju že omenjene medsebojne zveze protiosmanska obramba-verska svoboda. Knez je od dežele zahteval poplačilo »dvornega dolga«, k čemur je treba ob še vedno neporavnanih dolgovih za pohod leta 1566 prišteti še druge izdatke, tudi stroške njegovega razkošnega enotedenskega dunajskega poročnega slavlja²⁶ in vsega, kar je bilo povezano z njim. Dežela naj bi v enajstih letih (začevši že leta 1572) poravnala znesek 1.100.000 gld, in sicer z razpisom novega posebnega dodatnega davka. Njeni zahtevi po verski svobodi se je vladar hotel na vse možne načine izogniti. Vendar so ga deželani postavili pred dejstvo: če ne bo konfesionalne svobode, ne bo denarja. Ko je zbor 29. februarja končno odobril novi davek, je že imel knezovo ustno prisego verske svobode vsem deželanom ter hkratno dodeljeno novo deželno pravico pobiranja večletne visoke doklade na trgovino z živino in vinom na deželnih mejah.²⁷

Oboji so si oddahnili, deželani polni vznemirjenja, knez v strahu pred morebitno ekskomunikacijo iz Rima zavoljo poroke s krvno sorodnico. Kaj so dodatna bremena pomenila za nižje sloje na slovenskem Štajerskem in drugje, je bilo tam res nevredno razpravljanja – pomembni so bili višji cilji. V prvi polovici junija se je moral Karel soočiti z novicami o neposrednem srdu kmečkih podložnikov na gospostvu Štatenberg. Ti so po večletnem trpljenju zaradi samovolje in objestnosti tamkajšnjega zemljiškega gospoda Ferenca Tahija sklenili temu narediti konec. Z dobro pripravljeno akcijo so očitno brez omembe vrednega odpora zavzeli sedež gospostva na štatenberškem starem gradu. Vesti o posameznih podložniških ekscesih zoper grdo ravnanje z njimi so na graški dvor prihajale večkrat, tovrstne, o upiranju v takem obsegu kot na Štatenbergu, pa so bile dotlej neznane. Knez je začutil nujno in ustrezno reagiral. »Vladar je takoj zatem poslal tja svojega vicedoma iz Celja z vojaki in kmetje so jim grad, ki so si ga prej dodobra ogledali, pri tem

24 Schulze, *Der Windische Bauernaufstand*, str. 34, 48 in 50–51.

25 Kot referenčni standard za kompleks deželnoupravnih vsebin je treba navesti Mellov *Grundriss*.

26 Prim. Zwiedineck-Südenhorst, *Die Hochzeitsfeier*.

27 Schulze, *Der Windische Bauernaufstand*, str. 30; *Zgodovina Slovencev*, str. 278.

pa pustili skoraj vse na miru, izročili.«²⁸ Tahiju je hkrati odvzel gospostvo.

Nihče – ne na dvoru ne med štajersko plemiško elito – v tem ni videl morebitne uverture v izbruh kmečkega nezadovoljstva dobrega pol leta pozneje. Deželani so se raje ukvarjali sami s seboj, z mislimi, kako izpolniti dodatne knezove želje po svežem denarju ter hkrati napolniti lastne žepe z izkoriščanjem podložnikov.

Pravzaprav je vprašanje takratnega denarnega poslovanja dežele popolna bela lisa. Dosedanja literatura še ne pozna temeljitejših študij o štajerski deželni blagajni ter njenih prihodkih in izdatkih v zgodnjem novem veku, se pravi o deželnem proračunu, strukturi prihodkov in izdatkov, odobravanju posojil in zadolževanju v predterezijanski dobi. Pri obliki in višini izdatkov te blagajne je raziskovalec tako še najbolj odvisen od informacij v deželnih izdatkovnih knjigah. Serija ohranjenih knjig se pričinja z zvezki iz dvajsetih let 16. stoletja in je izjemen vir za deželno denarno poslovanje ter na podlagi tega za zgodovino zgodnjenovoveške deželne uprave.²⁹ Po sestavitvi jih je običajno podpisal vodja deželnega prejemniškega urada, oseba na zelo pomembnem položaju v deželnozborski upravi, tj. že omenjeni funkcijski član urada poverjenikov, deželni prejemnik (*Einnehmer*). Pozornost se zdaj usmerja k izdatkovni knjigi za leto 1572, v smislu uveljavljenega obračunskega leta, časovno segajoči odčetka junija 1572 do konca maja 1573.³⁰

²⁸ Koropec, Štatenberg, str. 30.

²⁹ Prim. Hozjan, Slovenjgraški meščani, str. 53–55. Širši opis serij najpomembnejših deželnih virov gl. v Loserth, *Acten und Correspondenzen*, str. XXXV–LI.

³⁰ StLA, Laa. Antiquum, Gr. VI, *Landschaftliche Ausgabenbücher* (StLA, AB), *Ausgabenbuch 1572* za obračunsko leto 1. 6. 1572–30. 5. 1573 z naslovom: *Ausgab auff das Khriegswesen Windische Granizen*, obseg 91 nefoliiranih fol. – naknadna arhivska foliacija s svinčnikom. Spisal jo je Adam pl. Lengheim, desna roka takratnega deželnega prejemnika Hektorja pl. Trebniškega na Švarcenštajnu in deželni vojaški prejemnik v Slavonski vojni krajini – (E:(iner) E:(rsamen) L:(andtschafft) *Khriegszahlmeister Windischer Granizen*). Več o njej v objavi v predhodni opombi. V rokopisno knjigo, ki ima sedaj naknadno dodane usnjene platnice, je vstavljen polstransko zložen izpisan obsežnejši spisek, naslovljen Izdatki za deželni nabor in najete vojaške pešce proti upornim kmetom v grofiji Celje (*Außgab auff das Aufgemant Aufpot vnd aufgenommen Khnecht wider di Rebellige Paurn in der Grafschaft Cilli*). Ob prvotnem urejanju množine ohranjenega vojnokrajškega dokumentnega materiala je znameniti štajerski deželni arhivar J. pl. Zahn v drugi polovici 19. stoletja to knjigo našel še brez platnic in v njej omenjeni spisek ter ga transkribiranega nemudoma objavil (Zahn, *Zur Geschichte*). V knjigo je Trebniški ta strošek zapisal kot posebno rubriko na fol. 73, da je na osnovi ukaza poverjenikov 10. februarja 1573 v Gradcu deželnemu pisarju Mihaelu Singerju za namen tega plačila in njegove dnevnice ter potnine izplačal vsoto 2552 gld, kar je Singer

Med sestavnimi deli te knjige je tudi rubrika »Izdatki za izplačane zadolžnice/posojila in obresti sposojenega denarja«. V njej so natančno zavedena vsa izplačila deželnega prejemnika v omenjenem času v smislu povrnjenih posojil deželi, bodisi glavnice ali letnih obresti. Nenavadno je, da so vsote v tej knjigi – kot tudi v nekaj knjigah pred njo in za njo – izpisovali v funtih (*pfundt*), čeprav je v vsakdanjem blagajniškem poslovanju istih uradnikov že zdavnaj prevladal izraz goldinar.

Spodnjo preglednico tako razumemo kot seznam kreditorjev deželne uprave v letih 1564–1566 in naprej. Ali zapisano drugače: deželni prejemniški urad je še v omenjenem obračunskem letu izplačeval obresti in glavnice posojil, pridobljenih še v času od zadnjih mesecev življenja starega deželnega kneza Ferdinanda ter nastopa njegovega sina Karla in do konca leta opisane Karlove vojaške avanture; vmes je bila še knezova pregrešno draga poroka in drugo.³¹ Preglednica ne navaja vseh, temveč le vsote sposojenih glavnice v zneskih nad 1000 gld v manjši meri tedaj odplačanih in povečini še odprtih, neporavnanih posojil z obrestmi ali celo brez njih ter posojilodajalce. Med njimi je glede na višino posojil izstopalo več članov rodbine Herberstein ter celo vdove nekaterih njenih članov, člani drugih takratnih znanih, najvidnejših štajerskih plemiških rodbin, med posamezniki kot najpremožnejši baron Pankrac pl. Windischgrätz – predsednik graškega deželnoknežjega tajnega sveta in vrhovni dvorni maršal. Zato so posojilodajalci urejeni najprej po ključu več članov rodbin Herberstein, Zwickel na Weyerju, Tannhausen in Breuner ter nato drugih posameznikov. Med slednjimi so bili tudi posamezni meščani in celo vojaški poveljniki. Letna obrestna mera je bila fiksirana na 6 % od glavnice.

nato odpeljal v Celje in izročil deželnim nabornim komisarjem. Vendar je Zahn knjigo skupaj s spiskom pustil v še iz 19. stoletja izvirajočem starem polovičnem (odprtem) fasciklu za leto 1572 deželnega vojnokrajškega gradiva, danes znanega pod nazivom *Militaria* (pred aktualno preureditvijo več kot 1000 takih fasciklov za dobo od zgodnjega 16. do srede 18. stoletja). To je bil pozneje, ob arhivskem kompletiranju serije *Militaria* in serije deželnih izdatkovnih knjig v 20. stoletju, razlog, da je knjiga ostala vsem nadaljnjim raziskovalcem neznana, s tem pa tudi marsikateri za analizo upora dragocen podatek. Šele desetletje pred koncem istega stoletja, ko jo je v dotičnem izvirnem fasciklu *Militarie* našel avtor pričujoče razprave, so jo arhivisti uvrstili na ustrezno mesto. Razprava je tako prva objava z materiali iz tega vira.

³¹ Prav tam; le en primer: Hema pl. Teuffenbach, roj. Winkler, starejša sestra v preglednici omenjene Amalije, je 15. januarja 1573 dobila izplačano glavnico posojila deželi z dne 7. julija 1566.

Preglednica 1: Vsote že aktivnih posojil deželi in posojilodajalci – zabeleženo v času od 1. maja 1572 do 30. junija 1573³²

posojilodajalec	vsota v gld	posojilodajalec	vsota v gld
Herbersteini: - Jurij Žiga H. (glavnica posojila z dne 22. 8. 1564 (!)) - ostalo še neodplačano skupaj - baron Ditrik H.	1000 31.000 4000	Herbersteini: - Jurij Rupert H. - Helena, vdova barona Žige H. - Wandula, vdova Gašperja H.	4000 10.500 5000
Zwickli z Weyerja: - Wolf Zwickl - Wolfova žena Amalija, roj. Winkhler ³³ skupaj	3000 5000	Breunerji: - baron Helfreich B. - vdova Virgina B. skupaj	5000 3000
Tannhausni: - baron Pavel pl. T. - Konrad pl. T. dobil glavnico	2200 3050	deželni stotnik Janez Kheller, poveljnik Đurdevca	3000
Pankrac pl. Windischgrätz	13.000	Jurij Scheitt	5800
Katarina Gradnegger, roj. Trautson	10.000	Adam Schrott pl. Kindberg (posodil še † oče)	9000
Ferdinand pl. Kolonić	4500	vitez Jakob Zäch	4000
Baltazar pl. Siegesdorff	2 x 2000	Andrej pl. Spangstein	3000
Maksimilijan Schrattenbach	2000	Janž Wagkhin	2000
Janez Friderik pl. Hoffmann	4817	Gradčan Mihael Per glavnica	1400

Manj poučenemu bralcu navedene vsote običajno ne povedo nič, če si ne zna hkrati predstavljati takratne konkretne denarne vrednosti v smislu nakupa ali prodaje nepremičnine (cela kmetija: 250–300 gld), predmeta iz tedanjega materialnega sveta ali živine (dober delovni vol: 2–3 gld). Skupno je bilo v tem obračunskem letu v namen povrnjenih glavnice in obresti posojil izplačanih več kot 97.000 gld. Seštevek vseh navedenih, a ne prav tedaj izplačanih posojilnih vsot je znašal malce več kot 133.000 gld (!).

Pod vtisom teh števil si je mogoče le megleno predstavljati izposojevalno oziroma zadolževalno politiko dežele od nastopa novega nadvojvode. Daleč največji delež teh posojil je tako dežela najela še pred začetkom leta 1572. To je pomenilo, da je na februarjemskem zasedanju deželnega zbora zahtevano poplačilo »dvornega dolga« v znesku 110.000 gld letno pomenilo dodatno težko breme za deželno blagajno in posledično novo zadolževanje. Knez je v ta namen deželi odobril dodatne možnosti pridobivanja tega denarja v obliki novih davščin in povišanja raznih pristojbin v dobro dežele, kar je neizogibno dodatno obremenilo nižje sloje prebivalstva. Januarja 1573 je del slednjih izstavil račun vsem, ki so jim nevede ali nezainteresirani za njihovo naprezanje, žulje in obupovanja v deželnem zboru izglasovali nova

bremena. Dogajanje v dneh upora in po njem je povzročilo verižne reakcije oblastne elite. Najočitnejša je bila intervencija vojakov najemnikov, za kar sta knez in dežela potrebovala ogromne vsote svežega denarja.

Pričakovanemu morebitnemu rojstvu prestolonaslednika je nadvojvoda Karel po nekaj mesecih od konca zanj stresnega graškega zasedanja deželnega zbora podredil vse drugo. Takoj po sredi junija se je z visoko nosečo soprogo ter delom dvora za načrtovano daljši čas preselil na sever, na svojo posest v Judenburgu. Presenetljivo, če vemo, da je bilo mesto že takrat eno najtrdnjših oporišč štajerskih protestantov v deželi. Očitno so bili meseci po graški verski pacifikaciji nekakšni »medeni meseci« dežele in kneza, se pravi skorajda sanjski čas, ki se je hitro zaključil. Marija, Karlova »ljubljenka žena«, je tam sredi julija (15. julija 1572) rodila prvorojenca Ferdinanda, nedvomno poimenovanega po dedu cesarju, vendar mu ni bilo dano živeti dlje kot dobra dva tedna. Umrli je konec julija ali v začetku avgusta. Glede na gostoto vpisov v dvornokomorno registraturno knjigo je knez v Judenburgu skupaj s soprogo neprekinjeno bival in žaloval vse do zadnjega dne avgusta.³⁴

³² Prav tam.

³³ Prav tam. To vsoto je Amalija pridobila iz rodbinske dediščine Winkhlerjev od pravkar omenjene sestre Heme, ta pa po umrlem možu Erazmu Teuffenbachu.

³⁴ Ob že omenjenih in na spisku literature ter spletnega gradiva popisanih biografijah ter znani avstrijskoštajerski literaturi še viri: HHStA, Hausarchiv, Familienakten, K. 18: poročila o rojstvih, krstih, poročnih pogajanjih/porokah in pogrebih članov dinastije, spis 18-9 s. d., s. 1., Karlov osebni zapis o rojstvih svojih otrok v letih 1572–1586; HHStA, Hausarchiv, Innerösterreichische

Kje so pokopali prvorojenca, ni znano. Morda sta ga starša v začetku septembra odpeljala s seboj na Dunaj, kjer je knez do odhoda v Bratislavo skorajda ves mesec dokazano bival na bratovem dvoru. Vmes ni zaznano njegovo vsaj nekajdnevno vračanje v Gradec, kar vodi v sklepanje, da se je vladar izjemno bal morebitne okužbe. Vesti o možni kužni bolezni v štajerski prestolnici so kot nepreverjene pričele krožiti že zgodaj poleti. Do izteka poletja je bilo jasno, da so resnične – mesto se je zavoljo kuge hitro praznilo. Že 1. oktobra je bil Karel v Bratislavi, morda znova v občasni funkciji kraljevega namestnika na Madžarskem. 11. oktobra se je nepričakovano znova pojavil v Judenburgu in se tam zadržal vsaj do 22. oktobra, ko se je vrnil domov.³⁵

Na svojem dvoru na Grajskem hribu (graški Schloßberg) je zagotovo uvedel najstrožjo obliko protikužne zaščite. Vendar to najverjetneje ni zadostovalo, kot bi lahko sklepali po njegovih nadaljnjih poteh. Odšel je na Koroško in bil 9. decembra v Celovcu, od koder pa se ni vrnil v Gradec. Že vsaj 14. decembra je bil namreč na deželnoknežjem gradu Gornji Ptuj. Na dvoru nato vladarja niso videli vse do začetka naslednjega februarja. Vir priča o tem, da je na ptujskem gradu preživel novo leto in najverjetneje neprekinjeno še ves januar. Dokazov o njegovem vmesnem vsaj krajšem skoku v Gradec do pričetka upora ni. Zato je mogoče upravičeno sklepati tudi o hkratni tamkajšnji prisotnosti soproge Marije, ki je vnovič zanosila nekaj tednov pred moževim prihodom na Ptuj – okrog srede novembra.³⁶ Karlovo bivanje na Ptuj je bilo prvi od njegovih dveh dokazanih daljših postankov v starodavnem mestu ob Dravi. Pet let pozneje je tod preživel ves avgust z namenom boljše koordinacije pri izgradnji nove strateške trdnjave Bajcsavár na Madžarskem nad Dravo, kar so Štajerci na znamenitem bruškem zasedanju konec zime 1578 zahtevali in dobili.³⁷

Nekaj dni pred 4. novembrom 1572 so deželni poverjeniki – med njimi deželni prejemnik Hektor Trebniški – hkrati prispeli v Maribor. Tja je

najverjetneje prišlo še več članov širšega deželnega odbora. Razlog prihoda iz Gradca je že znan, epidemija je tam dobila širši obseg. V Mariboru so sestankovali in rešili več zadev, kar je pomenilo tudi povečan obseg njihovega dopisovanja. 4. novembra so odšli v Radgono, se tam nastanili za dlje časa in sestankovali. V Mariboru je ostal deželni prejemnik Hektor Trebniški in še naprej urejal nujne dopise: med drugim je tu 9. novembra odposlal sla Pavla Štajnmeca (*Stainmez*) – morda celo takratnega mestnega sla – naokrog po tamkajšnji četrti med Muro in Dravo z »generalom«, ukazom o nujnem sestanku širše sestave deželnega vodstva v Radgoni, za kar je Pavel po povratku od njega dobil kar 3,5 gld; istega dne je iz mesta z enakim »generalom« naokrog po celjski četrti odbrzel »še en mariborski sel« Matej Križanič (*Chrisaniz*) in nato za nagrado prejel kar 4 gld (!).³⁸

Oba navedena vpisa izdatkov za sle lepo ponazarjata takratno vsakdanjo prakso višjih deželnih uradnikov glede dopisovanja ali za enkratni poseben prenos pisem, če jih niso odpošiljali iz deželne hiše v Gradcu. V nuji so najemali posameznike povsod, kjer so trenutno že delovali. Na straneh istega vira so od obeh vpisov naprej datumsko sledeč v naslednjih tednih in mesecih vse do konca maja 1573 izpisane številne poti rednih deželnih in le za enkratno pot najetih slov za raznašanje pisem iz Radgone, Maribora in s Ptuja, seveda nato znova iz Gradca, kar kaže polno delovno aktivnost deželanov pred novim letom in po njem. Skupna vsota teh izdatkov v celotnem obračunskem letu je zabeležena v neobičajni višini 269 gld 1 š. V mestu ob Muri so poverjeniki ostali še za novo leto. 12. decembra 1572 so tja med drugim dobili poročilo meščanov Maribora o hudem požaru v njihovem mestu. Zavoljo povzročene velike škode jih je mesto zaprosilo za odpust dvoletne denarne obveze mesta deželi v znesku 1027 gld, kar je lahko pomenilo le odpust plačila dvoletne čepnine – dajatve na trgovino z vinom v mestu, ki je bila deželna pristojbina. Znani Radgončan Janez Kemeter jih je prav tako še decembra nadlegoval zaradi svojega posojila deželi. Nekaj pozneje so govorili še o zadevi radgonskega špitala in jo zabeležili.³⁹

Dinamika mobilnosti deželnega prejemnika na črti Gradec–Maribor–Radgono v dveh poslednjih mesecih tega leta je vredna natančnejšega pregleda. Vsaj približno jo je mogoče rekonstrui-

Hofkammer, HK – Registraturbücher, HK – Registraturbuch 7a 1571–1572–1573, fol. 37–46' za čas od 19. junija do 31. avgusta 1572. Na potovanjih ga je vselej spremljal njegov dvorni zakladnik, ki je spotoma urejal tudi tako vsakdanje zadeve, kot so bila knezova odobranja ali ukazi o nujnih izdatkih.

³⁵ Prim. Hozjan in Ravnika, Deželni knez, str. 86.

³⁶ Prav tam, fol. 47–53' za čas od 1. septembra do pred sredo decembra, in fol. 54–59 za čas od 14. decembra 1572 naprej na Ptuj. Vsi nadaljnji vpisi vladarjevih ukazov, izplačil, pooblastil itd. so datirani izključno tam. Gre za celo vrsto vpisov. Hči Ana se je nato rodila 16. avgusta 1573.

³⁷ Prim. Hozjan in Ravnika, Deželni knez, in Hozjan, Izbrani viri o bivanju.

³⁸ StLA, AB, Ausgabenbuch 1572 za obračunsko leto od 1. junija 1572 do 30. maja 1573, rubrika Izdatki za sle.

³⁹ StLA, Laa. Antiquum, Landschaftliche Verordneten, Verordnetenprotocolle, Band Nr. 3: 1572, 1573, 1574: 1572–1573, fol. 10, 13–13' in 16'–18.

Preglednica 2: Datumi in kraji izplačil štajerskega deželnega prejemnika Hektorja pl. Trebniškega od konca oktobra do 31. decembra 1572⁴⁰

datum	oblika izplačila	datum	oblika izplačila
29. 10.	Gradec, enkratno izplačilo	1. 12.	Gradec, enkratno izplačilo
30. 10.	Maribor, večkratna izplačila	1.–5. 12.	Radgona, večkratna izplačila
31. 10.	Gradec, enkratno izplačilo	5. 12.	Maribor, enkratno izplačilo
3.–5. 11.	Maribor, večkratna izplačila	8.–16. 12.	Radgona, večkratna izplačila
5. 11.	Gradec, enkratno izplačilo	12.–16. 12.	Gradec, večkratna izplačila
7.–9. 11.	Maribor, večkratna izplačila	16.–20. 12.	Radgona, večkratna izplačila
9.–30. 11.	Gradec, večkratna izplačila	16.–31. 12.	Gradec, večkratna izplačila, tudi v novoletnem času in kasneje

rati na podlagi zapisov denarnih izplačil njegovega urada, zabeleženih v že predstavljeni deželni izdatkovni knjigi za leto 1572. Več vpisov bo razvidno nedoumljivih glede na razdalje in nezmožnost pojavljanja hkrati v dveh mestih na isti dan. Zato je edino logično sklepanje, da je prejemnik izplačila le odredjal, opravljalo pa jih je več podrejenih uradnikov.

Nenavadno dolg postanek oziroma bivanje dela deželnega odbora in poverjenikov do novega leta v Radgoni, hkrati bivanje nadvojvode Karla in nekaj njegovih vojaških svetovalcev ter več članov notranjeavstrijske vlade in komore na Ptuj ter velik obseg medsebojnega dopisovanja obeh ravni oblasti (vladarja in dežele) je mogoče razložiti ne le s kužno nevarnostjo v Gradcu, temveč tudi s takratnim stanjem v Vojni krajini in z dotlej že izvedenimi ukrepi, povezanimi z njim.

Vse skupaj je bilo očitno povezano v skupek večmesečnega kriznega dogajanja na območju med Muro, Dravo in obmejnimi slavonskokrajiškimi trdnjavami od začetka novembra 1572, o katerem je bilo doslej v kontekstu dogajanja pred uporom znanega zelo malo ali nič. Krajiška poročila Korošca Vida pl. Hallegga – ta je po smrti znamenitega Ivana Lenkovića in enoletnem vodenju krajine že ostarelega Luke Székelyja (Zekla) prevzel poveljevanje nad Slavonsko krajino – in takratnega poveljnika štajerskih deželnih oddelkov v njej Ota pl. Radmannsdorffa na Sturmbergu so že pred sredino decembra zastrašujoče opozarjala na možno nevarnost obširnejšega osmanskega vpada čez Dravo pri Legradu. Kako je bilo to mogoče, kaj se je zgodilo? Tamkajšnje sotočje Drave in Mure je v hudi zimi temeljito pomrznilo, kar se je domačinom zdelo nepojmljivo. Ko so to videli Osmani, so pričeli postopoma kopičiti čete na nasprotni strani in se pripravljati na vpad čez poledenelo vodo. Zbiranje njihovih enot se je vlekle daleč v januar naslednjega tako usodnega leta.

Krajiške posadke na krščanski strani so ves ta čas preživljale domala kot v obsednem stanju.⁴¹

Dežela Štajerska je tako leta 1572 in tudi leto zatem imela lastne najete vojake. Ti so branili deželo tako v krajiških trdnjavah v Slavoniji kot znotraj dežele same. O konkretnih številkah v letu 1572 je nemogoče zanesljivo pisati. Lažje se je poučiti o vrstah vojaštva, ki ga je bilo mogoče najeti – o ljudeh, ki so prihajali na vsakoletne redne deželne četrtne nabore (»muštre«). Tam so jih profesionalni deželni vojaški poveljniki kot četrtni stotniki izbrali (»namuštrali«) in razporedili v vrste oddelkov – praporce (*fändl*). Na t. i. deželni nabor (*gemainen mans aufpotth*) so bili z vseh koncev dežele ali kar od vsepovsod, kjer se je zanj razvedelo, pozvani bodisi s preprostejšim orožjem (sulice, včasih tudi sekire) in brez mušket (arkebuz) oziroma z ognjenim orožjem opremljeni pešci/pešaki strelci bodisi še bistveno učinkovitejši konjeniki. Enostavneje opremljene vojake je dežela najemala za po 3–4 gld na mesec, strelce pa za goldinar ali dva več. Za dva tipa takratne deželne konjenice sta se v deželnih virih uporabljala izraza lahki konjeniki (*geringe pherd*) in težko opremljeni konjeniki – težka konjenica (*gerüstete pherd*); slednje so najemali le po nujni potrebi in le občasno. Mesečna plačila za prve so takrat nihala med vsaj 5–6 gld na mesec. Medtem je bilo treba za druge pripraviti vsaj 8 gld na mesec ali za vse leto neaktivne službe – »na čakanju« (čakarino) – 25 gld letno. Ne smemo pozabiti na oddelke hrvaških lahko oboroženih pešcev haramij ter na uskoške posadke, ki jih je bilo manj.

Vsakoletni skupni kontingent deželnega najetega vojaštva so določili na zimskih deželnih

41 V izogib večkratnemu citiranju posamičnih dokumentov je tu sumarični citat: StLA, Laa. Antiquum, Gr. XIV – Militaria, Sch. 38, 1572, debel ovoj Oktober – Dezember. Vsebina skorajda celotnega ovoja je korespondenca, izpisana in odposlana decembra 1572 v trikotu med Radgono, Mariborom in Ptujem, kamor se je je, kot zapisano, stekalo in odpravljalo največ. Drugi posamični viri bodo citirani sproti.

40 StLA, AB, Ausgabenbuch 1572, na več mestih.

Preglednica 3: Deželni četrti poveljniki Štajerske v letu nastavitve 1572–1573: datumi in vsote izplačil v Gradcu⁴²

poveljnik	datum, vsota	poveljnik, nastavitev	datum, vsota
vitez Bernard Stadler	100 gld/leto do jurjevega 1573	Ivan Herković poveljnik praporca vojakov 1. 4. 1572–30. 3. 1573	98 gld/leto, Gradec, 6. 8. 1572
vitez Erazem Stadler	300 gld/leto	Krištof pl. Kainach ml. do jurjevega 1573	100 gld, 25. 3. 1573
Adam pl. Schrampf na Aichbergu	98 gld/leto	Krištof Welchinger, poveljnik deželnega nabora za leto do 30. 3. 1573	98 gld/leto, Gradec, 10. 2. 1573
Martin Schürfflinger	98 gld/leto		

zborih in jih s poveljniki vred redno nastavili (zaposlili) najpozneje od jurjevega naprej, večkrat že od 1. aprila, po potrebi celo že s 1. marcem. Nastavitev četrtnih stotnikov je bila celoletna, v tem letu do jurjevega 1573, ali izjemoma le polletna. Za vojaštvo, običajno spomladi in jeseni izbrano na polletje, so šle že takrat izjemne vsote, ki jih je bilo treba zbrati. Denar za deželne krajiške čete in nižje častnike so deželni vojaški prejemnik ali njegovi podrejeni, največkrat deželni vojnokrajiški prejemnik, občasno prevažali v slavonskokrajiške utrdbe in ga izročali tamkajšnjim deželnim poveljnikom skupaj z njihovimi osebnimi plačami. Ti so jih nato po osebnih kriterijih delili vojakom.⁴³ Vsote za deželno obrambo na ozemlju dežele ter za najete vojake – in njihove osebne plače – pa so šle četrtnim stotnikom z izplačili v Gradcu ali drugod. Nekatere vsote so zavoljo posebnih nagrad posamezniku tudi bistveno odstopale od

običajnih zneskov. Deželni četrti poveljniki – stotniki s celoletno osebno plačo med 98 in 100 gld in z nekaterim pripadajočo letno čakarino za več konj težke konjenice (do tri) in druge v njihovih štabih potrebne ljudi (nižji njemu podrejeni poveljujoči in vojaški glasbeniki (*Spilleüth* – bobnarji, trobentači)) – so bili v nastavitvenem letu 1572–1573 naslednji:

K tu navedenim je treba prišteti še več drugih takratnih deželnih vojaških poveljnikov tako v sami deželi kot v krajiških trdnjavah (na primer že omenjeni Radmannsdorff, Viljem pl. Gleispach, Gašper Raab idr.), tudi znanega četrtnega stotnika v celjski četrti Jurija pl. Schrattenbacha.⁴⁴ Vsi so bili v splošni nabor deželnega vojaštva vključeni pred sredo februarja v vseh deželnih četrtih, pa tudi v nadaljnjih vojaških dejavnostih dežele do konca leta 1573 in naprej.

Ob deželnem vojaštvu so na ukaz poverjenikov najrazličnejša opravila v zvezi z deželno obrambo opravljali drugi redno zaposleni nižji deželni uslužbenci, med katerimi je treba omeniti vsaj deželnega sodnega sla, deželne četrtne pošne sle, vojaške trobentače in pavkiste/bobnarje. Ti so morali sodne akte deželnega sodišča, posebej pomembna pisma in sklepe deželnega zbora, večje vsote denarja (sodni sel in trobentači) in vedno obsežnejšo deželno korespondenco na ukaz prenašati na lokacije, kamor takratna deželna vojnopoštna zveza ni segala – na Slovenskem torej v celjsko četrt in naprej na zahod.

⁴² Prav tam, rubrika Izdatki za nastavljene deželne četrtne vojaške poveljnike/stotnike konjenikov in pešcev. Vsem v preglednici naštetim je plače izplačevala deželna blagajna na sedežu dežele, kamor so jih prišli iskat. Vsaj Schürfflingerju in Welchingerju so štajerski poverjeniki izdali ukaz o popolni pripravljenosti na vojaško posredovanje že 5. februarja, dan po izdaji mandata o sklicu in izvedbi splošnega deželnega nabora v vseh deželnih četrtih (4. 2.). Vsem drugim, tudi celjskemu četrtnemu stotniku J. Schrattenbachu, je dežela vsakemu posebej istega dne in še dan pozneje, 6. februarja, izdala enak mandat o naboru na dan 12. februarja v Lipnici (Leibnitz), Mariboru, Ptujju in za Schrattenbacha namesto v Celju »na bližjem, varnejšem zbornem mestu«. Viri o organizaciji tega nabora tvorijo dovršen del dokumentov tako v Kronesovi kot Mellovi objavi – citirani bosta v nadaljevanju – virov o upor. Prim. Krones, Aktenmässige Beiträge, str. 16, dok. št. 7, 1573, februar 5, Graz, str. 16–17 in 17, dok. št. 8, 1573, februar 5, Graz, dok. št. 9, 1573, februar 6, Graz, in dok. št. 10, 1573, februar 6, Graz.

⁴³ StLA, AB, Ausgabenbuch 1572, rubrika Izdatki za vojaštvo v Slavonski vojni krajini: deželnemu vojaškemu prejemniku Adamu Lengheimu je deželni prejemnik Trebniški v času od prvega izplačila 25. junija 1572 do zadnjega izplačila 10. februarja 1573 izročil skupaj kar 93.579 gld 4 šilinge (š) 1 denarič (den) deželnega denarja za najete krajiške vojake v času tega obračunskega leta, kar je znašalo okrog 4000 gld manj od zgoraj omenjene letne vsote izplačanih posojil in obresti.

⁴⁴ Vsi ti in nekateri drugi na naslednjih straneh razprave naštetih deželani, poveljujoči in nižji deželni uradniki nastopajo tudi v že objavljenem odličnem viru, ki je naštel razne deželne izdatke v času od vrhunca upora naprej, točneje, od 6. februarja, do poznega marca 1573 (prim. Mell, Zum windischen Bauernaufstande). To je bil obračun vseh prejemkov in izdatkov uradnika štajerske deželne deske Mihaela Singerja za izvedbo zaukazanega izrednega nabora deželnega vojaštva proti upornim kmetom v Mariboru pred sredo februarja. Med njimi so bili izdatki za obveščanje, za redne deželne sle, za posebne kurirje s pošilkami na daljše razdalje itd., pa tudi za deželne poštarje. Vsota izdatkov je bila več kot 2500 gld (!).

Kot zaprisežena deželna sodna sla (*Lannd-schafftlicher Weißpott*) – uslužbenca štajerskega deželnega sodišča – sta tedaj delala Mihael Schwalbacher in Matija Kholhover z letno »provizijo« (*Provision*) oziroma plačo 50 gld. Po potrebi je bil k temu delu poklican tudi nekdanji sodni sel Lenart Aichinger. Deželnih »četrtnih« poštних slov (*Lanndpotten, Viertlpotten*) je bilo pet, formalno za vsako od petih deželnih četrti po eden, vsak z redno četrtletno plačo 3 gld 3 š 6 d (3 gld 24 krajcarjev (kr)) in s še dodatno pripadajočimi poštninami za daljše poti (miljna postavka: za vsako miljo 4 kr (16 d)). Fluktuacija na tem delovnem mestu je bila očitno visoka. Tako so leta 1571 kot redno zaposleni pošiljke prenašali Leopold Leibprosst, Mihael Scheit, Lenart *Thulmatsch* (»Tolmač«), Štefan Khampfer, Gašper Gmällich, Florijan Reiter (umrl 1572, za njim Martin Karner), Adam Luestetter in Peter Unger. Iz Gradca na jug na območje pod Dravo so praviloma nosili Gmällich, Reiter, Luestetter in Unger, na primer večkrat k takratnemu znanemu deželnoknežjemu mitničarju na Vranskem Blažu Čadingerju.

Dodatno so leta 1571 in predvsem leta 1572 – ob vseh naštetih – deželno pošto k posameznim prejemnikom občasno prenašali še »sli« (očitno kar splošna oznaka v viru za priložnostno najete prenašalce v različnih krajih) Avguštin Wolfsberger (*Wolsperger*), Urban Veichtner, Janez Stainpacher, Jernej Brunner, Andrej Müllpach, Filip Rosst, Nikolaj Dueller, Mihael Schiting, Benedikt Močnik (*Motschnickh*), Aleks Wasserberger, Filip Arz, Adam Zueleg, Rupert Draxl, Ludvik Mürz, Mihael Winkler, Primož Krainer (Kranj(e)c? – *Cräner, Kraner, Khrainich*) in Jurij Veider, slednji trije predvsem do Lipnice in naprej v celjsko četrt. Od druge polovice naslednjega leta (1572) so kot redni deželni sli navedeni le še Ahac Lüestetter, Primož Krainer, Mihael Winkler, Peter Unger in Martin (enkrat tudi Janez (!) Karner. Z datumom 6. december 1572 je zabeležena denarna nagrada deželanov 6 š (tričetrt gld) enemu haramiji (krajški vojak s hrvaških področij), ki je deželanom v Radgonu iz Varaždina prinesel Radmannsdorffovo nujno pismo z dne 28. novembra, in s 4. februarjem 1573 nagrada celjskemu slu Soteškega Petru (glej v nadaljevanju). Nedvomno najdaljšo pot je v zadnjih dneh marca in začetku aprila 1573 opravil deželni sel Mihael Winkler: poslali so ga s pismi daleč na sever cesarstva v Rostock k znanimu protestantu Davidu Chytraeusu (*Chijthreo*) in nazaj grede še v Marburg na Lahni, za pot je prejel kar 18 gld. V rubriki »Izjemni izdatki na poseben ukaz« je vpisano celo izplačilo posebej poslanemu Tomažu Lašiču za stroške dolge poti v Wittenberg v znesku 60 gld (!).

Tudi deželnih vojaških trobentačev (*Lannd-schafftliche Trommetter*) kot članov spremstva vojaških poveljnikov z visoko četrtletno plačo 30 gld je bilo več. Uživali so popolno zaupanje dežele. Nalagali so jim celo vrsto zahtevnejših opravil, od prenašanja važnih pisem do prevoza večjih vsot denarja za plačilo vojaštva ali posebnim prejemnikom – kreditorjem dežele. To so bili Lenart de la Verla (upokojen), Krištof Geubenitsch (Gubenič, upokojen) in Nikolaj Zentgraf (upokojen nekaj pred sredo decembra 1572 z lepo denarno nagrado v znesku kvartalne plače 30 gld), novi pa so bili Janez Riedl/Ruedl, Abel Koller, Žiga iz Tolmina/Tolminčan (*Sigmunnnd De Tholomei/de Tholomen*), Žiga Springinshaus (»Skočivhišo«), Gašper Simschitz (Simčič) in Janez Tempfl. Podobno sta delala tudi vojaška pavkista/bobnarja (*Lanndschafftliche Hörpaugger/Drummschlaegger*) David Fiesser (vmes upokojen) in Janez Emmich. Vsi našteti so bili podrejeni takratnemu znanemu deželnemu sekretarju Mateju pl. Ammannu.⁴⁵

Že več desetletij je redno dopisovanje obeh graških ravni oblasti s krajiškimi poveljujočimi in obratno omogočala tudi deželna, se pravi izključno po njej denarno vzdrževana vojnokrajška poštna zveza na relaciji Gradec–Maribor–Ptuj–Zagreb–Varaždin. Poštarji so bili deželni pogodbeni vojaški uslužbenci z obvezo najhitrejšega možnega prenosa – dostave – poštних pošiljk z zaposlenimi ali sproti najetimi jezdec, v sili tudi s tekači, iz kraja bivanja do sosednje pošte. Za to naporno delo so dobivali s pogodbo določeno mesečno plačilo za fiksno število poštних konj. Doslej je o tem delčku dogajanja in o poštних komunikacijah na slovenskem Štajerskem že nastalo nekaj objav.⁴⁶ Ukrepi za izboljšanje dela te zveze pred uporabo in po njem bodo opisani v nadaljevanju.

Tudi notranjeavstrijski vladar in njegov dvor sta imela več možnosti urejanja dopisovanja na večje razdalje. Vojnokrajška zveza je bila pravkar omenjena – z ustanovitvijo graškega dvora so jo samoumevno pričeli uporabljati. Graška komora je enako kot dežela redno zaposlovala več ko-

45 StLA, AB, Ausgabenbuch 1571 za obračunsko leto od 1. junija 1571 do 31. maja 1572, paginirana, fol. 1–86, spisal takratni deželni blagajnik Hektor pl. Trebniški (*Truebnegk*)/Trebnič, in AB 1572, rubriki Izdatki za deželne šolnike, trobentače, cerkvene slugе in vinske nadzornike ter Izdatki za deželne sle.

46 V izogib večkratnemu citiranju za nadaljnje vsebine sumerični citat: Hozjan, Pretok informacij v Celju, str. 13–27; Hozjan, Prenos vesti in poštni promet v Slovenski Bistrici, str. 29–32; Hozjan, Ptuj – vojnoinformacijsko in, str. 535–555; Hozjan, Nastanek in razvoj, str. 67–77; Hozjan, Die ersten steirischen Kundschafter, str. 237–279; Hozjan, Mariborska vojnopoštna postaja, str. 101–120; prim. tudi monografsko študijo o vojnokrajški poštni zvezi v 16. stoletju: Hozjan, Prve pošte i poštarji.

mornih slov. Ob vladarjevih daljših potovanjih po Notranji Avstriji in izven njenih meja je moral prenašanje njegove korespondence urejati urad dvornega poštnega mojstra z Janezom Krstnikom Paarom na čelu. Vladar je nadalje s pridom uporabljal možnost dopisovanja z Benetkami, Svetim sedežem ter z deželnoknežjimi uradniki na Kranjskem in Goriškem, ki jo je z velikopotezno pošto zvezo že pred koncem petdesetih let vzpostavil poljski – od leta 1569 tudi litovski – monarh Sigismund II. Avgust Jagelonec in je iz Krakova redno tekla čez Dunaj, Gradec, Maribor, Ljubljano in Gorico ter naprej na zahod. Ta zveza je s kraljevo smrtjo julija 1572 ugasnila, kar je na knezovo nejevoljo hitro povzročilo upad dopisovanja z vsemi navedenimi mesti.⁴⁷

Najočitnejša ponazoritev takratnih kriznih razmer v Slavonski vojni krajini sta bili dve neobičajni, vendar nujni potezi vladarskih oseb. Knez Karel je nenadejano sklical zasedanje štajerskega deželnega zbora že za sredino januarja 1573, čeprav ga je običajno skliceval za konec meseca ali v začetku februarja. Že 20. januarja so v knjigo sklepov zbora zapisali prve sklepe, a so zasedali neprekinjeno naprej.⁴⁸ K temu naj dodamo, da je Maksimilijan II. zasedanje takrat že združenega hrvaško-slavonskega sabora v Zagrebu prav tako sklical za neobičajen čas, že za sredino januarja. Zbor je 18. januarja sprejel usodno razglasitev kmečkih upornikov za veleizdajalce. Tako je na dlani usklajeno, koordinirano ravnanje obeh vladarjev, odgovornih za protiosmansko obrambo vsaj v smislu sklepanja na obeh plemiških stanovskih organih.

Medsebojna korespondenca je v tednih pred uporom dosegla izreden obseg. Dopisovali so si vsepovprek. Rdeča nit velike večine dopisov je bilo nezadostno, pomanjkljivo financiranje krajiških posadk v času od poznega novembra naprej, kar je v decembrskih dopisih – kot zgoraj že opisano – preraščalo v neprikrito obtoževanje. Kot je bilo od začetka hladnejših mesecev v krajini glede na to, da naj se osmanskih napadov čez zimo ne bi bilo treba bati, že običajno, je dežela tudi leta 1572 s 1. oktobrom ukinila vzdrževanje večjega dela svojega krajiškega vojaštva. Radmannsdorff je poverjenikom iz Varaždina pisal kritike v Radgono že od prvih dni novembra, pravzaprav od dne, ko je izvedel, da so prispeli tja. V znamenitem kritičnem pismu takoj po koncu upora 11. februarja o napakah štajerskih deželanov v dota-

kratnem nespametnem početju s podložniki je s prstom pokazal na po njegovem najhujšo posledico upora za deželo – izjemno visoke izdatke, ki bi bili ob ustreznem ravnanju s podložniki odveč.⁴⁹ Količinsko največ jim je iz Varaždina pisal Hallegg. Odgovarjali so jima tako iz Radgone kot iz Maribora in Ptuja. S poverjeniki si je iz Ptuja dopisoval tudi knez Karel. Prav tako so poverjeniki pisali vladi in komori ter obratno.

Okrepljen pritisk na deželne poštarje se je jasno kazal že novembra. Posamezni poštarji niso več zmogli sprotne dela ali so izračunali, da delajo krepko v lastno denarno škodo – upoštevajoč višino deželnih plač za njihove poštne konje in skorajda redne zamude pri dotoku denarja. Zato so morali deželni poverjeniki za potrebno izboljšanje prenosa že v začetku decembra potegniti konkretne poteze. 1. decembra so iz Radgone pisali Halleggu o takratnih razmerah ter o tem, da so se namestili v tem mestu in vsem poštarjem zaukazali pozornost ob delu; na koncu so navedli opravljene premestitve nekaterih pošt. Odgovoril jim je 5. decembra.⁵⁰ Enako nazoren primer takratnega stanja in ukrepov ter trenutnega odnosa med deželnoknežjimi oblastnimi organi in deželani je daljše pismo (odgovor) poverjenikov 4. decembra notranjeavstrijski vladi in komori, ki konkretno opisuje stanje posebej na vojaških poštnih postajah v Ernovžu ali Lanči in Mariboru.⁵¹

V dokumentu opisane personalne spremembe v Mariboru so imele ustrezno ozadje, ki ga tu ni smiselno obširneje obnavljati, saj je že bilo objavljeno.⁵² Hkrati so poverjeniki začasno ukinili delo poštarja v Wildonu in spremenili lokacijo poštne postaje v Ehrenhausnu (Ernovž).

Bližajoče se družbene nevihte, izbruha gneva kmečkih podložnih slojev na skrajnem jugu dežele, v vrstah štajerskih deželanov najverjetneje ni slutil nihče. Zato je bila prva vest o uporu, ki

⁴⁷ Hozjan, Nastanek in razvoj, str. 78–79.

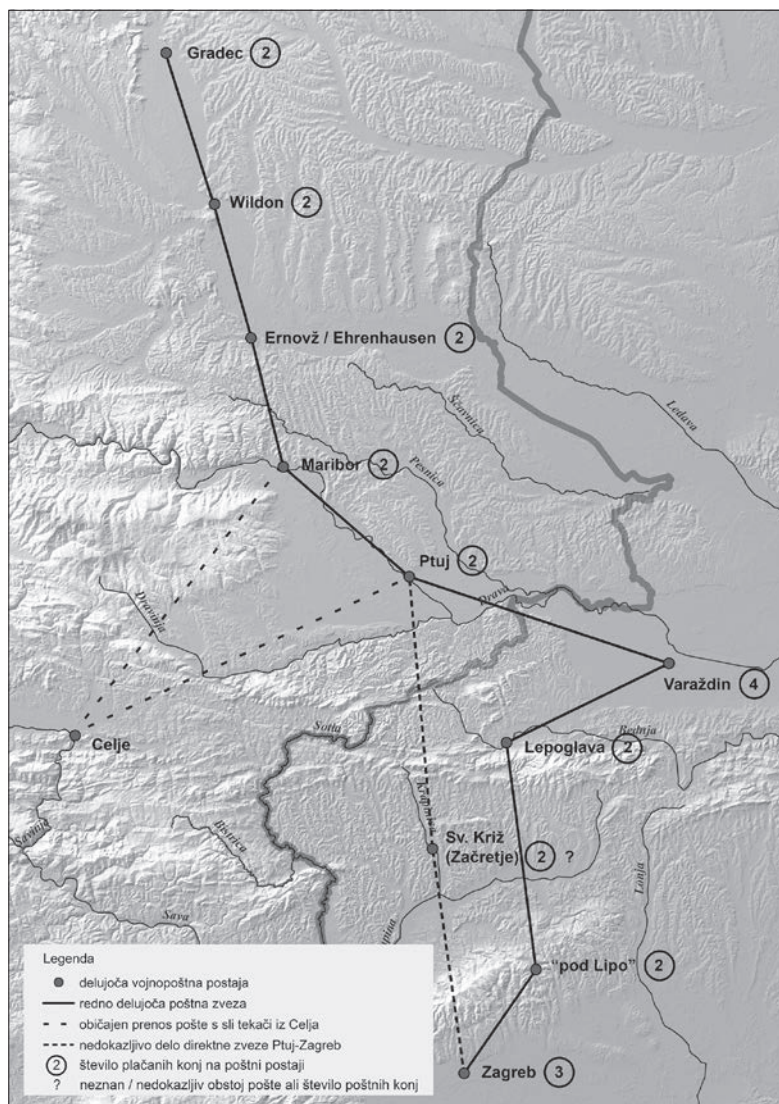
⁴⁸ Prim. Mell, Grundriss, str. 324; StLA, Laa. Antiquum, Landtagsratschläge 1567–1574, Band Nr. 1 (nepaginirano), 1573.

⁴⁹ Prim. Krones, Aktenmässige Beiträge, vir delno transkribiran na str. 10, in str. 27–28, dok. št. 42, 1573, februar 11, Varaždin: ... *darüber vill auf ander weg gegangen vnd E:(i)ner) L:(!!E)rsamen) L:(anndtschafft) in Steyer auch den andern landten ein so großer Vncossten nit auferloffen ware. Sed factum est.*

⁵⁰ StLA, Laa. Antiquum, Militaria, Sch. 38, 1572, ovoj Oktober–Dezember, sign. Nr. 201514/4670: 1572, december 1, Radgona, poverjeniki Štajerske poveljniku Vidu Halleggu, in prav tam odgovor sign. Nr. 201514/4679: 1572, december 4, Varaždin, Vid Hallegg poverjenikom Štajerske.

⁵¹ StLA, Laa. Antiquum, fond Post, fasc. 221: 1572, december 4, Radgona, pismo deželnih poverjenikov Štajerske notranjeavstrijski vladi in komori (koncept, izpisan po nareku). Glej Prilogo, transkribirano po ustreznih diplomatskih pravilih z vsemi črtanji teksta in vnesenimi popravki vred.

⁵² Prim. Hozjan, Mariborska vojnopoštna postaja, str. 109–110.

Karta 1: Štajerska deželna vojaška poštna zveza Gradec–Zagreb in Varaždin s postajami do 30. novembra 1572.⁵³ Karta 1 odslikava delovanje zveze do konca novembra 1572, ko je deželna oblast zavoljo varčevanja čez zimo ukinila postajo v Wildonu, postajo v Ehrenhausnu (Ernovž) pa prestavila v današnji kraj Landscha an der Mur/ takrat Landtschaprugkhen (Lanča, nekdanj Most na Lanči). Do Ptuja sta potek in delo zveze nedvoumna. Od tam naprej je vprašljiva zveza do postaje v Sv. Križu Začretje v smeri Zagreba, saj je njen takraten obstoj nedokazan, kar zastavlja vprašanje o takratni povezavi Ptuja z Zagrebom neposredno čez Macelj ali le posredno preko Varaždina. Število plačanih poštnih konj (3) na zagrebški pošti hkrati posredno priča o tem, da je zveza čez Macelj še pred začetkom zime morala delovati. Še večje število plačanih konj (4) v Varaždinu je realna slika nenehne preobremenjenosti tamkajšnje postaje, saj je očitno služila kot najpomembnejša zbirna točka krajiškega dopisovanja med Gradcem, Zagrebom in vojnokrajskim štabom pod vodstvom Vida Hallegga.

jih je dosegla v zadnjih urah zasedanja januar-skega deželnega zbora, zanje popolno presenečenje. Že prvi odzivi deželnih oblasti kažejo na paniko, ki se je niso znebili še mesece po zaključku upora. Hkrati – ob tresočih rokah in glavah – ne smemo prezreti njihovih hitrih in odločnih korakov. Strah je več kot očitno imel velike oči. Zato je osmanska nevarnost hipoma postala drugorazredna, nepomembna. Dogodkovni potek upora na Štajerskem v navezavi s potekom čez državno mejo ter posebej celovitost ukrepov vladarja in dežele od prvih dni februarja naprej je opisal že Krones.⁵⁴ V celo vrsto aktivnosti za zbiranje vojaških oddelkov v deželi so vložili precejšnje vsote denarja. Oglejmo si le sklop obveščevalnih in korespondenčnih dejavnosti v dneh poteka upora.

... UND WIE DIE KHUNDSCHAFFTEN LAUTEN⁵⁵ ... OBVEŠČANJE, DOPISOVANJE IN DELO POŠTNIH ZVEZ NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM V UPORU

Razlaga v naslovu poglavja omenjenih ukrepov v času upora mora nujno upoštevati dejavnosti obeh oblastnih ravni. Zato jo je nemogoče ločiti v dva segmenta. Kot že poudarjeno, se je bivanje kneza in nekaj dvorjanov na Ptuj zavleklo v začetek februarja, tam pa so jim bile vznemirljive krajiške vesti na voljo bistveno hitreje kot v Gradcu. Tja je prispela tudi sploh prva vest o uporniškem dogajanju na Štajerskem. Od kod? Tu bodo podrobneje opisani le časovno prvi ukrepi v Celju ter na relaciji med Ptujem, Mariborom in

⁵³ Za izdelavo te in obeh naslednjih kart na podlagi mojih podatkov se na tem mestu iskreno zahvaljujem red. prof. dr. Igorju Žiberni s Filozofske fakultete UM.

⁵⁴ Prim. Krones, Aktenmässige Beiträge, celoten prvi del sestavka: A. Allgemeine Erörterungen, str. (3)–15.

⁵⁵ Krones, Aktenmässige Beiträge, na več mestih, na primer str. 16, dok. št. 6, 1573, februar 5, Graz, in str. 21, dok. št. 26, 1573, februar 8, Klagenfurt.

Gradcem, kjer je takoj pričela ukrepati deželna oblast.⁵⁶

Janžu pl. Soteškemu (Helfenbergu), upravniku vicedomskega urada v Celju, je upiranje od konca januarja in februarja 1573 ter še mesece zatem zadajalo zvrhan koš preglavic. Takratni celjski vicedom in hkrati tamkajšnji glavar kot najvišji nosilec javne oblasti v četrti Celje baron Ludvik pl. Ungnad je bil konec januarja še odsoten. Novice o širjenju upora pa so ga hitro pripeljale v mesto ob Savinji. Soteški je zagotovo kot prvi med pomembnejšimi vladarjevimi uradniki izvedel o začetku uporniških akcij. Do njega so novice prišle najpozneje v noči z 31. januarja na 1. februar, najverjetneje od katerega med Savinjo in Sotlo živelih plemičev ali upravnikov posesti. Poštna postaja v mestu takrat še ni delovala. Ob obeh in že omenjenem Schrattenbachu je v mestu kot višji vicedomski uradnik delal še upravnik celjskega deželnoknežjega gradu in gospostva Krištof Gall, istočasno zakupnik tedaj vladarjevega gospostva Brežice, kjer mu je posle vodil njegov gradiščan Possinger.⁵⁷ Celje je bilo glede na zasedbo deželnoknežjega uradništva še dolgo po uporuh vladarjevo najpomembnejše oporišče in osrednja točka v slovenskoštajerskem prostoru. Svoje zemljiškoposestne sedeže v drugih tukajšnjih mestih je namreč prodal do srede 17. stoletja; celjsko gospostvo je iz njegovih v roke grofov Gaisruckov prešlo šele po sredi 18. stoletja, ko vicedomskega urada tam ni bilo več.

Vedoč, da se je nadvojvoda Karel tisti trenutek še zadrževal na ptujskem gradu, je moral celjski sel Soteškega v ranih urah 1. februarja nemudoma odjezditi k vladarju na Ptuj z vestmi o uporuh. Drugemu – tekaču Petru – pa je zaukazal iti v Gradec k poverjenikom, do koder je imel ta precej dolgo pot (približno 135–140 km) ali vsaj štiri dni. Ptujski sel je za takratno razdaljo devet milj poti (nemška milja – 7,5 kilometra) med mestoma dobil nagrado 36 kr, kar je pomenilo že zapisano miljno denarno postavko. To prvo vest je knez dobil še isti dan (1. februarja) pozno zvečer ter hitel o vsem takoj obvestiti graški dvor in mesto. Z divjo ježo ptujskega in nadaljnjih poštnih slov do Gradca je Karlovo odposlano pismo prehitelo celjskega tekača in prispelo na cilj že 3. februarja, se pravi isti dan, ko je novica o uporuh prispela tudi v Ljubljano.

Celjski tekač je prispel v Gradec k poverjenikom dan pozneje (4. februarja) in od njih dobil

4 š (pol gld) nagrade. Po povratku v Celje je od Soteškega prejel še 1 gld 12 kr (72 kr) ali celotno poštino za 18 milj pretečene razdalje med Celjem in Gradcem po enaki postavki kot ptujski jezdec – skupaj za opravljeno pot kar 102 kr (gld in tričetrt (!)). Že na svečnico (2. februarja) je na ptujski grad prejšnje jutro napoteni jezdec Soteškemu prinesel nujen odgovor in ukaz deželnega kneza o takojšnji nastavitvi dodatnih poštarjev ter poštnih konj v Celju, Žički vasi in Slovenski Bistrici na njegove – vicedomske stroške. Ideja o nastavitvi je morda prišla od Soteškega; Karlu bi jo lahko dal tudi Paar, vendar njegovo bivanje na Ptuj ob knezu ni dokazano. Tudi lokacije pošt je knezu morda svetoval Soteški, manj verjetno še kdo iz njegovega spremstva na ptujskem gradu – vsekakor pa nekdo, ki je dobro poznal pot med Celjem in Mariborom.

Ukaze je Soteški izvršil takoj. V Celju je nastavil vicedomu Ungnadu znanega Celjana, gostilničarja in poklicnega prevoznika Janeza Šventina, v Žički vasi Tomaža Finka in v Slovenski Bistrici Lovrenca Steinerja. Najel jih je za en mesec – a so pošto redno prenašali še vsaj do zagona nove deželnoknežje poštne zveze Maribor–Ljubljana v naslednjih mesecih. Vnaprej so dobili vsak po 20 gld za poštne in vzdrževanje neznanega števila jezdni konj z jezdecimi vred. Visoke vsote, skupno kar 60 gld, kažejo na vnaprej pričakovano pogosto prenašanje pisemskih pošilk ne oziraje se na stroške. Tako početje je bilo za mesece po uporuh značilno. Še isti dan (2. februarja) je upravnik Soteški razposlal dodatne tri tekače na vse strani celjske četrti s svarili vsem gospodom, deželanom in upravnikom posesti.

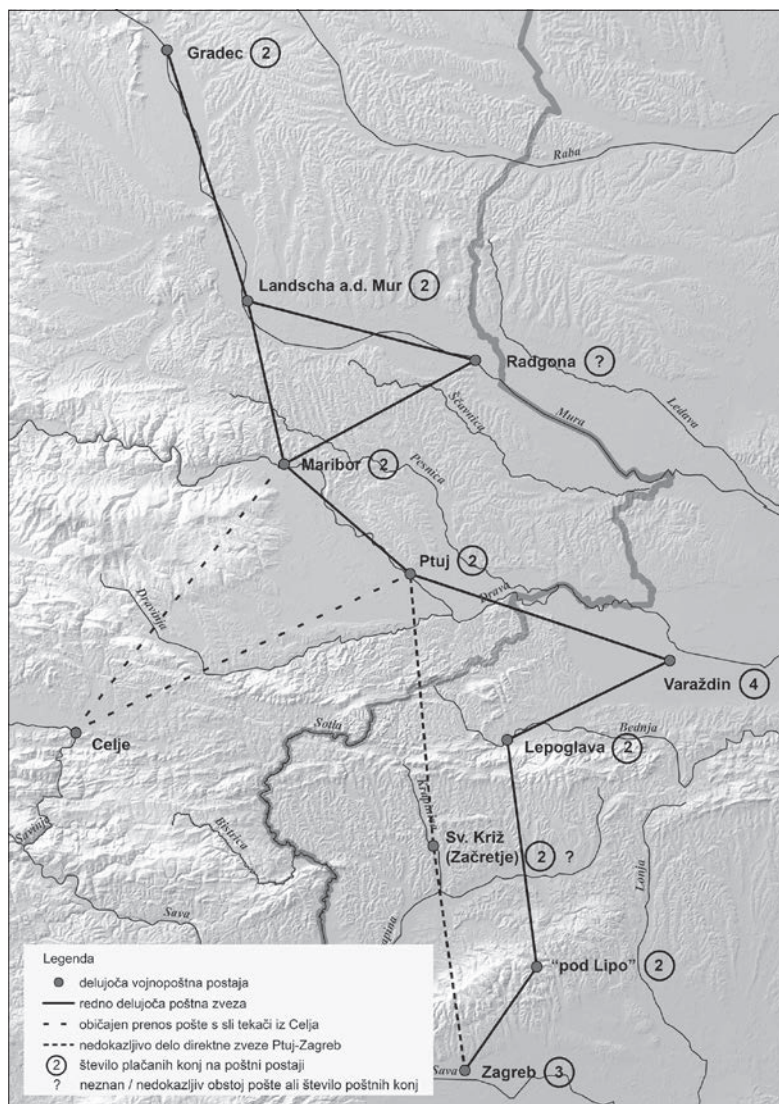
Nadvojvoda Karel se je istega dne na Ptuj štajerskim deželnozborskimi komisarjem pisno zahvalil za njihovo poročilo v zvezi z uporom. Naslednji dan (3. februarja) je v strahu pred morebitnim uporniškim pohodom na sever v smeri Ptuja⁵⁸ zagotovo zapustil to mesto in odšel v Maribor. Istočasno mu je Soteški, prepričan, da je knez še na Ptuj, tja poslal prošnjo za takojšen najem stotih pešakov za zavarovanje celjskega gradu. V Mariboru se je knez nastanil v svojem mestnem gradu, katerega novi zakupnik je bil izkušeni krajiški poveljnik Gašper Raab. Tega so takoj poslali na pogajanja z uporniki v spodnji del celjske četrti; dejansko naj bi pregledal in sporočil njihovo številčnost in oborožitev.

Knez je prenočil v Mariboru, od koder je naslednji dan (4. februarja) kot že prejšnje dni odposlal več ukazov in nadaljeval pot v Gradec.

⁵⁶ Obširneje objavljeno v: Hozjan, Pretok informacij v Celju, str. 21–23; prim. še Hozjan in Ravnikar, Deželni knez, str. 886–887.

⁵⁷ Gall je večkrat omenjen v: Rački, Građa, str. 170–172; prim. Koropec, *Mi smo tu*, str. 47.

⁵⁸ O taki možni nameri upornikov prim. Adamček, *Seljačka buna 1573*, str. 120.

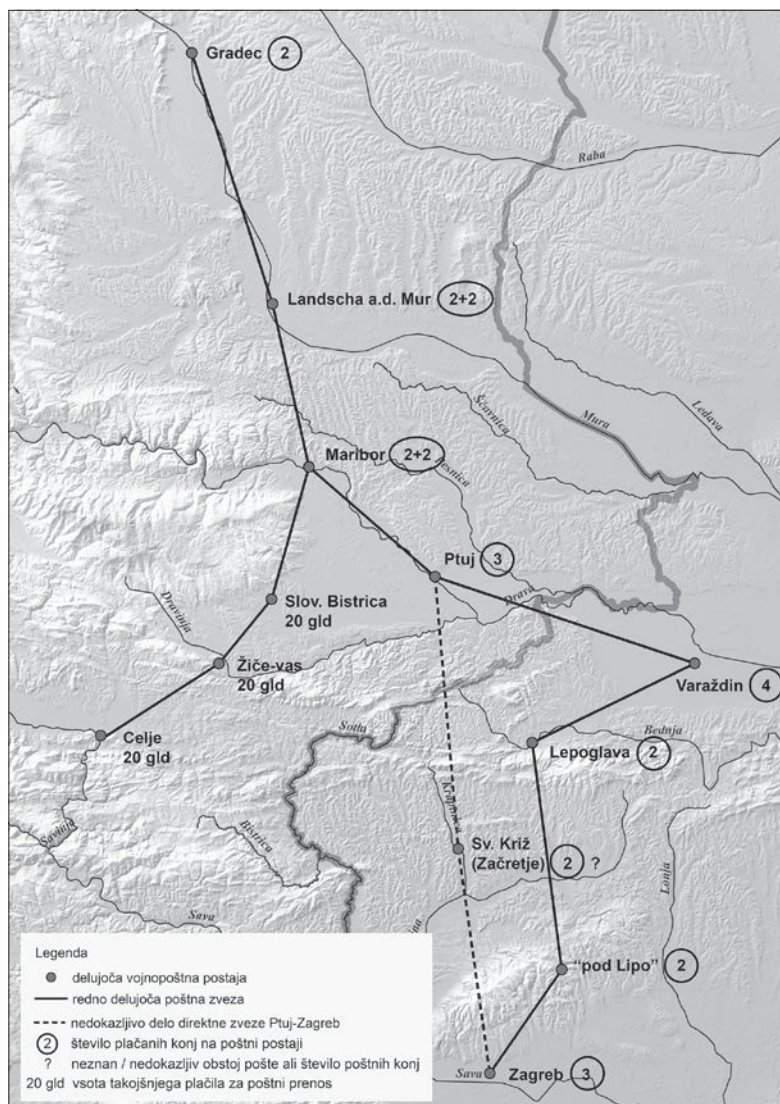
Karta 2: Štajerska deželna vojaška poštna zveza Gradec–Zagreb in Varaždin s postajami med 1. decembrom 1572 in 31. januarjem 1573. Karta 2 kaže delovanje zveze od 1. decembra 1572. Razlog, zakaj je dežela ernovško pošto takrat predstavila v Lančo, je očitno: zavljo odhoda deželnih poverjenikov in pozneje tudi kneza v Radgono so vsi ti hoteli imeti redno hitro zvezo tako z Gradcem kot preko Maribora s krajiškim štabom v Varaždinu. Takšna praksa je bila običajna, v takih primerih je zmeraj šlo za začasne ukrepe. Nosilec poštne službe v določenem kraju se je prilagodil in pošto prenašal, kot je vedel in znal, ali izgubil službo. Nakazane so tudi poti celjskih slov na Ptuj in v Gradec na prelomu iz januarja v februar 1573.

Med drugim je izdal ponovljeni ukaz deželnemu glavarju Kranjske Herbardu Turjaškemu, naj 20 »dvojnih« pušk (trdnjavske puške – težke arkebuz, *Topplhaggen*) iz ljubljanske deželnoknežje orožarne s pripadajočim strelivom odpošlje posadki gradu v Brežicah, saj bi jo lahko ogrozili uporni kmečki podložniki iz bližnjega Suseda. Hkrati je od Kranjcev zahteval nujno vsakodnevno in vsakonočno obveščanje o razvoju dogodkov. Pismo je bilo opremljeno s sedemkratnim *cito*, kar je (bil) največji dokaz skrajne važnosti pisma. Z ukazom⁵⁹ je odjezdil posebni sel Matija Scheyer in ga 6. februarja predal v Ljubljani (!) – v sili so ga poslali neposredno tja, saj so vse razpoložljive mariborske poštne jezdece in priložnostne sle očitno razposlali že prej. To ni bil prvi Karlov dopis Kranjcem iz Maribora. Kot pravkar zapisano,

so v Ljubljani že 5. februarja vedeli o poslanstvu Gašperja Raaba, kar je lahko pomenilo le to, da jih je o tem iz Maribora pisno obvestil sam vladar že 3. februarja – se pravi takoj, ko je pismo odposlal. Opisano daje le megleno slutiti, koliko dopisov so Karel in drugi odgovorni od prve vesti o dogajanju vsakodnevno razposlali na razne naslove in lokacije.

Z začetkom delovanja opisane nove poštne zveze med Mariborom in Celjem ter v naslednjih mesecih je do polnega izraza prišel tudi pomen že znane vojnokrajiške zveze. Njena izhodiščna točka je bila deželna poštna postaja na graškem dvoru. Organizacijsko je bila sestavni del že omenjenega urada dvornega poštne mojstra pod vodstvom Janeza Krstnika Paara. Ta je kmalu po njegovem prihodu v Gradec vladarja prepričal, da se je z deželo sporazumel o prenosu že dolgo redno delujoče deželne vojaške pošte v mestu na dvor in pod Paarov nadzor. Dežela jo je še naprej denarno vzdrževala v smislu njenih potreb za vojaško pošto – plačevala je dva ali tri poštne konje

⁵⁹ Ukaz vpisan v: HHStA, HK-Registraturbuch 7a 1571–1572–1573: 1573, 4. februar, Maribor; Rački, Građa, str. 173–174, dok. št. XIV: 1573, 4. februar, Maribor; Adamček, *Seljačka buna 1573*, str. 144; *Kmečki panti na Slovenskem*, dokumenti na str. 130, 148 in 150–151.

Karta 3: Štajerska deželna vojnopostna zveza Gradec–Zagreb in Varaždin s postajami od 1./2. februarja 1573. S karte 3 je jasno razvidna dopolnitev poštnih zvez skozi slovensko Štajersko od začetka februarja 1573. Vzpostavitev novih pošt v Celju, Žički vasi in Slovenski Bistrici z vnaprej določenimi izjemnimi vsotami – trikrat po 20 gld – je bila namreč izvedena takoj. Povezava med Slovensko Bistrico in Ptujem sicer ni ne vrisana ne nakazana, vendar jo lahko predvidimo glede na potrebe in vsesplošno hitenje v tistih dneh. Dejansko so morebitni dopisi iz krajine celjskim uradnikom in obratno s to povezavo pridobili vsaj pol dneva v primerjavi s potjo iz Ptuja skozi Maribor in obratno. Vse drugo je jasno že iz zapisanega ob karti 2.

in hkrati soodločala o osebi, ki je delala le to. Zato je ta še naprej imela naziv »deželni poštni odpravnik«, čeprav je delal na dvoru. V tistem času je bil to Janez Obermair.

Nadaljnje pošte do Maribora so bile zasedene na podlagi ukrepov, opisanih v zgoraj transkribiranem viru. V Wildonu od 1. decembra 1572 ni bilo več poštnih postaj, zato je za upor nepomembna. Z istim dnem je bil kot novi deželni poštar (*aufgenomner currier*) v Lanči nastavljen ernovski krojač Filip Sengewein st. Februarja 1573 je dežela zavoljo izjemnega obsega korespondence tam dodatno, ob Filipu, za nekaj mesecev nastavila še dva poštna konja, s katerima je delal nekdanji ernovski poštar Jurij Riedl. Mariborsko deželno pošto je že vodil Krištof Spiegler. Njegovi jezdec so med uporom očitno kar pregorevali, zato so poverjeniki tu takrat dodatno zaposlili še nekdanjega poštarja Andreja Starcha (Starcha). Ptujsko pošto je vodil član znamenite ptujske družine Andrej Moscon. Tedanjega obstoja pošte v Sv. Križu Začretje ni mogoče dokazati, pa tudi tega ne, ali

so jo štajerski deželani enako kot wildonsko ukinili že s 1. decembrom 1572 ali šele v smislu ene od številnih denarnih oziroma varčevalnih posledic upora. V Varaždinu je najverjetneje že delal pozneje tistega leta izpričani poštar Žiga (Sigmund) Palfy. Lepoglavska pošta je bila v rokah vojaka Štefana iz Gradaca, sosednjo pošto »pod Lipo« (*Vnter Linden*) v smeri Zagreba pa je vodil nižji plemič Štefan Mirković. Tedanji zagrebški deželni krajiški poštar je bil Adam Špičko.

O delu teh štajerskih deželnih postaj na deželnem ozemlju do meje je bilo že predstavljenih več objav; zato bo bolje nekaj zapisati le o takratnem delu postaj čez državno mejo. Njihov močno pomnožen prenos korespondence od začetka upora je bil samodejen, saj so že redno delovale – vendar le na temelju odobritve. Kdo vse jih je lahko uporabljal med uporom in še mesece po njem, so odločali knez Karel, vrhovni slavonskokrajiški poveljnik Hallegg, štajerski deželni zbor ter poverjeniki. Pisma so prihajala in odhajala v obilnih količinah. Že pred januarjem 1573 so pravico pre-

našanja svojih krajiških pošiljk nedvomno imeli krajiški častniki – tako številni notranjeavstrijski kot člani združenega sabora, še posebej ban –, in sicer za redno dopisovanje z dvoroma v Gradcu in na Dunaju. Tudi Hallegg, nastanjen v Varaždinu, je imel ves čas redne stike z Zagrebom. Prišteti jim je treba še pošto graških dvornih teles, predvsem notranjeavstrijske vlade in komore, ter ustrezne deželne uradnike.

Poglavje zase so bili vseskozi tudi komunikacijski ukrepi Soteškega in drugih v Celju, ki so segali tako na vzhod do Ptuja in na sever na dvor kot tudi na kranjsko stran; njegovih zvez do skrajnega juga dežele pa sploh ni treba posebej poudarjati. Opisana pot celjskega tekača Petra je tako postala »mati« skorajda množičnih poštnih ukrepov v naslednjem razdobju. O delu Soteškega so se že 18. februarja 1573 v pismu cesarju jasno izrekli štajerski deželani. Po njihovem je »največ pripomogel, da so bili uporni kmetje razkropljeni in pobiti«. ⁶⁰

Nova zveza Maribor–Celje je bila po izvedbi enostavna in strateško gledano odlična komunikacijska poteza. Knez Karel je z njo dobil ne le možnost hitrih informacij s prizadetega območja pod Celjem, temveč z nadaljevanjem zveze od tam proti zahodu hkrati hitrejšo zvezo s Kranjci ter prek njih celo s Trstom in Gorico. V Ljubljano so torej od začetka februarja dopisi v zvezi z uporom prihajali s štajerske strani, bodisi iz Gradca, Maribora ali Celja, in sicer na vse tedaj možne načine: s poštnimi jezdecami ali tekači, ki jih je odpošiljal Soteški, z deželnimi in komornimi sli, s posebej odposlanimi jezdnicami kurirji, ki so lahko na novih poštah med Mariborom in Celjem izmenjavali pošne konje idr. Enako intenzivno so šle pošiljke v obratni smeri. Stiki s Korošci tu niso omenjeni, a so jih vsekakor vzdrževali.

To pa še zdaleč ni bilo vse. Objavljena obročna Mihaela Singerja o stroških februarjskih naborov deželnega vojaštva v Celju in Mariboru ob opisanih zvezah izpričujeta še celo vrsto raznih ukrepov štajerskih poverjenikov in drugih deželanov od 6. februarja naprej za dopisovanje s posameznimi pomembnejšimi posestniki, živčimi pod Dravo, za organizacijo in dogovarjanje glede obeh naborov, za nujne poti v Varaždin ... ter za velike vsote, izdane v te namene.

Za vsaj približno ponazoritev stanja še pred koncem upora je dobro navesti kak primer iz doslej še neznanih virov. Deželna oblast je 4. februarja izdala znameniti mandat o sklicu deželnega nabora. Štiri dni pozneje (8. februarja) so poverjeniki med več izpisanimi dokumenti od-

poslali tudi svojo željo poveljniku Gašperju Raabu – očitno so mu zelo zaupali – po njegovi aktivni udeležbi v naboru. Ta koncept dopisa je Krones v regestu povzel v le enem stavku, v katerem je vsebino prošnje za nabor spremenil v njegovo sodelovanje v »vojnem pohodu« (*in diesem Feldzuge*) in se za nameček še zmotil v zapisu njegovega primka. Ko vir beremo kot tak, razberemo dejansko konotacijo vsebine: deželani so Raaba prosili, naj prevzame vrhovno poveljstvo deželnega nabora za pravkar zbirajoče se vojake praporcev strelcev v Mariboru. Ti se bodo tam zbrali med 12. in 14. februarjem ter jih bo gotovo okrog 2000. ⁶¹

Kljub močno pretiranemu pričakovanemu številu prišlekov na mariborski nabor, torej v le eni od deželnih četrti – še manj so jih dejansko najeli, a so točne številke neznane –, je bilo mogoče razbrati strah deželanov. Njihovo psihozo v zadnjih dneh upora svojevrstno izpričujejo vsote posojil, za katera so »v takratni hudi denarni stiski dežele« takoj zaprosili deželane spodnje- in gornjeavstrijskega deželnega zbora (20.000 gld) ter salzburškega nadškofa (50.000 gld) z vračilom v zelo kratkem roku pol leta in brez obresti, kar je bilo povsem nerealno, saj niso mogli vedeti, kaj sledi. ⁶² Vsaj od slednjega so dobili bistveno manj denarja, kar bo razvidno v nadaljevanju.

DEŽELNI KNEZ, DEŽELA ŠTAJERSKA IN LETO 1573 PO ZAKLJUČKU UPORA

Tedni od 4. februarja do poznega marca 1573 so z Zahnovo, Mellovo in drugimi objavami virov vsaj v domeni ukrepov dežele dokaj dobro dokumentirani. Zelo težko si je na osnovi objavljenih virov ustvariti celovitejšo podobo nadaljnjih mesecev. Očitno je, da raziskovalci temu razdobju niso posvečali tolikšne pozornosti kot udarnima

⁶¹ Krones, Aktenmässige Beiträge, str. 20, dok. št. 22, 1573, februar 8, Graz (Conc.): *Schreiben der Verordneten an Ritter Casper Rueter (!), sich in diesem Feldzuge gebrauchen lassen zu wollen*. Prim. izvirnik: StLA, Laa. Antiquum, Gr. XIV – Militaria, Sch. 39, 1573/1: Januar–Juli, ovoj januar–marec, sign. Nr. 201514/4697: 1573, februar 8, Graz, poverjeniki Štajerske Gašperju Raabu (koncept). Možna podvojenost dveh konceptnih dopisov je v tem primeru izključena. Tudi sicer je v tem ovoj odlična korespondenca o uporih in razmerah po njegovem koncu, zapisana februarja in marca. Predvsem poverjeniki – in tudi cesar – so se na veliko pritoževali čez početje Rattkaya in Dornberga na Kozjanskem ter o tem pisali vsem naokoli. Svoje je dodajal še deželni knez, tudi z nekaj nevsakdanjimi potezami, na primer njegov brezplačen »zimski dar« 500 korcev rži za krajiško oskrbo (!?).

⁶² Krones, Aktenmässige Beiträge, str. 24, dok. št. 31, 1573, februar 9, Graz, prošnja poverjenikov Štajerske »Avstrijcem nad in pod Anizho«, in prav tam, dok. št. 32, 1573, februar 9, Graz, poverjeniki Štajerske salzburškemu nadškofu, h kateremu so odposlali deželnega poverjenika Janeza Friderika Hoffmanna.

⁶⁰ Kaspret, Oplenitev, str. 25.

tednoma znanih dogodkov. Vendar so bili doma-la nešteti ukrepi obeh ravni oblasti tja do konca leta nazoren dokaz splošne pretresenosti privilegiranih ljudi na Štajerskem. Ti so šele sčasoma dojeli, kaj jih je doletelo in kakšni nesreči so se izognili.

Deželni knez se je še kako aktivno vključil tudi v razvoj dogodkov po upor. V smislu razdelave naslovne teme se je treba najprej omejiti le na enega njegovih že omenjenih trajnejših dosežkov, in sicer ustanovitev redne deželnoknežje poštne zveze Maribor–Celje–Ljubljana. Več avtorjev je doslej že pisalo o tem.⁶³ Pogajanja s kranjskimi deželani o denarnem vložku Kranjske za vzdrževanje tamkajšnjih pošt od meddeželne meje do Ljubljane so očitno stekla že v drugi polovici februarja, le nekaj dni po zaključku puntanja, in ponazarjajo želeno stopnjo nujnosti vladarjevega rednega dopisovanja na tej relaciji. Čeprav so Kranjci sprva zavračali in slednjič zavrnili sleherni možnost prispevka dežele, je vladarjev ustanovitveni odlok z dne 17. marca pomenil začetek nove kvalitete upravljanja slovenskih dežel. Kmalu je prerasla v vsakomur povsem dostopno javno storitev, ki ji danes pravimo pošta. Na štajerskih tleh je prvotno postajo v Žički vasi zamenjala postaja v Slovenskih Konjicah; obe drugi sta ostali v prej omenjenih mestih.

Izjemnost razmer v deželi v mesecih po upor so raziskovalci skušali podajati z več različnimi viri. Glede na časovni obseg te razprave – do konca leta 1573 – bo podobno kot za leto poprej kot idealen vir za predstavitev ukrepanja deželnih oblasti služila deželna izdatkovna knjiga za obračunsko razdobje od 1. junija 1573 do 30. maja 1574, ki je med zaznanimi viri v dosedanjih objavah – enako kot knjige za leto 1572/1573 – še ni mogoče zaslediti.⁶⁴ Stroškovna plat ukrepov v letu upora je bila za deželo glede na število ukrepov skrajno neugodna. Vendar to ni pomenilo, da so se poverjeniki in najožje deželno vodstvo o vsakem izdatku odločali racionalno, s preudarkom (!). Pregled zabeleženih izdatkov bo nekajkrat presenetljiv. Hkrati lahko prav te, sicer v osnovi zelo raznovrstne informacije pripomorejo k ustvarjanju dokaj verodostojne podobe časa. Ne smemo pozabiti, da je dežela v kratkem razdobju – februarja in marca 1573 – pridobila večja posojila, ki jih je bilo

treba porabiti in – vsaj v skladu z zavezami – hitro vrniti.

Za celovito razumevanje takratnih razmer je ena najpomembnejših rubrik v tej izdatkovni knjigi »Izdatki za vojaštvo v Slavonski vojni krajini«, saj je deželni vojni plačilni mojster – slavonskokrajiški prejemnik Adam pl. Lengheim – tudi v tem obračunskem letu, enako kot leto poprej, dobil visok krajiški denarni kontingent za krajiško vojaštvo, ki ga je vzdrževala dežela. Ta je pričal o tem, da so bili nadaljnji stroški najema deželnega vojaštva na naborih odobreni izključno za vojaštvo v deželi, se pravi za preventivo pred morebitnim novim podložniškim upiranjem (!), in ne za krajiške posadke.

Iz rubrike »Izdatki za nastavljene deželne četrtne vojaške poveljnike/stotnike konjenikov in pešcev« za leto nastavitve od 1. aprila ali od jurjevega 1573 med drugim razberemo, da je omenjeni Jurij Zajfrid pl. Trebniški kot imenovani skrbnik nedoletnih dedičev umrlega Janeza Žige Leisserja po pokojnem že s 1. januarjem 1572 postal tudi deželni četrti stotnik (*Viertel Hauptmann*) v eni od gornjih deželnih četrti. 8. aprila 1574 je namreč dobil plačo za dve leti te svoje poveljniške službe, ki sta se zaključili 31. decembra 1573, ob že prej dobljenih 50 gld še 150 gld. Hkrati je v imenu dedičev dvignil še Leisserjevo plačo v višini 16 gld 5 š 10 d za meseca januar in februar, ki ju je odslužil še pokojni. Drugi tu poplačani četrti stotniki v tem letu so bili še Krištof Ihän, Krištof Welchinger, Martin Schürfflinger, Bernhard Lerch in Jernej Fasser.⁶⁵

Najkonkretnjši ukrepi za »zaščito dežele« to leto so bili nedvomno nabori deželnega četrtnega vojaštva za najem konjenikov in strelcev v primeru potrebe po deželni vojski v deželi. Do tistega časa so postali nujna vsakoletna dolžnost lastnikov zemljiških gospodstev. Na naborih odbrane može so najeli, popisali, zaprisegli⁶⁶ in razporedili v praporce oziroma matične enote. Kot že znano, so zavoljo upora z izrednim splošnim deželnim naborem pričeli že pred sredo februarja 1573. Naslednji, redni nabor v vseh petih deželnih četrtih je sledil že pred začetkom aprila za polletno raz-

63 Prim. Hozjan, Nastanek in razvoj, str. 80, in spisek uporabljen literature v tej monografiji.

64 StLA, AB, Ausgabenbuch 1573 za obračunsko leto od 1. junija 1573 do 31. maja 1574, paginirana, fol. 1–143, spisal takratni deželni prejemnik Hektor pl. Trebnik (*Truebnegk*)/Trebniški. Knjiga ima sicer znane, takrat že običajne rubrike, med katerimi se je znašlo tudi nekaj neobičajnih, lastnih samo tej.

65 Prav tam, fol. 18–20.

66 V enem od kartonov omenjene podserije virov Militaria, Musterregister (prim. zgoraj op. 9) je takoj na začetku na majhnem lističu izpisana slovenska vojaška prisega deželi in deželnemu glavarju. Pripis na drugi strani lističa pravi, da je ta ležal v »mušterregistru« tridesetega moža v četrti Celje, nabor je bil 8. oktobra 1620 na Ptuj: StLA, Laa. Antiquum, Gr. XIV, Militaria, Musterregister, K. 26, 1619–1620, mapa 1619. Zavedajoč se pomembnosti odkritja je avtor pričujoče razprave nemudoma objavil transkripcijo prisege in sken zapisa. Prim. Hozjan, Kranjska v 17. stoletju, str. 22–23.

dobje od 1. aprila do 30. septembra ali do začetka oktobra, zatem pa še oktobrski nabor za polletje od 1. oktobra do 31. marca 1574. Število odbranih mož v vsaki četrti ni bilo enako, enake so bile le mesečne denarne postavke za posameznega vojaka – strelca ali konjenika – bodisi za čakanje ali sodelovanje v pohodih/spopadih. Dobili so tudi plačilo: večkrat so omenjene t. i. čakarine (*wartgeld*), ki so bile za deželo kot najemjemalko in plačnico zagotovilo teh vojakov, da bodo v primeru dejanske nevarnosti takoj na voljo svojim poveljnikom. O denarni plati naborov je vsaj glede stroškov zanje – vsi na ukaz deželnih poverjenikov – na voljo več informacij. Za februarjska izredna nabora v Celju in Mariboru sta celovite stroškovnike, kot že omenjeno, objavila Zahn in Mell.

V rubriki »Izdatki za plačila čakar in 600 nastavljenih deželnih konjenikov«⁶⁷ so vpisali izplačila stroškov aprilskega rednega nabora deželne konjenice v tekočem letu 1573, ki so jih izročali na polletje, in predujme za oktobrski nabor. Prva so 3. septembra izvršili v Gradcu, ostala pa v času od septembra do novembra 1573 in spomladi leto zatem. Pisar deželne deske (*Schronenschreiber*) Mihael Singer je 3. septembra od deželnega prejemnika dobil 1600 gld za poplačilo polletne čakarine od začetka aprila najetih konjenikov pod poveljstvom deželnega četrtnega poveljnika konjenice (*Rittmaisters*), viteza Jakoba Zächa, v četrti doline Aniže (*Ennstal*). Že 18. novembra je Singer po oktobrskem naboru dobil še 300 gld predujma za nadaljnje polletne čakarine teh konjenikov (do 31. marca 1574).

Istega dne (3. septembra) je deželni sodni sel Matej Kholhover (*Kalhauer*) prejel in odpeljal 1600 gld za izplačilo čakar in konjenikov, najetih na naboru v četrti Celje pod poveljstvom tamkajšnjega deželnega poveljnika konjenice Jurija Schrattenbacha za polletje od 24. aprila do 23. oktobra. Tja je prišel v okviru novega septembrskega nabora. Za pot v Celje in povratek je isti dan dobil še predujem za potnine in dnevnice, kar 16 gld (!). Za potrebe novega nabora – predujem čakar in za naslednje polletje od 24. oktobra 1573 do 23. aprila 1574 – mu je Volf Hürnüş v Celju hkrati posodil 300 gld, kar so mu povrnilo šele 28. aprila 1574. Naslednji dan (29. aprila) je poveljnik Jurij za poplačilo oktobrskega nabora prejel 330 gld in hkrati za to polletno čakarino še 1300 gld za izpolnitev celotne vsote čakar in v znesku 2397 gld.

Oto pl. Radmannsdorff na Sturmburgu, deželni poveljnik konjenice v četrti Voral, je 9. septembra 1573 prav tako dobil polletne čakarine za njemu podrejene konjenike za čas od jurjevega

do zadnjega septembra tega leta v znesku 2427 gld, že naslednji dan (10. septembra) pa še 250 gld predujma za njihovo naslednje polletje. Tudi Janez Krištof pl. Zelking, novonastavljeni deželni poveljnik konjenice v četrti med Muro in Dravo, je isti dan (9. septembra) v Gradcu prejel izplačanih 2457 gld 4 š za polletne čakarine njemu podrejenih konjenikov, najetih na naboru v tej četrti, za polletje od 23. oktobra 1573 do 24. aprila 1574.

V obračunskem razdobju te knjige (1. junij 1573–30. maj 1574) izdana skupna vsota za pomladni (aprilski) in jesenski (oktobrski) polletni nabor deželne konjenice v letu 1573 je znesla natanko 10.582 gld 7 š 2 d; seštevke vseh gornjih števil pokaže prav to vsoto.

Stroške za aprilski redni nabor deželnih strelcev tistega leta je zajela rubrika »Izdatki za plačila čakar in 600 nastavljenih deželnih strelcev« skupaj z njihovimi poveljujočimi.⁶⁸ Prva izplačila plač poveljnikom so sledila že junija 1573. Janez Krištof Rindtscheidt, deželni stotnik nanovačenih 300 slovenskih strelcev (*windische schützen*) v četrti med Muro in Dravo, je 8. junija kot predujem celoletne plače za čas od 1. marca 1573 do 28./29. februarja 1574 prejel 40 gld; dan zatem je za dopolnitev dobil še 70 gld. Za njegove tri nastavljene uskoške vojvode (*dreij Waijvoda*) je 31. marca 1574 dobil čakarine v znesku 37 gld. Ivan Herković, prav tako deželni stotnik 300 strelcev, je dve tretjini svoje letne plače (70 gld) dobil 8. julija 1573. Erazem pl. Saurau, deželni poverjenik, je 5. avgusta 1573 prejel 1500 gld za plačilo polletne čakarine teh 600 slovenskih vojakov (*windischen knecht*). Dodatno je 22. novembra za to dobil še 71 gld 2 š 20 d. Rindtscheidt in Herković sta za predujme za polletne čakarine njunih nanovačenih strelcev med aprilom in oktobrom 18. decembra 1573 dobila skupaj 270 gld.

Jonas pl. Wilfersdorf je za poveljniško službo deželnega stotnika strelcev, ki jo je v gornjih deželnih četrtih opravljal skupaj z Viljemom pl. Gleispachom, 9. novembra 1573 dobil pol letne plače za leto od 9. aprila 1573 do aprila 1574 – 60 gld.

Adam Lengheim je za kompletiranje izplačil čakar in z obeh naborov teh 600 najetih deželnih strelcev v letu 1573 27. maja 1574 od deželnega prejemnika dobil 2537 gld. Skupna vsota za oba takratna nabora strelcev je znesla 4655 gld 2 š 20 d, kar je razvidno iz seštevka vseh gornjih števil.

Rubrika »Izdatki za (višje) deželne uradnike: upravitelja (*verwesers*), poverjenike, prisednike deželne pravde, predikante, 'doktorje', sekretarje

67 StLA, AB, Ausgabenbuch 1573, fol. 22–25.

68 Prav tam, fol. 26–27.

in pisarje»⁶⁹ je zajela izplačila članom prisednikom deželnega (deželnoglavarskega) sodišča. Julija (ponedeljek po sv. Vidu) 1573 so to bili Benedikt pl. Moßhaim, Gabrijel pl. Teuffenbach, Urban pl. Lamberg, Krištof pl. Galler na Lannachu, Matej Jösstl in Matej Schranckhler. Naslednje zasedanje je bilo v začetnih dneh decembra, razen izplačil vsem naštetim je plačilo dobil še Janez pl. Prankh na Riegersdorfu 5. februarja 1574 za dve zasedanji, Viljem pl. Rottal pa 12. februarja 1574 za udeležbo na treh zasedanjih. To so bili ljudje, ki so po upor in februarjskih zasljevanjih v Celju marca v Gradcu 41 uporniških vodij iz celjske četrti obsodili na smrt.⁷⁰

Z rubriko »Izdatki za izplačane zadolžnice/posojila in obresti sposojenega denarja«⁷¹ je znova predstavljen seznam deželnih kreditorjev, zelo podoben tistemu v Preglednici 1. Med njimi so znova izstopali baron Pankrac pl. Windischgrätz in več Herbersteinov. Salzburškemu nadškofu, ki je »pred časom na 'pobudo' deželnega kneza« deželi brezobrestno posodil 10.000 gld (!), so ta dolg povrnili z izplačilom iz deželne blagajne 4. marca 1574. V Salzburg je denar skupaj s prevoznikom odpeljal deželni trobentač Janez Tempfl.

Iz ene od sledečih rubrik, »Izdatki za izredne stroške in na ukaz«, je razvidno, da je bil opazen kreditor dežele tudi Janez Khisl pl. Fužinski, saj je dobil povrnjeno posojilo 6000 gld. Še bolj v oči bodeče so naslednje vsote:

- že omenjeni Ludvik Ungnad je v Gradcu z izplačilom 23. julija 1573⁷² dobil kar 9803 gld 8 ½ d za dolžne zaostanke dežele;
- brata Ludvik in Andrej Ungnad sta na račun zaostalih čakarin za obdobje 1548–1559 terjala skupno 509 gld 3 š 25 d;
- kaplanija Ungnadovega beneficija v Gradcu je za zaostanke od 1535 do 1559 deželo terjala za 804 gld I š II d;
- še neizplačani zaostanki pokojnemu Ludvikovemu očetu, deželnemu glavarju Janezu Ungnadu, so narasli na kar 8516 gld.

Podobno nenavadna sta naslednja izdatka. Hlevski mojster Vida Hallegga je na poveljnikov ukaz iz krajine v Gradec privedel žrebca (*Welcher einen Pastuchen herauf gebracht*) in za to 10. septembra 1573 dobil v dar 29 gld.⁷³ Ali: Ko je nadvojvoda Ferdinand (očitno starejši brat deželnega kneza Karla Ferdinand Tirolski, op. A. H.) prišel v Gradec na obisk, mu je dežela podarila

dragocen zlat pivski kelih/bokal (? *des guldenen Trinckhgeschürs*), za kar ji je denar posodil Jurij pl. Khevenhüller na Aichlbergu. Zato so mu dolg povrnili 3. novembra 1573 v znesku 1720 gld (!).

Brez primere pa je ta informacija: enkrat v prvi polovici leta 1573 je pri Veržeju prišlo do prav nič nedolžnega spopada med deželno vojaško enoto in neznanimi nasprotniki, o katerem posredno, iz naknadnih izdatkov, pričata dva vpisa. Prvi izpričuje, da se ga je osebno udeležil deželni podsekretar Andrej Funckh, saj je *Zu bezallung der Wüerschlacht Vndter Radtkherspurg* na ukaz poverjenikov 14. septembra 1573 dobil 30 gld. V rubriki »Izdatki za dnevnice in potnine«⁷⁴ je zabeleženo, da se je tudi neki Jurij Aumüller posebej izkazal v *Wührschlacht Zu Wernsee* in za opravljene poti 13. avgusta 1573 v Gradcu dobil 10 gld.

Deželni stotnik Ivan Herković je »za vsestransko pomoč pri naboru strelcev« zase – za kompletiranje svoje letne plače – in za Janeza Krištofa Rindscheidta 1. septembra 1573 dobil 50 gld, istega dne pa za svoje tri vojvode še 36 gld. Omenjeni Jurij Zajfrid pl. Trebniški je v imenu dedičev pokojnega Leisserja, katerih skrbnik je postal, 7. aprila 1574 prejel potnine za ježo ali poti, ki jih je pokojni na položaju četrtnega stotnika v celjski četrti opravil v spopadih z upornimi kmeti, in za drugo.

Prav tako nenavadna je rubrika »Izdatki za proviant v letu 1566«, saj navaja še do takrat (!) neporavnane vsote visokih proviantnih izdatkov v opisanem Karlovem vojnem pohodu, ki jih je vladar očitno znal prevaliti na deželna ramena. K temu je treba dodati, da je ta vsota znašala več tisoč gld. Za osnovo je služil obširen obračun proviantnih prihodkov in izdatkov na izpisanih 152 folijih za ta pohod, ki se je ohranil kot vezani spis, spisal pa ga je takratni deželni vojnokrajiški proviantni mojster.⁷⁵

Paarov poštni upravnik na dvoru v Gradcu Janez Obermayr je 15. maja 1573 na ukaz notranjeavstrijske vlade prejel izredno plačilo dežele 12 gld za vso pošto, ki jo je dotlej v imenu dežele odpravljajl iz Gradca na dunajski dvor.

Zadnja med zanimivejšimi rubrikami je »Izdatki za deželne sle«. To so bili v prvi polovici leta 1573 »zapriseženi četrtni sli« Ahac Luestetter, Peter Unger, Primož Krajnik (*Khrainich*), Mihael Winkler in Avgustin Wolfsberger. Avgusta Wolfsbergerja ni več, novi sel je Vid Jurič (*Juriz, Jurizen*). Januarja 1574 je dobil celo z deželnim grbom poslikano pločevinasto pušico (*ein Plechene Potten Puchsen mit E:(iner) E:(rsamen) L:(anndschaftt)*)

69 Prav tam, fol. 30–40.

70 Prim. Koropec, *Mi smo tu*, str. 62–63.

71 StLA, AB, Ausgabenbuch 1573, fol. 42–59'.

72 Prav tam, fol. 87–88.

73 Prav tam, fol. 89'.

74 Prav tam, fol. 110–123.

75 StLA, Laa. Antiquum, Militaria, Sch. 40, 1573/2, August–Dezember, sign. Nr. 201514/4828, 1573, september 10, s. l.

gemalten wapen) za prenašanje in hrambo posebej važnih pisem. Prenašali so jih, kot že opisano, povsod po deželi in v tujino, na primer 17. februarja 1574 so Ungerja poslali v Salzburg k nadškofu. Najdaljša pot je znova vodila celo v Rostock zavoljo Davida Chitraeusa in v Schwerin, poštnina za to je znesla 21 gld. Razpošiljali so še kar nekaj drugih priložnostnih slov in hkrati nagrajevali od drugod dosepele sle, na primer marca 1574 je vranski mitničar Čadinger k deželnemu knezu poslal posebnega sla Tomaža Sichlerja zaradi početja nekaj kmetov tihotapcev (*wegen etlicher Contrawandischer Paurn alher abgefertigt*). Tomaž je od deželnega prejemnika za čakarino za osem dni čakanja na odgovor v Gradcu prejel en gld.⁷⁶

V viru so na več mestih informacije o večkratnih posvetovanjih več deželanov o nadaljnji ureditvi deželne obrambe po izkušnjah iz upora. Najpomembnejše je bilo avgusta 1573.

ZA ZAKLJUČEK

Nemirno leto 1573 kljub precejšnji stopnji obdelanosti vsebin ostaja v fokusu raziskovalcev, čeprav intenziteta raziskav v zadnjih desetletjih upada. Deželni knez Notranje Avstrije Karel II. in dežela Štajerska sta vsak po svoje in s skupnimi, vnaprej dogovorjenimi koraki skušala v dneh upora čim prej odstraniti grozečo nevarnost. V ta namen sta se odločila za množico ukrepov. Zanje sta potrebovala predvsem precej energije, dosegljivo vojaško silo, denar in ustrezne komunikacije na daljavo oziroma poštne zveze. Vse našteje predpogoje ukrepanja sta uredila v za tisti čas zelo kratkem roku. Niti denar ni bil tako nepremostljiv problem. Le en argument za ta sklep: že v zadnjih dneh upora je dežela samo za izredna nabora vojaštva v Celju in Mariboru imela na voljo 5100 gld, in to ne v raznih zadolžnicah in »papirjih«, temveč v gotovini. Koliko so stali nabori gornjih deželnih četrti v Lipnici in Ptuj, je neznano.

Vendar je glavnina ukrepanja ter tako tudi stroškov deželnih oblasti in vladarja prišla na vrsto šele v mesecih oziroma, pravilneje, kar v celotnem koledarskem letu po upor. Izdatki v te namene so do konca pomladi naslednjega leta 1574 narasli na deset tisoče gld. Že od začetka aprila 1573 si je dežela z novimi obširnimi nabori zagotovila ustrezno močno vojaško silo: 600 konjenikov in 600 strelcev. Sicer ni podatkov, ali so bile dejanske številke najetih res take. Pomembno je, da so jih še oktobra obdržali »v rezervi« za naslednje polletje. Če pod nabore potegnemo črto: 6. februarja 1573 razpisani izredni nabor v vsej deželi, ki je obveljal le za dober mesec dni, že pred kon-

cem marca nov redni pomladni polletni nabor in nato še enak jesenski septembra so privilegiranim na Štajerskem in knežjemu dvoru zagotavljali vojaško premoč, ki naj bi jih obvarovala pred morebiti vnovič upirajočim se ljudstvom. Zanj so morali hitro zbrati dodaten denar, sicer je ne bi bilo. Skupne vsote vseh izdatkov zavoljo upora in dejavnosti obeh oblastnih ravni do konca pomladi 1574 najverjetneje ne bo mogoče ustrezno valorizirati. Kritični zapis Ota Radmannsdorffa dva dni po koncu upora o nesmiselnem, brezglavem početju družbenih elit s podložnimi ljudmi je zadel v črno: z bolj človeškim odnosom bi se lahko izognili predvsem visokim stroškom. Ti so tako pač »postali stvarnost« (*Sed factum est*). Pozabil je dodati le, da je bil tudi sam zemljiški gospod.

Državna meja cesarstva in držav svetoštetanske krone se je v stoletjih pred uporom ob njej živčemu prebivalstvu vsakodnevno kazala kot mejnik in povezovalac hkrati. Če se ozremo le na tukajšnje čezmejne trgovske izmenjave in vezi, sta ta del meje redno prečkali pomembni prometnici, obe z izhodiščem v Zagrebu in vodeči v osrednjeslovenski prostor.⁷⁷ V etničnem in jezikovnem pogledu tedaj še lahko govorimo o isti skupnosti. Tudi lokalne družbene elite delujejo na obeh straneh meje, posedujejo zemljiške posesti in službe ter izkazujejo številne poslovne interese, kar je jasno opazno že v 15. stoletju, očitno pa postane po katastrofi pri Mohaču leta 1526 in sledečem habsburškem prevzemu oblasti na Madžarskem. Tako je bila ta državno-politična ločnica zelo specifična, bistveno manj hermetična kot večina drugih državnih mej. Vendar so jo lahko, kot v uvodu zapisano, nepriviligirani podložni ljudje še v zgodnjem 16. stoletju prečkali le v izjemnih primerih.

Hkratni »ljudski« upor na obeh straneh meje je bil izjemen dogodek. Kot historično dogajanje, trajajoče vsega 13 dni, je v smislu tudi takrat najpomembnejšega posameznega družbenega dogodka na celotnem slovenskem in hrvaškem etničnem prostoru druge polovice 16. stoletja takoj dobil ustrezno mesto v očeh družbenih elit in izobražencev. Le pet let po upor, so lahko takratni redki slovensko opismenjeni posamezniki o njem že brali kratek zaznamek celo v domačem oziroma »slovenskem« jeziku – tako pravi piščeva oznaka na naslovnici – prav o teh upornikih. Zabeležil ga je kronist Anton Vramec, domač na obeh straneh meje, v leta 1578 izdani znameniti *Kroniki*.⁷⁸

77 Prim. odlično sintezo teh tokov v: Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 231–237 in 258–259.

78 Vramec, *Kronika VEZDA ZNOVICH*, str. 64; prim. tudi slovensko izdajo Vramec, *Kronika VEZDA ZNOVICH ZPRAVLjena ...* str. 64. O Vramcu je doslej najnatančnejše

76 StLA, AB, Ausgabenbuch 1573, fol. 137–138.

64.

Ambreus Gregoriancz vmre.

1573. Gozp: Ferencz Tahy, Tonachnik Czezarou Sz. vmre.

Gregor imena toga tretinadexzi vRime Papa pozra.

Rodolfusa zina Maximiliana Czezara peruo roienoga Kralia Vogerzkoga vPolone varafe korunnisse.

Gozpo: Iurai Draskouich, Iersekem Kalachkim pozta.

Ferenacz slunzki Frankapan, Ban Horuatzki i Szlouenzki vVarosdine varafe vmre. I toga zueztta premeni, Pokopan be vZagrebechke Czirkue, szuetom Kralie.

Velik pomor iext vchinen vPariskom varafe, meg Kerscheniczj gauolo vere.

1573. Kmeti na Szlouenieh vzrtali i zdignulizurze bzli proti szuoie Gozpode, i Plemenitim ljudem, kotere posekošse obeszisse, pomorisse i Ostale napokornozt dopelasse.

1574. Gozp: Gaspar Alapi Horuatzki i Szlouenzki Ban be poztauleu. To izto leto pod Iuuuichj, Iuan Panouicz Iuanechki Kapitan, zmalimi szuoizmi, Vnoge Turke razbi i pobi zBosiu pomochiu.

1575. Boszanzki Beg razbi i pobi Gozp: Herbarata Auerspergara na Horuateh pri Budachkom i glauu vchini odzechj i Czaru vCzarigrad na chaztpozla, a Zina niegoua Gozp: Bolffa slua vhitise, i vnogo porobisse i poplenisse i veliko kerschanzka robia vBoznu ieta odpelasse.

Gozp:

Stran v Vramčevem delu Kronika VEZDA ZNOVICH ZPRAVLiena ... z vpisi za leto 1573, kjer je omenjen tudi hrvaško-slovenski kmečki upor (Vramec, Kronika VEZDA ZNOVICH, str. 64).

Vramec je za usodno leto 1573 najprej podal šest zanj pomembnih dogodkov: o smrti plemičev Ferencja Tahyja in Franja Frankopana Slunjskega, o izvolitvi papeža Gregorja XIII. in imenovanju bana Juraja Draškovića za nadškofa Kalocse, o kronanju Rudolfa II. Habsburškega v Bratislavi s svetoštetfanskro krono in o šentjernejski noči v Parizu. Nato je – dodatno pod še enkrat izpisano isto leto – uvrstil poseben zapis o upor: »Kmeti na Slovenijeh vstali i zdignuli su se bili proti svoje Gospode, i Plemenitim ljudem, kotere posekoše, obesiše, pomoriše i Ostale na pokornost dopelasse.«⁷⁹ Že na prvi pogled si lahko bralec ustvari vtis, da je pisec ob naštevanju takratnih dogodkov že pozabil na upor in z dodatnim zapisom popravil svojo napako. Takih »podvajanj« zapisov pod isto leto je sicer v *Kroniki* več – opisani ni edini, tako da ne pomeni svojevrstne raritete. Če pa sklepa-

nje o piščevi napaki na prav tem mestu drži, bi to bil res nov dokaz o stopnji pomembnosti, ki so jo intelektualne elite pripisovale upor.

To je bil skoraj zagotovo prvi tovrsten zapis v vsem razumljivem jeziku sploh. Pisec ne le, da je bil živa priča dogodkov, temveč je na decembrski ukaz kralja Maksimilijana banu Draškoviću kot član posebne banove komisije, v kateri so bili ob njem še trije slavonski plemiči, v začetku februarja naslednje leto preiskoval tožbe plemičev varaždinske županije zoper magnata Matijo Keglevića in njegovo morebitno nasilje nad podložniki na njihovih posestih v zadnjih dneh upora. Zaslišali so kar 357 prič.⁸⁰

PRILOGA

(An) *Regirung Vnnd Camer. Wolgeborn gestreng hochgelert Edl Vnnd Ehrnuist besunder liebe Hern, Euch Eur gh gunst Vnd Euch seindt Vnser Willig dienst Zuuor / Vnnd geben denselben Von wegen der Vberlegten [Vnnd Veränderten] Posst diesen bericht / Erstlich haben Wir gleichwol Zu mehrmaln grossen Vnflaiss bey den possten befunden Vnnd sie offtermals ermant, das sie den sachen Vleissiger abwarten sollen*

raziskoval hrvaški slavist in literarni zgodovinar dr. Alojz Jembrih. Prav tako se je o piscu in posebej o tem zapisu v *Kroniki* kot najnovejše v slovenščini pojavilo delo A. Šiška Anton Vramec, str. 249–251, ki sicer v dotičnem zapisu išče povsem drugačne raziskovalne osnove, kot jih v nadaljevanju ponudi pričujoča razprava.

79 Prečrkovana izdaja *Kronike*: Šiško, *Kronika VEZDA*, str. 82.

80 Adamček, *Novi dokumenti*, str. 70.

/ Als Wir auch Jungstlich Zu Marchpurg gewessen, ist ~~haben wir Vnns~~ ist solcher der posst fürderer Vnflais Einer E:(rsame) L:(anndtschafft) gar augenscheinlich gespürt, Vnnd ~~Wir denselben~~ lenger nit gedulden khündten, das Sie Ihr besöldung ~~vergebenntlich~~ auff so vielfaltige ermanung so schlechtlich abdiene sollen / Insunderhait aber ist nit wenig Verabsaumbt worden mit dem das der gewessene postfürderer Zu Marchpurg Vnd Ernhausen gar nit lessen oder schreiben khündten ~~khünnen~~ Vnd so oft Inen was schriftlich bevolchen erts hin vnd wieder Vmblauffen Vnd die posst Zetln nit ordentlich fertigen khündten / Vnd Weil dan des Spieglers Vatter hievor auch lange Zeyt die posst Zu Marchburg befürdert [Vnnd er Spiegler dieselbig Vor etlich JJahren selbst am maisten geführt] Vnnd sein expectantz darauff gehapt, Vnd Von ansehelichen landleuten Vnns an Iezo Comendirt worden, daneben selbst wol schreiben Vnd lessen khan haben wir Ime an stat des ~~Starckhen~~ gewessenen ~~der Ime~~ posstfürderers dartzu billich fürgenommen, Also auch an stadt des schneiders zu Ernhausen philippen Sengewein an der Lanndtschach pruckhen angenuemen, Vnnd entgegen die posst zu Wildon weil es ein khurtzer weg ist biss an die lanndtschachpruckhen ist [mit Vortwissen das herrn obristen leuttenandt Vnd khriegsrath] abgethan / Inmassen dan die possten hievor auch also gehalten worden, Vnd Einer E:(rsamen) L:(anndtschafft) dardurch etwas erspart worden / Als Viel aber die Vberlegung der possten belangt, Gheben Wir Zu Vernemen, das diesse possten Von grätz aus biss Warasdin ~~Vnnd Creütz~~ [Vnd fort an derselben granitzen Vnd dem landt Zu guettem] durch Ein E:(rsame) L:(anndtschafft) des furstenthumbs Steyr mit den andern Khriegswesen ~~wirdt~~ Vnterhalten werden / Vnnd solchs allain ~~darumben~~ ~~darmit~~ die ~~hern~~ Verordenten Von wegen des Khriegswessens damit wir in namen Einer E:(rsamen) L:(anndtschafft) mit den herrn Obristen leuttenandt Vnd khriegs rath, Was sich ieder Zeyt Zu Negt / Von wegen des gemainen auffboths ~~betzalung~~ Musterung ~~vnd~~ ~~bet~~ ~~betzalung~~ oder furlehens, gütte Corespondentz halten ~~mügen fürnemblich über~~ Vnnd was Zuer Zu förderist Ihr Khay:(serliche) May:(estät) Vnnd f:(ürstliche) drh:(durchlässigkheit) Vnns gleichfalls Zu Marchpurg Verbleiben Vnd daselbst Vnsern ambt beiß Zu wonen hette lassen ~~so wären die possten wie~~ Inmassen Wir dan allain der posst halber daselbst gärn Verblieben Vnnd also eines Vnd des andere befurdert waret worden / Weil es aber E:(uer) g: (naden) vnd H:(errschafften) nit thüen ~~wöllen~~, ~~Vn~~ wolten Vnd wir also gedrungenlich Vnns alheer begeben musten, haben die herrn selbst Vernunftiglich Zuerwegen, das wir ~~der posst gar nit~~ Einer E:(rsamen) L:(anndtschafft) posst nit entratten, sondern zu befurderung des gemainen wessens Zum höchsten notturfutig / Vnnd wirdt also was das khriegs wessen belangt Ain weeg

als dem andern [one alle ~~Vers~~ Verabsaumbnuss] dergestalt befurdert das die posst Von Pettau aus alheer gen Ratkherspurg, Von hinnen An, die lanndtschach pruckhen Vnnd Von dannen fortan ~~nach~~ Nach Gratz gefurt wirdt [Wan Wir dan ~~Wiederumben~~ geen Gratz Verraisen werden ~~wirdt~~ Soll die Spiegler welcher an itzo ~~athie~~ mit seinen phardten alhie, wiederumb gegen Marchpurg khummen Vnd da selbst seinen dienst beywonen] Vnd weil die [bemelten] posstfurderer ~~bat~~ ~~dt~~ als baldt die herrn geen Pettau khumen one das sich beschwart haben, das sie [zu befürderung] derselben sachen, mit den ordinari phardten so ein E:(rsame) L:(anndtschafft) thut halten nit folgten 'khünnen' Sondern Von E:(uer) g: (naden) vnd H:(errschafften) [der f:(ürstlichen) drh:(Durchlässigkheit)] ein ieder ~~am~~ noch auff Ein phardt besoldung Zu begeren wilens gewesen, So ~~khündten~~ werden demnach E:(uer) g: (naden) vnd H:(errschafften) die sachen an itzo auch dahin Zu richten bedacht sein, ~~das~~ ~~Hr~~ f:(ürstliche) d:(Durchlässigkheit) Ein ~~sunder neuen posst zu~~ Marchpurg ~~auff~~ ~~Hr~~ f:(ürstlichen) drh:(Durchlässigkheit) h:(ern) ~~Vncosten~~ gehalten oder in ander weeg ~~denselb~~ ~~denselben~~ ~~gelegn~~ gehalten vnd ~~gelegen~~ ~~hait~~ ~~nach~~ ~~ausser einer~~ E:(rsamen) L:(anndtschafft) ~~bestelten~~ ~~possten~~ damit sie ihr notturfutig Vnd sachen es seij durch haltung einer aigenen posst zu Marchpurg oder in ander weeg derselben ... wolgefallen nach, ~~den~~ befurdern mochten / Wie dan die herrn dießem allem gantz wol Zu thuen werden wissen ~~vunnd~~ Wir ~~solchs~~ ~~att~~ auff der herrn begeren Zu bericht nit Verhalten Vnnd] derselben Wir Vns daneben dienstlich ~~bevel~~ ~~hendt~~ beuelchen wöllen / dath Rackherspurg den 4 ~~Novemb~~(ris) ~~decemb~~(ris) A:(nn)o '72 Verordenten.

FINANCIRANJE

Objava je del raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom*, št. P6 – 0138 (A), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv Wien

HHStA – Haus- Hof- und Staatsarchiv
Hausarchiv, Familienakten, K. 18.

Innerösterreichische Hofkammer, HK-Registraturbücher: HK-Registraturbuch 7a 1571-1572-1573.

StLA– Steiermärkisches Landesarchiv Graz

Laa. Antiquum – Landschaftliches Archiv Antiquum

Landschaftliche Verordneten, Verordnetenprotocoll Band Nr. 3: 1572, 1573, 1574.

Gr. VI Ausgabenbücher: Ausgabenbuch 1571, Ausgabenbuch 1572, Ausgabenbuch 1573.
Gr. XIV, Militaria, Militaria Musterregister.

OBJAVLJENI VIRI

- Adamček, Josip: Novi dokumenti o ugušivanju seljačke bune 1573. *Arhivski vjesnik* 10, 1967, št. 1, str. 69–115.
- Hozjan, Andrej: Izbrani viri o bivanju in delu nadvojvode Karla II. Habsburškega na Ptuj poleti 1578. *Ptuj v 16. stoletju. Zbornik referatov ob 510. obletnici nastanka ptujskega mestnega statuta iz leta 1513* (ur. Dejan Zdravec, Katja Zupanič). Ptuj: Zgodovinski arhiv, 2023, str. 109–151.
- Kmečki pulti na Slovenskem. *Razprave in katalog dokumentov* (ur. Bogo Grafenauer, Branko Reisp). Ljubljana: Narodni muzej, 1973 (Situla, 13).
- Krones, Franz: Aktenmässige Beiträge zur Geschichte des windischen Bauernaufstandes v. J. 1573. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 5, 1868, str. (3)–34.
- Losert, Johann: *Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590)*. Wien: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1898 (Fontes Rerum Austriacarum, Abt. 2, Diplomataria et acta, Bd. 50).
- Mell, Anton: Zum windischen Bauernaufstande des Jahres 1573. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 26, 1894, str. 34–52.
- Rački, Franjo: Građa za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune 1573. *Starine JAZU*, 7, str. 164–322.
- Vramec, Anton: *Kronika vezda znovich zpravljena Kratka Szlouenzkim iezikom ...*, 1578. Bibliofilska izdaja. Faksimile po izvirniku iz NUK v Ljubljani. Maribor: Zavod za javno predstavljanje slovenske kulture Lipa, 2014.
- Vramec, Anton: *Kronika vezda znovič spravljena kratka Szlouenzkim iezikom*. Prečrkovano besedilo kronike 1578 (ur. Andrej Šiško). Maribor: Zavod za javno predstavljanje slovenske kulture Lipa, 2014.
- Vramec, Antun: *Kronika VEZDA ZNOVICH ZPRAVLJENA Kratka Szlouenzkim iezikom ...*, 1578 (faksimile; posebna izdanja). Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, 1992.
- Zahn, Josef von: Zur Geschichte des windischen Bauernaufstands im Jahre 1573. *Steiermärkische Geschichtsblätter* 6, 1885, str. 177–182.

LITERATURA

- Adamček, Josip: *Seljačka buna 1573*. Donja Stubica: Odbor za proslavu 400 godišnjice seljačke bune 1573 u Donjoj Stubici, 1968.
- Brgles, Branimir: Bibliografija priloga o Seljačkoj buni (Bibliography on the issue of Croatian-Slovenian peasant revolt of 1573), https://www.academia.edu/5982373/Bibliografija_priloga_o_Selja%C4%8Dkoj_buni_1573_godine, 2013.

- Brgles, Branimir: Tko se buni pod Susedgradom i Stubicom? Prilog proučavanju društvenih nemira 1565.–1573. *Povijesni prilozi* 55, 2018, str. 139–204.
- Brunner, Walter: Ein Bericht über den Windischen Bauernaufstand von 1573. *Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2001, str. 273–284.
- Čičko, Branko: *Franjo Tahy i Tahyjevi grad u Donjoj Stubici*. Gornja Stubica: Muzeji Hrvatskog zagorja, Muzej seljačkih buna, 2018.
- Čulinović, Ferdo: *Seljačke bune u Hrvatskoj*. Zagreb: Seljačka sloga, 1951.
- Grafenauer, Bogo: *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
- Grafenauer, Bogo: Razvoj programa slovenskih seljačkih buna od 1473. do 1573. *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 5, 1973, št. 1, str. 165–191.
- Grafenauer, Bogo: Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkom upor 1973. *Zgodovinski časopis* 9, 1955, št. 1–4, str. 170–188.
- Hozjan, Andrej in Ravnika, Tone: Deželni knez Notranje Avstrije Karel II. Habsburžan na Ptuj poleti 1578. *Acta Histriae* 26, 2018, št. 1, str. 79–108.
- Hozjan, Andrej: Die ersten steirischen Kundschafter und Postbeförderer: Spionage, Kontraspionage und Feldpost der Grazer Behörden zwischen 1538 und 1606. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 48, 1998, str. 237–279.
- Hozjan, Andrej: Kranjska v 17. stoletju. Od zaključka uskoške vojne do katastrofalne kuge v letih 1680 in 1682. *Janez Ludvik Schönleben v luči novih raziskav* (ur. Monika Deželak Trojar). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2021, str. 17–30.
- Hozjan, Andrej: Mariborska vojnopoštna postaja in poštarji v 16. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje (Koropčev zbornik)* 70, n. v. 35, 1999, št. 1–2, str. 101–120.
- Hozjan, Andrej: Nastanek in razvoj državne poštne institucije na Slovenskem v obdobju od 1489 do 1722. *Pošta na slovenskih tleh* (ur. Andrej Hozjan). Maribor: Pošta Slovenije, 1997, str. 60–97.
- Hozjan, Andrej: Prenos vesti in poštni promet v Slovenski Bistrici pred 400 leti. *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, zvezek 2 (ur. Ferdinand Šerbelj, Stane Gradišnik). Slovenska Bistrica: Skupščina občine, Kulturna skupnost, 1990, str. 29–32.
- Hozjan, Andrej: *Pretok informacij ter pošta na slovenskem Štajerskem v 2. polovici 16. stoletja* (magistrsko delo). Maribor, 1990.

- Hozjan, Andrej: Pretok informacij v Celju 16. stoletja. *Celjski zbornik 1991*. Celje: Kulturna skupnost občine, 1991, str. 13–27.
- Hozjan, Andrej: *Prve pošte i poštari kontinentalne Hrvatske. Postanak i djelatnost vojnokrajiškog poštanskog sustava na području između Kupe i Mure do 1606. godine*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti: Filozofski fakultet; Maribor: Filozofska fakulteta, 2017.
- Hozjan, Andrej: *Prvi štajerski obveščevalci in poštarji. Obveščevalna, protiobveščevalna in vojnopoštna dejavnost graških deželnih ter deželnoknežjih oblastnih teles za protiturško obrambo prostora med Rabo, Zalo in Savo v letih 1538–1606* (doktorska disertacija). Maribor, 1994.
- Hozjan, Andrej: Ptuj – vojnoinformacijsko in vojnopoštno križišče štajerskega Podravja v 16. stoletju. *Ptujski zbornik* 6, zvezek 1. Ptuj: Zgodovinsko društvo, 1996, str. [535]–555.
- Hozjan, Andrej: Reka Mura na Slovenskem v novem veku. *River Mura in Slovenia in modern times. Ekonomska i ekohistorija* 9, 2013, št. 9, str. 16–27.
- Hozjan, Andrej: Slovenjgraški meščani v 16. stoletju v knjigah izdatkov Štajerske. Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Slovenjem Gradcu 28. septembra 1992. *Zgodovinski časopis* 47, 1993, št. 1, str. 53–56.
- Ilustrirana zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- Jembrih, Alojz: *O Vramčevoj Kronici*. Zagreb, Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Kršćanska sadašnjost, 1992.
- Kaspert, Anton: Oplenitev kunšperskih in podsredskih podložnikov leta 1573. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 8, 1911, št. 1, str. 21–32.
- Klaić, Nada: Neki novi pogledi na uzroke Hrvatsko-slovenske seljačke bune 1572–1573 god. *Zgodovinski časopis* 27, 1973, št. 3–4, str. 219–303.
- Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635*. Maribor: Založba Obzorja, 1985.
- Koropec, Jože: Štatenberg in kmečki upor 1573. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 43, n. v. 8, št. 1, str. 14–34.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1998.
- Kubitschek, R.-B.: Karl II. *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Band 22: Ergänzungen IX. Nordhausen, 2003, str. 701–705.
- Maček, Jože: *Na zemlji domači. Kratka zgodovina slovenskega kmečkega stanu*. Celje: Mohorjeva družba, 2007.
- Matjašec, Nataša: *Država ili ne. Ustroj Vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*. Zagreb: Srednja Europa, 2011.
- Mell, Anton: *Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1929.
- Pferschy, Gerhard: Die Bauernaufstände. *Der steirische Bauer. Leistung und Schicksal von der Steinzeit bis zur Gegenwart. Eine Dokumentation* (Ausstellungskatalog). Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1966, str. 126–151 (VStLA Band 4).
- Schulze, Winfried: Der Windische Bauernaufstand von 1573. Bauernaufstand und feudale Herrschaft im späten 16. Jahrhundert. *Südost-Forschungen* 33, 1974, str. 15–61.
- Strecha, Mario: Anno domini 1573 – križarski rat ili antifeudalna buna. *Gordogan* 23–24, 1987, str. 123–147.
- Strohmeyer, Arno: *Svoboda politike in moč vere. Študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vrenj (1550–ok. 1650)*. Ljubljana: Založba *cf., 2011.
- Šiško, Andrej: *Anton Vramec*. Maribor: Zavod za javno predstavljanje slovenske kulture Lipa, 2014.
- Toifl, Leopold: *Govorica orožja / The Language of Weapons*. Maribor: Pokrajinski muzej, 2012.
- Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Zwiedineck-Südenhorst, Hans von: Die Hochzeitsfeier Erzherzog Karls II. mit Maria von Baiern. *Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 47, 1899, str. 193–213.

SPLETNE STRANI

360 Graz:

Erzherzog Karl II.: <https://360.grazmuseum.at/werke/portraet-erzherzog-karl-ii-mal-o8-00822/> (© GrazMuseum 2024).

Allgemeine Deutsche Biographie:

Stieve, Felix: Karl II. (Erzherzog von Österreich): [https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Karl_II._\(Erzherzog_von_%C3%96sterreich\)](https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Karl_II._(Erzherzog_von_%C3%96sterreich))

Deutsche Biographie:

Sutter, Berthold: Karl II. Erzherzog von Österreich, Landesfürst von Innerösterreich: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz57315.html>

Museum Joanneum:

Küriss Erzherzog Karls II. von Innerösterreich: <https://www.museum-joanneum.at/landeszeughaus/entdecken/sammlung/schutzwaffen/kueriss>.

Wikipedija:

Karl II. (Innerösterreich): [https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_II._\(Inner%C3%B6sterreich\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_II._(Inner%C3%B6sterreich))
 Maria Anna von Bayern: [https://de.wikipedia.org/wiki/Maria_Anna_von_Bayern_\(1551–1608\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Maria_Anna_von_Bayern_(1551–1608)).

SUMMARY

Measures Passed by Inner Austrian and Styrian Authorities in Response to the Croatian-Slovenian Revolt of 1573

The famous peasant revolt in the seignories that erupted on the border of what are now northern Croatia and Slovenia between 1572 and 1573 has so far already been subject to plenty of research. By drawing on additional sources, the article therefore sheds light on the lesser-known and hitherto unknown facts regarding the situation in Slovenian Styria in 1572, that is, before and during the mass uprising, as well as its largely overlooked aftermath and the overall developments that unfolded between the late spring of 1572 and the end of 1573. The article discusses two factors of power in the historical province of Styria—the provincial prince, Archduke Charles II of Austria, and the provincial authorities. Their operations, particularly

seamlessly coordinated in this case, at least indirectly accounted for the remarkable swiftness with which the highest holders of power on both sides of the state border responded. Apart from the measures passed to quell the revolt, mention also ought to be made of the smooth correspondence between the seats of authority, which enabled a rapid exchange of opinions and transmission of appropriate orders. The developments related to the revolt also dragged on in Styria until the end of the year and beyond. The original contribution of the article is in its detailed presentation of some of the overlooked factors that figured in the situation surrounding the revolt, especially throughout the winter of 1572/73. In addition to the early and more recent Slovenian and international literature, the author has drawn on lesser-known Styrian provincial and provincial princely sources, especially in conducting intensive research on communications and military-postal connections throughout the Slovenian Styrian territory in the sixteenth century.

TANJA GOMIRŠEK*

Grof Sigismund Attems (1708–1758) v luči zapuščinskega inventarja

IZVLEČEK

Sigismund grof Attems (1708–1758) je bil ena najpomembnejših osebnosti na Goriškem sredi 18. stoletja. Na okrajnem glavarstvu je opravljal pomembne službe, zasebno pa se je posvečal študiju in pisanju leposlovja ter proučevanju starin in lokalne zgodovine. Na podlagi prikaza bivalne opreme, luksuznih predmetov, oblačil, knjig, umetniških del in bivališč, zabeleženih v inventarnem popisu, nastalem po njegovi smrti, bomo prikazali strukturo in vrednost njegovega premoženja. Izsledke bomo primerjali z razpoložljivimi študijami materialne kulture v Goriški grofiji ter na Kranjskem. Tako ga bomo premoženjsko in kulturno umestili v njegovo socialno in družbeno okolje.

KLJUČNE BESEDE

Sigismund grof Attems, umetniške zbirke, knjižnica, premoženje, zapuščinski inventar, 18. stoletje, Goriška

ABSTRACT

COUNT SIGISMUND ATTEMS (1708–1758) IN LIGHT OF HIS PROBATE INVENTORY

Count Sigismund Attems (1708–1758) was one of the most prominent personalities in Gorizia in the mid-eighteenth century. He held important positions in the district government and devoted much of his private life to erudition and literary writing, as well as to studying antiques and local history. The article discusses the structure and value of the count's property based on the presentation of the interior furnishings, luxury items, clothes, books, artworks, and residences listed in his posthumously compiled probate inventory. The comparison of the findings with other available studies of material culture in the County of Gorizia and in Carniola will shed light on Count Sigismund Attems's standing in his social and societal milieu in terms of his estate and cultural impact.

KEY WORDS

Count Sigismund Attems, art collections, library, estate, probate inventory, eighteenth century, Gorizia

* dr., muzejska svetovalka, Goriški muzej, Kromberk, Nova Gorica, tanja.gomirsek@goriskimuzej.si

UVOD

Sigismund grof Attems se je rodil 18. junija 1708 v Gorici kot prvi sin Janeza Franca grofa Attemsa¹ in Elizabete, rojene grofice Coronini-Cronberg. Po končanem študiju prava v Salzburgu ter kavalirskem potovanju po Italiji se je avgusta 1731 naselil v Gorici,² kjer je v naslednjih desetletjih zasedal pomembne položaje. Med letoma 1741 in 1747 je bil namestnik v Goriški grofiji, leta 1746 pa je prejel naziv pravega komornika.³ Po reformah Friderika Viljema grofa Haugwitzja je med letoma 1748 in 1753 kot deželni namestnik predsedoval deželnoglavarskemu sodišču.⁴ Aprila 1747 je bil izvoljen v prizivno sodišče (apelacijsko komoro) v Ljubljani, a je funkcijo zaradi zdravstvenih razlogov opravljal le mesec dni. Leta 1751 je bil imenovan za državnega svetnika.⁵ Zasebno se je posvečal študiju leposlovja, starin in zgodovine Goriške grofije. 16. februarja 1740 se je poročil z Marijo Jožefo grofico Lanthieri, s katero je imel dvanajst otrok.⁶ Pod vodstvom arhitekta Nicolòja Pacassija je dokončal gradnjo rodbinske mestne palače, v drugi polovici štiridesetih let 18. stoletja pa je dal zgraditi še novo podeželsko rezidenco v Podgori.⁷ Umrli je 19. marca 1758 v Gorici.⁸ Ob njegovi smrti je nastal izjemno podroben popis vsega njegovega imetja.⁹

Kot ugotavlja umetnostni zgodovinar Alessandro Quinzi, se je rodbina Attems med najpomembnejše rodbine v Goriški grofiji povzpela prav zaradi delovanja in zaslug Sigismunda Attemsa, saj jo je ta »povzdignil do take veličine, kot je ni dosegla v vseh preteklih časih«.¹⁰ Njegova služba tako na deželni kot državni ravni je v povezavi s krepitvijo gospodarske moči rodbine Sigismunda povzdignila v eno najvidnejših osebnosti na Goriškem. Posvečene so mu številne raziskave, ki obravnavajo razna področja njegovega delovanja.¹¹ Na položaj plemiča in njegove družine na

plemiški hierarhični lestvici so kazali tudi grb (plemiška stopnja), pečat, izobrazba in življenjski slog.¹² Ob Sigismundovi smrti je nastal obsežen inventarni popis, na podlagi katerega bomo v nadaljevanju obravnavali nekaj izbranih segmentov: knjižnico, novozgrajeni rezidenci, zbirko slik, Sigismundov oblačilni videz, opremo rezidenc ter luksuzne predmete. Oprema stanovanja ter materialna kultura plemičev sta bili vedno odvisni od finančne moči in okusa posameznika. »V vsakdanjem življenju je,« kot ugotavlja Maja Žvanut, »videz zelo pomembna kategorija: bivališča in njihova oprema, hrana, oblačila, življenjske navade, vedenje in delo. Vse to omogoča hitro in vidno razporejanje ljudi.«¹³

Analizirani sklopi Attemsovega inventarja, predstavljeni v članku, zapolnjujejo vrzel na področju poznavanja materialne kulture goriškega plemstva, kjer je tovrstnih raziskav malo. Za umestitev v širši prostor bomo strukturo Attemsovega premoženja ter delež luksuznih dobrin primerjali s podatki iz študij o kranjskem plemstvu¹⁴ ter raziskavami materialne kulture plemstva na Goriškem.

Popis ima diverzificirane ocene vrednosti premičnin in nepremičnin, kar kaže, da je inventarna komisija ocenjevala glede na znanje ter poznavanje premičnin in nepremičnin, saj so podobne imeli in kupovali tudi njeni člani sami. Inventarno komisijo sta sestavljala grofa Rudolf Coronini in Filip Rambard Strassoldo. Če so znanje in kompetence slednjega nekoliko slabše poznani,¹⁵ pa lahko za grofa Rudolfa Coroninija z gotovostjo zatrdimo, da je bil več kot kompetenten. Tudi sam je kot zgodovinar in politik iz obdobja razsvetljenstva¹⁶ nenehno širil svojo bogato knjižnico, v Kojskem je zgradil in z umetniškimi deli opremil novo cerkev ter svojo rezidenco. Deloval in živel je tako v Goriški grofiji kot na Dunaju¹⁷ ter bil v skladu s položajem in službami urejen in oblečen. Tako je bil gotovo seznanjen z vrednostjo oblek, stavb, opreme, knjig in umetniških del.

Popis Attemsovih premičnin je bil izveden na dva načina: po prostorih ter po posameznih kategorijah. Začne se s popisom po posameznih prostorih, pri čemer za izhodišče služi glavni salon v goriški palači, ostali prostori pa v odnosu do

1 Oče Janez Franc Attems je umrl 10. februarja 1721 (Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 395).

2 Alessandra, Gli Attems Petzenstein, str. 6.

3 Quinzi, Rodbinske ambicije, str. 67.

4 Žontar, *Struktura uprave*, str. 45.

5 Quinzi, Rodbinske ambicije, str. 67.

6 Martina, Sigismondo Attems, str. 346.

7 Martina, Gli Attems Petzenstein, str. 6.

8 Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel Görz*, str. 399.

9 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

10 Quinzi, Rodbinske ambicije, str. 67.

11 Quinzi, Rodbinske ambicije; Martina, Gli Attems Petzenstein; D'Attems, *Il vero autore*; Cossar, *La cultura goriziana*. Njegov pomen je razviden tudi iz zbornika *Abitare il '700* (Sgubin), kjer v okviru bralne kulture v Goriški grofiji z naslovom »Libri e lettori« Sigismundovo knjižnico prikaže Alberta Pettoello. Attemsovo novozgrajeno vilo v Podgori v arhitekturnem smislu predstavi Margherita

Azzi Visentini. Sigismund Attems pa se pojavlja še v drugih prispevkih, povezanih s kulturo bivanja v 18. stoletju.

12 Štuhec, O kranjskem plemstvu, str. 101.

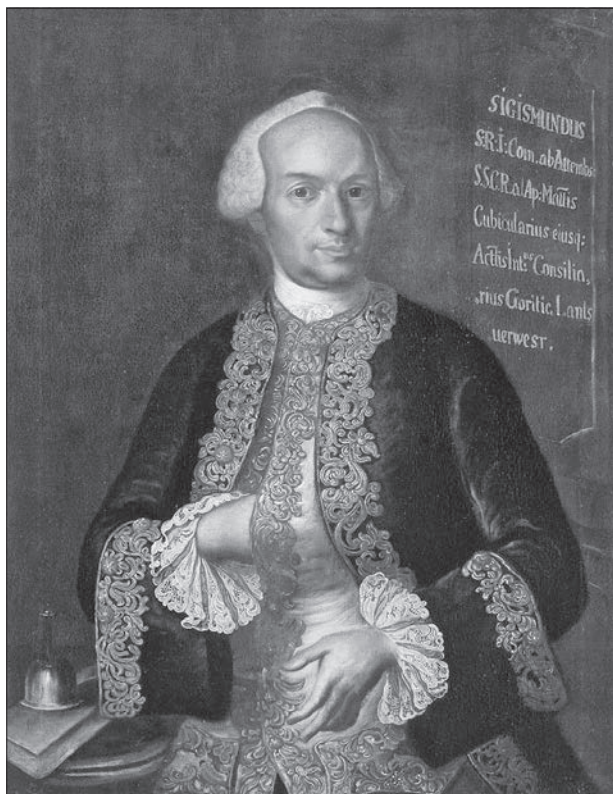
13 Žvanut, Uvod, str. 6.

14 Štuhec, *Besede, ravnanja*; Štuhec, O kranjskem plemstvu.

15 Czoernig (»*La Nizza Austriaca*«, 2, str. 600) navaja, da je bil pomemben deželni svetnik.

16 <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/coronini-cronberg-rodolfo/>

17 Stasi, *Canto gli onor*, str. 7–63.

Portreta grofa Sigismunda Attemsa in njegove soproge Jožefe, roj. grofice Lanthieri (hrani: Narodna galerija, dovoljenje za objavo).

njega. Premični inventar, popisan po posameznih prostorih, vključuje pohištvo, delno svetila, zavese, umetniška dela, kuhinjsko posodo, orodje, živali in zaloge. Posamezne izbrane kategorije zajemajo srebrnino, porcelan, majoliko, baker, kositer, medenino, železo, obleke, perilo, ostalo hišno perilo ter knjige. Sumarno je popisan tudi hišni arhiv, ki pa ga niso ocenili.

KNJIŽNICA IN KNJIGE

Knjiga (oziroma njeno lastništvo) v preteklosti ni bila le odraz premožnosti, temveč je imela tudi simbolni pomen, povezan z izobrazbo in razgledanostjo. Štuhec za sredino 17. stoletja ugotavlja, da »knjiga ni bila nepogrešljiva spremljevalka plemiškega vsakdana in branje ni bilo tista aktivnost, ki bi plemiče izrazito zaposlovala«. ¹⁸ To se je v naslednjih desetletjih že spremenilo. Knjige so bile v plemiških bivališčih sredi in konec 18. stoletja ne samo okras, temveč tudi pomemben del inventarja. ¹⁹ Branje in bralno kulturo lahko označimo kot eno od številnih dejavnosti, ki je sredi 18. stoletja plemstvu zapolnjevala dneve. ²⁰ Iz pisma Sigismunda Attemsa opatu Pietru Metastasiu je razvidno, da je branje zanj pomenilo

tako preživljanje prostega časa kot pridobivanje podatkov in znanja. ²¹ Knjige in knjižnice, kjer so lahko posamezniki nabirali svoje znanje, so bile privilegij plemstva oziroma premožnih posameznikov. V inventarjih so knjige popisali v ločeni rubriki, tako kot srebrnino, porcelan in oblačila. Na območju Goriške grofije so jih pogosto ocenili in navedli skupno vrednost glede na jezik, ²² v katerem so bile izdane. Drugi, kot je inventar Sigismunda Attemsa, pa vsebujejo celoten popis s cenitvijo vsakega izvoda. Cenitev lahko presodimo kot realno, saj je v inventarni komisiji, kot omenjeno, sodeloval grof Rudolf Coronini, ki je tako izdajal kot kupoval knjige. ²³

Knjižnica v mestni palači Attemsov je bila poseben prostor, opremljen z omaro in knjižnimi policami. V njej so bile knjige ocenjene na 524 goldinarjev in 20 krajcarjev. Naštejemo lahko

¹⁸ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 84.

¹⁹ Dular, *Grajske knjižnice*, str. 530.

²⁰ Pettoello, *Libri e lettori*, str. 239.

²¹ V pismu grofici Petazzi pa je zapisal, da [...] bi se želel naslednji dan ob 9h, prej kot običajno, umakniti v Podgoro, da bi imel več prostega časa za gibanje, branje, da bi preletel nekaj strani s kakšno genialno malenkostjo in še več razmišljal o ljudeh iz preteklosti ... (ASG, Archivio Coronini Cronberg, Atti e documenti, b 306, f 821, pismo S. Attemsa Pietru Metastasiu 23. 8. 1756, pismo grofici Petazzi 16. 7. 1756).

²² Taka sta inventarna popisa Rudolfa Coroninija in Friderika Tadeja Lanthierija (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 119, filza 300, b. 145, f. 329).

²³ Stasi, *Canto gli onor*, str. 16, 18.

450 knjižnih naslovov.²⁴ Poleg te je bila na Goriškem kot večja in kvalitetna prepoznana Lanthierjeva knjižnica, ki jo je leta 1728 hvalil Antonio dall'Agata²⁵ ter ocenil, da vsebuje bogato in vsestransko gradivo. Nekoliko manjšo knjižnico kot Attems je imel duhovnik Francesco Brandolini. Po popisu leta 1763 je štela 243 enot.²⁶ Okoli 100 del pa je štela knjižnica leta 1785 umrlega grofa Antonia Raimonda Strassolda iz Villanove.²⁷ Nekoliko manjša, pa vendar omembe vredna je bila knjižnica baronov Degrazia, ki je leta 1776 štela okoli 60 del.²⁸

Za primerjavo ter umestitev pomena in velikosti Attemsove knjižnice s tistimi na Kranjskem sta pomembni raziskavi Marka Štuhca, ki analizira inventarje med koncem 17. in v prvi polovici 18. stoletja, ter Bogdana Šteha, ki zajame tiste s konca 18. stoletja. Knjige so bile v raziskavi Marka Štuhca zabeležene v 57,6 % vzorca oziroma v 76 inventarjih; vseh jih je bilo 8633, v povprečju je bilo v vsaki knjižnici 113 knjig. Štuhec ugotavlja, da je bila sredi 18. stoletja velika knjižnica tista z več kot 100, zelo velika pa tista z več kot 200 knjigami.²⁹ V raziskavi Bogdana Šteha, ki se osredotoča na plemiške inventarje s konca 18. stoletja, je imelo le pet plemičev popisane knjižnice z več kot 300 knjigami, sicer pa v vzorcu prevladujejo tiste, ki hranijo med 10 in 50 knjig.³⁰ V inventarnem popisu leta 1760 umrlega Franca Henrika barona Raigersfelda je bilo navedenih okoli 2000 knjig, ki so bile skupaj ocenjene na 400 goldinarjev. Raigersfeld jih je imel dvakrat več kot grof Ursini-Blagaj, vendar so bile po ocenjeni vrednosti na tretjem mestu.³¹ Za drugo polovico 18. stoletja imamo tudi informacije o bogati knjižnici ljubljanskega knezoškofa Janeza Karla grofa Herbersteina, ki je obsegala 995 del. Njena vrednost je bila ocenjena na 1322 goldinarjev in 38 krajcarjev.³² Attemsova knjižnica je bila očitno ena največjih v takratnem goriškem delu Goriško-Gradiške grofije, ni pa bila med največjimi v primerjavi s kranjskimi. Knjižnica, katere sestavo je analizirala Alberta Pettoello, kaže Sigismunda Attemsa kot tipičnega predstavnika »evropske« kulture 18. stoletja. V njej se je poučil o znano-

sti, politiki, zgodovini, klasičnih piscih, literaturi, teologiji, sodobni politični ureditvi in pravu;³³ tako ga lahko po mnenju že omenjene Alberte Pettoello uvrstimo med osebe, ki se zanimajo za razsvetljske ideje, saj v popisu najdemo tudi dve Voltairovi deli.³⁴

PLEMIŠKE REZIDENCE

Plemiške rezidence so imele funkcijo tako bivališča kot reprezentančnega prostora, ki je kazal premožnost, okus in razgledanost lastnika. V Goriški grofiji se je po ugotovitvah raziskovalcev »začel razcvet gradbene dejavnosti v mestu in na deželi po koncu t. i. gradiške³⁵ vojne. Gradnja in oprema bivališč v smislu razkošja se je v 18. stoletju še stopnjevala.«³⁶ O vrednosti bivališč plemstva Goriške grofije ni veliko raziskav. Najdražje in najboljše opremljene so bile stalne rezidence, ne glede na to, ali so stale v mestu ali na podeželju. Gradnja Attemsove nove mestne rezidence, ki se je začela že generacijo ali dve pred njim,³⁷ se je zaključila s Sigismundom leta 1744 oziroma 1745.³⁸ Ob njegovi smrti je bila v inventarnem popisu opisana takole: »Sestavlja jo 12 sob in 7 sob v mezaninu, poleg teh še kuhinja, shramba, salon, podhod, žitna kašča, klet z dvema sobama zgoraj ter hlev, vrt in dvorišče.« Z odbitim davkom je bila ocenjena na 19.361 goldinarjev in 6 krajcarjev.³⁹ Iz popisa je razvidno, da ocena vrednosti obsega stavbo s stavbnim pohištvom, ne pa tudi premičnin. Te so popisane in ocenjene v rubrikah, ki sledijo. V končnem sumarnem seštevku premoženja se vrednosti premičnin prištevajo vrednosti stavbe, v kateri jih komisija popisuje. Premičnine so bile popisane v vseh navedenih prostorih, razen v treh prostorih v mezaninu. Sklepati je mogoče, da so bili to prostori, v katerih je bival Sigismundov brat Ludvik,⁴⁰ in da je bila njihova oprema njegova last.

Vrednost Sigismundove mestne hiše se približuje najvišje ocenjeni plemiški stavbi na Kranj-

24 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

25 Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 60–61.

26 Pettoello, *Libri*, str. 242.

27 Knjižnica je v 19. stoletju očitno narasla, saj je Spessot leta 1934 poročal, da je štela 400 enot (Spessot, *Libri, manoscritti*, str. 75–130).

28 Pettoello, *Libri*, str. 240.

29 Štuhec, *O kranjskem plemstvu*, str. 106.

30 Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 137.

31 Štuhec, *Besede, ravnanja*, str. 239.

32 Dular, *Knjižnica knezonadškofa*, str. 262–263.

33 Pettoello, *Libri*, str. 240–242.

34 Pettoello, *Libri*, str. 242.

35 Vojna, ki je potekala v letih 1615–1617, ima več imen: »uskoška« (Marušič, *Brda in državne*, str. 118), gradiška ali druga habsburško-beneška vojna (Makuc, *Vojna na meji*, str. 112).

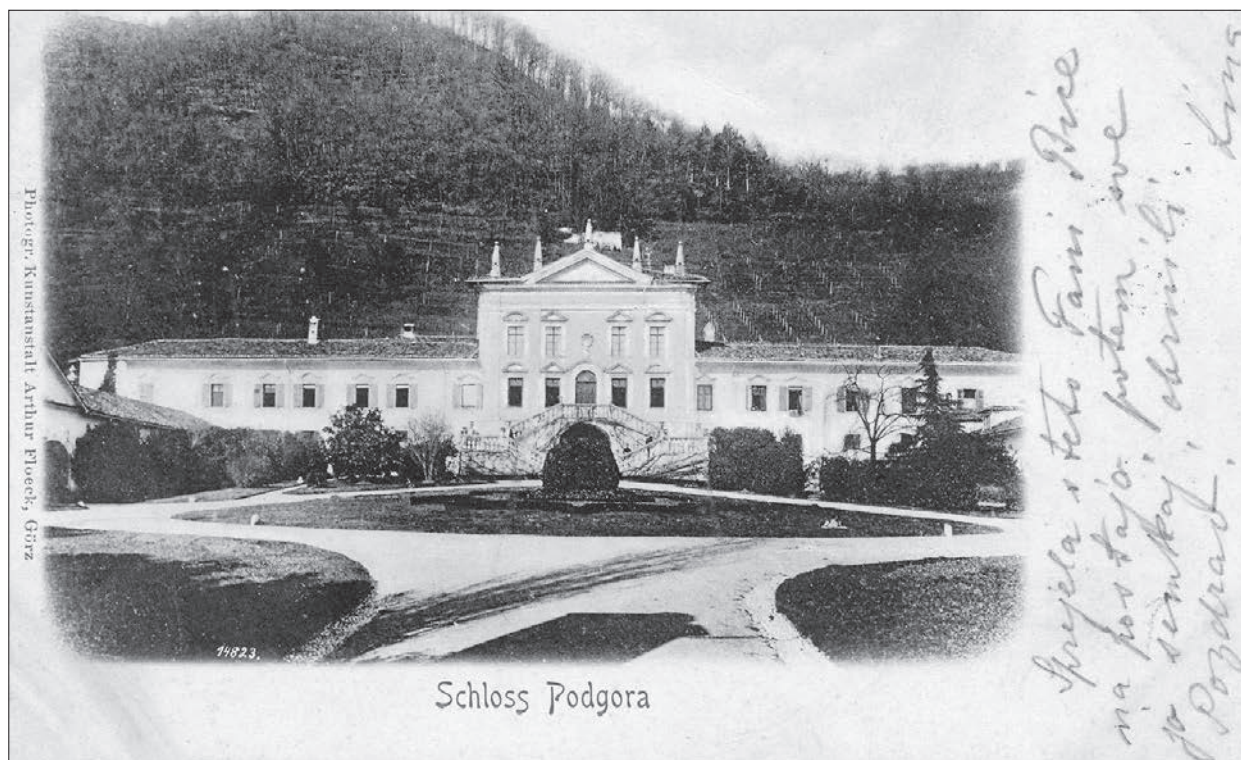
36 Seražin, *Vile*, str. 28.

37 Alessandra Martina (Gli Attems, str. 5) predvideva, da je z gradnjo verjetno začel že Sigismundov ded.

38 Quinzi ugotavlja, da je že ob ustanovitvi Akademije filomeletov leta 1744 odstranil zidarske odre, vendar je dejanski zaključek del dokumentiran z namestitvijo grobovnega štita na fasado nad vhodom leta 1745 (Quinzi, *Rodbinske ambicije*, str. 67–68).

39 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

40 Ob smrti Ludvika Attemsa je zabeleženo, da je popis nastal v Attemsovi mestni rezidenci v Gorici (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271, a-25).

Attemsova podeželska vila v Podgori na razglednici pred prvo svetovno vojno (hrani: Goriški muzej, zbirka razglednic).

skem, in sicer Raigersfeldovi hiši v Ljubljani, ki je bila leta 1760 ocenjena na 20.000 goldinarjev.⁴¹ Za omenjeno Raigersfeldovo rezidenco sta bili najvišje ocenjeni hiši pravnik dr. Puechenthala, v višini 9700 goldinarjev, in Werthova hiša, ocenjena na 7000 goldinarjev.⁴² Poznanih je še nekaj vrednosti plemiških bivališč v drugi polovici 18. stoletja, ki jih v svoji obširni raziskavi podaja Majda Smole.⁴³ Leta 1780 je Maksimilijan baron Raigersfeld kupil Galetov grad v Zgornji Šiški za 5300 goldinarjev, Franc Anton baron Buset je leta 1782 za grad Boštanj odštel 2268 goldinarjev, za posestvo Slatnik pa 3830 goldinarjev.⁴⁴ Za graščinsko poslopje Slap pri Vipavi je bila leta 1798 na dražbi postavljena izklicna cena 8212 goldinarjev.⁴⁵ Večina cen, navedenih v knjigi Majde Smole, pa obsega vrednost celotnega gospodstva in jih zato ne moremo uporabiti za primerjavo. O vrednosti in velikosti bivališč plemstva na Goriškem zaenkrat ni zaokrožene študije. Dunajski profesor Benedikt Franc Hermann je leta 1780 ob obisku Goriške grofije ugotavljal, da sta v Gorici

izstopali rezidenci obeh vej grofov Attems,⁴⁶ kar nas napeljuje na domnevo, da je bila nova mestna rezidenca Sigismunda Attemsa ena najlepših in najiminitnejših v mestu.

Attemsova nova podeželska vila je bila postavljena v neposredni bližini Gorice ter povezana z večjo zaokroženo zemljiško posestjo v Ločniku, Podgori in Dolnjem Cerovem. Zasnovana je bila v skladu s takratnim idealom, ki je priporočal bivanje na deželi.⁴⁷ Ocenjena je bila na 6611 goldinarjev. Njena gradnja se je nadaljevala še v času njegovega naslednika, zato lahko sklepamo, da je imela konec 18. stoletja večjo vrednost. Poleg kleti in mastilnice⁴⁸ jo je ob Sigismundovi smrti sestavljalo 12 prostorov ter je po vrednosti in njihovem številu prekašala prvotno⁴⁹ mestno rezidenco. Inventar je bil tu popisan v vseh prostorih.

⁴⁶ Weigl, *La nobiltà goriziana*, str. 216.

⁴⁷ S tega vidika lahko torej rečemo, da je Sigismund dosledno upošteval Scamozzijevo razpravo *Dell'idea della architettura universale*, ki jo je predstavila Helena Seražin. V razpravi je Scamozzi priporočal življenje v primestni hiši ali vili, ki ni preveč oddaljena od mesta, tako da lahko v njej udobno, brez prevelikega truda in nejevolje, nadziramo dejavnosti (Seražin, *Vile*, str. 21).

⁴⁸ Mastilnica oziroma *folador* je bil prostor, namenjen stiskanju grozdja (Pirone, *Il nuovo*, str. 329).

⁴⁹ Prejšnja Sigismundova rezidenca je bila ocenjena na 900 goldinarjev (Quinzi 2001: 67). Bila je bistveno manjša, saj jo je sestavljalo osem prostorov ter še dva salona, žitna kašča, klet, dvorišče in hlev (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271).

⁴¹ Nekoliko nižja je bila njena knjigovodska vrednost, ki je znašala 15.000 goldinarjev (Kos, *V službi*, str. 135).

⁴² Štuhec, *Besede, ravnanja*, str. 238.

⁴³ Smole, *Graščine*.

⁴⁴ Smole, *Graščine*, str. 41, 95, 448.

⁴⁵ Poslopje je kupil Friderik pl. Pessler (Smole, *Graščine*, str. 439).

UMETNIŠKA DELA

Utrjevanju družinskega prestiža sta služila tudi oprema in okrasje rezidenc. Sigismund Attems se je na kavalirskem potovanju⁵⁰ gotovo seznanil z novimi smermi v umetnosti. Domov se je vrnil z izoblikovanim umetnostnim okusom, ki ga je v stiku z arhitekti, umetniki in intelektualci še izpopolnil. 18. stoletje je na Goriškem znano kot zlato stoletje naročništva, h kateremu je pripomogel tudi gospodarski razcvet v drugi četrtini 18. stoletja.⁵¹ To se kaže tudi na opremi Sigismundove mestne in podeželske rezidence. Umetnostni zgodovinar Saša Quinzi je Sigismundova naročila umetniških del prikazal kot eno od strategij, kako povzdigniti pomen lastne rodbine.⁵² V inventarni komisiji, ki je popisala premoženje grofa Sigismunda Attemsa, ne najdemo izvedenega cenilca. Sklepati je mogoče, da komisija ni čutila potrebe po izvedencu kot pri goriški umetniški zbirki družine Lanthieri.⁵³ Pomislek, da so nepoznavalci slike cenili glede na stanje okvirja, velikost, nosilce ter slikarsko tehniko, medtem ko so jih slikarji ocenili glede na dejansko kvaliteto, bi bil na mestu, če ne bi dobro poznali enega od članov komisije, že omenjenega Rudolfa Coroninija, ki je kot izjemno izobražen ter poznan mecen in naročnik⁵⁴ gotovo znal oceniti vrednost umetniških del v Attemsovi zapuščini. Pri vrednotenju je bil komisarjema v pomoč družinski arhiv rodbine Attems, v katerem je Sigismund Attems hranil številne dokumente, povezane z nakupi zemljišč, prenovi, gradnjo in opremo rezidenc. Inventarni popis prinaša seznam arhiviranih dokumentov s kratkim opisom vsebine ter pogosto datumom.

Stene prostorov, ki funkcionirajo kot ozadje pohištva, so bile okrašene z umetniškimi deli. Značilno je tudi, da imajo nekatere slike pridane svečnike, ki razsvetlujejo tako umetniško delo kot prostor. V salonu mestne rezidence so stene krasile štiri velike slike z zgodovinskimi motivi, dva portreta družinskih članov, družinsko drevo⁵⁵

ter osem krajin z okvirji. Salon je bil dopolnjen še s kapelo, ki jo je krasil oltar z oltarno podobo. V salonu vile v Podgori je bilo na ogled 14 družinskih portretov s črnim okvirjem in kovinskimi vložki, ocenjenih na 30 goldinarjev. Najvišje, na 10 goldinarjev, je bila ocenjena slika Kristusa. V podeželski vili v Podgori je bilo skupaj z grafičnimi listi 157 del. Od tega je popisanih 25 grafik ali bakalavreatskih⁵⁶ tez v okvirjih. V Gorici je bilo skupaj z grafičnimi listi popisanih 129 del, od teh je bilo osem uokvirjenih. Večina v obeh domovanih inventariziranih del ima popisano motiviko, nima pa opisane likovne tehnike ali nosilca; pri nekaterih je opisan tudi okvir. Tudi za Attemsovo rezidenco je veljalo pravilo,⁵⁷ da je skoraj vsaka soba imela vsaj eno delo z versko tematiko (Kristus, svetniki, Marija), v prostorih, do katerih je imela dostop tudi javnost, pa so obesili družinske portrete ter družinska drevesa. Grof Sigismund Attems je imel v novi rezidenci v Gorici v sobi poleg glavnega salona tudi dva portreta cesarja Karla VI. in njegove soproge, kar kaže na njegovo občutje pripadnosti cesarju in Habsburški monarhiji.⁵⁸ V mestu, središču družabnega življenja, najdemo dela večje vrednosti. V goriški rezidenci je izstopal še alabastrni kip sv. Nikolaja v steklu in s pozlačenim okvirjem, vreden 24 goldinarjev. Osem grafičnih listov in likovno delo brez okvirja majhne vrednosti je viselo tudi v podeželski hiši v Cerovem.⁵⁹

Za primerjavo: svetokriški grad je ob smrti grofa Kristijana Attemsa leta 1755 hranil 382 umetniških del ter dragocene gobeline. Vrednost umetniških del brez gobelinov je znašala 522 goldinarjev in 39 krajcarjev. Sredi 18. stoletja sta nastala tudi popisa umetniških del v devinskem gradu in štivanski palači, ki sta bila v lasti Janeza Filipa della Torreja. V gradu v Devinu je bilo 187 slik, v Štivanu pa 128.⁶⁰

Po mnenju umetnostne zgodovinarke Tine Košak lahko kot velike klasificiramo zbirke s 100 in več slikami. Take zbirke so se na Kranjskem in Štajerskem pojavile šele v devetdesetih letih 17. stoletja, njihovo število pa je do sredine 18. sto-

50 Italija je na Sigismunda naredila močan vtis, saj je tu ostal od oktobra 1730 do avgusta 1731, ko se je naselil v Gorici (<https://www.dizionariobiograficodefriulani.it/attems-d-sigismondo/>).

51 Martelanc, Nel castello, str. 101; Šerbelj, Slikar Antonio dall'Agata, str. 365.

52 Quinzi, Rodbinske ambicije, str. 65–78.

53 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329.

54 Stasi, Canto gli onor, str. 57.

55 Del ponosa plemiških družin so bili njihovi predniki, zato so ena najbolj ocenjenih del družinska drevesa (o tej tematiki več v Vidmar, Rodovnik Auerspergov, str. 239–266). To je vidno tudi pri inventarju Sigismunda Attemsa: na 8 goldinarjev ocenjeno družinsko drevo je viselo v salonu, drugo, ocenjeno na 6 goldinarjev, pa v »prvi sobi v mezaninu« na desno. Staro družinsko drevo,

ocenjeno na 1 goldinar, je viselo v eni od spalnic (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271).

56 Gre za naznanila, s katerimi so v »akademskem svetu javno naznanili vsebino oz. teme zagovorov ob zaključku študija. Natisnjena so bila v več izvodih in so jih študentje razdelili med sorodnike, znanke ter pokrovitelje« (Pascoletti Malni, *Ex universa*, str. 11–12).

57 Šteh, *Inventarji*, str. 153–154.

58 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 99–101; Šteh, *Inventarji*, str. 154.

59 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

60 Martelanc, Nel castello, str. 104.

letja naraščalo.⁶¹ Na tej podlagi lahko zbirko Sigismunda Attemsa opredelimo kot veliko, vendar ne izstopajočo.

OBLAČILA IN PREVOZNA SREDSTVA – ZASEBNO-JAVNA PODOBA

Oblačila predstavljajo lastnikovo javno in zasebno podobo. Oblačilni videz je bil odvisen od premožnosti posameznika. Razlike so bile v materialih, okrasju in s tem povezani vrednosti oblačila ter številu kosov, ki si jih je posameznik lahko privoščil. Vrednost oblačil pokojnega Sigismunda Attemsa je bila ocenjena na 226 goldinarjev, vrednost hišnega ter osebne perila pa na 351 goldinarjev in 5 krajcarjev. Med hišnim perilom so navedeni posteljnina, prti, prtički in brisače. Med osebnim perilom najdemo srajce, spalne srajce, nočne čepice, robčke, nogavice, rute in ovratnike. Navedenih je veliko kompletov oziroma oblek, ki so jih sestavljale hlače, telovnik in suknjič. Pokojni Sigismund je imel veliko kosov oblačil z vrvičastimi zankami zlate barve.⁶² Tak način zapenjanja so imeli med drugim suknena obleka kremne barve s pripadajočo flanelasto spodnjo suknjo, suknjen plašč olivne barve, plašč iz kamelota in suknena spodnja suknja.⁶³ Veliko kosov je imelo zlato ali srebrno vezenino.⁶⁴ Popis nadalje navaja rabljeno turkizno obleko, okrašeno z zlatom, s pripadajočo spodnjo suknjo iz potiskane flanele, flanelasto spodnjo suknjo kremne barve z zlato vezenino, raševinasto spodnjo suknjo, obšito z zlatimi resami, spodnjo suknjo iz zelene svile z zlato vezenino, z zlatom obšito sukneno obleko kostanjeve barve, spodnjo suknjo iz bele svile in zlato vezenino, plašček iz zelenega kamelota z zlatimi pikicami, turkizno svileni spodnjo suknjo s srebrno čipko ter s srebrno nitjo sešito staro spodnjo suknjo. Imel je še klobuk s srebrno ter drugega z zlato obrobo. Andreja Vrišer ugotavlja, da so ravno pozlačene obrobe, okraski in čipke obleko močno podražili.⁶⁵ Attemsovo premožnost kažeta svileni spalni obleki, ki ju je imel poleg šestih »navadnih« nočnih srajc. Ponoči se je pokrival z 20 sicer že izrabljenimi nočnimi če-

picami.⁶⁶ Imel je tudi 20 svilenih robcev, ki so se na Slovenskem v večjem obsegu uveljavili prav v 18. stoletju.⁶⁷ Raziskovalec zgodovine oblačilne kulture na Slovenskem Angelos Baš je oblačilne materiale razvrstil v tri kategorije. Uporaba najboljših (svila, škrlat, kamelot, žamet) izkazuje bogastvo, ki je bilo temelj družbenega ugleda.⁶⁸ Iz takšnih je polovica Attemsovih vrhnjih oblačil. Druga polovica materialov je spadala v razred srednje kakovosti.⁶⁹ To sta bila v manjši meri flanela ter v večji meri povsod razširjeno in pogosto uporabljeno sukno. Tudi barve oblačil kažejo, da je bil Attems v koraku z modnimi smernicami evropskega plemstva.⁷⁰ Tradicija temnih barv in odtenkov je pod vplivom španske mode prevladovala v prejšnjih stoletjih in je bila značilna za meščansko nošo tudi v obravnavanem obdobju. Med plemiči sta črna in bela po pogostosti sicer prevladovali, vendar so od 17. stoletja dalje začeli nositi oblačila različnih barvnih odtenkov.⁷¹ Iz Attemsovega popisa je razvidno, da je imel oblačila različnih barv in odtenkov. Približno tretjina oblačil, med njimi tudi nekaj kompletov, hlač in sukenj, je bila črne barve. Za dobrih 22 % oblačil barva ni definirana, vendar bi glede na materiale (kamelot, sukno), iz katerih so bila izdelana, lahko sklepali, da so prav tako bila temne oziroma črne barve. Preostala polovica oblačil je bila različnih barv: od kremne do modre, turkizno modre, zelene in škrlatne. Zunanja podoba, ki jo je vzdrževal Attems, kaže tako na njegovo premožnost kakor tudi na človeka, aktivnega v javnem življenju in oblečenega v skladu z modnimi trendi.

Tudi prevozna sredstva, s katerimi se je pojavil v javnosti, izkazujejo njegovo bogastvo. V Gorici v hlevu so ga čakali štirje konji in še dva druga, ki so jih vpregali tudi v voz. Oprema za jahanje je obsegala šest kompletov. Na dvorišču je stala stara kočija za štiri osebe, vredna 40 goldinarjev, in še druga, manjša, ocenjena na 20 goldinarjev. V podhodu sta bili spravljene luksuzna kočija, vredna 160 goldinarjev, ter kočija, ki jo je dal na uporabo bratu Ludviku, vredna 100 goldinarjev.⁷²

61 Košak, *Žanrske upodobitve*, str. 14, 18.

62 Oblačila so imela na sprednjem levem delu zlate vrvice, ki so desno sprednjo polovico spenjale z gumbi. Izraz vrvičaste zanke je pri opisovanju obleke na portretu Jožefa Attemsa uporabila Andreja Vrišer (V pudru, str. 361).

63 [...] Abito di pano con allamari d'oro con sottoveste di felpa cremino..., [...] Velata di pano color d'oliva con allamari d'oro usato..., [...] Sottana di pano con allamari d'oro.... (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271).

64 Okraski in zlate vrvice so iz moške mode izginili po letu 1791 (Kalakovič, *Oblačilna kultura*, str. 13).

65 Vrišer, V pudru, str. 369.

66 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

67 V novem veku je bila raba robcev omejena na italijanske renesančne dvore in se je v 16. stoletju razširila na višje plasti prebivalstva Srednje Evrope (Baš, *Oblačilna kultura*, str. 162).

68 Baš, *Oblačilna kultura*, str. 58–59.

69 Baš, *Oblačilna kultura*, str. 57.

70 Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 102.

71 Sandgruber, *Die Anfänge*, str. 289.

72 Vse kočije so zelo skopo opisane in za vse je uporabljen enak izraz carozza: carozza vecchia di quattro, carozza di Galla, carozza del conte Lodovico. Razlike med njimi lahko ugotavljamo le na podlagi opredelitve stara oziroma gala ter njihove ocenjene vrednosti (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271).

Moška svečana obleka s konca 18. stoletja (last »Fondazione Palazzo Coronini Cronberg, Gorizia«, dovoljenje št. 1003/X.3).

Inventarni popis nas postavi pred zagato, če bi želeli ugotoviti, s kakšnim nakitom in drugim dragocenim okrasjem se je ponašal grof Sigismund Attems. V tem pogledu ni bil popisan niti en sam kos. Prav tako ni bil popisan nobene par obutve. Šteh⁷³ ugotavlja, da se nekaterim komisarjem obutev ni zdela vredna zapisa. Zakaj so pri popisu premoženja grofa Attemsa izpustili to pomembno komponento oblačilnega videza, še ni dokončno pojasnjeno. Enako velja za dragoceni nakit in galanterijo.

POHIŠTVO IN OPREMA STANOVANJA

Za razvoj notranje opreme stanovanj na Goriškem je pomemben položaj Gorice, ki se nahaja na stičišču nemškega (avstrijskega) in beneškega (italijanskega) kulturnega vpliva. V začetku 18. stoletja je še mogoče opaziti zaostajanje za modnimi smernicami v notranji opremi, saj je imela Gorica znotraj Habsburške monarhije periferni

položaj.⁷⁴ Opremo stanovanj premožnih slojev v Goriški grofiji v obdobju baroka je na podlagi pregleda inventarjev orisal Christian Witt-Döring.⁷⁵ Gre za splošen prikaz bivalne kulture s podarkom na prevladujočih trendih v opremi stanovanj in rabi prostorov. S tega vidika lahko njegove ugotovitve primerjamo z inventarjem grofa Sigismunda Attemsa in presodimo, v kolikšni meri je bilo njegovo domovanje opremljeno v skladu s tovrstnimi smernicami in v kolikšni meri je od njih izstopalo. Pohištvo je bilo popisano po posameznih prostorih. Sklepati gre, da komisarji niso zabeležili, ali je bil predmet nov ali v dobrem stanju, zabeležili so le, ali je bil star ali izrabljen. Dodatno so opisali lastnost, ki je predmetu povečala vrednost, na primer ali je stol tapetiran ali lakiran. Po pregledu in analizi inventarja lahko ugotovimo, da je komisija pri lesenih predmetih pogosto izpuščala zapis mehkega – smrekovega

⁷³ Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 109.

⁷⁴ Witt-Döring, *Fra Nord*, str. 23.

⁷⁵ Witt-Döring, *Fra Nord*, str. 23–56.

lesa, dosledno pa je zabeležila ostale vrste lesa ter tehnologijo obdelave, ki je odstopala od ustaljenega načina.

Witt-Döring ugotavlja, da je v dvorcih in vilah goriškega plemstva prevladovalo pohištvo domače izdelave iz masivnega lesa breze, oreha ter hruške oziroma iz sivega ali lakiranega lesa jelke.⁷⁶ V tem primeru Sigismund Attems ni bil izjema. Poleg posteljnih stranic, okvirjev slik ter ogledal je bil edini barviti kos pohištva poslikana omara iz smrekovine. Stala je v salonu, poleg tistega z lestencem.⁷⁷ V salonih in stanovanju je prevladovalo pohištvo naravne, rjave barve ter zlate in črne barve okvirjev slik in ogledal. V tem obdobju v inventarnih popisih goriškega plemstva najdemo malo omar,⁷⁸ pri čemer grof Sigismund Attems izstopa. Omare v njegovem mestnem bivališču že predstavljajo pretežen del shrambnega pohištva,⁷⁹ kar kaže na opremljanje novega domovanja v skladu s sodobnimi težnjami. V mestnem domovanju v Gorici jih je bilo popisanih dvanajst. To število lahko primerjamo s premožnimi gospodinjstvi na Kranjskem.⁸⁰ Polovica omar je stala v salonih in spalnicah ter niso imele opredeljene namembnosti, preostalih šest pa je bilo namensko oblikovanih in so imele evidentirano rabo: dve sta bili opredeljeni kot knjižni omari, dve kot omari za perilo, v dveh pa so hranili dragoceno opremo za konje. Poleg teh sta popisani še dve polkrožni omarici iz orehovine in dve »navadni« omarici iz istega lesa, ki sta stali poleg kredence iz orehovine. Popis omenja tudi poseben tip polkrožno oblikovane kotne omariče.⁸¹ V novosezidani podeželski vili v Podgori je prevladovalo sodobno pohištvo. Popisani so tipi, ki so se razširjali od konca 17. stoletja: omare, predalniki in kredence. Med shrambnim pohištvom so popisane le štiri skrinje, ki so že izginjale iz opreme plemiških stanovanj.⁸² Poleg omar so prav predalniki tako rekoč nov tip shrambnega pohištva, ki se je začel pojavljati v zadnji tretjini 17. in v začetku 18. stoletja.⁸³ Kos pohištva, opisan kot miza s kredenco zgoraj, nas glede tipologije pušča nekoliko v dvomih. Morda gre za kabinetno omaro, ki je bila modna že v 17. stoletju.

V prostorih mestne rezidence so stale številne mize različnih oblik: kvadratne, podolgovate, ovalne in polkrožne. Pogoste so bile enostavne smrekove mize, pokrite s tkaninami in preprogami. To je bila preživeta navada, ki ni več ustrezala takratni mednarodni modi.⁸⁴ Tudi v podeželski rezidenci v Podgori so bile mize pogrnjene in podobno ovrednotene. Sklepati je mogoče, da se je preživeta moda pogrnjenih miz na Goriškem še vedno ohranjala kot simbol luksuzno opremljenega interierja. S preprogami in prti so pokrivali cenejši smrekov les, medtem ko so bile mize iz dražjega orehovega ali bukovega lesa že razpostavljene, ne da bi bile pokrite. V preostalih manjših podeželskih domovanjih, ki niso bila pogosto obiskana in so bila preprosteje opremljena, so bile mize bistveno cenejše in nepogrnjene.

Klopi niso bile več sestavni del opreme prostorov družine Attems, kar kaže na trend intimizacije pri sedenju⁸⁵ in na povezavo z diferenciranim jedilnim priborom tudi pri jedi.⁸⁶ Sedežno pohištvo je bilo za večje udobje oblazinjeno z različnimi materiali: usnjem,⁸⁷ platnom, svilo,⁸⁸ brokatom, volno in damastom. Nanj so postavljali posebej izdelane blazine, ki so jih hranili v dveh predalnikih iz orehovine. Kot sedeži so navedeni kanapeji, naslanjači, stoli in stolčki. Gre za oblike sedežnega pohištva, ki jih najdemo v inventarjih že okoli leta 1700, medtem ko ni mogoče najti takrat modernih francoskih oblik, kot sta *duchesse* in *a bergère*.⁸⁹ Popis kaže, da so bili stoli in kanapeji v sobah del garnitur,⁹⁰ saj so jih v enem prostoru popisali kot skupino z istim tapeciranjem. V »prvi sobi levo proti vrtu« je, denimo, poleg štirih mizic iz orehovine stalo 12 stolov ter kanape iz orehovine, tapeciranih z vezeno svilo.⁹¹ Lakirano pohištvo je bilo znak smernic mednarodne mode⁹² in ga je v tem obdobju zelo malo. V tem segmentu je Sigismund Attems spadal med tiste z nekaj redkimi kosi.⁹³

⁷⁶ Witt-Döring, Fra Nord, str. 23.

⁷⁷ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

⁷⁸ Witt-Döring, Fra Nord, str. 44.

⁷⁹ Podobno za Kranjsko nekoliko kasneje ugotavlja Šteh (*Zapuščinski inventarji*, str. 82).

⁸⁰ Lozar Štamcar, Shrambno pohištvo, str. 91.

⁸¹ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

⁸² ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

⁸³ Lozar Štamcar, Stanovanjska oprema, str. 320.

⁸⁴ Witt-Döring, Fra Nord, str. 44.

⁸⁵ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 115.

⁸⁶ Elias, *O procesu*, str. 213–215.

⁸⁷ Bulgaro pomeni rusko usnje, pridobljeno s strojenjem konjskih kož, obdelano z borovim, brezovim in vrbovim lubjem. Je vodoodporen in oddaja značilno aromo (<https://www.itsmachinalonati.it/dizionario-della-moda>).

⁸⁸ Bavela je iz odpadne svile izdelana tkanina (<https://www.treccani.it/vocabolario/bavella/>).

⁸⁹ Witt-Döring, Fra Nord, str. 44.

⁹⁰ Garnituro so sestavljali stoli in kanape ali zofa iz enakega lesa ter oblazinjeni z istim materialom (Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 88).

⁹¹ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

⁹² Witt-Döring, Fra Nord, str. 44.

⁹³ V salonu s pozlačenim železnim lestencem je imel tudi štiri lakirane tabureje.

Mestna rezidenca družine Attems Petzenstein v Gorici, od leta 1900 sedež deželnega muzeja (hrani: Goriški muzej, zbirka razglednic).

Najdražji kosi pohištva so bile postelje, namenjene Sigismundu in njegovim družinskim članom. Postelja je lahko bila opisana zelo skopo. Dodatno je bila opisana v primeru, da je imela z blagom tapecirana vzglavja z okrasnimi okvirji. Taka je bila postelja, ki je imela z rdečim brokatom prevlečeno vzglavje in pozlačen okvir. Ocenjena je bila na 88 goldinarjev. V sosednji sobi je stala druga postelja z vzglavjem, prevlečenim z zelenim damastom. Ocenjena je bila na 100 goldinarjev. V »sobi grofičev« so popisovalci poleg dveh postelj našli preprosto sestavljivo posteljo, ki so jo spravljali pod posteljo.⁹⁴ Načrtno in okusno opremljanje je razvidno iz preostale popisane opreme, saj v posamezni sobi najdemo zaveso ter drugo blago enake barve: v sobi s posteljo z vzglavjem iz rdečega brokata in pozlačenim okvirjem so med drugim stali še kanape, pokrit z rdečim brokatom, 6/4 ogledalo s pozlačenim okvirjem ter štiri pozlačene svetilke. V sosednji sobi s posteljo z vzglavjem, prevlečenim z zelenim damastom, pa so postavili z enakim zelenim blagom opete stole.⁹⁵ Okna in balkonska vrata so zastirale zaveso, obešene na železnih karnisih.

⁹⁴ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

⁹⁵ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

Zaveso so zagrinjale tudi postelje članov plemiške družine.

Med posteljami, v katerih so spali družinski člani grofa Attemsa, in tistimi, ki jih je imela služinčad, je velika razlika v vrednosti. Postelje, namenjene služinčadi, so bile bistveno cenejše ter ocenjene na med 30 krajcarjev in nekaj goldinarjev. Posteljo za zaposlene v gospodinjstvu Attemsov so sestavljali posteljno ogrodje iz smrekovine, slamnjača in posteljna blazina. Za pomembnejše uslužbenke je bila posteljna blazina polnjena z volno, preostali pa so imeli zgolj slamnjače. V drugem prostoru so popisovalci našli dve posteljni ogrodji iz smrekovine, skupaj ocenjeni na 1 goldinar in 30 krajcarjev, ter blazino, posteljno blazino in odejo za služabnike, ocenjene na 2 goldinarja.⁹⁶ Iz popisa ni razvidno, s čim so bile polnjene blazine članov Attemsove družine, saj postelja, razen vzglavij, ni podrobneje opisana, temveč je ocenjena kot celota. Rjuhe so bile popisane posebej v rubriki hišno perilo. Služinčad je imela na voljo rjuhe iz konoplje, medtem ko je grofova družina spala v rjuhah iz kranjskega platna. Slednjih je bilo navedenih 40 parov, čeprav je bilo kar 22 parov pokrpanih. Med raznovrstnimi odejami oziroma pokrivali pa zasledimo šest

⁹⁶ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

svilenih, tri iz zelene svile, kvačkano pregrinjalo, bombažno pregrinjalo, dve volneni pokrivali z vezeno, pokrivalo iz črtastega platna, »navadno« pregrinjalo, pregrinjalo z izvezenim Attemsovimi grbom, sedem starih pregrinjal, kvačkano pregrinjalo ter staro pregrinjalo iz potiskanega platna.⁹⁷ Poleg postelje je dobro opremljeno plemiško spalnico v tem obdobju sestavljalo še drugo pohištvo in oprema: pisalna miza, predalnik, kanape, stoli, mize, klečalnik, kropilnik ter likovna dela z nabožno vsebino.⁹⁸ Klečalnik je bil popisani v »sobi grofičev«, v salonu, kjer je bila kapela, ter v otroški sobi. Tudi kropilnike, ki jih navadno niso popisali, najdemo kar v petih prostorih.

Na Goriškem so plemiška domovanja v 18. stoletju razsvetljevale sveče. Postavili so jih v svečnike ali pa so svetlobo dodatno razpršili z ogledali, ob katerih sta stali sveči.⁹⁹ Lestenci so bili še redkost – tako zasledimo zgolj posamične v glavnih salonih.¹⁰⁰ S tega zornega kota je domovanje grofa Sigismunda Attemsa izstopalo iz povprečja. Njegov glavni salon so razsvetljevali trije novi kristalni lestenci, skupaj ocenjeni na 100 goldinarjev, dodatno pa so v prostoru visele še štiri svetilke z ogledalom. V sosednjem prostoru, ki je služil kot eden od salonov, je bilo mogoče najti še pozlačen železen lestenec, ocenjen na 16 goldinarjev. Največ je bilo srebrnih svečnikov različnih velikosti oziroma teže.¹⁰¹ Navedeni so še štirje medeninasti svečniki, taki iz cenejših kovin, kot je kositer, pa se navajajo v drugih podeželskih domovanjih. Poleg svečnikov so enega od salonov v Gorici razsvetljevale štiri pozlačene svetilke.¹⁰²

Mestno rezidenco Sigismunda Attemsa lahko tako umestimo med reprezentativno opremljene goriške rezidence, ki počasi dohajajo evropske modne smernice.

STRUKTURA PREMOŽENJA, S POUDARKOM NA LUKSUZNIH PREDMETIH

V obravnavanem obdobju je poleg že obravnavanih umetniških del, knjig, oblačil in hišne

opreme med luksuzne predmete spadalo namizno posodje in pribor iz modnih in zato dragocehnih materialov. Posamezni predmeti oziroma materiali so ravno zaradi »modnosti« postali vrednote, nepogrešljive v prizadevanju posameznika za pridobivanje in utrjevanje položaja v človeških skupnostih.¹⁰³

Štuhec ugotavlja, da lahko z analizo in določitvijo, kateri so bili ti materiali in kolikšen delež celotnega premoženja so tvorili, njihove imetnike opredelimo kot lastnike »velikega ali malega, razkošnega ali revnega« premoženja.¹⁰⁴ V sredini in drugi polovici 18. stoletja sta bila taka modna in draga materiala porcelan in srebrnina.

Tabela 5: Vrednosti premičnin

Premičnina	Vrednost	Delež %
Pohištvo	1227 gld 37 kr	16,7
Porcelan	46 gld	0,6
Majolika	28 gld 48 kr	0,4
Srebrnina	2027 gld 42 kr	27,6
Orožje	40 gld	0,5
Knjige	524 gld 20 kr	7,1
Umetniška dela	363 gld 2 kr	4,9
Obleke, osebno in hišno perilo	577 gld 5 kr	7,9
Kletna oprema in orodje	652 gld 47 kr	8,9
Živali	220 gld	2,9
Zaloge – pridelki, živila	260 gld 48 kr	3,6
Vino	1389 gld 10 kr	18,9
Skupaj	7357 gld 9 kr	100

Porcelan je material, ki ga je v inventarjih z začetka 18. stoletja Štuhec komaj zasledil. Ugotavlja, da je bil sredi 18. stoletja zastopan v 37 % inventarjev, vendar ga je bilo malo in redke so bile zapuščine, kjer je njegova vrednost presegla 10 goldinarjev; imeli so ga torej najpremožnejši.¹⁰⁵ Nove omare s steklenimi vratci,¹⁰⁶ ki so stale v salonih, so bile namenjene razstavljanju posode iz majolike ter zlasti modnega in dragoceneega materiala, porcelana. Plemiška miza je bila obložena z dostopnejšim majoličnim, kositrnim, medeninastim ter v manjši meri porcelanastim posodjem. Majolika je v prvi polovici 18. stoletja v primerjavi s porcelanom cenovno dostopnejši, a vendar še vedno luksuzni material. Iz inventarjev

97 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

98 Witt-Döring, *Fra Nord*, str. 45.

99 Tak način osvetljevanja prostorov v baroku je bil tipičen za francoski prostor (Pile, *A history*, str. 175).

100 Witt-Döring, *Fra Nord*, str. 45.

101 Štirje svečniki v skupni teži 50 lotov po 71 goldinarjev in 52 krajcarjev, dva svečnika v skupni teži 32 lotov po 36 goldinarjev, 6 drugih svečnikov v skupni teži 97 lotov po 72 goldinarjev in 45 krajcarjev, štirje svečniki v skupni teži 60 lotov po 72 goldinarjev ter dva svečnika v skupni teži 25 lotov po 19 goldinarjev in 15 krajcarjev. 1 lot je znašal 17,5 g (fran.si).

102 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

103 Žvanut, *Uvod*, str. 6.

104 Štuhec, *Besede, ravnanja*, str. 216.

105 Štuhec, *Besede, ravnanja*, str. 244.

106 D'Agliano, *Vivere*, str. 58.

in oporok plemstva na Goriškem v prvi polovici 18. stoletja je razvidno, da so v redni uporabi servisi iz kositra in medenine, prestižni pa so tisti iz majolike.¹⁰⁷ V času, ko je bila proizvodnja porcelana v Evropi v povojih, Attemsov v vrednosti 46 goldinarjev močno izstopa, saj se je porcelan v večji meri začel uporabljati šele v drugi polovici 18. stoletja.¹⁰⁸ Izkazovanje luksuza je pomenilo tudi lastništvo srebrnega posodja in drugih predmetov iz te kovine. V tem kontekstu je Sigismund Attems precej izstopal, saj je bil lastnik več kot 2000 goldinarjev vredne srebrnine. Med srebrnino je bilo popisanih šest kompletov¹⁰⁹ jedilnega pribora v vrednosti 60 goldinarjev, že omenjenih 22 srebrnih svečnikov¹¹⁰ ter srebrn meč v vrednosti 19 goldinarjev.¹¹¹ Omembe vredno je tudi, da je bilo v grofovi kuhinji mogoče najti mlinček za kavo, med srebrom 12 kavnih žličk, med porcelanom pa 12 kavnih skodelic s krožnički.¹¹² Kava je eno tistih živil, katere porabo je zaznati v plemiških domovanjih na Kranjskem v začetku 18. stoletja. Podobno je na Goriškem, kjer je v sredini in drugi polovici 18. stoletja med plemstvom že razširjena.¹¹³

Ob obedih je plemiška družina sedela za mizo, ki je bila pogrnjena s prtom in pripadajočimi prtički, ki jih popis navaja v ducatih. Vsakodnevno je bil v uporabi prt iz cenejših materialov, kot je dvonitnik ali lan. Vsak prt je imel pripadajoč ducat prtičkov. V gospodinjstvu Sigismunda Attemsa je navedenih šest lanenih prtov s pripadajočimi šestimi ducati prtičkov, 25 prtov iz dvonitnika s 25 ducati prtičkov, 21 strganih prtov iz dvonitnika s šestimi strganimi prtički ter 14 brisač iz dvonitnika. Imeli so po tri prte s po tremi ducati pripadajočih prtičkov iz flandrskega damasta in flandrskega platna ter šest prtov s pripadajočimi ducati prtičkov iz damasta. Na svečano pripravljeno mizo Sigismunda Attemsa so postavili še srebrn komplet t. i. *surtout* s pripadajočim grelnikom.¹¹⁴ Tehtal je 188 lotov¹¹⁵ ter bil ocenjen na 211 goldinarjev in pol. Poleg tega je imel še impozanten veliki *surtout* z vsemi pripadajočimi deli,¹¹⁶

težak 770 lotov (13,5 kg) ter ocenjen na 866 goldinarjev in 15 krajcarjev.¹¹⁷ Statusni simbol, razstavljen v sobah premožnih plemičev, so bile tudi ure. Izdelovali so jih z velikimi okrašenimi ohišji ali s kiparskimi podstavki.¹¹⁸ Sigismund Attems je v svojem gospodinjstvu imel »namizno uro«¹¹⁹ ter »uro z ohišjem«.¹²⁰

V primerjavi s pripadnikoma kranjskega plemstva iz raziskave Marka Štuhca,¹²¹ ki obravnava strukturo njunih premoženj, lahko ugotovljamo, kolikšen delež je Attems investirал v opremo stanovanja in posodje, torej v luksuz. Tabela pokaže, da je v primerjavi z baronom Francem Antonom Wolkenspergom in Janezom Benjaminom baronom Erbergom bivanju in bivalni kulturi¹²² namenil bistveno več sredstev. Prav tako si je, kot že omenjeno, privoščil razkošno kočijo v vrednosti 160 goldinarjev. Kljub temu, da so bile Wolkenspergove nepremičnine ocenjene višje, so Attemsove očitno prinašale visoke¹²³ dohodke, ki so mu omogočali, da si je vse to lahko privoščil. Velikost gospostva in s tem povezano kmetijsko dejavnost kažejo temu namenjeni urejeni prostori in pripadajoč inventar, povezan s predelavo in hranjenjem kmetijskih pridelkov. Vrednost živine, orodja in posodja, namenjenega predelavi grozdja in hranjenju vina, v Attemsovem inventarju odraža, da je bilo vino glavna zemljiške rente.

Analiza višine prihodkov pokaže, da so letne obresti od zadolžnic pomenile majhen delež letnih prihodkov v primerjavi s prejetimi najemnini.¹²⁴ Tudi prodaja podedovanega premoženja ni bila eden od virov njegovih dohodkov. Iz popisane arhiva je namreč razvidno, da je Attems

V drugi polovici 18. stoletja in celotno 19. stoletje je bil obvezen del formalno pripravljene mize (D'Agliano, *Vivere*, str. 62).

117 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

118 Pile, *A history*, str. 158.

119 Verjetno je šlo za tabernakelsko uro (Lozar Štamcar, *Stanovanjska oprema*, str. 594).

120 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

121 Štuhec, *Besede, ravnanja*, str. 217.

122 Glavni salon v novi mestni rezidenci so, kot že omenjeno, krasili trije kristalni lestenci, vredni 100 goldinarjev. Najdražja omara je bila ocenjena na 160 goldinarjev (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271).

123 Sigismund je sicer opravljal pomembne službe v deželni vladi, vendar je znano, da so bili po njegovem mnenju zaslužki za opravljena dela prenizki. Usmeritev v proizvodnjo in prodajo vina v Goriški grofiji je pomenila, da so bili dohodki od zemljiške rente bistveno višji kot na Kranjskem (Granda, *Preobrazba*, str. 1050). To pomembno razlikuje ekonomijo gospostev v sosednjih deželah.

124 Gomiršek, *Utrjevanje gospodarske moči*, str. 96–97.

107 D'Agliano, *Vivere*, str. 58.

108 D'Agliano, *Vivere*, str. 62–63.

109 Komplet je sestavljalo 12 kosov.

110 Svečniki, zlasti srebrni, so imeli tako uporabno kot reprezentativno vlogo (Golouh, *Materialna*, str. 67).

111 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

112 ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, f. 271.

113 Luchitta, *Gli archivi*, str. 263–264.

114 Očitno gre za srebrn grelnik hrane, ki je imel na vrhu posebno posodo.

115 1 lot je znašal 17,5 g, torej 3,29 kg.

116 Gre za neke vrste srebrn dekorativni podstavek s svečniki in posodicami za olje, sladkor, sol in druge začimbe.

Tabela 6: Deleži premoženja – primerjava s kranjskima plemičema

	Grof Sigismund Attems		Baron Franc Anton Wolkensperg		Baron Janez Benjamin Erberg	
	goldinarji	%	goldinarji	%	goldinarji	%
Celotna vrednost	103.582	100	92.801,5	100	91.823,5	100
Nepremičnine	77.932,00	75,23	91.155,5	98,22	30.918,5	33,67
Gotovina	148,47	0,15	50	0,05	10.373,0	11,29
Zadolžnice (upi) in naložbe	17.496	16,89	0	0	42.718,0	46,52
Stanovanjska oprema	4452,05	4,29	464,2	0,5	3323,5	3,62
Zaloge pridelkov	1649,97	1,59	205	0,23	451	0,49
Prevozna sredstva	320	0,31	172	0,19	22,5	0,02
Orožje	40	0,04	283,5	0,3	37,5	0,04
Živina in orodje	872,78	0,84	254,5	0,28	220,5	0,24
Ostalo	670,73	0,66	217,0	0,23	3759,0	4,09

nakupil veliko zemljišč. Prodaj med dokumenti skorajda ne zasledimo. Tudi Girolamo Guelmi v svojem zgodovinopisnem delu o družini Attems - Petzenstein¹²⁵ poroča, da je Sigismund Attems povečeval posest. Tudi popis dolgov ne kaže, da bi si na račun gradnje izposodil visoke vsote. Gotovina, ki jo je komisija popisala, v sklopu celotnega premoženja sicer ne predstavlja visokega deleža.¹²⁶ Komisarji so v njegovi mestni rezidenci našli za 131 dukatov, večinoma kot kovance po 5 dukatov, kar je znašalo 148 goldinarjev in 28 krajcarjev. Zapuščina grofa Attemsa je bila visoko ovrednotena, zato tudi vrednost gotovine¹²⁷ ni zanemarljiva. Gotovine tudi na Kranjskem ni bilo »v izobilju«.¹²⁸

Vprašanje, kolikšno je bilo Sigismundovo premoženje v primerjavi s plemstvom v Goriško-Gradiški grofiji od srede do konca 18. stoletja, zaradi pomanjkanja temu namenjenih raziskav puščamo odprto. Glede na analizo Marka Štuha, ki zajema konec 17. in prvo polovico 18. stoletja na Kranjskem, lahko Sigismunda Attemsa šteje mo med najpremožnejše plemiče. Uvršča se na tretje mesto, takoj za grofom Auerspergom, čigar aktiva je znašala 133.907,5 goldinarja, in grofom Ursini Blagajem z aktivo v višini 109.116,90.¹²⁹ Prav tako ga lahko razvrstimo bistveno nad povprečno premoženje, ki je v drugi polovici 17. in začetku

18. stoletja za plemiče na Kranjskem ocenjeno na 20.164,90 goldinarja,¹³⁰ konec 18. stoletja pa na 13.888,9 goldinarja.¹³¹ Šteh¹³² ugotavlja, da je bila višina premoženja praviloma povezana s plemiškim nazivom in da je bilo 100.000 goldinarjev pri kranjskem plemstvu že »zgornja meja premoženja«.

ZAKLJUČEK

Sigismund Attems je opravljal številne javne funkcije, ki so mu dajale veliko družbeno moč in ugled. Glede na pomanjkanje raziskav o vrednostih rezidenc goriškega plemstva njegove novozgrajene mestne rezidence ne moremo primerjati z drugimi. V pomoč pa nam je ugotovitev dunajskega profesorja Benedikta Franca Hermanna, ki jo je leta 1780 opredelil kot eno od dveh izstopajočih v Gorici. Velik pomen je grof Attems dajal izobrazbi in znanju, kar kaže njegova knjižnica, ki je bila med največjimi v takratni Goriški grofiji. Ugled si je utrjeval tudi z naročništvom umetniških del. Njegova zbirka ni bila med največjimi ali prestižnimi po vrednosti, vendar je treba upoštevati, da je Sigismund umrl star še ne 50 let, torej v aktivnem obdobju nakupovanja nepremičnin ter gradnje in obnove rezidenc. Njegovo bogastvo izpričuje tudi garderoba, saj je bila polovica vrhnjih oblačil izdelana iz najdražjih materialov. Njeno okrasje je bilo takšno, da je bistveno podražilo njeno izdelavo. Premožnost je kazala tudi svečano opremljena miza. Glavni vir Attemsovega premoženja je izhajal iz dohodkov zemljiškega gospostva ter lastništva nepremičnin, ki jih je

¹²⁵ Guelmi, *Storia*, str. 229.

¹²⁶ V primerjavi z baronom Janezom Benjaminom Erbergom je je imel grof Attems malo, vendar se je baron Erberg ukvarjal s posojanjem. Zadolžnice ter gotovina so predstavljale več kot polovico njegovega premoženja.

¹²⁷ Štuhec (*Rdeča postelja*, str. 61) ugotavlja, da je bilo v povprečni zapuščini plemiča nekaj deset dukatov.

¹²⁸ Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 60; Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 60.

¹²⁹ Štuhec, *Besede*, str. 183.

¹³⁰ Štuhec, *Besede*, str. 188.

¹³¹ Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 47.

¹³² Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 48.

dajal v najem, manjši pa iz zadolžnic. Z gradnjo sodobnih rezidenc in njihovo bogato opremljenostjo je sebi in svoji družini utrdil pomen v okviru plemiške srenje. Tako kot v plemiških stanovanjih Goriške grofije je tudi v njegovih domovanjih prevladovalo pohištvo domače izdelave iz masivnega lesa jelke, oreha in hruške, vendar je izstopalo število omar, dragocenih lestencev ter predalnikov. Analiza deležev posameznega segmenta premoženja namreč pokaže, da je opremljenost namenil nezanemarljiv delež. Ugled Attemsov se je leta 1752 ob imenovanju njegovega brata Karla Mihaela za prvega goriškega nadškofa še povečal.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di stato Gorizia
Tribunale civico provinciale di Gorizia, b. 109, 112, 119, 145.

LITERATURA

Azzi Visentini, Margherita: Vivere in villa nel Settecento: gli Attems Petzenstein e la loro residenza di Piedimonte-Podgora. *Abitare il '700: Gorizia, Palazzo Attems-Petzenstein, dal 10 novembre 2007 al 24 marzo 2008* (ur. Raffaella Sgubin). Gorizia: Musei Provinciali, 2008, str. 174–182.

Baš, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

Cossar, Ranieri Mario: La cultura goriziana e l'Accademia settecentesca dei Filomeleti. *Archeografo triestino* 4, 1945, št. 8–9, str. 53–117.

Czoernig von, Carl: *Gorizia: »La Nizza austriaca«*. Knj. 2, *Il territorio di Gorizia e Gradisca*. Gorizia: Cassa di risparmio, cop. 1987.

D'Agliano, Andreina: Vivere nel Settecento: la ceramica nelle residenze signorili goriziane. *Abitare il '700: Gorizia, Palazzo Attems-Petzenstein, dal 10 novembre 2007 al 24 marzo 2008* (ur. Raffaella Sgubin). Gorizia: Musei Provinciali, 2008, str. 57–95.

D'Attems, Maria Vittoria: Il vero autore della »Storia degli Attems austriaci«. *Studi goriziani* 7, 1929, str. 59–63.

Dall'Agata, Antonio: *Gorizia in giubilo. Per l'aspettato arrivo dell'augustissimo imperator Carlo VI.: con una breve notizia sì della Città, come della Provincia*. Venezia: per Gio. Battista Finazzi, 1728.

Dular, Anja: Grajske knjižnice na Slovenskem. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 525–538.

Dular, Anja: Knjižnica knezoškofa Janeza Karla Herbersteina. *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč = Objects as manifestations of taste, prestige and*

power (ur. Maja Lozar Štamcar, Tomaž Lauko in Franc Smrke). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 259–299.

Elias, Norbert: *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*, zv. 1. Ljubljana: *cf, 2000–2001.

Golouh, Nina: *Materialna kultura kranjskega plemstva konec 17. stoletja* (magistrsko delo). Ljubljana, 2019.

Gomiršek, Tanja: *Brestje in Kojsko: upravni in kulturni center Brd do 1945*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2009.

Gomiršek, Tanja: Utrjevanje gospodarske moči grofa Sigismunda Attemsa (1708–1758) skozi prizmo nepremičninskega in kreditnega poslovanja. *Goriški letnik* 47, 2023, str. 79–101.

Grahornik, Matjaž: *Zapuščinski inventar po Mariji Eleonori grofici Orsini-Rosenberg, roj. grofici Khisl, iz leta 1725*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2020.

Granda, Stane: Preobrazba fevdalnega zemljiškega gospostva Turjak v kapitalistično veleposestvo. *Grad Turjak* (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič in Renata Komič Marn). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 1049–1074 (Castellologica Slovenica, 2).

Guelmi, Girolamo: *Storia genealogico-cronologica degli Attems austriaci*. Gorizia: Tommasini, 1783.

Kalakovič, Vesna: *Oblačilna kultura meščanstva in plemstva v drugi polovici 18. stoletja* (magistrsko delo). Ljubljana, 2008.

Kos, Dušan: *V službi njenega veličanstva: politika in elite med Dunajem, Ljubljano in Trstom v zapisih Franca Henrika barona Raigersfelda (1697–1760)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2022.

Kos, Mateja: Porcelan in njegova raba na Slovenskem. *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč = Objects as manifestations of taste, prestige and power* (ur. Maja Lozar Štamcar, Tomaž Lauko in Franc Smrke). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 123–164.

Košak, Tina: Slikarske zbirke grofov Herberstein: zbirka Erazma Friderika grofa Herbersteina v gradu Hrastovec in v Gradcu. *Acta historiae artis Slovenica*, 19, 2014, št. 1, str. 53–91.

Košak, Tina: *Žanrske upodobitve in tihožitja v plemiških zbirkah na Kranjskem in Štajerskem v 17. in 18. stoletju* (doktorska disertacija). Ljubljana 2011.

Lozar Štamcar, Maja: Nekdanja pohištvena oprema na turjaškem gradu. *Grad Turjak* (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič in Renata Komič Marn) Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 497–529 (Castellologica Slovenica, 2).

Lozar Štamcar, Maja: Shrambno pohištvo v plemiških zapuščinskih inventarjih 17. in 18. stoletja na Slovenskem. *Kronika*, 40, 1992, št. 2, str. 88–97.

Lozar Štamcar, Maja: Stanovanjska oprema dvorca Tuštanj v prvi polovici 18. stoletja. *Kronika* 57, 2009,

- št. 2 (Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah), str. 315–324.
- Lozar Štamcar, Maja: Stanovanjska oprema gradu Grm v 18. stoletju. *Rast*, 16, 2005, št. 6, str. 593–597.
- Makuc, Neva: Voja na meji. Slovensko govoreče prebivalstvo v poznosrednjeveških in novoveških spopadih na Goriškem in v Furlaniji. *Vojne na Sloven-skem: pričevanja, spomini, podobe* (ur. Maja Godina Golja). Ljubljana, Petanjci: Založba ZRC, 2020, str. 107–118.
- Martelanc, Tanja: »Nel castello di S. Croce ...«: plemiški inventarji družine Attemsov Svetokriških v Državnem arhivu v Gorici. *Arhivi* 33, 2010, št. 1, str. 91–106.
- Martina, Alessandra: Gli Attems Petzenstein nella Gorizia del Settecento. *Gli Attems Petzenstein e il palazzo di città* (ur. Alessandra Martina in Raffaella Sgubin). Gorizia: Musei provinciali, 2008, str. 5–13.
- Martina, Alessandra: Sigismondo Attems. *Nuovo Li-ruti: Dizionario Biografico dei Friulani. 2. L'età veneta* (ur. Cesare Scalon, Claudio Griggio in Ugo Rozzo). Udine: Forum, 2009, str. 345–350.
- Marušič, Branko: Brda in državne meje (1797–1947). *Briški zbornik* (ur. Peter Stres). Dobrovo: Občina Brda, 1999, str. 116–131.
- Osvald, Monika: Grof Rudolf Coronini Cronberg in Kojsko v Goriških Brdih. *Acta historiae artis Slovenica* 9, 2004, str. 97–116.
- Pettoello, Alberta: Libri e lettori a Gorizia nel Settecento. *Abitare il '700: Gorizia. Palazzo Attems-Petzenstein, dal 10 novembre 2007 al 24 marzo 2008* (ur. Raffaella Sgubin). Gorizia: Musei Provinciali, 2008, str. 238–243.
- Pile, John: *A History of interior design*. 2. izd. Hoboken (NJ): J. Wiley, cop. 2005.
- Pirone, Giulio Andrea in Carletti, Ercole in Corgnali, Giovanni Battista: *Il nuovo Pirona. Vocabolario Friulano*. Udine: Società filologica friulana, 2004.
- Quinzi, Alessandro: Rodbinske ambicije Sigismunda grofa Attems Petzenstein v luči umetnostnih naročil. *Acta historiae artis Slovenica* 26, 2021, št. 1, str. 65–79. DOI: <https://doi.org/10.3986/ahas.26.1.04>
- Sandgruber, Roman: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft: Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1982.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Görz: Verlag Joh. Logar, 1904.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.
- Seražin, Helena: *Vile na Goriškem in Vipavskem od 16. do 18. stoletja: uporaba funkcionalne tipologije za definiranje posvetne plemiške arhitekture v novem veku na Primorskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Sgubin, Raffaella (ur.): *Abitare il '700: Gorizia, Palazzo Attems-Petzenstein, dal 10 novembre 2007 al 24 marzo 2008*. Gorizia: Musei Provinciali, 2008.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Spessot, Francesco: Libri, manoscritti e pergamene degli Strassoldo di Gorizia. *Studi goriziani* 12, 1934, št. 10, str. 75–130.
- Stasi, Alessio: »Canto gli onor delle sonziache sponde«. Note su Rodolfo Coronini e i Fasti Goriziani. *Fasti Goriziani: Coronini Cronberg, Rodolfo, 1731–1791*. Gorizia: Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2001, str. 1–69.
- Šteh, Bogdan: *Zapuščinski inventarji kranjskega plemstva s konca 18. stoletja kot zgodovinski vir* (magistrsko delo). Ljubljana, 2010.
- Šteh, Bogdan: *Zapuščinski inventarji radovljjskih grofov Thurn-Valsassina v Arhivu Republike Slovenije: primer Janeza Karla (1645–1683)*. Radovljica: Muzeji radovljjske občine – Mestni muzej, 2013.
- Štuhec, Marko: *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Štuhec, Marko: O kranjskem plemstvu v času Almanachovega delovanja na Kranjskem. *Almanach in slikarstvo druge polovice 17. stoletja na Kranjskem* (ur. Barbara Murovec, Matej Klemenčič in Mateja Breščak). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 97–121.
- Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren: plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Vidmar, Polona: Rodovnik Auerspergov s Turjaka ter rodovniki genealoga in historiografa Dominika Frančiška Kalina von Marienberg za dvorno plemstvo. *Kronika* 69, 2021, str. 2, str. 239–266.
- Vrišer, Andreja: V pudru, žametu in svili. Kostumološki sprehod po Dornavi. *Dornava. Vrišerjev zbornik* (ur. Marjeta Ciglencečki et al.). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2003.
- Weigl, Igor: La nobiltà goriziana nel diario del barone Francesco Enrico di Reigersfeld. *Abitare il '700: Gorizia, Palazzo Attems-Petzenstein, dal 10 novembre 2007 al 24 marzo 2008* (ur. Raffaella Sgubin). Gorizia: Musei Provinciali, 2008, str. 214–230.
- Witt-Döring, Christian: Fra Nord e Sud. *Abitare a Gorizia nel Settecento. Abitare il Settecento* (ur. Raffaella Sgubin). Gorizia: Musei Provinciali, 2008, str. 22–55.
- Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Žvanut, Maja: Uvod. *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč* = *Objects as manifestations of taste, prestige and power* (ur. Maja Lozar Štamcar, Tomaž Lauko in Franc Smrke). Narodni muzej Slovenije: Ljubljana, 2009, str. 6–7.

SPLETNE STRANI

Dizionario biografico dei friulani:

<https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/attems-d-sigismondo/>

Dizionario della moda:

<https://www.itsmachinalonati.it/dizionario-della-moda>

SUMMARY

Count Sigismund Attems (1708–1758) in Light of His Probate Inventory

Count Sigismund Attems was born in Gorizia on 18 June 1708 as the first son of Giovanni Francesco and Elisabeth, née Countess Coronini. After completing his law studies in Salzburg, he moved to Gorizia in 1731. A decade later, in 1741, he was appointed deputy of the County of Gorizia, president of the provincial court in 1746, and state councillor in 1751. He devoted much of his private life to erudition and literary writing, as well as to studying antiques and local history. He founded and presided over the Academy of Filomeleti, which brought together eminent personalities from the County of Gorizia and Gradisca. Count Sigismund Attems owned numerous immovable properties in the area stretching from the Karst and lower Vipava Valley to the Goriška Brda. The analysis of the estimated value and number of clothes, books, artworks, and immovable properties recorded in his probate inventory highlights how wealthy he was compared to Carniolan noblemen and how much of his wealth he spent on luxury items and education. He further consolidated his standing in the social and cultural pantheon of the County of Gorizia by constructing both his residences—one in the city of Gorizia and the other in the countryside in Podgora—as well as by purchasing works of art and books, and by founding the Academy of Filomeleti. Count Sigismund's home reflected the taste of an enlightened erudite. His library, representing his intellectual prowess, learnedness, and interests, may be ranked among the largest ones in Gorizia and its surroundings. As a patron of the arts, he solidified not only his own reputation but also the popularity of selected artists. Based on the existing knowledge about art collections in Gorizia, his does not stand out considerably in terms of its size. What makes it remarkable, however, is the ownership of prestigious units of silverware, porcelain, and certain items of interior furnishings. The estate of Count Sigismund Attems may be ranked third among the 119 probate inventories of Carniolan noblemen that have been studied and analysed to date.

ROBERT DEVETAK*

Družbene značilnosti Goriške in Kranjske, kot jih je v delu *Nektere opazke ruskega profesorja* predstavil Baudouin de Courtenay

IZVLEČEK

Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay (1845–1929) je bil poljski jezikoslovec, ki je velik del svoje raziskovalne dejavnosti posvetil preučevanju slovenskih narečij in jezikovnih značilnosti, pri čemer se je posebej osredotočil na zahodni slovenski etnični prostor (Goriška, Rezija in Terska ter Nadiška dolina). Prispevek se bo podrobneje posvetil njegovemu prvemu raziskovalnemu obisku na območju dežel Goriške in Gradiške ter Kranjske v drugi polovici leta 1872 in začetku leta 1873. Poseben poudarek bo namenjen predstavitvi in odzivu okolja na Courtenayjevo terensko delo. Poleg tega bodo predstavljeni njegovi zapisi z naslovom *Nektere opazke ruskega profesorja* o goriški in kranjski družbi, ki jih je objavil v podlistkih časopisa *Soča*. Gre za zanimiv in mestoma kritičen pogled na slovensko okolje s strani tujca, izpostavljeni pa bodo izseki o gospodarskih in socialnih razmerah, vprašanja, povezana z narodno identiteto in identifikacijo, ter vloga žensk v družbi.

KLJUČNE BESEDE

Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay, Goriška in Gradiška, Kranjska, *Nektere opazke ruskega profesorja*

ABSTRACT

SOCIAL FEATURES OF GORIZIA AND CARNIOLA AS PRESENTED IN *NEKTERE OPAZKE RUSKEGA PROFESORJA* BY BAUDOUIN DE COURTENAY

Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay (1845–1929) was a Polish linguist who devoted a significant part of his research to Slovenian dialects and their linguistic features by largely focusing on the western Slovenian ethnic area (Gorizia, Resia as well as the Torre/Ter Valley and the Natisone/Nadiža Valley). The article focuses on his first research visit to the provinces of Gorizia and Gradisca and Carniola in the second half of 1872 and early 1873. Emphasis is on describing the local environment and its reception of Baudouin de Courtenay's fieldwork. The article also presents his records, titled *Nektere opazke ruskega profesorja* (A Few Observations Made by a Russian Professor), about society in Gorizia and Carniola, which he published in the feuilleton of the newspaper *Soča*. His writings offer an interesting and sometimes critical view of Slovenian environment from the perspective of a foreign observer. The article focuses on the segments describing the economic and social conditions, questions regarding national identity and determination as well as the role of women in society.

KEY WORDS

Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay, Gorizia and Gradisca, Carniola, *Nektere opazke ruskega profesorja* (A Few Observations Made by a Russian Professor)

* doc. dr., Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenija; Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko, Nova Gorica, Slovenija, robert.devetak@inv.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5098-5392>.

UVOD

Leta 2023 je minilo 150 let od prvega obiska poljskega jezikoslovca Jana Ignacyja Niecisława Baudouina de Courtenayja na slovenskem etničnem ozemlju. Courtenay je bil eden najpomembnejših slovanskih jezikoslovcev na prehodu iz 19. v 20. stoletje. (Zahodno)slovenski prostor je obiskal petkrat – v letih 1872/73, 1877, 1890, 1892/93 in 1901 – ter izvedel več obsežnih terenskih raziskav, ki so služile za pripravo in objavo več znanstvenih besedil. Njegovo bogato delovanje in življenjsko pot obravnavajo številna besedila v več jezikih.¹ Izpostavimo lahko predvsem njegove raziskave v Reziji.²

Prispevek se bo osredotočil na njegov prvi prihod na Slovensko med junijem 1872 in januarjem 1873. V tem obdobju je izvedel obsežno terensko raziskavo na Goriškem in Gradiškem ter Kranjskem. Poudarek ne bo na jezikoslovnem delovanju, temveč na njegovi predstavitvi in razumevanju tamkajšnje družbe, ki jo je Courtenay spoznaval v tem obdobju ter opisal v podlistku goriškega časopisa *Soča*, z naslovom *Nektere opazke ruskega profesorja*. Leta 1873 je celotno besedilo izšlo še v knjižni obliki. Poljak iz ruskega carstva, ki se je hitro in uspešno integriral v novo okolje, v svojih zapisih podaja zanimiv ter kritičen vpogled v tamkajšnje družbene, ekonomske in narodnostne razmere. Podlistek je v času izhajanja na Goriškem doživel odmev in v določenih krogih tudi kritiko. V prispevku bodo posebej izpostavljeni trije elementi, ki jih je zaznal Courtenay in ponujajo vpogled zunanjega opazovalca na goriško in kranjsko družbo z začetka 70. let 19. stoletja. Predstavljene bodo gospodarske in socialne razmere, vprašanja, povezana z narodno identiteto in identifikacijo, ter vloga žensk v družbi.

KRATEK ŽIVLJENJEPIŠ

Courtenay se je rodil 13. marca 1845 v kraju Radzymin v vzhodnem delu današnje Poljske, takrat delu ruskega carstva. Leta 1862 je maturiral na realni gimnaziji v Varšavi in v mestu nadaljeval študijsko izobraževanje na filološko-zgodovinskem oddelku Glavne šole (*Szkoła Główna*). Leta 1866 je postal magister filološko-zgodovinskih znanosti, a se je nadalje usposabljal še v

Leipzigu, Pragi, Jeni, Berlinu in Sankt Peterburgu. Doktoriral je leta 1875 v Sankt Peterburgu, in sicer z nalogo *Opyt fonetiki rezjanskich govorov* (*Poskus fonetike rezijanskih govorov*). Uveljavil se je kot raziskovalec, a tudi kot univerzitetni profesor. Poleg obsežnih terenskih raziskav, ki jih je izvajal celotno kariero, je predaval na več univerzah v Rusiji (Sankt Peterburg, Kazan, Tartu), na Avstro-Ogrskem (Krakov) in po prvi svetovni vojni na Poljskem (Varšava). Bil je aktiven v ruskem javnem in političnem življenju. V številnih publicističnih in drugih objavah se je zavzemal za enakopravnost ter priznanje vseh narodnosti, svobodo tiska in ločitev cerkve od države. Aktivno se je boril tudi proti antisemitizmu in smrtni kazni. Zaradi tovrstnih aktivnosti je prišel v spor z rusko oblastjo. Leta 1914 je bil zaradi brošure *Nacionalnyj i territorialnyj priznak v avtonomii* (*Nacionalni in territorialni vidik avtonomije*), v kateri se je zavzel za enakopravnost manjšinskih skupnosti v carstvu in za pravico do samoodločbe, obsojen na dve leti zapora. V zaporu je sicer preživel le devet tednov, a se je moral odpovedati profesuri v Sankt Peterburgu. V študijsko okolje se je lahko kot izredni profesor vrnil po februarjski revoluciji leta 1917, a se je naslednjega leta zaradi oktobrske revolucije z družino preselil na Poljsko. Tudi v novi državi je nadaljeval s svojimi akademskimi in političnimi aktivnostmi. Manjšinske skupnosti so ga leta 1922 zaradi njegovih dotedanjih prizadevanj brez njegove vednosti predlagale za kandidata za prvega predsednika nove poljske države. Kandidatura ni bila uspešna, a nam predlog kljub temu veliko pove o njegovi vlogi v takratni družbi. Umrli je 3. novembra 1929 v Varšavi.³

Courtenayjevo akademsko kariero je zaznamovalo jezikoslovje, ki mu je bil predan že od najstniških let.⁴ Bil je specialist za sanskrt, latinščino, slovanske, baltske, turške in ugrofinske jezike ter za esperanto. Njegova bibliografija, ki je nastajala več kot šest desetletij, obsega več kot 600 enot, od tega jih je okoli 400 posvečenih jezikoslovju, 40 pa je slovenističnih. Veliko pozornosti je posvetil raziskovanju slovenskih, hrvaških, poljskih, slovaških in litovskih narečij. Za slovenski prostor je pomemben predvsem zato, ker je s terenskim delovanjem in objavami vzpostavil znanstveno podlago za preučevanje slovenskih narečij. Posebej lahko izpostavimo obsežno in pomembno delo, ki ga je opravil med slovensko skupnostjo v Kraljevini Italiji, predvsem v Reziji.⁵ V času svojih petih obiskov širšega slovenskega prostora je zbiral na-

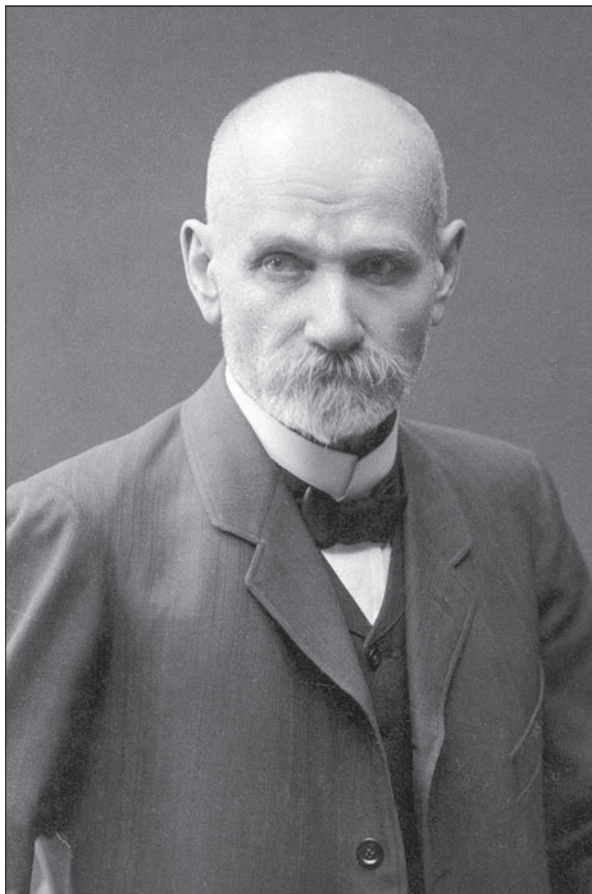
1 Glej: Kenda-Jež, Jan Niecisław Baudouin, str. III–128; Kenda-Jež, Baudouin de Courtenay, str. 187–192; Čurkina, I. A. Baudouin de Courtenay, str. 117–138; Priestly, Baudouin de Courtenay, str. 233–240. V italijanščini so objavili več študij, vezanih na njegovo delovanje v Reziji in Beneški Sloveniji: Spinozzi Monai, *Il Glossario*; Spinozzi Monai, *Lingue in contatto*, str. 145–154.

2 Dapit, Delo Jana Baudouina, str. 139–154; Lenček, Jan Baudouin.

3 Kenda-Jež, Baudouin de Courtenay, str. 187–193.

4 Kenda-Jež, Jan Niecisław Baudouin, str. III.

5 Kenda-Jež, Baudouin de Courtenay, str. 188.

Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay
(wikipedija).

rečno-etnografsko gradivo, ki mu je služilo za pravo številnih jezikoslovnih, a tudi zgodovinsko-etnoloških študij.⁶ Med najpomembnejše šteje mo *Poskus fonetike rezijanskih govorov* (1875), *Rez'ja i Rez'jane* (*Rezija in Rezijani*, 1876), *Bohinjsko-posavski govor* (*Bohinjsko-posavski govor*, 1877), *Der Dialekt von Cirkno* (*Kirchheim*) (*Cerkljansko narečje*, 1884), *Sprachproben des Dialektes von Cirkno* (*Kirchheim*) (*Jezikovni vzorci cerkljanskega narečja*, 1885), *O slav-janah v Italii* (*Slovani v Italiji*, 1893) in *Sull'appartenenza linguistica ed etnografica degli Slavi del Friuli* (*O jezikovni in etnografski pripadnosti Slovanov v Furlaniji*, 1900). Vzpostavil je pristne stike s številnimi najvidnejšimi slovenskimi intelektualci in narodnimi delavci. Med njimi najdemo Davorina Trstenjaka, Ivana Trinko, Antona Aškerca, Matijo Murka in Stanislava Škrabca.⁷

RAZISKOVALNA DEJAVNOST V LETIH 1872–1873 NA GORIŠKEM IN KRANJSKEM

Prvi stik s slovenstvom je Courtenayju omogočila štipendija ruskega ministrstva za izobraževanje, na to območje pa ga je usmeril njegov štu-

dijski mentor, filolog Izmail I. Sreznjevski,⁸ ki je v začetku 40. let 19. stoletja tudi sam raziskovalno deloval na Slovenskem in preučeval značilnosti različnih slovenskih narečij.⁹ Za prvo okolje, kjer je želel izvajati svoje raziskave, si je izbral deželo Goriško in Gradiško, kot izhodiščno točko pa njeno središče – Gorico. Šlo je za majhno, a narodnostno in kulturno izrazito heterogeno okolje oziroma za stičišče romanskega, slovanskega in deloma germanskega sveta. Na območju so sobivale slovenska, furlanska, italijanska, nemška in judovska skupnost,¹⁰ njihova dinamika pa je bila za Courtenayja še posebej zanimiva.¹¹ Okolje je bilo v začetku 70. let 19. stoletja še večinoma indiferentno za narodnostne konflikte.¹² Narodnostna heterogenost je zaznamovala predvsem mesto Gorica, kjer so skupaj živele vse najvidnejše narodne skupnosti.¹³ Šlo je za edino pravo urbano središče v deželi, ki je imelo leta 1880 okoli 20.000 prebivalcev.¹⁴ Vodilno vlogo v mestu in deželi je imela italijanska skupnost, h kateri so pogosto prištevali tudi Furlane, ki pa je bila v začetku 70. let 19. stoletja še razmeroma tolerantna do slovenske skupnosti, predvsem zato, ker njen primat ni bil ogrožen ter je imela v rokah osrednje gospodarske in politične vzvode ter institucije. Kljub temu je aktivno zavirala poskuse Slovencev v deželi po enakopravni uporabi jezika v javnem prostoru in javnih institucijah.¹⁵ Slovenska skupnost je bila še na začetku svojega razvoja in utrjevanja vloge v mestu, a je že imela dobro razvito kulturno dejavnost v obliki nekaterih društev, med katerimi je izstopala predvsem čitalnica.¹⁶ Zelo aktivno je bilo tudi politično delovanje slovenske skupnosti, ki sta ga v tem času zaznamovala ostra polarizacija ter ideološki boj med liberalnim in konservativnim taborom.¹⁷ Vse bolj je bilo mogoče čutiti tudi odpor proti italijanski vlogi v mestu in deželi, z zahtevami po enakopravnem političnem delovanju ter upoštevanju jezikovnih pravic v izobraževalnem sistemu in javni upravi.¹⁸ Poleg omenjenih so imeli v Gorici velik pomen še nemško govoreče prebivalstvo, ki je imelo posebno vlogo predvsem zaradi političnih in upravnih funkcij ter gospodarske moči.¹⁹

8 Kenda-Jež, Jan Niecisław Baudouin, str. III.

9 Zajc, Izmail Ivanovič Sreznjevski, str. 65–84.

10 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 40–48.

11 Kenda-Jež, Jan Niecisław Baudouin, str. II2.

12 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 223–231.

13 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 45–47.

14 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 46.

15 Devetak, *Razvoj slovenske prisotnosti*, str. 383–386.

16 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 161–167.

17 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 239–277.

18 Devetak, *Boj za slovenske*, str. 363–366.

19 Batič, *Paradies am Isonzo*, str. 93–96.

6 Kenda-Jež, Jan Niecisław Baudouin, str. II4–II21.

7 Kenda-Jež, Baudouin de Courtenay, str. 187.

*Gorica v obdobju Avstro-Ogrske
(Zbirka razglednic Goriške knjižnice
Franceta Bevka).*

V ta pester konglomerat jezikov, kultur in veroizpovedi je Courtenay prispel aprila 1872. Na poti do Gorice se je ustavil na Dunaju, v Gradcu, Mariboru, Ponikvi, Celju in Ljubljani, kjer se je srečal z nekaterimi slovenskimi politiki in intelektualci – Franom Levstikom, Gregorjem Kerkom, Josipom Jurčičem, Trstenjakom in Janezom Bleiweisom.²⁰ Ti stiki so mu omogočili seznanitev s slovenskim jezikom ter družbeno-političnimi razmerami, kar mu je pomagalo pri večmesečnem delu, ki je sledilo na Goriškem in Kranjskem. V Gorici se je hitro in uspešno integriral v lokalno javno življenje. Navezal je stike z lokalnimi slovenskimi intelektualci in političnimi delavci, na primer Franom Erjavcem, Franom Levcem, Štefanom Kocijančičem, Viktorjem Dolencem ter Karlom Lavričem, ki so mu predstavili lokalno okolje in mu tudi kasneje pomagali pri raziskovalnem delovanju v deželi. V le nekaj tednih se je dovolj dobro naučil slovenskega jezika, da je lahko samostojno izvajal terensko delo.²¹ Učil se je tudi italijanščine in se spomladi 1873 dodatno izpopolnjeval v Milanu pri enem od vodilnih italijanskih jezikoslovcev tega časa, Graziadiu Isaii Ascoliju.²² Aktivno se je vključil v goriško čitalnico, kjer so ga predvsem dijaki in študenti sprejeli z odprtimi rokami. V okviru društva je zanje organiziral krožek učenja ruskega jezika ter priskrbel večje število izvodov različnih ruskih knjig, priročnikov, slovarjev in notno gradivo ruskih pesmi.²³ Bivanje v Gorici med aprilom in avgustom 1872 je pri Courtenayju pustilo dober vtis, saj se je svojim goriškim znancem za to izkušnjo zahvalil v Soči: »Nič več si ne želim, samo da bi povsod srečal to odkritosrčnost in resnično prijaznost, katero sem

našel med goriškimi Slovenci sploh, posebno pa med slovenskimi dijaki v Gorici.«²⁴

Z raziskovalnim delom, ki se je osredotočalo na popis različnih slovenskih narečij in etnoloških podatkov, je pričel v poletnih mesecih 1872, najprej v Vipavski dolini. Avgusta in septembra je bil na Kranjskem, kjer je obiskal več krajev v okolici Bleda in Bohinja. Jeseni se je vrnil na Goriško, kjer je deloval na Cerkljanskem in Tolminskem. Nazadnje je na prehodu iz leta 1872 v 1873 raziskoval še v okolici Gorice in Brdih. Maja 1873 je zapustil Gorico ter se odpravil raziskovat slovenska narečja v Beneško Slovenijo in Režijo.²⁵ Vse terenske raziskave je opravil peš.²⁶ Svoje raziskovalno delo je goriški javnosti najavil v Soči, v članku pa je uredništvo časopisa vse zainteresirane osebe prosilo za pomoč in sodelovanje: »(Gosp. Iv. Baudouin de Courtenay), profesor petrogradske univerze, potuje po Slovenskem in študira posamezna narečja slovenskega jezika ter nabira pravlice, pesmi, pregovore, zastavice i. t. d. Vse to je velike važnosti za jezikoslovce. Namen učenega profesorja, kateri se je v malo tednih našega jezika tako dobro naučil, da ga že precej gladko govori je, da po dovršenem potovanju, objavi po tisku nabrano tvarino ter zloži posebno delo o slovenskih naračijih. – Zatorej ga priporočamo prav gorko vljudnosti vsih slov. rodoljubov, da ga izvolijo povsod prijazno sprejeti in podpirati.«²⁷ Podobno kot v Soči je poleti 1872 za pomoč javnosti zaprosil v kranjskem časopisu *Slovenski narod*.²⁸ V zameno za podporo je Courtenay v Soči objavil že omenjeno serijo podlistkov, v katerih je vestno beležil in obveščal bralstvo o svojem potovanju in delu na zahodnem slovenskem ozemlju. Uredništvo Soče je ob pričetku izhajanja podlistka zapisalo: »Je pa

20 Kenda-Jež, Jan Nieciśław Baudouin, str. 112.

21 Kenda-Jež, Jan Nieciśław Baudouin, str. 113.

22 Lenček, Jan Baudouin, str. 8.

23 Čurkina, I. A. Baudouin de Courtenay, str. 120–121.

24 Soča, 22. 8. 1872, št. 34.

25 Čurkina, I. A. Baudouin de Courtenay, str. 123.

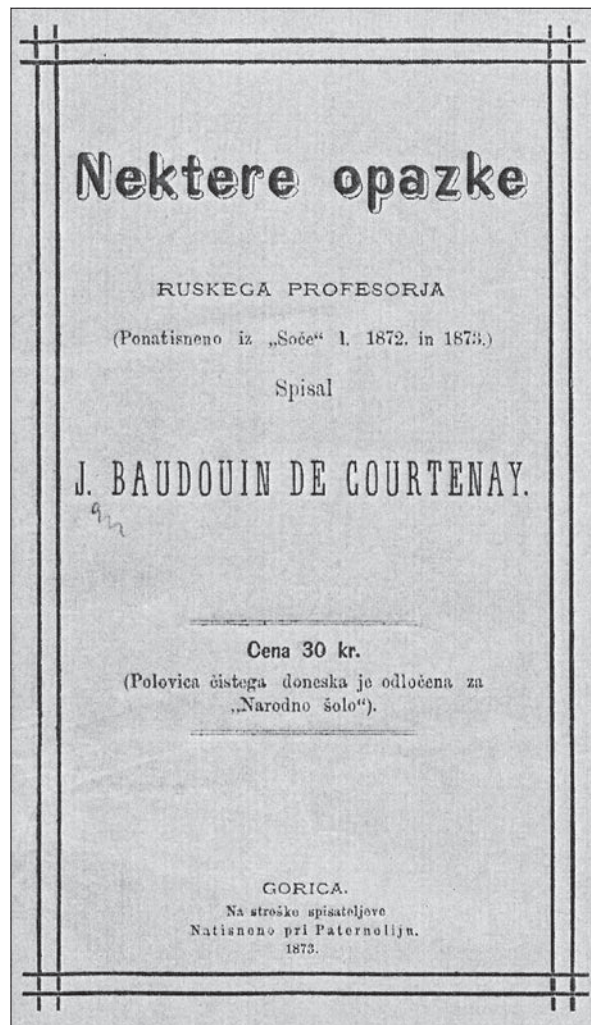
26 Čurkina, I. A. Baudouin de Courtenay, str. 124.

27 Soča, 27. 6. 1872, št. 26.

28 Slovenski narod, 6. 8. 1872, št. 90.

zelo interesantno izvedeti, kako so sprejemali kmetje in izobraženi krogi moža, ki sam in peš potovaje po naši deželi študira naš jezik in opazuje značaj slovenskega naroda.«²⁹ V teh zapisih, ki so izhajali med 19. decembrom 1872 in 17. julijem 1873, lahko spoznamo izzive, na katere je Courtenay naletel pri terenskem raziskovanju in soočanju z okoljem, ki ga je preučeval.

Njegovo delo je zajemalo pogovore in popise narečij lokalnih prebivalcev, ki jih je srečeval na poti. Raziskava je bila usmerjena na kratke, a intenzivne popise v obliki pogovorov z domačini na čim večjem zemljepisnem območju.³⁰ Pri delu pa je naletel na širok spekter odzivov, ki so segali od prijetnih izkušenj in pomoči do nasilnih groženj ter nezaupanja. Velikokrat so bili odvisni od izobrazbe sodelujočih, pogojeni pa z edinstvenostjo izkušnje, saj je bil za veliko večino stik oziroma vključitev v tovrstno raziskovalno delo, ki je zajemalo številna vprašanja in pogovor, nekaj povsem novega. To je v svojih zapisih izpostavil tudi Courtenay: »Ti pa, ki so meni verovali, niso pa vendar mogli zastopiti, zakaj jaz pobiram pravljice, pesni in druge enake stvari. Gotovo, nij mogoče se temu čuditi; kajti celo mej omikanci celega sveta je prekleto malo ljudi, ki bi znali razumeti teoretični interes in teoretično ravnanje z neko stvarjo.«³¹ Lepo so ga sprejeli predvsem v urbanih središčih, v okolici Gorice in na Gorenjskem. V največji meri so mu pomagali intelektualci, duhovniki, dijaki in študenti.³² Težave pri iskanju sogovornikov in sogovornic je imel pogosto v ruralnih okoljih, najbolj na Cerkljanskem in Tolminskem, kjer se je soočil z nerazumevanjem svojega dela, ki so ga poleg slabe izobrazbe pogojevali še odmaknjenost od večjih urbanih središč, strah pred neznanim in delovanje oblasti v preteklosti. O tem je zapisal: »Skoro nobeden nij slišal, da bi kedo hotel poznati in popisati neko reč, na primer dijalekte, le zaradi tega, da bi jo poznal. Skoro nobeden nij slišal, da bi kakošna vlada trosila denar na podobne stvari.«³³ Tamkajšnje prebivalstvo ga je posledično označevalo s številnimi imeni in izrazi, med katerimi najdemo tudi italijanski/nemški vohun, norec, antikrist, rubežnik, vodja razbojnikov, berač in slepar.³⁴ »Tako mej drugim so me imeli za peklenskega agenta, kateri kupava duše za Luicifera, in ena ženska v Malih Žabljah, ko sem zapisal njeno ime, se je začela strašno jokati, češ, da je dušo hudiču prodala. Nekteri starši v Ajdovščini so topli svoje otroke za to, ker so hudiču

Naslovnica dela *Nektere opazke* ruskega profesorja (dLib).

pravljice pripovedavali in so vzeli od njega solde; te solde so morali ubogi otroci vreči proč od sebe. Drugi pa v Ajdovščini niso hoteli govoriti z manoj iz uzroka, da nočejo nobene nove vere in da so se svojo zadovoljni.«³⁵ Številni pa se le niso želeli javno izpostaviti: »Nekteri izmed njih so se bali, da bi jih ne popisal, da bi ne prišli v 'cajtenge'. — To so bili še najbolj omikani. Najhuje zarobljeni pa so imeli velik strah vsled vraže, da se na ta način podpišejo hudiču ter zgubijo dušo. Toda, kakor eno, tako tudi in drugo je bilo dosta redko. Najnavadnejši uzrok tega nasprotovanja, da bi ne zapisaval imen, je bil neki neodločen, lažnjiv strah, o katerem dotičen individuum sam nij znal povedati, zakaj ga ima, sploh strah pred pisanim, strah pred javnostjo.«³⁶ Skepsa in nezaupanje sta vodila tudi v navzkrižja z orožništvom, ki ga je večkrat ustavilo, popisalo in zaslišalo.³⁷ Poleg vsega naštetega je zaradi zapisa o stanju duhovščine, s katero je

29 Soča, 19. 12. 1872, št. 51.

30 Kenda-Jež, Jan Nieciślaw Baudouin, str. 114.

31 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 5.

32 Kenda-Jež, Jan Nieciślaw Baudouin, str. 114.

33 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 28.

34 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 26–29.

35 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 5.

36 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 56.

37 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 10–11.

imel na poti precej stikov, prišel v spor s konservativnim političnim taborom na Goriškem in se nehote vključil v deželni ideološki konflikt med mladoslovenci, ki so se zbirali okoli časopisa *Soča*, in staroslovenci, ki so izdajali časopis *Glas*. Courtenay je nekatere duhovnike, s katerimi je prišel v stik, označil za ošabne in neprijazne, za večino pa je podal pozitivno mnenje. Konservativni tabor je zmotilo predvsem to, da je prispevke objavljaj v časopisu političnih nasprotnikov, pa tudi del zapisa: »Kakor veliko druge gospode, tako so tudi nekteri duhovni mislili, da me morajo postreči z jedmi in s pijačami, ter da mi bo zadostovalo to, kedar bom sit. Marsikteri nij, kolikor se mi zdi, celo verjel, da jaz odkritosrčno nočem piti, in da mi sploh nij toliko mar za jedi in pijače, kolikor za to, da bi spoznal krajni dialekt in druge v zvezi s tem nahajajoče se stvari. Nekteri pa, če so tudi verjeli in zastopili namen mojega poto-vanja, nijso mi bili vendar v stanu nič pomagati, ker nijso znali, kamo bi me peljali in s kakim možem al pa ženo bi me spravili v kup, da bi mogel slišati od njih neko povest ali pa nekaj podobnega v domačem dialektu.«³⁸ Proti njemu je ostro nastopil predvsem Štefan Kociančič, ki je podvomil o ustreznosti Courtenayjevega znanstvenega dela, zmotilo pa ga je še, da naj bi raziskovalec duhovnike prikazal kot negostoljubne in neprijazne.³⁹ Courtenay mu je odgovoril v podlistku z dolgim zapisom, v katerem je izpodbijal trditve dopisnika, ki ga je označil za advokata duhovnikov. Poleg tega se je poskušal distancirati od lokalnih ideoloških bojev, v katere so ga v časopisju neprostovoljno potegnili.⁴⁰ Kociančič je na ta zapis odgovoril z obsežnim člankom, v katerem je dodatno razdelal svoje poglede na Poljakovo delovanje in zaključil z besedami: »Po mojem popolnoma subjektivnem mnenji Vaše opazke ne dajejo časti naši deželi in ji ne pomagajo k časti, ampak jo delajo smešno in zaničljivo pred svetom.«⁴¹ Kasneje sta zblížala svoje poglede in si dopisovala.⁴²

POGLED NA DRUŽBENE RAZMERE

Čeprav je Courtenay znan predvsem po delu na področju jezikoslovja, ga lahko označimo tudi za kritičnega opisovalca predvsem goriške, a tudi širše slovenske družbene stvarnosti začetka 70. let 19. stoletja. Del omenjenih zapisov, ki so bili objavljeni v *Soči*, se je osredotočal na popis folklornih, družbenih, gospodarskih, socialnih in narodnostnih značilnosti ter razmer na Gori-

škem in Kranjskem. Podajajo vpogled v slovensko družbeno mentaliteto, s poudarkom na ruralnih oziroma perifernih območjih, ki so bila v času Courtenayjevega obiska zaznamovana s slabo izobrazbo, nerazvitim gospodarstvom, nizkim standardom in narodnostno indifferenco.⁴³ Kot je izpostavil, je želel do ljudi in prostora pristopati karseda objektivno in znanstveno: »Jaz samo popisujem to, kar sem čul in videl. Pri tem moram naznaniti, da jaz hočem biti fotograf (sicer sem le fotograf mojster-skaza), ne pa slikar, zatoorej tudi nič ne olepšam, nič ne okinčam.«⁴⁴ Osredotočili se bomo predvsem na njegovo predstavitev socialnih in narodnostnih razmer ter položaja žensk.

Eden bolj izpostavljenih vidikov, ki se pojavlja v zapisih, so slabe socialne razmere, predvsem na podeželju. Območja, ki jih je Courtenay obiskal, so bila večinoma slabše razvita in pogojena s krizami, ki so zaznamovale zlasti kmetijski sektor. Šlo je za preplet lokalnih in globalnih razlogov, med katerimi lahko izpostavimo neprimerno infrastrukturo, slabo izobrazbo podeželskega prebivalstva, njegovo neprilagojenost na spremembe, skepso do uvažanja novosti in s tem povezano nizko produktivnost, visoko zadolženost ter neodpornost na vremenske ujme.⁴⁵ O pomenu cestne infrastrukture za razvoj okolja⁴⁶ je zapisal: »Najdemo večjo omiko ljudstva v ti okolici ali pa deželi, katera je bolj preskrbljena s cestami in z drugimi sredstvi komunikacije. V krajih, ležečih pri železnici ali pa vsaj pri veliki cesti, nij nikdar mogoča ta divjost in neotesanost, s katero se odlikuje večina prebivalcev raznih oddaljenih od cest gorjanskih kotov in pastirskih planin. Ta resnica se je tudi meni potrjevala na vsakem koraku.«⁴⁷ O tem je sklepal tudi na podlagi lastnega opazovanja in poudaril, da je najboljše stanje zaznal v Vipavski dolini ter v krajih ob glavni cesti med Gorico in Trbižem. Kot najslabše razvita območja je označil dolino ob reki Bači in Cerkljansko.⁴⁸ Težke socialne razmere na podeželju so Courtenayja pretresle. Kot enega osrednjih elementov, povezanega s stagnacijo in nizkim standardom, je izpostavil problematiko alkoholizma, na katerega je pogosto naletel. »Ker pa Slovenci imajo svojo domačo trto, zatoorej tudi pijo vino v taki množini, da se postranskemu opazovalcu zdi, kakor da bi mej njimi bilo v navadi tako rečeno organizirano pijanstvo. Je veliko Slovencev, kateri se številom izpitih kozarcev merijo narodnost kakega

38 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 38.

39 *Glas*, 21. 3. 1873, št. 12.

40 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 58–71.

41 *Glas*, 20. 6. 1873, št. 35.

42 Marušič, Štefan Kociančič, str. 25–27.

43 Kenda-Jež, Jan Niecisław Baudouin, str. 121–122.

44 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 74.

45 Devetak, *Gospodarska kriza*, str. 282–287.

46 O pomenu učinkovitega cestnega omrežja za gospodarski razvoj gl.: Holz, Ceste, str. 49–53.

47 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 49.

48 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 49.

individuva. 'Kakov Slovenec ste Vi, kedar ne pijete vina?' tako se govori navadno vsakemu Slovencu, če ne pije.«⁴⁹ S slabimi življenjskimi razmerami je neposredno povezal pomanjkanje izobrazbe in poudaril pomen, ki ga je imela prisotnost izobraževalnih institucij za družbeni ter gospodarski napredek. Posebej kritičen je bil do razmer na Kranjskem.⁵⁰ Učinkovitejši šolski sistem se je na goriškem in kranjskem podeželju v začetku 70. let 19. stoletja šele pričel sistematično vzpostavljati.⁵¹ V slabšem položaju so bili predvsem višje ležeči predeli.⁵² Courtenay je izpostavil: »Največjo inteligencijo našel sem v vipavski dolini, česar uzrok je dobro stanje šol, čitalnic in cest. /.../ Mogočen faktor razširjanja omike so povsod te osebe, katere vsled lastnih jim opravil ali pa vsled revščine ne sedijo zmerom doma, ampak morajo hoditi okoli po svetu, pri čemer imajo priložnost videti in opazovati mnogo zanimivega in potem popisavati doma to, kar so videli. Potovanje veliko izobražuje vsacega človeka.«⁵³ Opozoril je tudi na pomen, ki so ga za razvoj izobrazbe, kulture in splošnega napredka imele čitalnice.⁵⁴ V tem obdobju so bile ključni prostor kulturno-političnega in narodnostnega delovanja Slovencev, s poudarkom na utrjevanju ter širjenju narodne zavesti. Kasneje so številne svoje delovanje usmerile še na politično in gospodarsko področje. Ustanavljali so jih tako v večjih urbanih naseljih kot po nekaterih vaseh. Uspešno so se razvile ravno na Goriškem – do leta 1870 jih je bilo na tem območju ustanovljenih dvajset. Vrhunec delovanja čitalnic so bila 60. leta 19. stoletja, a so ponekod uspešno delovale tudi v naslednjih desetletjih.⁵⁵ Courtenay je o njihovem pomenu zapisal: »Čitalnice, katerih vpliv na omiko vsega ljudstva, ne samo mladine, je brez dvombe jako mogočen, so se udomačile tudi samo na Goriškem, mej tem ko se na Kranjskem nahajajo le v večjih središčih, v mestih, v velikih trgih i. t. p. /.../ Kar pa zadeva značaj in primerno važnost posebnih čitalnic za omiko celega ljudstva v dotičnem kraju, gotovo je, da največ koristijo v tem obziru čitalnice v teh vaseh, kder nij veliko gospode, ampak kder živijo skoro sami kmetje.«⁵⁶

Ravno z narodnostnim vprašanjem in statusom slovenskega jezika v goriški in kranjski družbi je povezan drugi izpostavljen vidik. V Courtenayjevih zapisih lahko zaznamo kritiko

in neodobravanje odnosa, ki ga je lokalno prebivalstvo imelo do slovenskega jezika. Opazil je pogosto indifferenco in ponekod celo zavračanje uporabe materinščine v homogenih slovenskih okoljih. Izpostavil je, da se Slovenci hitro naučijo tujih jezikov: »Naučiti se v nekolikih mesecih govoriti na primer po laško ali po nemško ne predstavlja za Slovenca ali pa Slovenko nobene težave.«⁵⁷ Hkrati je v tem kontekstu podal zelo kritičen pogled in izpostavil servilen odnos do tujcev. »Koder sem le hodil po Slovenskem, povsod sem zapazil to prikazen, da skoro vsi Slovenci, če le znajo kak tuj jezik, rajše ga govorijo, nego svoj materin. Posebno pa velika večina slovenske gospode rajše izražuje svoje misli v 'regimentšprahi' ali pa v 'lingua italiana', nego v tako rečenem 'materinem jeziku'.«⁵⁸ Kot razlog za to je navedel prisotnost italijanščine in nemščine v upravi in birokraciji ter manjvreden odnos do slovenskega jezika, ki naj ne bi omogočal vzpona po družbeni lestvici.⁵⁹ Ponekod je bila nemščina ali italijanščina kljub večinski prisotnosti slovensko govorečega prebivalstva, kritikam in poskusom sprememb jezik uprave še v 80. letih 19. stoletja.⁶⁰ V 70. letih 19. stoletja se je narodna zavest med prebivalstvom, predvsem na podeželju, šele začela vzpostavljati, in sicer na podlagi aktivnega delovanja narodnih društev, časopisja, javnih dogodkov (taborov) in politične akcije.⁶¹ Za razvoj slovenske kulture na Kranjskem je bila pomembna predvsem čitalnica v Ljubljani,⁶² ki pa ob obisku Courtenayja, glede na njegov zapis, ni dajala takega vtisa. Poljaka je zmotil predvsem odnos do slovenskega jezika članov društva. »Ko sem bil enkrat v ljubljanski čitalnici, je bilo tam tudi zraven dosta odlične 'slovenske' gospode. Pa vendar ta 'slovenska' gospoda je govorila mej seboj le po nemško; samo s točaji i točajkami so ti gospodje kazali svoje 'rodoljublje', govoreči ž njimi v 'materinem' jeziku. Tudi z manoj so govorili ti gospodje slovensko, kajti, tujcem moramo kazati, da spoštujemo dragi nam materin jezik. Saj tudi vse demonstracije izvršujejo se v materinem jeziku. Tedaj notri v srci zaničevati slovenski jezik, na videz pa kazati strašno vnetost zanj, s temi besedami je izraženo obnašanje starše slovenske gospode z materinim jezikom.«⁶³ Izpostavljanje teh dogodkov v podlistku in kasneje v knjigi bi lahko označili kot kritiko slovenske narodne elite z namenom, da bi do vprašanja slovenskega jezika aktivneje pristopila.

49 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 47–48.

50 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 45–46.

51 Schmidt, *Osnovna šola*, str. 9–29; Pahor, *Pregled*, str. 236–247.

52 Devetak, *Razvoj osnovnega šolstva*, str. 199–216.

53 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 53–54.

54 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 46.

55 Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 158–178.

56 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 46.

57 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 35–36.

58 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 30.

59 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 34–35.

60 Devetak, *Društveno življenje*, str. 99–100.

61 Judson, *Do Multiple Languages*, str. 65–70.

62 Matić, *Čitalnice*, str. 25.

63 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 32.

Posebnost podlistka je daljši zapis o položaju žensk v slovenski družbi. Šlo je za enega prvih tako odločnih zapisov o ženskem vprašanju in pozivov k emancipaciji v slovenskem časopisju.⁶⁴ Courtenay je izrazil kritiko odnosa do žensk, ki ga je imela (moška) družba. Splošni pozivi k emancipaciji žensk na Slovenskem so bili v tem obdobju še redki,⁶⁵ njihova družbena vloga pa je bila v veliki meri potisnjena v okvire domačega okolja in skrbi za družino.⁶⁶ Courtenay je imel pozitiven odnos do emancipacije in je bralstvu predstavil razmere v tujini (Rusija, ZDA, Velika Britanija) ter jih primerjal s stanjem, ki ga je spoznal med terenskimi delom. Dodatno je soočil razmere v urbanih in ruralnih okoljih. Poudaril je tudi aktivno participacijo in intelektualne sposobnosti žensk, ki so sodelovale v njegovi raziskavi, ter predstavil primere njihovega dobrega poznavanja splošnih političnih in družbenih razmer.⁶⁷ Za pomoč se jim je javno zahvalil v časopisju. Takšen primer je bila zahvala Katinki Stanič iz Kanala: »G.-a Katinka Stanič iz Kanala poslala mi je dosta obilno narodnega blaga, zapisanega z mogočno natančnostjo v kanalskem dijalektu in zanimivega tudi oziroma na zapopadek.«⁶⁸ Courtenay je izpostavil pomen izobraževanja žensk ter zapisal: »Pa, kar se tiče omike in razvitja uma sploh, našel sem velikokrat več zdrave pameti in iskrene želje se izobraževati pri kmetijskih, nego pri gospoh. Kar se pa tiče znanja materinega jezika in izobraževanja se v njem, brezobzirno prvenstvo se mora priznati kmetijskim. Še marsiktera gospa slovenska ne zna brati po slovensko; pa, če tudi zna, ne rada bere, ker to nij 'nobel'. Kmetijske pa punce in žene, če le imajo čas, strašno rade bero slovenske knjige in časnike, ker sicer nobenega družega jezika ne znajo. Dostikrat so me prosile, da bi jim dal brati kakšno knjigo ali pa časnik.«⁶⁹ Opisal je težave, s katerimi so se srečevale ženske v družbi, tako v javnem kot družinskem okolju, pri čemer je bil kritičen predvsem do odnosa, ki so ga gojili moški do njih. Izpostavil je primere zaničevanja in nasilja nad ženskami, na katere je naletel med svojim delom. Odnose med spoloma je primerjal s suženjstvom, posebej kritičen pa je bil do obnašanja med, kot je sam zapisal, »omikano gospodo«.⁷⁰ Pozval je k ženski emancipaciji: »Tedad urešničenje enakopravnosti se more vršiti le po mirni poti in namreč na ta način, da z ene strani nekatere bolj

pogumne ženske bodo jo neprenehoma javno tirjale, z drugo pa strani občutek za pravičnost in svobodna omika bosta vzbujala v možkih zmerom večo nagnjenost, zadostiti opravičenim tirjatvam ženskih. Pa vendar mislim, da napredek človeštva v tem obziru se bo vršil proketo počasi.«⁷¹ Njegovi pozivi in zapisi o ženskem vprašanju so v javnosti zbudili norčevanje in negativne odzive, ki so jih neznani avtorji ter celo uredništvo Soče objavili v časopisju.⁷² Courtenay je bil kot intelektualac in oseba, ki je dobro poznala razmere v tujini, pri svojih pozivih po emancipaciji osamljen, saj slovenska družba še ni bila naklonjena spremembam, boj za emancipacijo pa je bil še v povojih in je večjo družbeno zaslombo ter podporo dobil šele od konca 19. stoletja dalje.⁷³

SKLEP

Courtenay je svoje raziskovalno delo v letih 1872 in 1873 zasnoval zelo ambiciozno. Zbral je večjo količino podatkov, ki so bili podlaga za več jezikoslovnih objav, velik del pa ni bil nikoli objavljen, saj raziskovalcu ni uspelo učinkovito urediti zbranega gradiva.⁷⁴ Prvi obisk slovenskega prostora je bil temelj za več nadaljnjih raziskovalnih odprav, Courtenay pa se je pri svojem delu usmeril ne le na jezikoslovno raziskovalno delo, ampak je do okolja pristopal tudi v vlogi etnografa in antropologa. To je izpostavil v objavljenih podlistkih: »Slovenska dežela je sploh prva dežela, katero imam priliko poznavati, vsaj deloma, skoro v vseh obzirih.«⁷⁵ Pogled od zunaj, ki ga je v zapisih predstavil Courtenay, ponuja pogled tujca na družbene razmere ter dinamiko slovenskega prostora v obdobju, ki so ga zaznamovale pomembne gospodarske, politične in socialne spremembe. Govorimo o obdobju gospodarskih kriz, naraščajočega nacionalizma, ki je vse bolj vplival na slovensko-italijanske in slovensko-nemške družbenopolitične odnose, uvajanja industrijskih in tehnoloških inovacij ter pojava vprašanja emancipacije žensk. Številne od teh vidikov je Courtenay opazil in omenil v svojih zapisih ter slovenski družbi nastavil ogledalo, na kar pa se vsi niso odzvali pozitivno. Prišlek, ki se je hitro prilagodil in vključil v slovensko okolje, je ob izvajanju raziskovalnega dela beležil dogodke, značilnosti in druge vidike območij, kamor ga je pripeljala pot. Tako on kot njegovo raziskovanje sta pogosto sprožala nerazumevanje v krajih, ki jih je obiskal, tako med domačini na terenu kot

64 Mihurko, *Evine hčere*, str. 165.

65 Budna Kodrič, *Žensko gibanje*, str. 17–20; Mihurko, *Evine hčere*, str. 91–93.

66 Vodopivec, *Kako so ženske*, str. 31.

67 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 18–19.

68 Soča, 29. 5. 1873, št. 22.

69 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 18.

70 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 13–14.

71 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 16.

72 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 27–28.

73 Verginella, *Vstop žensk*, str. 3–20.

74 Kenda-Jež, Jan Niecisław Baudouin, str. 115–116.

75 Courtenay, *Nektere opazke*, str. 60.

med bralci, ki so prebirali podlistek. Te izkušnje, ki jih je Courtenay dobil med večmesečnim delom, je na koncu svojih zapisov v precej negativnem in ciničnem tonu povzel v treh točkah: »1) da mi je samemu jako žal, da sem pisal vse te reči, katere sam štejem za velike neumnosti, 2) da sicer je meni popolnoma vse eno; 3) če pa komu v mojih opazkah kaj dopada ali ne dopada, to je reč njegovega okusa.«⁷⁶ Na ta način je izpostavil kritike, ki so nanj letele s strani obeh goriških političnih taborov in dela širše javnosti. Mnogi so bili nezadovoljni z opisi družbenih razmer, kot jih je videl Courtenay. Na to je odgovoril: »Da so moja popisovanja vzbudila mej mnogimi Slovenci nejevoljo in celo razkačenost, nij nič čudnega; kajti kakor 'mladi', tako tudi 'stari' Slovenci so vajeni, da bi je le brezobzirno hvaliti in hvalisati.«⁷⁷ Bralstvu je v zaključku podlistka obljubil, da ne bo več pisal »ničesa več po slovensko ne samo o duhovnih, celo o nobeni stvari ne.«⁷⁸

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P5-0409 z naslovom *Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja*, ki ga financira ARIS.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Glas, 1873.

Slovenski narod, 1872.

Soča, 1872, 1873.

LITERATURA

- Batič, Matic: »Paradies am Isonzo«: delovanje Heinriha Moritza Penna (1838–1918) v Gorici. *Kronika* 69, 2021, št. 1, str. 89–104.
- Budna Kodrič, Nataša: Slovensko žensko gibanje na Slovenskem do druge svetovne vojne. *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. 16–27.
- Courtenay, Jan Nieciśław Ignacy Baudouin de: *Nektere opazke ruskega profesorja*. Gorica: Paternolli, 1873.
- Čurkina, Iskra Vasil'evna: I. A. Baudouin de Courtenay in Slovenci. *Goriški letnik* 4/5, 1978, str. 117–138.
- Dapit, Roberto: Delo Jana Baudouina de Courtenayja pri slovenskih skupnostih v Italiji. *Deloto na Krste Misirkov: zbornik od Međunarodniot naučen sobir po povod stogodišnjinata od izleguvanjetu na knigata Za makedonckite raboti održan vo Skopje na 27–29 noemvri 2003 godina* (ur. Blaže Ristovski). Skopje: Make-

donska akademija na naukite i umetnostite, 2005, str. 139–154.

- Devetak, Robert: Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno. *Zgodovinski časopis* 74, 2020, št. 3–4, str. 360–387.
- Devetak, Robert: *Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2016.
- Devetak, Robert: Gospodarska kriza na Goriškem in Gradiškem v letu 1879 ter ukrepi oblasti in dobrodelnih institucij za njeno reševanje. *Marušičev zbornik: zgodovinopisec zahodnega roba: prof. dr. Branku Marušiču ob 80-letnici* (ur. Petra Kolenc). Ljubljana: Založba ZRC, 2019, str. 281–299. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610501701>
- Devetak, Robert: Razvoj osnovnega šolstva in vplivi delovanja učiteljev na gospodarski razvoj sodnega okraja Kanal v obdobju Avstro-Ogrske. *Goriški letnik* 41, 2017, str. 199–216.
- Devetak, Robert: Razvoj slovenske prisotnosti v goriškem javnem prostoru pred prvo svetovno vojno. *Zgodovinski časopis* 77, 2023, št. 3–4, str. 380–404. DOI: <https://doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2023.3-4.05>
- Holz, Eva: Ceste – element gospodarskega razvoja v prvi polovici 19. stoletja?. *Kronika* 42, 1994, št. 2, str. 49–53.
- Judson, Pieter M.: Do Multiple Languages Mean a Multicultural Society?: Nationalist »Frontiers« in Rural Austria, 1880–1918. *Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience* (ur. Johannes Feichtinger, Gary B. Cohen). New York, Oxford: Berghahn Books, 2014, str. 61–82. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781782382652-006>
- Kenda-Jež, Karmen: Baudouin de Courtenay, Jan Ignacy Nieciśław (Ivan Aleksandrovič Boduën de Kurtenè). *Novi Slovenski biografski leksikon*, Zv. 2: B–Bla (ur. Barbara Šterbenc Svetina). Ljubljana: Založba ZRC, 2017, str. 187–193.
- Kenda-Jež, Karmen: Jan Nieciśław Baudouin de Courtenay: pogled v slovenski prostor skozi prizmo jezika. *Pogled od zunaj na slovenski jezik, prostor in kulturo: v zgodovinski perspektivi* (ur. Neža Zajc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017, str. 111–128.
- Lenček, Rado L.: Jan Baudouin de Courtenay's concept of mixed languages. *Linguistica* 18, 1978, št. 1, str. 3–28. DOI: <https://doi.org/10.4312/linguistica.18.1.3-28>
- Marušič, Branko: *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko: Štefan Kociančič in Baudouin de Courtenay. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 14, 2017, str. 25–27.

⁷⁶ Courtenay, *Nektere opazke*, str. 75.

⁷⁷ Courtenay, *Nektere opazke*, str. 74.

⁷⁸ Courtenay, *Nektere opazke*, str. 70.

- Matić, Dragan: Čitalnice, »valilnice« slovenskih kulturnih ustanov. *Slovenska kronika XIX. stoletja, knj. II 1861–1883* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 25–27.
- Mihurko, Katja: *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Univerza, 2009.
- Pahor, Drago: Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 235–337.
- Priestly, Tom: Baudouin de Courtenay as phonetician: His description of the zasopli vokali in the dialect of Rezia. *Slavistična revija* 37, 1989, št. 1, str. 233–240.
- Schmidt, Vlado: Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 9–29.
- Spinozzi Monai, Liliana: *Il Glossario del dialetto del Torre di Jan Baudouin de Courtenay*. Udine: Consorzio Universitario del Friuli; San Pietroburgo: St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Science; Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, 2009.
- Spinozzi Monai, Liliana: Lingue in contatto nella coscienza dei parlanti: un'applicazione del modello teorico di Jan Baudouin de Courtenay. *Annales* 16, 2006, št. 1, str. 145–154.
- Verginella, Marta: Vstop žensk v slovensko politično areno. *Ženske na robovih politike* (ur. Milica Antić Gaber). Ljubljana: Sophia, 2011, str. 3–20.
- Vodopivec, Peter: Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse* 1, 1994, št. 2, str. 30–44.
- Zajc, Neža: Izmail Ivanovič Sreznjevski, prvi profesor slovanskih jezikov v Rusiji. *Pogled od zunaj na slovenski jezik, prostor in kulturo: v zgodovinski perspektivi* (ur. Neža Zajc). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017, str. 65–84.

SUMMARY

Social Features of Gorizia and Carniola as Presented in *Nektere opazke ruskega profesorja* by Baudouin de Courtenay

Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay (1845–1929) was one of the most important Slavic linguists at the turn of the twentieth century. The Pole, who lived and pur-

sued his education in the Tsardom of Russia, also actively studied Slovenian dialects, most notably those spoken in Resia and Schiavonia Veneta (modern Slavia Friulana/Beneška Slovenija). He paid five visits to Slovenian territory, for the first time in 1872 to conduct field research in Gorizia and Gradisca and Carniola. Baudouin de Courtenay quickly learned Slovenian and successfully integrated himself into the local social environment. He reported on his research in the feuilleton of the Gorizia-based newspaper *Soča*. His articles, which appeared under the common title *Nektere opazke ruskega profesorja* (A Few Observations Made by a Russian Professor) between December 1872 and July 1873 and were subsequently published as an independent book, offer an interesting insight into the then society of Gorizia and Gradisca and Carniola from the perspective of a foreign observer. Baudouin de Courtenay wrote about the experiences and challenges associated with his research. The environment in which he conducted his fieldwork received him with mixed emotions, ranging from enthusiasm and eagerness to help to distrust, insults, and denunciations. Many, especially people from the countryside, struggled to understand Baudouin de Courtenay's intentions and looked upon him with unease or doubt. Such an attitude was a result of a number of factors, such as poor education, the fear of the unknown, and suspicion that he was a snitch. Nonetheless, Baudouin de Courtenay managed to obtain a host of useful information that he would include in many of his publications even ten or more years after bidding farewell to Gorizia and Gradisca. In addition to collecting material, Baudouin de Courtenay portrayed social reality in his newspaper articles and held a critical mirror to the Slovenian community in Gorizia and Gradisca and Carniola by shedding light on the characteristic features of different social groups, for example, farmers, burghers, and the clergy as well as on severe social hardships facing the countryside, which suffered from lack of education, poor responsiveness to technological changes, inadequate infrastructure, and alcoholism. Investigating the relationship to language, he observed a largely negative attitude towards Slovenian and was particularly critical of the self-declared national elite, which used German as its primary language of communication. Especially interesting is his critique of the way how society treated women. Baudouin de Courtenay presented the conditions elsewhere in the world and called for women's emancipation. Displeased with their reflection in Baudouin de Courtenay's mirror, many attacked his writings with scathing criticism and offensive judgments, which they also presented in the press.

MARKO ŠTEPEC*

Fotografija 1914–1918: med tehniko, propagando in osebno izkušnjo

IZVLEČEK

V množici vpoklicanih vojakov v prvi svetovni vojni so bili številni poklicni in ljubiteljski fotografi. Prva svetovna vojna je bila tako prva vojna, ki so jo res množično fotografirali. V prispevku so predstavljene značilnosti slovenske vojne fotografije med letoma 1914 in 1918. Obravnavani so različni načini uporabe fotografije, ki je na podlagi tehničnega in tiskarskega razvoja že pred vojno doživela množično razširjenost. Fotografije vojnega obdobja so motivno sledile predvojnim vzorcem, jih nadgrajevale in spreminjale. Uporabljene so bile v vojni propagandi in podvržene cenzuri, obenem pa lahko v njih prepoznamo osebne vojne izkušnje, ki so uradnim in ljubiteljskim fotografom pomagale ohraniti spomin in osmisliti travme preživetega. V času vojne so se razvili tudi različni načini tehnične uporabe fotografije, med njimi aerofotografija. V vsej svoji večplastnosti je danes fotografija pomemben vir za raziskovanje in razumevanje vojne.

KLJUČNE BESEDE

prva svetovna vojna, fotografija, zgodovina fotografije, propaganda

ABSTRACT

PHOTOGRAPHY 1914–1918: BETWEEN TECHNOLOGY, PROPAGANDA, AND PERSONAL EXPERIENCE

With many professional and amateur photographers among the multitude of soldiers enlisted in the First World War, the latter was the first major armed conflict to be extensively photographed. The article presents the characteristic features of Slovenian war photography between 1914 and 1918 as well as discusses different uses of photography, which already became widespread before the war due to the advances in technology and the printing industry. In terms of its distinctive motifs, photography of the war period followed, improved, and changed the prewar examples. Even though it was used for the purposes of war propaganda and subject to censorship, it also provides a poignant insight into the personal experience of war, thus helping official and amateur photographers to preserve the memory of the traumatic ordeal and make sense of it. The period of war also witnessed the development of various technical uses of photography, including aerial photography. Due to its multifaceted nature, photography now constitutes an important source for researching and understanding war.

KEY WORDS

First World War, photography, history of photography, propaganda

* dr., Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana, Slovenija, marko.stepec@muzej-nz.si

Prispevek odgovarja na vprašanje, kako razumeti in uporabljati vojne fotografije kot zgodovinski vir. Nanj je skušal odgovoriti že Jože Suhadolnik, ki je ob tem zapisal, da so »fotografije nedvomno pomembno dopolnilo ostalemu pisnemu in slikovnemu gradivu in nasprotno. Vsebinsko neizčrpne so tudi zaradi tega, ker poleg glavnega motiva, ki mu je fotograf namenil pozornost, vsebujejo številne drobne detajle, ki so lahko predmet raziskav najrazličnejših strok.«¹ Pri tem se postavlja vprašanje, kako so fotografije, s katerimi se srečujemo, vplivale na uveljavljene predstave o vojni, ki so se ohranile v kolektivnem spominu. So fotografije zavajajoče ali jim lahko v skladu z mislijo, da »fotografija ne laže«, preprosto verjamemo? Ta vprašanja odpira že sama fotografija, ki je bila v času prve svetovne vojne množično uporabljena v propagandi in pri uradnih objavah podvržena cenzuri, zaradi česar je pozneje vzbujala nezaupanje. V Avstro-Ogrski sta v vojnem času za nadzor nad informacijami skrbela vojnootveščevalni nadzorni urad (*Kriegsüberwachungsamt*) in vojni tiskovni urad (*Kriegspressequartier*).² Obenem je fotografija služila kot zabeležka osebne vojne izkušnje, ki naj bi pomagala ohraniti spomin in osmisliti travmo doživetega. Izhodišče prispevka je zbirka fotografij Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije in z njo povezana dokumentacija, ki obsega približno 6000 fotografij, hranjenih v 58 originalnih albumih, na steklenih ploščah in negativih ter v obliki fotografij na papirju. Skupaj z bogatim digitalnim arhivom fotografij iz družinskih zapuščin omogoča dober vpogled v fotografsko dediščino prve svetovne vojne, poudariti pa velja, da fotografije iz časa prve svetovne vojne hranijo še nekatere druge slovenske ustanove,³ vendar tega gradiva članek ne obravnava.

»Zgodovinarji fotografije so se glede prve fotografije prepirali prav toliko kolikor glede prvega fotografa«, je zapisal Geoffrey Batchen v svojem poskusu orisa izvorov in teorije fotografije.⁴ Fotografija, v zvezi s katero so se vse od začetka postavljala vprašanja o njenem statusu, »ali je znanstveni izum, tehnični pripomoček ali kreativna praksa«,⁵ je bila že pred prvo svetovno vojno precej priljubljena in razširjena. Tudi v fotograf-

skem utripu slovenskega prostora na prelomu stoletij so se skladno z manjšo mestno populacijo čutili odmevi vrenja, ki jih je za dunajsko prestolnico raziskovalec zgodovine fotografije Anton Holzer opisal z besedami, da se je »fotografska scena hitro širila«.⁶ Prva slovenska organizirana fotografska skupina, »Klub amaterjev fotografov, je bila ustanovljena leta 1889 v Ljubljani, komaj nekaj let za podobnimi klubi na Dunaju, v Pragi, Budimpešti in v Rimu.«⁷ Lara Štrumej je zapisala, da se je na prelomu stoletij novemu vizualnemu mediju poleg poklicnih fotografov posvečalo vse več izobražencev in premožnejših ljubiteljev. »Ti so tehnične izboljšave medija, povezane s hitrejšim in preprostejšim fotografiranjem oziroma z iznajdbo suhih želatinskih plošč sredi 19. stoletja, izkoriščali za fotografiranje vsakdanjih prizorov, najbolj pa gorskega sveta. Poudarjenega zanimanja za planine niso pogojevale le naše geografske posebnosti, temveč je bilo povezano s prebujeno nacionalno zavestjo nasploh, pomembno vlogo pri vse večji naklonjenosti gorski tematiki pa je odigralo tudi konec 19. stoletja ustanovljeno Slovensko planinsko društvo, ki je s svojim glasilom Planinski vestnik spodbujalo k objavam fotografij krajinske in gorske tematike.«⁸ Da je bila fotografija v tem obdobju tako uspešna, je bila zasluga razvoja tiskarskih tehnik, ki so omogočile množično razširjanje fotografskih podob. V zadnji tretjini 19. stoletja so fotografski aparati postajali vse manjši in vse bolj priročni. Omogočali so večjo gibljivost in preusmerjanje pozornosti s tehnike na objekt fotografiranja.⁹ Obdobje do konca prve svetovne vojne s številnimi prvinami še vedno sodi v zgodnjo dobo evropske fotografske zgodovine. Fotografi so bili pri izbiranju motivov omejeni na statične prizore, saj so se 35-milimetrski filmi in z njimi povezani fotoaparati z vsemi tehničnimi prednostmi za fotoreporterje razvili šele pozneje, v dvajsetih letih minulega stoletja. Šele po koncu vojne je namesto plošč večjo veljavo pridobil filmski trak in z njim še večja občutljivost za svetlobo.¹⁰

RAZISKOVANJE VOJNE FOTOGRAFIJE

V zgodovini vojn so fotografi prvič odšli na bojišče v krimski vojni leta 1854. S seboj so imeli zahtevno in težko opremo, ki je vključevala lesene kamere, težke podstavke, steklene plošče v lesenih zaščitnih škatlah in steklenice z različnimi kemikalijami.¹¹ Začetke vojnega fotoreporterstva

1 Suhadolnik, *Fotografija*, str. 51.

2 Svoljšak, *Umetnost*, str. 269–270.

3 Med drugim: Gorenjski muzej, Goriški muzej, Kobariški muzej, Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Medobčinski muzej Kamnik, Pokrajinski muzej Maribor in Zgodovinski arhiv Ljubljana.

4 Batchen, *Goreč od želje*, str. 177.

5 Kovič, *Fragmenti*, str. 6.

6 Holzer, *The History*, str. 16.

7 Lampič, *Ljubiteljska fotografska dejavnost*, str. 36.

8 Štrumej, *Oris zgodovine*, str. 3.

9 Štepec, *Vojne fotografije*, str. 7.

10 Kambič, *Slovenska fotografija*, str. 102.

11 Carmichael, *First World War Photographers*, str. 3.

povezujemo z britanskim fotografom Rogerjem Fentonom, znanim poklicnim fotografom, »vselej imenovanim prvi vojni fotograf«,¹² ki ga je britanska vlada poslala na Krim, da se »odzove na vznemirljiva tiskana poročila o nepredvidenih tveganjih in pomanjkanju, ki so jih trpeli britanski vojaki« ter da predstavi »drugačen, bolj pozitiven vtis vse bolj nepriljubljene vojne«.¹³

Prva svetovna vojna, ki je bila prva res množično fotografirana vojna, je radikalno posegla na vsa področja življenja in s splošno mobilizacijo generacijo vpoklicanih vojakov pahnila v blato strelskih jarkov. Začetek vojne je prekinil umetniško življenje v vseh večjih mestih monarhije.¹⁴ Za kulturno in družabno življenje v Ljubljani je vojna pomenila »strahovit udarec«, ki je zmanjšal število vseh vrst kulturnih in umetniških prirediteljev¹⁵ ter posebej prizadel društva. Vojna je okrnila tudi kulturno življenje v Mariboru. Pri tem je po raziskavah Vlaste Stavbar bolj posegla v slovensko kulturo, saj med vojno v Mariboru »skoraj ni bilo slišati slovenske gledališke besede in petja«.¹⁶ Po mnenju Mirka Kambiča je prva svetovna vojna povzročila pravi zgodovinski prelom in največjo spremembo vseh kulturnih zvrsti. »Fotografska motivika se je preselila na frontne črte, na tla, na morje in nebo. Likovna načela impresionizma so se umaknila v ozadje, v ospredje je skočila strogo realistična tematika.«¹⁷ Vojna je tako vplivala na razvoj fotografije, njene posledice pa so posebej čutili fotografi in organizacijska struktura fotoklubov. Prekinila je »nov elan slovenske amaterske in s tem umetniško usmerjene fotografije« ter »kruto udarila po vseh evropskih fotoklubih«.¹⁸ V množici mobiliziranih vojakov, ki je odšla na bojišča, s slovenskih nabornih območij do 180.000, je bilo veliko amaterskih in poklicnih fotografov. Večina članov kranjskega amaterskega fotokluba je bila vpoklicana že leta 1912 zaradi balkanskih vojn, ob začetku svetovne vojne pa je klub prenehal z delovanjem.¹⁹ Zaradi mobilizacije in vojne so ostali neizpolnjeni tudi ambiciozni načrti ljubljanskega fotografskega kluba o pripravi »katastra slovenske zemlje v fotografski podobi«.²⁰ Publikacija naj bi izšla pri Mohorjevi družbi, a je projekt prekinila prva svetovna vojna.²¹

V slovenskem prostoru je pionirske korake pri raziskovanju fotografske dediščine in vloge vojne fotografije opravil umetnostni zgodovinar Mirko Kambič. Opozoril je na usode fotografov, ki so zapustili redke, pozabljene in znane fotografske podobe prve svetovne vojne. Med njimi so bili Bogumil Brinšek, Stanko, Mirko in Franc Crobath, Anton Dolenc, Fran Grabietz, Hugon Hibšer, Staš Javornik, Josip Pelikan, Ivan Pintar, Janko Ravnik, Jela Repič, Davorin Rovšek, Janko Šavnik, Janko Vertin, Fran Vesel in drugi. Nekatere življenjske usode so dobro poznane, za druge obstajajo le manj raziskani drobci.

Ljubljanski poklicni fotograf Hugon Hibšer je bil uradni vojni fotograf na soški fronti. Fotografiral je na črnogorskem bojišču in »ohranil dva albuma zanimivih slik, ki sta našla svoj konec, kdo ve zakaj, na odpadu«.²² Po vojni je odprl atelje blizu ljubljanskih Križank in pozneje zgradil lastnega novega na sedanji Trubarjevi ulici, ki ga je po letu 1955 prevzel državni Sava film.²³ Poklicni fotograf Davorin Rovšek je prav tako postal snemalec na soškem bojišču.²⁴ Iz zapuščine Staša Javornika so se ohranili vojni prizori iz okolice Rabelskega jezera.²⁵ Fotografski fond iz vojnega zaledja je zapustil amaterski fotograf, pianist in vojak Janko Ravnik.²⁶ Večje število fotografij s fronte v Galiciji, predvsem pokrajine in naselij, je posnel zdravnik dr. Ivan Pintar iz Ljubljane.²⁷ Iz zaledja bojišča ob Drini je posnetke svoji sestri domov v Kranj pošiljal dr. Janko Šavnik.²⁸ Fotografinja Jela Repič iz Šentvida pri Stični je razvijala svojo umetniško fotografijo in »svoj slikoviti motiv kmetice, ki spravlja seno, na formatu razglednice poslala na fronto prijatelju fotografu Stašu Javorniku, oficirju pri topniški bateriji« na naslov vojne pošte 608.²⁹ Ljubljanski fotograf in zbiralec Janko Vertin, ki je bil topniški opazovalec na Sveti gori, na položaju »prav pod stopnicami cerkve«, je kot vojni pilot in fotograf na soški fronti po letu 1917 posnel več fotografij. Ohranile so se v albumu v zasebni lasti. Gre za dobro dokumentirane letalske posnetke naselij in pokrajin. »Nekaj motivov vsebuje letala, letalce, orožje, naprave za fotografiranje, nekaj prizorov je dokumentarno tragičnih: razbita letala in mrtvi letalci. Med kraji srečamo Benetke, Chioggio, Koper, Beano, Bol-

12 *Dictionary of Photography*, str. 157.

13 Sontag, *Pogled*, str. 44.

14 Clegg, *Umetnost narodov*, str. 39.

15 Matič, *Kulturni utrip*, str. 331.

16 Stavbar, *Kulturno dogajanje*, str. 191.

17 Kambič, *Dinamični prepleti*, str. 170.

18 Kambič, *Dinamični prepleti*, str. 167.

19 Kambič, *Prva svetovna vojna*, str. 35.

20 Kambič, *Prva svetovna vojna*, str. 35.

21 Lampič, *Ljubiteljska fotografska dejavnost*, str. 37.

22 Kambič, *Albumi bratov Crobath*, str. 127.

23 Kambič, *Fotografi*, str. 9.

24 Kambič, *Prva svetovna vojna*, str. 36.

25 Kambič, *Albumi bratov Crobath*, str. 127.

26 Kambič, *Prva svetovna vojna*, str. 36.

27 Kambič, *Dinamični prepleti*, str. 176.

28 Kambič, *Prva svetovna vojna*, str. 36; Kambič, Dr. Janko Šavnik, str. 193–195.

29 Kambič, *Dinamični prepleti*, str. 170.

Avstro-ogrski vojaka pri pripravi mesa v vojaški mesnici v Kanalski dolini (foto: Jan Trdina, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, inv. št. PSV 4681).

zано, Casarso, St. Vito al Tagliamento, mostove na Piavi, Cormons, Podgoro, Solkan s porušenim mostom, Sveto goro. Na eni od fotografij je Vertin kot mlad vojak ob mobilizaciji pred opečnatim zidom neke zgradbe.«³⁰ Med obravnavanimi fotografiji imajo posebno mesto bratje Stanko, Mirko in Franc Crobath iz Kranja. Njihova zapuščina obsega osem dobro ohranjenih albumov: »Po formatu in opremljenosti so si enaki. Izvirne fotografije so nalepljene na dober albumski papir, listi so z vrvico povezani s platnicami, formata 27 x 36 cm, v trdno celoto. V platnice so vtisnjeni pozlačeni napisi 'Svetovna vojna' z letnicami in podnaslovi. Fotografije so večinoma manjšega formata (okrog 8 x 11 cm), nekaj jih je celo manjših (okrog 5,5 x 4 cm); vmes pa so tudi slike večjih formatov (okrog 12 x 17 cm), predvsem motivi, posneti iz letal. Pod slikami so s skrbno, kaligrafično pisavo zapisani podatki o sliki in pri mnogih motivih tudi dan, mesec in leto posnetka. Večina fotografij je neposrednih kopij po negativu, v rjavih tonih. Del slik pa kopiran črno-belo.«³¹ Albume danes hrani Vojni muzej Logatec. Pomemben fond fotografij iz prve svetovne vojne je ustvaril Fran Vesel, javnosti znan kot fotograf slovenske umetniške moderne in »eden najboljših slovenskih amaterskih fotografov svojega časa«, ki je med svetovno vojno postal neuradni fotografski kronist slovenskega 17. pehotnega polka, v katerem je tudi sam služil.³² Poleg številnih znanih umetnikov, kot je bil Ivan Cankar, in kulturnikov je v svojem fondu zapustil dokumentarne posnetke upora slovenskih vojakov maja 1918, ki so odsevali naraščajo-

če nezadovoljstvo z vojno in razmerami v zaledju. Njegovo vojno zbirko fotografij in portretov hrani Narodni muzej Slovenije. Dodamo lahko še posamezne fotografske družinske zapuščine, ki jih hranijo zasebniki, med njimi fotografske albume častnika Henrika Obereignerja, Jakoba Prešerna, Frana Spillerja Muysa, Franca Rueha, Cirila Prestorja, Filipa Jurkovića in drugih. S tem se nabor fotografov iz slovenskega prostora, ki so s seboj na bojišče odnesli fotografski aparat in ustvarili obsežne fotografske fonde ali posamezne fotografije, dodatno poveča. Amaterski fotografi, katerih fotografije in albume hranimo v fotografski zbirki Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, so Karel Česnik, Carl Hielle, Janko Kregar, Stanko Oražem, Jan Trdina,³³ Osip Šest in drugi.³⁴

Osnova fotografske zbirke Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije so albumi iz zbirke fotografa in zbiralca Janka Vertina. Pri tem muzej ne hrani njegovih avtorskih fotografij, temveč le tiste, ki jih je zbral kot zbiralec in vojni veteran. Načrtno zbiranje in dokumentiranje fotografskega gradiva prve svetovne vojne se je v muzeju začelo v začetku 90. let minulega stoletja. Vsebinsko fotografije obsegajo prizore iz civilnega in vojaškega življenja na vzhodnem, balkanskem in avstro-ogrsko-italijanskem bojišču na Tirolskem, soškem bojišču in bojišču ob reki Piavi. Med njimi so fotografije nemškega častnika 14. armade, 12. šlezijske divizije, iz obdobja priprav na skupno avstro-ogrsko-nemško ofenzivo, njihove poti na soško bojišče in posledic uspešnega preboja frontne črte pri Kobaridu. Fotografije vojaških

³⁰ Kambič, Album letalca, str. 71.

³¹ Kambič, Albumi bratov Crobath, str. 128.

³² Podpečnik, Fran Vesel, str. 99–101.

³³ Štepec, Fotografski fond, str. 1–5.

³⁴ Štepec, Zbirka fotografij, str. 198–203.

delavnic 5. armade, skupaj s posameznimi fotografijami in steklenimi ploščami ujetnikov, beguncev in zaledne infrastrukture, odlično ponazarjajo življenjski utrip in spremembe, ki jih je prinesla vojna. Posebej je treba omeniti fotografije iz življenja vojakov 47. in 17. pehotnega polka na kraškem bojišču ter albume o avstro-ogrski mornarici na Jadranskem morju, med njimi mornariškega častnika Janka Kregarja. V muzejski zbirki so tudi redke fotografije prihoda italijanskih vojakov prek stare avstro-ogrsko-italijanske meje v primorska mesta novembra 1918 po razpadu monarhije ter fotografski drobci iz prevratnega obdobja ob nastanku nove države SHS.³⁵

Nekatere življenjske zgodbe in vojne usode fotografov so dobro raziskane, za večino pa so ohranjeni podatki še vedno izjemno skromni. Za posamezne še vedno vemo le to, da so med vojno fotografirali in da se njihove fotografije niso ohranile ali so izgubljene, za nekatere le, da so med vojno padli.³⁶ Fotograf Bogumil Brinšek iz Trnovega pri Ilirski Bistrici je padel že 15. septembra 1914 na fronti ob reki Drini. Ob njegovi smrti je tednik *Ilustrirani glasnik* zapisal: »Rezervni poročnik c.kr. finančni računski asistent Bogumil Brinšek je padel dne 15. septembra na srbskem bojišču od sovražne krogle. Za vse, ki so rajnega poznali, je ta vest hud udarec, kajti bil je blaga, iskreno dobra duša. Padli junak je bil zlasti znan po svojih pohodih po gorah in podzemskih jamah, katere je tako pridno, vztrajno in kljub precejšnjim žrtvam neumorno raziskoval. S svojimi tovariši je mnogo pripomogel, da se je prebudilo pri nas zanimanje za podzemski in planinski svet. O njem lahko rečemo, da je bil naš najboljši fotograf – amater –, saj toliko njegovih slik krasi *Dom in svet* in *Planinski vestnik*. S smrtjo rajnika so izgubili njegovi starši mnogo, a tudi slovenska javnost bo čutila, da ga ni več med nami.«³⁷ Njegov grob, kot tudi številni grobovi drugih vojakov, ki so padli na bojišču, »žal ni niti ohranjen, niti zaznamovan«.³⁸

Med amaterskimi fotografi je vzdušje slovesa vojakov iz Ljubljane in odhoda proti bojišču v Galiciji v fotografski objektiv ujel častnik 17. pehotnega polka Henrik Obereigner. V prvih bitkah, ki so zdesetkale njegovo enoto, je bil ranjen, v eni od dunajskih bolnišnic pa so mu odstranili krog-

lo. Na žalost se je moral vrniti na bojišče, kjer se je v kaosu jesenskega umika avstro-ogrske vojske proti Karpatom za njim izgubila vsaka sled. Družina je ohranila odlično zbirko njegovih fotografij.³⁹ Na balkanskem bojišču je leta 1915 za ranami umrl dr. Janko Šavnik. Poročnik Stanko Crobath, pilot in fotograf, je bil »zadet ob Gardskem jezeru«.⁴⁰ Stotnik Franc Crobath je doživel vojno na srbskem bojišču in je ob njenem koncu umrl zaradi bolezni v Banja Luki. Najmlajši brat Mirko Crobath je bil poveljnik avtokolone 183 na balkanskem in od marca 1916 na južnotirolskem bojišču. Vojno je preživel.⁴¹

ATELJEJSKA IN PORTRETNA FOTOGRAFIJA

Med vojno se je prepad med tradicionalno ateljejsko fotografijo in novimi, bolj »gibljivimi« načini fotografiranja dramatično poglobil. Pri tem se povpraševanje po tradicionalnih portretih med vojno ni zmanjšalo, temveč, nasprotno, celo povečalo.⁴² Nove oblike fotografije, od reportažne do tehnično-dokumentarne, vojaške in krajinske fotografije, so doživele dodatno razvojno vzpodbudo in se izrazito pomnožile.⁴³

Fotografije vojnega obdobja so motivno sledile predvojnemu vzorcu, a so se pod vplivom vojne preoblikovale. V njih lahko prepoznamo vso fotografsko zgodovino in dolgoletno tradicijo ateljejske fotografije. V obravnavanem obdobju se je nadaljevala s portretiranjem vojakov pred odhodom na bojišče. Prav tako so se ohranili obrabljeni portreti zaročenk, žena in svojcev, ki so jih vojniki nosili s seboj na bojišča in hranili v drobnih beležnicah. Portretna fotografija je tako preživela, le da so »ateljejski fotografi« s svojo ustvarjalnostjo nadaljevali zunaj ateljeja. Fotografski mojster in kinematografski podjetnik Davorin Rovšek, ki »je bil izurjen predvsem v izdelovanju vizitnih in kabinetnih portretov«⁴⁴ ter mojster skupinske fotografije, je med vojno fotografiral na soškem bojišču. V Ljubljani je imel dva ateljeja, na Kopitarjevi ulici in v Knafljevem prehodu. Med domačini zaselka Kortina pri Sv. Antonu v slovenski Istri se je ohranil spomin na fotografa Jožo Kavrečiča, ki naj bi se fotografske »obrtni naučil v vojski in iz vojske prinesel aparat in stojalo«.⁴⁵ Portretiral je vaščane, otroke, vaško godbo, pevsko kulturno društvo in italijanske ujetnike. Po končani vojni

³⁵ Štepec, *Zbirka fotografij*, str. 198–203.

³⁶ Štepec, *Vojne fotografije*, str. 9.

³⁷ *Ilustrirani glasnik* 1, 8. 10. 1914, št. 6, str. 68.

³⁸ Datum smrti Bogumila Brinška, 13. september 1914, je iz Avstrijskega državnega Vojnega arhiva (ÖStA / KA: spisak umrlih, zvezek št. 3576, list 2; zvezek št. 1057, list 56). V literaturi se najpogosteje navaja datum smrti 15. september 1914 (Čeligoj, *Gospod*, str. 19).

³⁹ Hribar, Henrik pl. Obereigner, str. 26.

⁴⁰ Kambič, *Albumi bratov Crobath*, str. 128.

⁴¹ Kambič, *Albumi bratov Crobath*, str. 128.

⁴² Holzer, *The History*, str. 20.

⁴³ Holzer, *The History*, str. 22.

⁴⁴ Mavrič, Davorin Rovšek, str. 14.

⁴⁵ Župančič, Jože Kavrečič, str. 67.

*Poveljstvo sektorja
17. pehotnega polka v kaverni
pri Boškinih, na kraškem robu,
pri Šmihelu, 1. 2. 1916
(neznani fotograf, Muzej novejšje
in sodobne zgodovine Slovenije,
inv. št. PSV 4563).*

je v domačem okolju fotografiral razne slovesnosti. Pokrajino je fotografiral le izjemoma. Njegove fotografije, ki so bile leta 1996 razstavljene v Pokrajinskem muzeju Koper, so se ohranile na steklenih ploščah velikosti 9 x 12 cm.⁴⁶ Množična izdelava individualnih in skupinskih portretov, ki je bila v času vojne pogosto uporabljena za foto-razglednice, je v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja tematsko in prostorsko osvobodila ateljejsko fotografijo ter povratno vplivala na večjo spontanost in izbiro kadrov v povojni portretni fotografiji.

PLANINSKA FOTOGRAFIJA

Za razvoj slovenske fotografije in njeno razširjenost je bila posebej pomembna planinska fotografija, ki je bila tesno povezana s pionirskimi začetki fotografiranja. Z doslednim objavljanim fotografij gora v likovnih prilogah sta reviji *Dom in svet* (ilustrirana revija za leposlovje in znanost) ter *Planinski vestnik* pripomogli, da je gorska fotografija postala sestavni del likovne ustvarjalnosti svojega časa.⁴⁷ Obenem sta z doslednim navajanjem avtorstva fotografij prispevali k širši prepoznavnosti fotografov. Pomembno sled v predvojni planinski fotografiji je zapustil med vojno padli fotograf Bogumil Brinšek. »Številne fotografije razkrivajo neoromantično in domoljubno naravnost njihovih avtorjev, med njimi tudi Bogumila Brinška, čigar posnetki gorskih vrhov so postali popularni tudi prek tiskanih razglednic.«⁴⁸ Bil je med soustanovitelji in tajnik prvega fotoamater-

skega društva v Ljubljani. S fotografijami, ki jih je objavljaval v *Planinskem vestniku*, si je krepil fotografski ugled ter razstavljal na skupinskih in samostojnih fotografskih razstavah od leta 1907 dalje. Prav tako je bil »duša Drenovcev – planinsko jamarske družčine«,⁴⁹ ki so jo sestavljali še drugi veterani prve vojne, kot so bili Pavel Kunaver, Ivan Michler in Rudolf Badjura. Profesor Pavel Kunaver, njegov planinski in jamarski tovariš, je o njegovi fotografiji zapisal: »Postal je mojster v fotografiranju in na slovenski zemlji ga v lepoti slik ni mogel nitko prekositi.«⁵⁰

Planinsko okolje je fotografom nudilo privlačne fotografske motive, planinska fotografija pa je amaterske fotografe povezovala s Slovenskim planinskim društvom in njegovim fotografskim odsekom. *Dom in svet* ter *Planinski vestnik* sta v sodelovanju s planinskim društvom organizirala predavanja in fotografske razstave, prvo leta 1898 v Narodnem domu. »Sledile so vsakoletne razstave, povezane s t. i. 'tekmovalnimi slikanji' za najboljše planinske in pokrajinske fotografije, ki jih je razpisal odbor SPD. Sodelovali so lahko samo amaterski fotografi.«⁵¹ Tudi na fotografijah iz prve svetovne vojne in predvsem z italijansko-avstro-ogrskega bojišča so bili še vedno pogosti motivi gorskih panoram in narave, v katerih lahko prepoznamo odmeve predvojnega časa, ko so generacije fotografov ustvarjale pod močnim vplivom impresionizma in njegovih vrednot.⁵² A v novem kontekstu nastopajo, podobno kot zapisi

46 Župančič, Jože Kavrečič, str. 67.

47 Štrumej, Oris zgodovine, str. 3.

48 Štrumej, The History, str. 600.

49 Čeligoj, V fotografskem objektivu, str. 8.

50 Čeligoj, V fotografskem objektivu, str. 9.

51 Globočnik, V kraljestvu, str. 17.

52 Lampič, Kratek pregled, str. 6–11.

v dnevnikih, predvsem kot nostalgичno nasprotje vojnemu hrupu in uničevanju. Podobnost lahko iščemo v številnih dnevniških zapisih vojakov, ki so v pastoralnih prizorih lepote »večne narave« iskali mir, uteho in duševno zavetje pred neznosno vojno resničnostjo in ranljivostjo človeškega življenja.⁵³ Med njimi ima s svojimi ohranjenimi gorskimi fotografijami in zapisi posebno mesto Jakob Prešern, ki je »živel s pravom in z gorami, (...) spominjajoč se – politično nezanesljiv, svojih vojnih pustolovščin iz prve svetovne vojne«.⁵⁴ Tudi Mirko Crobath, poveljnik avtomobilske kolone, je za svoje veselje fotografiral in ustvaril reportaže, ki povezujejo »težko topništvo z idiličnimi pejzaži«,⁵⁵ v katerih lahko prepoznamo odmeve impresionizma.

»NEURADNA« ALI ZASEBNA FOTOGRAFIJA

Razmah zasebne ljubiteljske fotografije, ki se je začel že pred prvo svetovno vojno, se je med vojno še okrepil po zaslugi manjših, lažje prenosljivih in za uporabo preprostejših fotoaparatorov.⁵⁶ Pri tem je bilo zasebno fotografiranje na območjih bojev, tudi na soškem bojišču, s točno določenimi mejami in omejitvami, za nepooblaščen osebe prepovedano.⁵⁷ Za nadzor in pravila je skrbel Vojnoobveščevalni nadzorni urad. Cenzura, ki so jo izvajali na poštah in telegrafskih

uradih, pri poveljstvih vojaških enot in ujetniških taborišč, »je bila vseobsegajoča, saj so pod njen drobnogled sodile vse vrste komunikacij«,⁵⁸ tudi fotografije. Pri tem je »slikovna cenzura obsegala vse medije, ki so 'nosili' slikovne upodobitve, od časopisov do razglednic, nadzirali pa so tudi tiste podobe, ki so bile priložene paketom ali pismom.«⁵⁹ Strogo prepovedano je bilo tudi fotografiranje vojaških objektov, orožja, utrd in položajev v zaledju. »Čeprav je šlo za patriotičen namen, so bila navodila jasna: vse vojaške objekte, enote in dejavnosti se je lahko fotografiralo le s predložitvijo dovoljenja, ki ga je izdalo ljubljansko vojaško poveljstvo, in obenem pred vsakim posnetkom pridobiti dovoljenje častnika.«⁶⁰ Posebne omejitve so veljale tudi pri fotografiranju vojnih ujetnikov in bivalnih razmer v ujetniških taboriščih.⁶¹ Kljub temu so se skupaj z vsemi tehničnimi omejitvami in pomanjkljivostmi ohranile številne neuradne, zasebne fotografije, ki so jih na lastno pobudo spontano posneli vojaki in častniki ter so se ohranile v družinskih arhivih. Ta skupina fotografij je zanimiva, saj lahko v njej odkrivamo bolj spontano predstavljanje in doživljanje vojne. Med njimi poleg portretov najdemo številne drobne podrobnosti ter pretresljiva pričevanja o življenju na fronti in v zaledju.

Pri fotografijah obravnavanega obdobja je poseben problem dokumentacija. Kdaj, kje in kdo je na fotografiji? Na žalost so spremljajoči podat-

Strelnski jarki 17. pehotnega polka na doberdobskem Krasu na Šmihelu (S. Michele, Vrh na Krasu); pogled proti reki Soči (neznan fotograf, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, inv. št. PSV 4554).

53 Štepec, Pozabljene podobe, str. 3.

54 Lovšin, Dolga pot, str. 367–368.

55 Kambič, Dinamični prepleti, str. 170.

56 Holzer, The History, str. 22.

57 MNSZS, ZRP, Turistovski promet in fotografiranje, Razglas, št. 7391, 10. 5. 1915.

58 Svolfšak, Umetnost, str. 272.

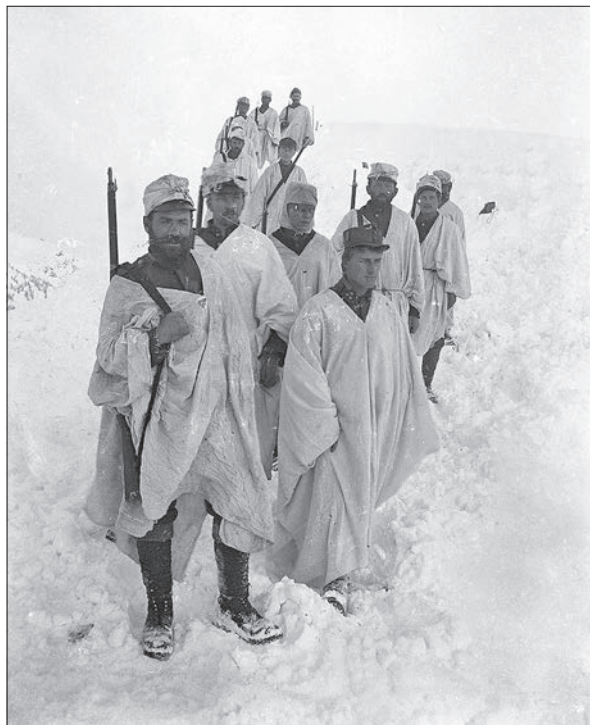
59 Svolfšak, Umetnost, str. 275.

60 Vurnik, Peter Naglič, str. 41–42.

61 Scheer, Die Ringstrassenfront, str. 112–113.

ki za številne ohranjene fotografije zelo pičli ali jih sploh ni.⁶² Pomanjkanje osnovnih podatkov pogosto otežuje njihovo identifikacijo. »Le redke navajajo fotografa ali atelje, datum nastanka, navedbo motiva, kar otežuje razumevanje fotografij, na katerih so upodobljeni posamezniki ali skupine, da ne govorimo o tehničnih podatkih, ki bi bili zanimivi za raziskovalce zgodovine fotografij.«⁶³ Pri tem si je Aleš Erjavec zastavil vprašanje o fotografiji kot informaciji oziroma o podatkih, katerih nosilec je fotografija, in odgovoril, da »ta informacija ni preprosta vsota ali serija podatkov, temveč je pojav nečesa novega« in »neverjetna kombinacija elementov« v sozvočju z jezikom, tekstom in »mišljenjem v podobah«. ⁶⁴ Tu velja spomniti na večkrat uporabljeno misel Susan Sontag, da »čeprav v nekem smislu fotografska kamera zares ujame – in ne zgolj interpretira – stvarnost, je fotografija vendarle prav toliko interpretacija sveta, kolikor je to slika ali risba.«⁶⁵ Fotograf naj bi bil, kot so domnevali, le »bistroviden opazovalec, ki se ne vtika v tisto, kar vidi«, in naj bi z zabeleženim na fotografskem papirju podal »neosebno, objektivno podobo« fotografiranega. Zato naj bi fotografijam verjeli. Sedanje stanje raziskav pa poudarja, da so fotografije ne le pričevanja o tistem, kar obstaja, o resničnosti, ki nas obdaja, »temveč o tistem, kar vidi dani posameznik«, torej »niso le dokument, temveč ovrednotenje sveta.«⁶⁶ Pri tem je Sontag dodala, da se »vojni fotografi ne morejo izogniti osebni udeležbi v smrtonosnem dogajanju, ki ga dokumentirajo.«⁶⁷

Vprašanje, zakaj so se vojaki in častniki kljub številnim omejitvam fotografitranja na bojišču odločali za fotografitranje, ponuja več različnih odgovorov. Vojna je pri marsikom vzbudila potrebo po ohranitvi spomina na radikalno izkušnjo doživetja strelskih jarkov, slabih bivalnih razmer, nesnage in bližine smrti. Na njihovih posnetkih lahko odkrivamo drugačne, praviloma tehnično manj dovršene, a povedno bolj osebne in tragične vojne prizore razčlovečenja in nasilja. Številni vojaki so z besedami in risbo zabeležili vtise o doživetih dogodkih, krajih in ljudeh, s katerimi so delili usodo. »Grozno, kaj sem v tem času prestal, je težko opisati. Če bi kdo dobil kdaj ta papir v roke, bo lahko uganil kje sva bila«, si je 14. junija 1915 v svoj neobjavljen rokopis iz Galicije zapisal vojak Jože Tronkelj.⁶⁸ Nekateri so pisali, drugi fo-

Avstro-ogrski izvidniki z maskirnimi zimskimi pokrivali v snegu (foto: Karel Česnik, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, inv. št. PSV KČ13).

tografirali, ko se je prvotno presenečenje spremenilo v zavedanje, da je vojna s svojo silovitostjo globoko posegla v njihova življenja in postala več kot dogodek. Tudi poročnik Karel Česnik, ljubiteljski fotograf, častnik v 27. pehotnem polku in pozneje v 2. bosansko-hercegovskem polku, je o svoji vojni izkušnji pisal dnevnik⁶⁹ in s seboj imel tudi fotoaparatus. Ohranilo se je več kot 150 njegovih steklenih plošč in filmskih negativov s prizori z visokogorskega bojišča na območjih nad Kanalesko dolino. Njegovi svojci so jih skupaj z izbranimi predmeti podarili muzeju.⁷⁰

Le slutimo lahko, da je fotografija za vojake lahko imela podobno vlogo, kot jo je imelo pisanje dnevnikov in pozneje spominov. Beseda fotografija je izšla iz grških besed *phós* (*photos*)⁷¹ za svetlobo in *graphé* (*graphos*)⁷² za risanje ali pisanje. »Fotografija je torej pisanje s svetlobo, fotograf pa oseba, ki riše s svetlobo.«⁷³ Stanko Oražem je zapustil pravo fotografsko topografijo prevožene poti po bojiščih z avtomobilsko kolono, katere poveljnik je bil, prek Galicije in Tirolske do Piave. Na svojih poteh po bojiščih je imel vedno s seboj fotoaparatus, s katerim je fotografsko beležil dogajanje, vojno tehniko, prevozna sredstva, vo-

62 Štepec, *Vojne fotografije*, str. 12.

63 Suhadolnik, *Fotografija*, str. 51–52.

64 Erjavec, *Resnica*, str. 3.

65 Sontag, *O fotografiji*, str. 10.

66 Sontag, *O fotografiji*, str. 85.

67 Sontag, *O fotografiji*, str. 41.

68 MNSZS, ZOPD, AŠ 226, Dnevnik, 15. 3. 1915–21. 6. 1915.

69 Kobariški muzej, Karel Česnik, Dnevnik.

70 MNSZS, Fotografski fond Karla Česnika.

71 Verbinc, *Slovar tujk*, str. 222.

72 Verbinc, *Slovar tujk*, str. 245.

73 Grljić, *Še ne povedane zgodbe*, str. 289.

Prečrpavanje goriva iz vagonskih cistern v sode za potrebe avstro-ogrskih transportnih vozil in avtomobilov na vzhodnem bojišču (foto: Stanko Oražem, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, inv. št. PSV 3405).

jake, kraje in – kar je posebej pomembno – svoja občutenja vojne. Njegov vnuk Vito Oražem, ki se je tudi sam raziskovalno ukvarjal s fotografijo, je o njegovi fotografski dediščini zapisal, da je »vsak od približno 400 posnetkov iz prve vojne zahteval čas. Vendar to ni bil čas bojevanja, ampak nek vmesni čas, čas priprav pa tudi čakanja in počitka.« To medčasje, v katerem je fotografiral, je bil njegov edini zasebni čas v težkih vojnih razmerah. Njegove fotografije so bile del procesa osmišljanja »vmesnega časa vojne, edinega trenutka, ki ga je vojni fotograf lahko kontroliral«. Ohranjene fotografije je razumel kot poskus osmišljanja doživetega oziroma kot protiutež nerazumnemu in nepredvidljivemu času vojne. Zanimivo je, da je po vrnitvi domov po koncu vojne fotografiranje povsem opustil.⁷⁴ Med ljubiteljskimi vojnimi fotografi ima Stanko Oražem posebno mesto, ne le zaradi obsega svoje fotografske zapuščine, ampak zaradi izstopajoče fotografske kvalitete dela svojih posnetkov. Poleg fotografij, ki jih je njegov vnuk podaril muzeju, sta bila dva njegova fotografska aparata, fotografska oprema, množica osebnih predmetov in knjiga o fotografiji,⁷⁵ iz katere se je učil fotografske obrti.

PROPAGANDNA FOTOGRAFIJA

Med prvo svetovno vojno je bila propaganda uporabljena z intenzivnostjo in temeljitostjo kot še nikoli prej in pri tem je fotografija igrala izjemno pomembno vlogo. Vse v vojno vključene države so imele organizirane skupine uradnih voja-

ških fotografov, ki so celovito pokrivalo področje informiranja.⁷⁶ Že ob začetku vojne leta 1914 so v Avstro-Ogrski ustanovili vojni tiskovni urad, iz katerega je nastala razvejana mreža oddelkov, ki so se ukvarjali z vojno fotografijo, arhivom in javno besedo. Dobro organizirani urad je deloval z osnovnim namenom razširjanja in nadzorovanja vojnih novic in podob. Med različnimi oddelki in skupinami, ki so se ukvarjale s pisanjem besedil, arhiviranjem in slikarstvom, so bile tudi skupine za fotografijo in film.⁷⁷ »Naloga fotografske skupine je bila zagotoviti fotografski material, ki je dopolnjeval poročila vojnih poročevalcev.«⁷⁸ V širšem prostoru monarhije so s svojimi besedili, ki so jih spremljale uradne fotografije, posebej zasloveli Egon Erwin Kisch, Roda Roda in Alice Schalek, vojna reporterka in fotografinja s številnimi fotografijami z galicijskega, soškega in tirolskega bojišča.⁷⁹ Med vojno so bile propagandne možnosti fotografije do potankosti izkoriščene: fotografije so bile povečane in prikazane na vojnih razstavah, tiskali so jih v časopisih, množično razmnoževali in pošiljali kot propagandne razglednice.⁸⁰ Pri tem so v fotografske vrste vojnega tiskovnega urada poleg poklicnih fotografov ob vse večjih delovnih potrebah »pripustili tudi ljubiteljske fotografe, ki so predstavljali dodatno podporo propagandnemu naporu.«⁸¹

⁷⁶ A History of Photography, str. 462.

⁷⁷ Džambo, Armis et litteris, str. 10–37; Holzer, Die andere Front, str. 18–28.

⁷⁸ Svöljšak, Umetnost, str. 272.

⁷⁹ Klaus, »Alles ist klingend«, str. 19–26.

⁸⁰ Holzer, The History, str. 22.

⁸¹ Svöljšak, Umetnost, str. 290.

⁷⁴ Oražem, Enigma, str. 34; Gradišnik, Stanko Oražem, str. 30–31.

⁷⁵ David, Ratgeber im Photographieren.

Med prvo svetovno vojno sta bila na Slovenskem zelo priljubljena ilustrirana časopisa *Ilustrirani glasnik* in *Tedenske slike*. Oba sta poskušala bralcem vojno približati s fotografijami in risbami. Že v času vojne so v visokih nakladah izhajali tiskani propagandni albumi fotografij z bojišč in iz izbranih krajev, kot je bilo oblegano in osvobojeno mesto Przemyśl. Zaradi strogih omejitev fotografiranja so lahko tudi v Ljubljani določene objekte »fotografirali le Valentin Krisper, zastopnik Heimatschutza (Domovinske straže), poklicni fotograf August Berthold in Fran Grabietz«. ⁸² Tudi ljubiteljski fotografi v vojaških enotah so lahko dobili dovoljenje ali nalogo fotografirati dogodke na fronti in v zaledju. Izdelali so albume, ki so jih ob posebnih priložnostih razdelili častnikom in vojakom kot spominske kronike dogodkov. Takšne spominske albume so običajno izdajali ob polkovnih dnevih, odprtju različnih mostov in božičnih praznovanjih. Nekaj takšnih primerkov hrani Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije. Pri tem ločnica med uradnimi in ljubiteljskimi fotografi ni bila tako ostra, kot se morda zdi. Takšen primer so štirje albumi neznanega nemškega častnika, ki fotografsko dokumentirajo vojno pot vojakov nemške 12. šlezjske divizije na soško bojišče. Njihovi fotografski kroniki lahko sledimo od Colmarja v Alzaciji, kjer je enota 16. septembra 1917 stopila na vlak in se odpeljala prek Ulma, Augsburga, Beljaka, Jesenic, Radovljice, Kranja in Brezovice pri Ljubljani. Tam so vojaki izstopili ter ob pomoči avstro-ogrskih vojakov raztovorili opremo in letala. Fotografije nas v nadaljevanju popeljejo prek Kranja, Škofje Loke, Železnikov, Podbrda, Tolmina, Kobarida, Čedad in Vidma do Pordenone in drugih mest v Furlaniji po preboju italijanske bojne črte. ⁸³ V enem od štirih albumov je lastnik zbral in skupaj sestavil bolj osebne, neuradne fotografije. Za območje krnskega bojišča in bohinjskega zaledja je dva uradna albuma zaprtega območja sestavil častnik Carl Hielle. Albuma obsegata območje od Bohinjske Bistrice do krnskega pogorja, s prvo bojno črto na Batognici, in vključujeta tudi barvno tonirane fotografije. ⁸⁴ V uradnih fotografskih albumih, ki so dokumentirali posamezne gradnje infrastrukturnih objektov in delo v vojaških delavnicah, lahko prepoznamo spremembe, ki jih je v vsakdanje življenje prinesla vojna. Kot takšni so odlični vir za razumevanje vojne ter številnih vsebin in podrobnosti, ki omogočajo drugačne

vpoglede v vojno resničnost. V njih najdemo fotografije žensk za delovnimi stroji v industrijski proizvodnji ter tovarniške dvorane, razdeljene na ženske, moške in ujetniške delovne vrste. ⁸⁵

Ženske so v času vojne vstopile v tradicionalne moške poklice in zahtevale svoje pravice. V slovenskem prostoru so zbirale dobrodelno pomoč ter pozneje, v letih 1917 in 1918, podpise v podporo narodnemu in političnemu deklaracijskemu gibanju. Ko se je vojna stopnjevala, je naraščalo pomanjkanje delovne sile, tako da se je začel tudi na fotografskem področju delež žensk povečevati. S tem je vojna trajno vplivala na spremembe družbene vloge žensk tudi v fotografskih ateljeih. Anton Holzer je zapisal, da so ženske, ki so bile do leta 1908 še vedno izključene iz edine dunajske fotografske izobraževalne ustanove *Die Graphische Lehr und Versuchsanstalt*, začele hoditi po moških stopinjah. Ta proces zaposlovanja se je nadaljeval tudi po vojni. Številne ženske, ki so dobile možnost študija, so po vojni odprle lastne ateljeje. Zanimivo pa je, da se je hkrati v družbi spreminjal splošen odnos do fotografskega poklica, ki je namesto »spoštovane profesije« vse bolj postajal običajno obrtno delo. ⁸⁶

LETALSKA FOTOGRAFIJA

V času vojne so fotografijo uporabljali tudi v tehnične in strateške namene, od letalskega izvidništva, odkrivanja ter pozicioniranja orožja in utrdb do priprave vojaških zemljevidov, pa tudi v druge znanstvene in medicinske namene, na primer v rentgenski fotografiji, s katero se je Eduard Valenta ukvarjal od leta 1896. ⁸⁷ Vojna je v skladu s tem v ospredje postavila nove, doslej neznane fotografske motive. ⁸⁸ V času vojne se je izjemno razvila letalska oziroma zračna ali aerofotografija. Njen začetnik oziroma predhodnik je bil francoski fotograf, novinar in balonar Gaspar Felix Tournachon, znan pod umetniškim imenom Nadar. ⁸⁹ Neuspešno je poskusil fotografirati iz balona že leta 1855. »Bil pa je trmasto vztrajen. Ponovni poskusi so mu prinesli uspeh. V košari je imel šotorček kot temnico, kar tam je pripravil plošče s postopkom mokrega kolodija, ⁹⁰ slikal ob začasnem mirovanju z na rob košare pritrtjenim

⁸² Vurnik, Peter Naglič, str. 42.

⁸³ Štepec, *Vojne fotografije*, str. 198–236.

⁸⁴ MNSZS, albuma A2 in A3, inv. št. PSV I-122.

⁸⁵ MNSZS, album A9, inv. št. PSV 949, 951, 978, 983, 992, 997, 998, 999, 1014.

⁸⁶ Holzer, *The History*, str. 24–25.

⁸⁷ Holzer, *The History*, str. 22.

⁸⁸ Kambič, *Dinamični prepleti*, str. 170.

⁸⁹ Demšar, Felix Nadar, str. 34–35; *Dictionary of Photography*, str. 292.

⁹⁰ Mokri kolodij oziroma mokra kolodijska plošča je fotografski tehnični postopek iz srede 19. stoletja, ki se je uporabljal za fotografiranje pokrajine s pomočjo na svetlobo občutljivega kalijevega jodida na stekleni plošči.

aparatom, ploščo takoj razvil in preveril rezultat.«⁹¹ V zgodovino fotografije se je tako zapisal prav z uspešnimi fotografijami panorame Pariza, posnetimi iz balona.⁹²

Aerofotografija je bila med prvo svetovno vojno pomembna tehnična novost pri načrtovanju vojaških operacij, saj je omogočala neposredno kartiranje nasprotnikovih položajev in utrdb.⁹³ Pri tem niso bili pomembni le izvidniški piloti in fotografi, ampak tudi fotografski laboratoriji in v njih zaposleni fotografi, ki so na tleh pripravljali fotografske plošče ter jih posnete razvijali in dopolnjevali s tehničnimi in geografskimi podatki. »Tudi slovenski piloti izvidniki so naredili lepo število posnetkov.«⁹⁴ Poleg pilota, poročnika Juliana Kende,⁹⁵ iz 12. letalske stotnije, ki je bil sestreljen 28. februarja 1917 nad soškim bojiščem, in že omenjenega Stanka Crobatha je Janko Vertin 9. septembra 1917 na svojih prvih vadbenih poletih

Letalski posnetek območja St. Andre, severozahodno od Ponte di Piave, 19. september 1918 (neznani fotograf, Muzej novejši in sodobne zgodovine Slovenije, inv. št. PSV 2961).

⁹¹ Mirko Kambič, *Aerofoto*, str. 36.

⁹² Demšar, Felix Nadar, str. 35.

⁹³ Ravbar, *Aerial photography*, str. 35–37; Štepec, *From the air*, str. 118–119.

⁹⁴ Kambič, *Aerofoto*, str. 36.

⁹⁵ Kovačič, Julian Kenda, str. 45.

z letališča pri Ajdovščini posnel panoramo mesta Koper. Pozneje je fotografiral na Tirolskem in nad soškim bojiščem ter »med slikanjem stalno opazoval okrog sebe eksplozije šrapnelov«.⁹⁶

»Nekateri posnetki Vertina in Crobatha pomenijo tudi umetniško doživetje. Precizna ostrina z višine do 3000 metrov, tudi več ali manj, je pričarala nov slog kompozicije, harmonijo obdelanih polj, preplet rek, cest, naselij in svetlobnih kontrastov. Nekaj edinstvenega je pogled na Verono z areno in vijugasto reko Adižo.«⁹⁷ Pogledi iz letal imajo običajno zapisane tehnične podatke o višini in lokaciji. Pri tem je zanimivo, da se zdijo »posamezni motivi kot umetniške grafične upodobitve«.⁹⁸

O postopku snemanja izvidniških zračnih fotografij je slovenski fotograf in letalec Janko Vertin zapisal: »Kot pilot nisem imel neposrednega stika s kamero. Vse so uredili fotografi laboranti na letališču. Kamera je bila pod letalom, ob strani letala je bil montiran vizir, imenovan sotoskop, kot nekakšna steklenica. S sedeža smo gledali mali ekran, sprožil pa sem kamero s potegom petelina ali ročke. Goriščnice⁹⁹ so bile od 50 do 120 cm. Ko sem pristal, so laboranti sneli kamero, plošče razvili in napisali podatke: letalo, datum, številko posnetka pa tudi višino in goriščnico.«¹⁰⁰ Pri tem so v laboratorijih sodelovali tudi nekateri pozneje znani slovenski fotografi, kot je bil Josip Pelikan, ki je opravljal fotografsko delo v laboratoriju pri razvijanju zračnih fotografij. Takšen fotograf je pripravil plošče za aparate v izvidniškem letalu in jih potem, ko se je izvidnik vrnil, razvil in naredil fotografije. Pelikan se je leta 1917 zadrževal v madžarskem mestu Gyula v bližini Bekeša. Tam je, skladno s predpisi o izvajanju fotografske obrti, 5. novembra 1917 dobil obrtni list za opravljanje fotografskega dela.¹⁰¹

V tehničnem smislu »s prvo svetovno vojno zatoneta dva formata slik, ki sta z magično močjo in vztrajnostjo obvladovala več kot pol stoletja: format v obliki vizitke in kabinetni format, oba lepljena na kartonsko podlago s tiskano firmo ateljeja. Z novim obdobjem se uveljavi nov papir in nov način izdelave, predvsem za portretne slike. Uveljavi se manjši format kamer, razen 6/9 cm, tudi 4/6, 4/4 in 6/6 cm, v tridesetih letih pa pomeni

⁹⁶ Kambič, *Aerofoto*, str. 36.

⁹⁷ Kambič, *Dinamični prepleti*, str. 170.

⁹⁸ Kambič, *Albumi bratov Crobath*, str. 129.

⁹⁹ Goriščnica ali goriščna razdalja fotografskega objektiv je fotografski termin za razdaljo med lečo in ukrivljenim zrcalom. Predstavlja merilo za obseg zbiranja ali razprševanja svetlobe v optičnih sistemih.

¹⁰⁰ Kambič, *Album letalca*, str. 73.

¹⁰¹ Kambič, Josip Pelikan, str. 15.

tehnično presenečenje takoimenovani leica format (24/36 mm).¹⁰² Z razvojem novega formata so fotografi dobili »popolnejše orodje, s katerim lahko bliskovito reagirajo v trenutni situaciji.«¹⁰³

Fotografija je od preloma stoletij povezana še z enim znanilcem tehničnega razvoja, filmom, ki je v času vojne dogodke beležil na filmski trak. Na Slovenskem je leta 1905 s snemanjem filmov začel Karol Grossmann, ki je bil tudi eden od številnih amaterskih fotografov. Mirko Kambič je zapisal, da fotografiji pripada izjemna čast, da je znala statično sliko fotografskega aparata spremeniti v gibljive slike in te v trak živih slik. S tem je postala »mati filma, tako pomembne nove zvrsti na področju vizualnih umetnosti.«¹⁰⁴ Med prvo svetovno vojno so nastali številni filmski posnetki življenja na bojiščih in rušilnih posledic vojne. Med njimi so tudi filmi o posledicah psihičnih travm, ki so jih vojaki doživeli v strelskih jarkih in so jih fizično ohromile ter gibalno zavrle.

ZAKLJUČEK

V nekaterih evropskih ustanovah, ki hranijo in raziskujejo dediščino vojne, so se njenega pomena že zgodaj zavedali ter začeli načrtno zbirati, shranjevati in raziskovati svojo fotografsko dediščino. Na tej osnovi so nastale pomembne arhivske in muzejske zbirke fotografij, ki raziskovalcem omogočajo vpogled v topografijo bojišč, bivalne razmere, podobo vojakov, oblačilno kulturo, vojaško opremo in orožje, ki dopolnjuje celovito predstavo o vojni.

V državah, ki so nastale na območju razpadle Avstro-Ogrske, pa je dediščina prve svetovne vojne, vključno s fotografsko in njenim dokumentiranjem, predolgo ostala zunaj uradnih institucij. Zaradi načrtnega zbiranja fotografskega gradiva danes občutimo vse manj posledic tega dejstva. Fotografija je tudi v naših krajih postala enakovereden vir za razumevanje vojnih dogodkov.

Pri tem pomen vojne fotografije in sprememb, ki jih je fotografskemu mediju prinesla prva svetovna vojna, v kontekstu zgodovine fotografije dolgo ni bil celovito prepoznan. Anton Holzer je v pregledu zgodovine avstrijske fotografije zapisal, da so temna leta prve svetovne vojne v kontekstu raziskovanja fotografije dolgo veljala za obdobje praznine, nevredne raziskovalne pozornosti. »Prisotno je bilo zavedanje, da je vojna prinesla globok prelom s preteklostjo, a o natančni naravi tega preloma s preteklostjo se je redko govorilo.« Zapisal je tudi, da prva svetovna vojna ni bila »čr-

na luknja, kar zadeva razvoj fotografije, temveč obdobje hitrih sprememb, ki so vključevale tako elemente stagnacije kot vzpona.«¹⁰⁵ Podobno je bil tudi Mirko Kambič »sprva prepričan, da pomenijo leta prve svetovne vojne popolno praznino v razvoju slovenske fotografije«. Polagoma pa je ob priložnostnih odkritjih ter načrtnem raziskovanju in iskanju že zgodaj odkril več zbirk in posameznih fotografij slovenskih fotografov, ki so to uveljavljeno prepričanje o fotografiji v vojnem obdobju ovrgle.¹⁰⁶ Njegovi misli, da »fotografska muza tudi med vojno ni zaprla svojih bistrih oči«,¹⁰⁷ lahko pritrdimo, kljub temu da slovenska fotografska dediščina še vedno ni v celoti raziskana in ovrednotena.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Kobariški muzej

Karel Česnik, Dnevnik, rokopis.

MNSZS – Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije

ZOPD – Zbirka osebnih predmetov in dokumentov

ZRP – Zbirka razglasov in plakatov

ÖStA / KA – Österreichisches Staatsarchiv / Kriegsarchiv, Wien

Verlustliste 3576, 2; 1057, 56.

ČASOPISNI VIRI

Ilustrirani glasnik, 1914.

LITERATURA

A History of Photography, from 1839 to present. The George Eastman House Collection (ur. Therese Mulligan, David Wooters). Köln: Taschen, 1999.

Batchen, Geoffrey: *Goreč od želje. Zasnovanje fotografije*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2010.

Carmichael, Jane: *First World War Photographers*. London: Routledge, 1989.

Clegg, Elizabeth: Umetnost narodov (Nacionalna / kulturna diferenciacija na razstavah srednjeevropske likovne umetnosti v letih med 1890 in 1920). *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920*. Ljubljana: Narodna galerija, 2008.

Čeligoj, Vojko: Gospod v žametni obleki. Bogomilu Brinšku ob 120 letnici rojstva. *Planinski vestnik* 110, 2005, št. 4, str. 17–20.

102 Kambič, Slovenska fotografija, str. 102.

103 Kambič, Slovenska fotografija, str. 102.

104 Kambič, Dinamični prepleti, str. 165.

105 Holzer, *The History*, str. 20.

106 Kambič, *Albumi bratov Crobath*, str. 127.

107 Kambič, *Prva svetovna vojna*, str. 35.

- Čeligoj, Vojko: V fotografskem objektivu Milana in Bogumila Brinška. *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, št. 22, 2005, str. 8–11.
- David, Ludwig: *Ratgeber im Photographieren*. Halle: Verlag Wilhelm Knapp, 1910.
- Demšar, Anton - Anticus: Felix Nadar (1820–1910). *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, št. 21, 2002, str. 34–35.
- Dictionary of Photography* (ur. Nathalie Herschdorfer). London: Thames & Hudson Ltd., 2018.
- Džambo, Jozo: Armis et litteris. Kriegsberichterstattung, Kriegspropaganda und Kriegsdokumentation in der k. u. k. Armee 1914–1918. *Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k.u.k. Kriegspropaganda 1914–1918* (ur. Jozo Džambo). München: Adalbert Stifter Verein, 2003, str. 10–37.
- Erjavec, Aleš: Resnica v fotografiji. *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, št. 25, 2008, str. 2–8.
- Globočnik, Damir: *V kraljestvu fotografije. Prvi fotografski klubi na Slovenskem 1889–1950*. Ljubljana: Založba Buča, 2023.
- Gradišnik, Marina: *Stanko Oražem, komandant avtokolone 98*. Ribnica: Muzej Ribnica, 2018.
- Grlič, Rajko: *Še ne povedane zgodbe*. Ljubljana: Slovenska kinoteka, 2022.
- Holzer, Anton: *Die andere Front. Fotografie und Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Darmstadt: Primus Verlag, 2007.
- Holzer, Anton: The History of Austrian Photography. *The History of European Photography, 1900–1938*. Bratislava: Stredoeurópsky dom fotografie / Central European House of Photography; Vienna, Eyes On-Month of Photography, 2010, str. 14–39.
- Hribar, Angelika: Henrik pl. Obereigner (1875–1914). *Take vojne si nismo predstavljali* (ur. Marko Štepec). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2014, str. 26–28.
- Kambič, Mirko: Aerofoto – imeniten jubilej (1862–2002). *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, št. 21, 2002, str. 35–37.
- Kambič, Mirko: Album letalca Janka Vertina (1897–1983). Iz starih fotografskih albumov. *Kronika* 31, 1983, št. 1, str. 71–73.
- Kambič, Mirko: Albumi bratov Crobath iz Kranja. Iz starih fotografskih albumov. *Kronika* 25, 1977, št. 2, str. 127–130.
- Kambič, Mirko: Dinamični prepleti fotografije in slikarstva v obdobju od 1890 do 1920. *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920*. Ljubljana: Narodna galerija, 2008, str. 164–176.
- Kambič, Mirko: Dr. Janko Šavnik. *Kronika* 27, 1979, št. 3, str. 193–195.
- Kambič, Mirko: Fotografi – kronisti ljubljanske preteklosti. *Ljubljana na starih fotografijah* (ur. Marjan Drnovšek, Mirko Kambič). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1985, str. 8–10.
- Kambič, Mirko: Josip Pelikan, slovenski fotograf (1885–1977). *Josip Pelikan. Slovenski fotograf*. Celje, Mohorjeva družba, 1996, str. 7–36.
- Kambič, Mirko: Prva svetovna vojna. *150 let fotografije na Slovenskem*. Ljubljana: Mestna galerija, 1989, str. 35–37.
- Kambič, Mirko: Slovenska fotografija med obema vojnama 1918–1941. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 18, 1982, str. 101–109.
- Klaus, Elisabeth: »Alles ist klingend, romantisch, ästhetisch.« Die Kriegberichterstatteerin und Fotografinnen Alice Schalek. *Fotogeschichte* 34, 2024, Heft 134, str. 19–26.
- Kovačič, Simon: Julian Kenda – Slovenec v enotah avstro-ogrškega letalstva. *Na fronti*, št. 7, marec 2012, str. 45–47.
- Kovič, Brane: Fragmenti planetarnega spomina. *150 let fotografije na Slovenskem 1839–1919*. Ljubljana: Mestna galerija, 1989, str. 6–8.
- Lampič, Primož: Kratek pregled zgodovine slovenske fotografije od začetkov do leta 1984. *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, 21, 2002, str. 6–11.
- Lampič, Primož: Ljubiteljska fotografska dejavnost v Ljubljani od začetkov v 19. stoletju do danes. *Ljubljana med nostalgijo in sanjami* 9, 2020, št. 1, str. 35–45.
- Lovšin, Evgen: Dolga pot dr. Jakoba Prešerna. *Planinski vestnik*, 1968, št. 8, str. 367–370.
- Matić, Dragan: Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno. *Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913/14–1917/18*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1995 (Gradivo in razprave, 15).
- Mavrič, Darija: Davorin Rovšek in fotografije Slovensko-hrvaškega katoliškega shoda v Ljubljani leta 1913. *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, št. 22, 2005, str. 12–15.
- Oražem, Vito: Enigma iz življenja slik. O fotografijah Stanka Oražma iz prve svetovne vojne. *Take vojne si nismo predstavljali* (ur. Marko Štepec). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2014, str. 33–40.
- Podpečnik, Jože: Fran Vesel (1884–1944). *Take vojne si nismo predstavljali* (ur. Marko Štepec). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2014, str. 99–101.
- Ravbar, Matjaž: Aerial photography in the Great War: development in the Austro-Hungarian airforce. *Rediscovering the Great War: archaeology and enduring legacies on the Soča and Eastern front* (ur. Uroš Košir, Matija Črešnar, Dimitrij Mlekuž). New York: Routledge, 2019, str. 27–42.
- Scheer, Tamara: *Die Ringstrassenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und Ausnahmezustand während des Ersten Weltkriegs*. Wien: Hee-

- resgeschichtliches Museum, 2010 (Schriften des Heeresgeschichtlichen Museum, 15).
- Sontag, Susan: *O fotografiji*. Ljubljana: Študentska založba, 2001.
- Sontag, Susan: *Pogled na bolečino drugega*. Ljubljana: Založba Sophia, 2006.
- Stavbar, Vlasta: *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918*. Maribor: Založba Obzorja, 1998.
- Suhadolnik, Jože: Fotografija kot zgodovinski vir. *Zgodovina v šoli* 2, 1993, št. 1, str. 51–52.
- Svoljšak, Petra: Umetnost med cenzuro in propagando v prvi svetovni vojni. *Acta historiae artis* 25, 2020, št. 2, str. 269–293. DOI: <https://10.3986/ahas.25.2.11>
- Štepec, Marko: Fotografski fond poročnika Jana Trdine. *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, št. 39, 2022, str. 1–5.
- Štepec, Marko: From the air. Aero-photography from the Collection of the Museum of Contemporary History in Ljubljana. *Red poppy fields. The great war reflected in contemporary photography* (ur. Dejan Sluga, Miha Colner). Ljubljana: Photon – Center za sodobno fotografijo, 2017, str. 118–119.
- Štepec, Marko: Pozabljene podobe velike vojne. *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, št. 28, 2011, str. 2–8.
- Štepec, Marko: Reality stronger than photography. *Red poppy fields. The great war reflected in contemporary photography* (ur. Dejan Sluga, Miha Colner). Ljubljana: Photon – Center za sodobno fotografijo, 2017, str. 6–19.
- Štepec, Marko: *Vojne fotografije 1914–1918*. Ljubljana: Defensor, 2008.
- Štepec, Marko: Zbirka fotografij prve svetovne vojne (1914–1918). *Fototeka. Fotografska zapuščina XX. stoletja*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2017, str. 198–203.
- Štrumej, Lara: Oris zgodovine slovenske fotografije v obdobju 1900–1938. *Fotoantika, slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, št. 26, 2009, str. 3–8.
- Štrumej, Lara: The History of Slovene Photography. *The History of European Photography, 1900–1938*. Bratislava: Stredoeurópsky dom fotografie / Central European House of Photography; Vienna: Eyes On-Month of Photography, 2010, str. 598–611.
- Verbinc, France: *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989.
- Vurnik, Blaž: Peter Naglič. V: Naglič, Peter: *Moje življenje v svetovni vojni. Fotodnevnik vojaka 1914–1918*. Ljubljana: Založba Modrijan, Mestni muzej, 2007, str. 39–45.
- Župančič, Matej: Jože Kavrečič (1892–1943). Fotograf s Kortine pri Sv. Antonu. *Primorska srečanja*, št. 189, 1997, str. 67–68.

SUMMARY

Photography 1914–1918: Between Technology, Propaganda, and Personal Experience

Drawing on the photographic collection of the National Museum of Contemporary History of Slovenia and its records, the article aims to answer the question of how to read war photography and use it as a historical source. To this end, it analyses the significance of the First World War, which brought about numerous changes and a break with the past and has nonetheless remained long regarded as a period of stagnation and a marginal chapter in the history of photography. In reality, however, it marked a period of rapid change which also ushered in many novelties in photography and its usage. The first research on the history of photography of the First World War was conducted by the art historian Mirko Kambič. The multitude of enlisted soldiers also included many professional and amateur photographers. Following Kambič's long-lasting research, the article presents the development and characteristic features of Slovenian war photography during that period as well as briefly outlines the life destinies of selected photographers. The image of war as we know it today was co-shaped by photographs that during the First World War were used for propaganda purposes on an unprecedented scale and with an unprecedented intensity. They were subjected to censorship, which played a crucial role in the operations of war press offices. At the same time, photography also served as a record of personal war experience, which helped to preserve the memory of the ordeal and overcome war trauma. In addition, war photography provides an insight into the overall history of photography. In terms of its distinctive motifs, photography of the war period followed the prewar examples. Its increasingly widespread usage was enabled by the technological advances made in photography and the printing industry. Slovenian photography of the First World War still commonly featured the motifs of mountain landscapes and nature, typical of the prewar period, during which generations of photographers were strongly influenced by impressionism and its values. Many soldiers put their experiences as well as places and people who shared similar fates into words and illustrations. The period of war also witnessed the development of various technical uses of photography, including aviation or aerial reconnaissance photography. Today, photography constitutes an important source for understanding war by providing researchers with an insight into the topography of battlefields and soldiers' living conditions as well as by improving an overall idea about the First World War.

IVAN SMILJANIĆ*

Javna percepcija stečajev in zadolženosti na Slovenskem v obdobju Avstro-Ogrske in prve Jugoslavije

IZVLEČEK

Stečaj je pravni postopek ukinitve poslovanja prezadolženega posameznika ali podjetja, ki je zaradi svojih nezaželenih posledic skozi zgodovino veljal za skrajno negativen pojav. Dolžnikov se pogosto prime stigma, prav tako pa so bili pogosto obtoženi goljufije. Ti pogledi so bili v Evropi vse do 20. stoletja močno razširjeni, pri čemer slovenski prostor ni bil izjema. Članek predstavlja podobo stečajev in dolžnikov, kot jo je mogoče razbrati iz virov iz obdobja Avstro-Ogrske ter medvojne jugoslovanske monarhije. Najpogostejši pristop k finančnim polomom je bil moralno zgražanje, neredko pa so v tisku o stečajih pisali skozi politično ali nacionalistično prizmo, ko so branili pripadnike lastnega tabora in napadali nasprotnike. V sklepu so raziskani še pogledi samih stečajnih dolžnikov in upnikov.

KLJUČNE BESEDE

stečaj, dolžniki, upniki, stigma, Avstro-Ogrska, Kraljevina Jugoslavija.

ABSTRACT

PUBLIC PERCEPTIONS OF BANKRUPTCIES AND INDEBTEDNESS IN SLOVENIA DURING THE PERIOD OF AUSTRIA-HUNGARY AND THE FIRST YUGOSLAVIA

Bankruptcy is a legal procedure for terminating the business of an overindebted individual or company, which has historically been considered to be an extremely negative phenomenon due to its undesirable consequences. There is often a stigma attached to debtors, who have not seldom also been accused of fraud by hiding their assets. These views were widespread in Europe until the twentieth century, and Slovenia was no exception. The article presents the image of bankruptcies and debtors, as can be understood based on sources from the period of Austria-Hungary and the interwar Yugoslav monarchy. The most common approach to financial collapses was moral outrage, and the press often wrote about bankruptcies through the prism of political or national affiliation, defending members of the same political group and attacking opponents. The views of the bankrupt debtors and creditors themselves are also explored.

KEYWORDS

bankruptcy, debtors, creditors, stigma, Austria-Hungary, Kingdom of Yugoslavia

* dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Slovenija, ivan.smiljanic@inz.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8202-8338>.

UVOD¹

Stečaj ali bankrot, некоč znan predvsem pod imenom konkurz, je zakonsko urejena oblika prenehanja finančnega in gospodarskega delovanja prezadolžene fizične ali pravne osebe, med katero se opravi izvršba nad dolžnikovim premoženjem z namenom delnega poplačila njegovih upnikov. Do stečaja lahko pride v vsaki družbi, kjer obstaja prosti trg, na katerem je mogoče izgubiti denar, in kjer je polom sankcioniran z zakonodajo. Posebnost stečajne zakonodaje je v tem, da ukinja postavke, ki so v običajnih okoliščinah tržnega gospodarstva samoumevne, kot sta pravica do lastnine in pravica do sklepanja pogodb, ter vsili nova, netržna pravila obnašanja v želji po delni sanaciji nastale škode. S svojo ostrino si prizadeva motivirati podjetnike k previdnemu poslovanju.

Danes je splošno sprejeto mnenje, da lahko na finančni polom vplivajo tako neugodne zunanje okoliščine (gospodarske krize) kot slabe odločitve posameznika ali podjetja. V preteklosti je, nasprotno, prevladovalo prepričanje, da je za vsak polom kriv posameznik sam, bodisi zaradi nesposobnosti pri upravljanju s svojim premoženjem bodisi zaradi namerne goljufije skrivanja premoženja, s čimer je nečastno izdal zaupanje upnikov, poslovnih partnerjev, uslužbencev in družine.² Ekonomist Adam Smith je denimo menil, da se lahko pošteni dolžnik stečaju vedno izogne: »Stečaj je verjetno najhujša in najbolj ponižujoča katastrofa, ki more zadeti nedolžnega moža. Zato je večina ljudi dovolj previdna, da se ji ogne. Nekateri se ji pač ne ognejo; tako kakor se drugi ne ognejo vislicam.«³ Angleški pravnik in sodnik sir William Blackstone je v 18. stoletju imel zadolženost za vrsto nepoštenosti, če ne celo goljufije: »Če ima gentleman [...] v času zadolžitve dovolj velika sredstva, da dolgove odplača, je prelaganje plačila vrsta nepoštenosti in začasna krivica do upnika, če pa takrat nima dovoljšnih sredstev, pa sta nepoštenost in krivica še večji.«⁴ Dolžnika je poleg zakonskih sankcij doletela neformalna kazen v obliki družbene stigme, »trdoživega stranskega produkta stečaja«,⁵ ki ga je izgnala na obrobje družbenega in gospodarskega življenja. Ker je bil stečaj stoletja enačen z dolžnikovo goljufijo, se ločevanje med

goljufivimi in »poštenimi, a nesrečnimi dolžniki«⁶ ni vzpostavilo vse do moderne dobe.

Eden od pomembnih virov za razumevanje pogledov določene družbe na gospodarski zlom je zakonodaja, diahrona primerjava sprememb zakonskih določb pa omogoča boljše razumeti evolucijo teh stališč. Osnovna lastnost stečajne zakonodaje je stopnja njene strogosti ali popustljivosti do dolžnika. V zgodovini evropskih stečajnih zakonov je vse do 19. stoletja prevladovalo prepričanje, da je stroga kazen za dolžnika edini pravilen in vzgojni ukrep. Na Zahodu so se prve oblike stečajnega postopka pojavile v starem Rimu, kjer so bile kazni izjemno stroge, saj so lahko (po zakoniku dvanajstih plošč iz 5. stoletja pr. n. št.) dolžnika upniki prodali kot sužnja ali ga usmrtili; če je bilo upnikov več, so ga lahko razkosali⁷ (kljub temu v pravni zgodovini obstajajo dvomi v izvajanje te kazni). Kasnejša rimska zakonodaja je telesne kazni opuščala in se osredotočila na materialne, predvsem odvzem premoženja, kar se je ohranilo do danes. V 13. in 14. stoletju se je v severnoitalijanskih trgovskih mestih razvil sodobni stečajni postopek, vendar so kazni ostale stroge, saj so dolžnike zapirali, izključevali iz cehov in jim prepovedali ukvarjanje s trgovino, lahko pa so jih tudi mučili, če niso predali vsega premoženja. Stroge kazni, pri katerih so zakonodajalci gledali predvsem na interes upnikov, so vztrajale vse do 19. stoletja,⁸ ko so jih omilili najprej v Veliki Britaniji, v drugi polovici stoletja pa še v celinski Evropi, ko so postopoma opustili zaporne kazni in ponekod pomagali pri ponovni vzpostavitvi bankrotiranega podjetja, saj je to prispevalo h krepitvi državnega gospodarstva. Stigma je kljub temu ostala prisotna; o njenem upadu je mogoče govoriti šele globoko v 20. stoletju, predvsem zaradi normalizacije pojava stečajev, ki niso več tako redki kot некоč.

Na Slovenskem pred drugo svetovno vojno še ni mogoče zaznati kakršnekoli popustljivosti do dolžnikov. Precej stroge kazni so poznali tudi stečajni zakoni, ki so veljali na slovenskem ozemlju. Prvi sodobni stečajni zakon za cisalajtansko polovico monarhije (nem. *Konkursordnung*) je sprejel cesar Franc Jožef I. na božič leta 1868; do takrat so bile v veljavi rudimentarne stečajne odredbe iz jožefinskega splošnega sodnega zakonika (1781). Zaradi nenehnih pritožb o izrabah s stra-

1 Besedilo prispevka temelji na avtorjevi neobjavljeni doktorski disertaciji: Smiljanič, *Stečaji na Slovenskem*.

2 McIntyre, A sociological perspective, str. 136; Efrat, Bankruptcy stigma, str. 483–484, 490; Efrat, The evolution of bankruptcy stigma, str. 367–369.

3 Smith, *Bogastvo narodov*, str. 246.

4 Tabb, The historical evolution, str. 335.

5 Mols, Bankruptcy stigma and vulnerability, str. 289.

6 Gre za sintagmo iz angloameriškega stečajnega prava (ang. *honest but unfortunate debtor*).

7 Cvetković-Đorđević, Stečaj u rimskom pravu, str. 10–12.

8 Thomas Mann je v romanu *Buddenbrookovi* zapisal: »Bankrot' ... to je bilo nekaj strahotnejšega od smrti, to je bil trušč, polom, poguba, ponižanje, sramota, obup in beda ...« (Mann, *Buddenbrookovi*, str. 224).

ni dolžnikov in nizkih kvotah terjatev, ki so jih prejeli upniki, je bil zakon leta 1914 popravljen in dopolnjen. Po zgledu tega zakona je bil leta 1929 sprejet jugoslovanski stečajni zakon (srb. *Stečajni zakon za Kraljevinu Jugoslaviju*), ki je poenotil dotakratni konfuzni pravni partikularizem v državi: sočasno je veljalo pet stečajnih ureditev, podedovanih izpred leta 1918, Črna gora pa stečaja sploh ni poznala. V obravnavanem obdobju se torej stečajne odredbe za osrednjeslovenski prostor niso bistveno spreminjale, še posebej ne pri strogem obravnavanju dolžnikov. Ti so razen pravice upravljanja s svojim premoženjem izgubili tudi del državljskih pravic, vključno z volilno, in niso smeli opravljati številnih funkcij, od odvetniške do sodniške in politične. Prav tako jim je bilo v času sodnega postopka prepovedano voditi svoj trgovski obrat. Kljub temu se v tem času ni razvila reflektirana razprava o stigmi, ki jo prinašata stečaj in obubožanje.⁹

DOLG IN MORALA

Slovensko javno mnenje je o stečajih najpogosteje govorilo skozi optiko moralnosti. Krivde se dolžnik ni mogel oprati, saj je že uvedba stečaja zanj pomenila neizbrisen madež. V časopisju in priročnikih so promovirali dobro gospodarjenje in varčevanje, ki sta veljala za vrline pametnega in previdnega človeka, medtem ko naj bi posojila in dolgovi človeka hitro pahnili v nesrečo. Vsakršna špekulacija je bila razglašena za nevarno in nezaželeno.¹⁰

Ostrino zakoreninjenih mnenj o stečajih, ki so se v slovenskih deželah pojavljala v času Avstro-Ogrske, je mogoče ponazoriti s prispevkom katoliškega *Slovenca* iz leta 1889. Časopis je ocenjeval, da so stečaji dobičkonosna goljufija in družbeno sprejeta »premišljena, preračunjena tatvina«. Goljufi, ki zaprosijo za stečaj, so potemtakem sebični ljudje, ki samo iščejo, kje »se le dá kaj opehariti«, in jih ne zanima, da zaradi njih svoja sredstva izgubi množica drugih ljudi; »za druge mu nič ni,

naj se obesijo ali sploh ugonobijo, ako vsled njegove krivde osiromašijo«. Edino, kar goljufe zanima, je, »da bi mogli živeti kot gospodje na troške drugih ljudi, brez dela, brez truda«. Po drugi strani »poštenjak bankrotov ne dela. Vidi li, da bi vsled tega trpel škodo kak drug, trpi raje sam, prodaje, zastavlja, da mu konci ostane: palica beraška, pa prazna mošnja. Revščina ne jemlje še poštenja.«¹¹ Prepričanja o stečajih in dolžnikih so bila torej mešanica stereotipov o goljufivih trgovcih in rasnih stereotipov, saj so navedene lastnosti časnikarji pripisovali zlasti judovskim trgovcem, ki so postali priročen grešni kozel pri iskanju krivca za slovenske polome in izgube, ki so ob njih nastale. »Pošteni zadolženec« je bil za pisce člankov tako v liberalnem kot katoliškem časopisju zgolj nesmisel, ki sploh ne more obstajati.

Žal nimamo vpogleda v prevladujoče slovensko javno mnenje o stečajih v tem času, kljub temu pa je smiselno sklepati, da so jih množice dojemale bolj pragmatično. Stečaj je bil za povprečnega človeka, če v njem ni bil udeležen, predvsem zanimiv, nevsakdanji dogodek, pa tudi priložnost, da si na javnih dražbah premoženja iz stečajne mase po solidnih cenah nabavi razne predmete ali nepremičnine. Omembe vredno je pričevanje igralca Antona Cerarja - Danila, ki je spomin na »prvi« stečaj v Ljubljani (verjetno je mislil na prvega po uvedbi stečajnega zakona leta 1868) uvrstil med dogodke črne kronike, ki so pritegovali pozornost številnih meščanov. »Velika radovednost pa je gnala Ljubljance na Grad okoli [18]68. leta, kjer so obesili na 'gavge' nekega krvoločnega, doma iz Vipavske doline. Baje je svoji materi odgriznil nos. [...] Ko pa je bil prvi konkurz v Ljubljani pri 'Plavi kugli' na Mestnem trgu, smo hodili gledat 'stempelje', s katerimi so bila vrata zapečateni kakor skale pri Božjem grobu v cerkvi sv. Jakoba. To so bile senzacije za Ljubljano in ob takih prilikah se je vse trlo po mestu kakor pri Šenklovskih procesijah.«¹²

Za časa Avstro-Ogrske je torej obstajal dodobra razvit negativen odnos do stečajev. Kljub temu je bila ta interpretacija v monarhični Jugoslaviji pozabljena. Iz virov je razvidno, da so sodobniki razpad Avstro-Ogrske dojemali kot ločnico med »starimi dobrimi« avstrijskimi časi, ko so bili stečaji še redki, ter kaotično jugoslovansko dobo, ko so stečaji postali nekaj vsakdanjega zaradi nemoralnosti izkoriščevalskih trgovcev, preveč popustljive zakonodaje in gospodarskih kriz. Že v prvih letih Kraljevine SHS se je na Slovenskem razvil sindrom zlate dobe, zaradi katerega so se državljani sanjavo zazirali v preteklost in

9 Kratko omembo je navrgel zgolj odvetnik dr. Konrad Vodušek v prvem slovenskem poljudnem spisu o teoriji in praksi stečajev: »In tako vidimo, da se nesrečneža prime precejšnji madež, ki mu ugrabi malodane skoro vse osebne pravice in dostojanstva« (Vodušek, O konkurzi, str. 31).

10 Prim. odlomek iz didaktičnega dela duhovnika Jurija Trunka: »Varujte se dolgov! Dolg pravi: 'Naredi me, delal se bom sam!' Na Dunaju se je ustretil l. 1888 nek odvetnik, ki je svojim otrokom zapisal sledečo oporoko: 'Ne dotaknite se nobenih kart; varujte se dolgov; stradajte in zmrzujte raji, nego si izposodite le en krajcar; ne jemljite niti krajcarja na posodo na račun še le jutrajšnega dohodka! Ako ne morete česa plačati, počakajte s kupom, zatajujte se, le tako se je mogoče varovati dolgi in le tako se more kaj prihraniti, dejati na stran!'« (Trunk, Bodi svoje sreče kovač!, str. 58).

11 *Slovenec*, 4. 9. 1889, str. 1, »Upadki ali bankroti. I«.

12 Cerar, *Spomini*, str. 37–38.

se »spominjali« nekdanje vsesplošne poštenosti trgovcev ter posledične redkosti stečajev, na primer v prispevku iz *Trgovskega lista*: »Pred vojno so bili konkurzi pri nas zelo redki. Pa tudi še prva leta po vojni je človeka skoro obšel strah, če je slišal, da je ta ali oni prijavil konkurz. Prišli so pa drugi časi, časi težkih gospodarskih kriz, ki so zahtevale svoje žrtve. Sledili so gospodarski polomi in so vlekli za seboj v propast mnoge, tudi zdrave in življenja zmožne gospodarske edinice. In danes so konkurzi pri nas že skoro na dnevnem redu. Malodušnost, nezaupanje in čut negotovosti je zajel ves trgovski svet. Obratuješ, ali bolje rečeno vegetiraš in ne veš, kako bo jutri. Ne zaupaš odjemalcu, ne zaupaš več svojemu bližnjemu, niti svojemu upniku, ne veš če ti ne bo čez noč zadrgnil zanjko. Tako se nahaja ves gospodarski organizem v nekaki mrzlični negotovosti, ki spodjeda in ubija vsako gospodarsko delo.«¹³

Javno percepcijo stečajnih dolžnikov v prvi Jugoslaviji, ki je temeljila na binarnem modelu »staro je dobro, novo je slabo«, je v svojem delu upodobil srbski komediograf Branislav Nušić. V igri *Beograd nekdanj in sedaj* je satirično tematiziral generacijski prepad, ki je zazeval med staro in mlado generacijo. Ko se Stanojlo, doma s srbskega podeželja, oglasi na obisku pri sinu Nikoli v Beogradu, je zelo zaskrbljen zaradi njegovega padca v stečaj. Ko sina povpraša o tem, ni ta prav nič zaskrbljen; namesto tega stečaj obravnava kot dobro poslovno priložnost in dobičkonosno finančno operacijo, tako da se razkrije kot goljuf, ki skriva svoje premoženje. Oče, ki je vaju, da so se ljudje zaradi stečajev osramočeni skrivali pred javnostjo ali storili samomor, tega ne more razumeti.¹⁴ Ko so Nušičevo komedijo leta 1934 igrali v ljubljanski Drami, je *Slovenec* komentator zapisal, da so prikazane razmere značilne tudi za Slovenijo: »Koliko je samo v Sloveniji ljudi, ki prav tako mislijo, da je konkurz navadna finančna operacija; kaj zato, če upniki zgube nekaj svojega denarja! Koliko je takih, ki se v soboto in nedeljo in ves teden vozijo okrog z avtomobili, šampanizirajo, mečejo razuzdankam ti-sočake pred noge – ko pa pride ponedeljkov maček, se mirno in zaspno obrnejo, češ: Hm, ali smo ga kronali! In ko se izvlečejo iz postelje, je prvo, kar napravijo, da

sestavijo poročilo sodnji – za konkurz. Mar jim je, da izgubi ta ali ona hranilnica tisoče in tisoče ljudskega denarja, ki so si ga izposodili od nje! Mar jim je, če potem banka ne more izplačevati poštenim ljudem zaupanege ji denarja!«¹⁵

Še en, čeprav redke obravnave problema stečajev v slovenskem tisku je bila satira. Na ta način je o stečajih nekajkrat pisal *Slovenski narod*, ki je leta 1934 skušal »dokazati«, da so stečaji za gospodarstvo v resnici blagodejni in nujno potrebni za napredek. »Češče se govori o neverjetnem napredku naše dobe, a vedno se premalo naglaša, da so največji napredek našega časa konkurzi. Samo njim je treba pripisovati, da smo se začeli vsestransko modernizirati, da smo začeli otvarjati čedalje bolj moderne trgovske lokale, vedno večje in lepše po vsakem konkurzu, da se je začel razvijati avtomobilizem tako mogočno, da je tako zmagovito prodrli zračni promet, da se je tako sijajno razvilo bančništvo ter se prekrasno utrčila tradicija dezerterstva blagajnikov in da smo moški dosegli tako lepo pokojnino brez vsakega pokojninskega zavarovanja. Brez konkurzov bi vsega tega ne bilo. Jasno je torej, da je treba konkurze pozdravljati, da se jih moramo veseliti, ker je tem boljše, čim več konkurzov je. Napredek bi bil resno ogrožen, če bi nenadno prenehali konkurzi [...]. Upamo, da ne bo treba nikogar vzpodbujati, naj se potruji, da bo napovedal čimprej konkurz.«¹⁶

Po vseh teh kritikah dolžnikov se zastavlja vprašanje, ali so v javnosti obstajali tudi pogledi, ki so jim bili bolj naklonjeni. Natančno prečesavanje gradiva razkrije nekaj tovrstnih primerov, vendar jih je v primerjavi z množico kritičnih mnenj zgolj za vzorec. Največ jih je mogoče najti v književnosti. Obdobje realizma je prineslo razmah upodabljanja finančnih polomov nedolžnih posameznikov ali družin, pri čemer so književniki, kot sta Balzac in Dickens, želeli prikazati uničujoč vpliv stečaja na zasebno in družinsko življenje, ki sega daleč onkraj formalne kazni, predvidene z zakonodajo. Slovenska književnost je takrat, ko se je ukvarjala s stečaji in njihovimi posledicami, dolžnika običajno obravnavala razumevajoče in dogodek slikala kot tragično nesrečo, ki je posledica višje sile ali nepoštenosti drugih oseb. Večina del razglasitev stečaja prikazuje kot veliko tragedijo v življenju dolžnika in njegove družine, vendar se nesrečnemu koncu izogne z nenadnim prevratom, kot je nepričakovan zaslužek.¹⁷ Redek realističen in s tem pesimističen

13 *Trgovski list*, 4. 8. 1927, str. 1, »Konkurzi v porastu«. Zapis je pravilen v smislu, da je bilo v medvojni dobi povprečno letno število stečajev na Slovenskem (43) precej višje od letnega povprečja za časa Avstro-Ogrske (13), vendar je razumljivo, da je bil porast v jugoslovanskem obdobju v pomembnem delu posledica precej povečanega števila registriranih podjetij, kar nujno prinese tudi več propadov, in gospodarskih kriz (inflacijska kriza sredi 20. let, velika gospodarska kriza v 30. letih), ne pa razmaha nekakšne inherentne goljufivosti trgovcev, kot so med svetovna vojna namigovali številni komentatorji.

14 Nušić, *Običan čovek*, str. 179.

15 *Slovenec*, 25. 3. 1934, str. 5, »Kaj pravite?«.

16 *Slovenski narod*, 22. 6. 1934, str. 2, »Nekatera podjetja silno napredujejo«.

17 Primer sta kratki zgodbi *Gojko Knafelj* Josipa Kostanjevca (1899) in *Dvojna aleluja* Janka Kesslerja (1902). Gl. Kostanjevec, Gojko Knafelj; K...r, *Dvojna aleluja*.

prikaz je zapisala Zofka Kveder v zgodbi *Konkurz* (1907). Avtorica pripoveduje o mladoporočencih, ki s pomočjo posojila odpreta špecerijsko trgovino. Poslovanje jima gre najprej dobro od rok, toda po nekaj mesecih in prodajanju na kredo se pojavijo prve težave in zastaviti morata del premoženja. Ko se izkaže, da denarja ne bo dovolj za vse dolgove, živita vse bolj skromno in se predajata skrbem. Pojavijo se prve grožnje z izterjavami. O bližajočem se propadu zakonca ne govorita, vendar nenehno visi nad njima: »Vse te lepe reči, slike po stenah, preproge po tleh, lepi stoli, moderne omare, vse to ne bo dolgo več njuno.« Na koncu pride neizbežen dan, ko trgovino zapečatijo. Ženo pride iskat njen oče in jo odpelje domov, jezen, da ji je dovolil poročiti se z neizkušnim mladeničem, ki je ni bil sposoben preskrbeti. Osamljeni soprogo obstoji pred prazno trgovino. »Jutri bo razprodaja. Sneli bodo tablo raz vrat, prodali vse, tudi blagajno, kjer je sedela ona in od koder so ga sledile njene sladke oči. Vse se je porušilo, vsa sreča, vse je propadlo, vsi načrti, vsi sni, vsi upi.«¹⁸

DOLG IN POLITIKA

Na Slovenskem so imeli stečaji poleg moralne še eno opazno dimenzijo: politično oziroma nacionalistično. Slovenski tisk je poln komentarjev stečajnih postopkov, ki jih ne vrednoti skozi moralno ali socialno prizmo, temveč glede na nacionalno opredeljenost in politično prepričanje dolžnika. Slovenci so se veselili nemških polomov in obratno, enako velja za konservativce in liberalce. Stečaji so bili potemtakem še eno bojno polje, na katerem so potekali spopadi nacionalnega in kulturnega boja.

Slovensko časopisje je pred prvo svetovno vojno ob stečajih nemških trgovcev v spodnještajerskih mestih objavljalo kritična in cinična poročila, katerih pogost dodatek je bila sintagma, da se rušijo »stebri nemštva«. Časopisje je za sovražnike Slovencev razlašalo predvsem nemške trgovce, ki so bili aktivni člani Südmarcha, nemškonacionalističnega društva za zaščito in podporo nemških skupnosti v avstro-ogrskih deželah.

Slovenski tisk je rad poročal o večjih nemških polomih, ki so imeli posledice za celotno lokalno nemško gospodarstvo. Leta 1893 je pozornost pritegnil polom podjetja Schmidt & Co. v Celju, o katerem je bilo menda že dolgo znano, da je pasivno, vendar se je lastnik Gustav Schmidt – po navedbi *Slovenca* – stečaju dolgo izogibal kot »jeden glavnih nemških kolovodij«, ki so ga celjski Nemci, »ki nimajo preveč nadarjenih mož«, zvesto podpirali in podpisovali menice podjetja, saj jim je bilo v

interesu, »da se ta nemška firma ohrani, tudi zaradi tega, da se Slovenci v Celju narodnogospodarski ne opomorejo«. Ko je do poloma vendarle prišlo, »je v kaj čudni luči pokazal narodnogospodarske razmere v Celju. Skoro bi ne bili verjeli, koliko je ondu gnjilega.«¹⁹ Še ena večja afeta je leta 1906 izbruhnila na Ptuj zaradi stečaja trgovca Franca Kaiserja, ki je na svojem gradu Dobrava prirejal razkošne lovske zabave za ugledne spodnještajerske Nemce. Zaradi goljufij ga je doletel polom in je pobegnil, za seboj pa je v propad potegnil nenavadno veliko družinskih članov in podjetij, med drugim ženo in 85-letne starše. Takrat je slovenski tisk Ptuj – ne po naključju z nemško besedo – razglasil za »Konkursmetropole«.²⁰

Če je bil nemški trgovec obsojen na zaporno kazen zaradi goljufivega stečaja, slovenski tisk tega ni pozabil omeniti, oglašal pa se je tudi, če je menil, da je Nemce v stečaju doletela premila kazen. Takšen je bil primer poloma celjskega stavbarskega podjetja inženirja Wilhelma Lindauerja, ki naj bi si nakopal za pol milijona kron dolgov, v kazenskem postopku pa je bil obsojen le na 48 ur zapore, kar je razkačilo slovenski tisk: »Še nemški listi, ki redkokdaj kaj kritizirajo pri naših nemških sodiščih, pravijo, da ta izvanredno mila sodba ni razveselila mnogoštevilnih upnikov, ki niso dobili iz konkurza skoro ničesar. Staro židovsko pravilo, da se po konkurzih sedi vsak dan za deset tisočakov, torej ne drži več.«²¹

Posledica napetih mednacionalnih odnosov je bila, da je razpadla stanovska kolegialnost med spodnještajerskimi trgovci, ki so se razdelili na dve skupini ter omejevali medsebojno poslovanje. Slovenski tisk je trdil, da ob stečajih slovenskih podjetij nemška stran aktivno rovari zoper sklenitev poravnave in skuša na druge načine še dodatno povečati posledice poloma. Geslo »Svoji k svojim« je ljudi dodatno spodbujalo k nakupom v zgolj slovenskih trgovinah, kar se je posebej odrazilo v obdobjih največjih napetosti in spopadov.²² Po septembrskih dogodkih na Ptuj leta 1908, ki so vodili v ljubljanske protinemške demonstracije in dve smrtni žrtvi,²³ so nekateri nemški trgovci kot razlog za polom navajali upad prometa zaradi nacionalističnih vzrokov, torej bojkot slovenskih kupcev. Januarja 1909 je celjski urar in draguljar Konstantin Almoslechner v prošnji za uvedbo

19 *Slovenec*, 2. 9. 1893, str. 2, »Štajerske novice«.

20 *Slovenec*, 13. 12. 1906, str. 5, »Kaiserjev konkurz vleče«; Pohajkovec, Nasledki Kaiserjevega konkurza.

21 *Slovenski narod*, 30. 5. 1913, str. 3, »Drobne novice«.

22 Čuček, *Svoji k svojim*, str. 7–8, 79.

23 Za gospodarske posledice teh dogodkov na Kranjskem gl. Henig Mišičič, Carniolan Savings Bank.

18 Kveder - Jelovšek, *Konkurz*, str. 1.

stečaja kot vzrok navedel »bojkot Slovencev«;²⁴ dve leti pozneje je bankrotirani ptujski trgovec z delikatesami Hans Heller trdil, »da so mu znani septembrski dogodki v Ptujju povzročili veliko škodo v trgovini«.²⁵ Po drugi strani se je slovenski tisk v primerih, ko je propadlo slovensko podjetje na Spodnjem Štajerskem, obnašal podobno kot nemški tisk, saj je tovrstne novice zamolčal, omilil ali pa je dogodek obžaloval. Nemško rovarjenje zoper slovenske trgovce na Štajerskem je tisk omenjal še krepko po koncu prve svetovne vojne, češ da je moč nemškega kapitala kljub novim političnim razmeram še vedno (pre)velika in za slovensko gospodarstvo potencialno nevarna.

Nemara še burnejše polemike kot med Slovenci in Nemci so potekale med samimi Slovenci. Kulturni boj med katoliškim in liberalnim taborom se je odražal tudi pri stečajih. Vsak večji polom, ki ga je bilo mogoče povezati z eno ali drugo politično opcijo, je nasprotni tabor neprestano izpostavljaj, napadal in smešil, somišljeniki pa so ga branili, se od njega distancirali ali pa so skušali skrivati oziroma blažiti njegove razsežnosti.

Pred prvo svetovno vojno je konservativni *Slovenec* objavljaj predvsem članke, naperjene zoper propade liberalnih in socialdemokratskih zadržg; bralcem je toplo priporočaj, naj se izogibaj članstvu v njih. Ne glede na številne ostre napade na ustanove svojih nasprotnikov je *Slovenec* sam o sebi gojil percepcijo, da polomov svojih političnih nasprotnikov nikoli ne izkoriščaj za lastno promocijo ter da je v svojih stališčih obziren in zadržan, češ da je vsak stečaj zaradi uničujočih posledic za slovensko gospodarstvo in slovenske družine vreden obžalovanja in krščanskega usmiljenja. To stališče je leta 1910 izrazil dr. Janez Evangelist Krek: »Taki polomi pahnejo v nesrečo družine, ki so konečno vendarle naše, uničijo kos slovenske lasti, ubijejo dol slovenske življenjske energije in gospodarsko podjetnost, zamore mnogo kali zdravega napredka, znatno oslajo zaupanje v zadržništvo sploh in s tem škodujejo naravnost tudi ožjemu našemu delu.«²⁶

Z nasprotnega ideološkega brega so se s številnimi protikatoliškimi članki oglašali *Slovenski narod* in drugi liberalni časopisi. V katoliškem taboru so videli škodljive zarotnike, ki s svojim rovarjenjem uničujajo trgovce, obrtnike in zadržnike. Prav tako so bili kritični do ustanavljanja zadržg s strani duhovnikov, češ da so ti projekti sleparije, namenjene zgolj bogatenju duhovniškega stanu in ropanju naivnega ljudstva. Vsak primer steča-

ja katoliške zadržge je bil za liberalni tisk dokaz, »kako špekulacije naših duhovnikov spravljaj ljudi v nesrečo in delaj škodo narodu«.²⁷ Obenem je mogoče tudi v liberalnem časopisju najti defenzivno držo in čustveni ton v primerih, ko so v stečaj šli liberalni trgovci.

Glede na to, da so bili liberalni podjetniki v primerjavi s katoliškim taborom pri poslovanju pogosto drznejši, velikopoteznejši in pripravljani na večja tveganja – pa tudi na večje goljufije –, so doživeli več stečajev, tako da se je moral liberalni tisk na začetku 20. stoletja pogosto otepati očitkov. Med največjimi gospodarskimi aferami na Slovenskem z začetka 20. stoletja sta bila propada Agro-Merkurja in Glavne posojilnice, ki so ju ustanovili liberalci. Glavna posojilnica je bila ustanovljena leta 1899 na pobudo staroliberalcev – konservativnejše struje v stranki –, vendar je zaradi finančnih težav, ki jih je skušaj ravnatelj razrešiti tudi s poslovno goljufijo, leta 1911 šla v stečaj (ki se je vlekel celih 15 let, do leta 1926). Ob tem je bilo več kot 4000 vlagateljev oškodovanih za milijone avstrijskih kron. Še huje je bilo, da so številni med njimi – predvsem zaradi nerazumevanja pogojev, ki so jih podpisali ob vstopu v posojilnico – ob polomu odgovarjali neomejeno, kar je pomenilo, da so jim lahko zaplenili celotno premoženje. Polom je pritegnil obilo zanimanja tiska, pri čemer je o njem najobširneje pisal katoliški tisk, ki je liberalce napadal zaradi obsega posledic. Nezadovoljna je bila tudi mladoliberalna skupina znotraj liberalne stranke, ki je v svojem glasilu *Jutro* prav tako kritično pisala o polomu: »Na slovenskem denarnem trgu je ta konkurz eden najhujših udarcev, ki je v živo zadel našo trgovino, našo obrt, naša zasebna podjetja in ki je segel celo globoko notri v razmere zasebnega življenja. [...] Res je, da je polom pri Glavni posojilnici rodil tudi marsikatero stisko in bedo v zasebnem življenju in marsikateri gospodarski polom na slovenski zemlji.«²⁸ Po drugi strani se tudi mladoliberalni paradni projekt ni dobro končaj. Leta 1908 je mladoliberalna skupina okoli dr. Gregorja Žerjava v Ljubljani ustanovila nakupno-prodajno zadržgo Agro-Merkur, vendar se je že naslednje leto znašla v težavah zaradi preveč ambicioznega poslovanja in mahinacij v njenem vodstvu. Tudi tokrat je izbruhnili živahna časopisna polemika, ki je ponovno vključevala jedke izmenjave kritik med staro- in mladoliberalci. *Slovenec* je o aferi zapisal: »Ves Agro-Merkur ni bil drugega kakor fikcija, kup števil, dolga, žlindre in pokvarjene moke. [...] Agro-Merkur je bil narodnogospodarsko podjetje. Koristil ni seveda nikomur, ne

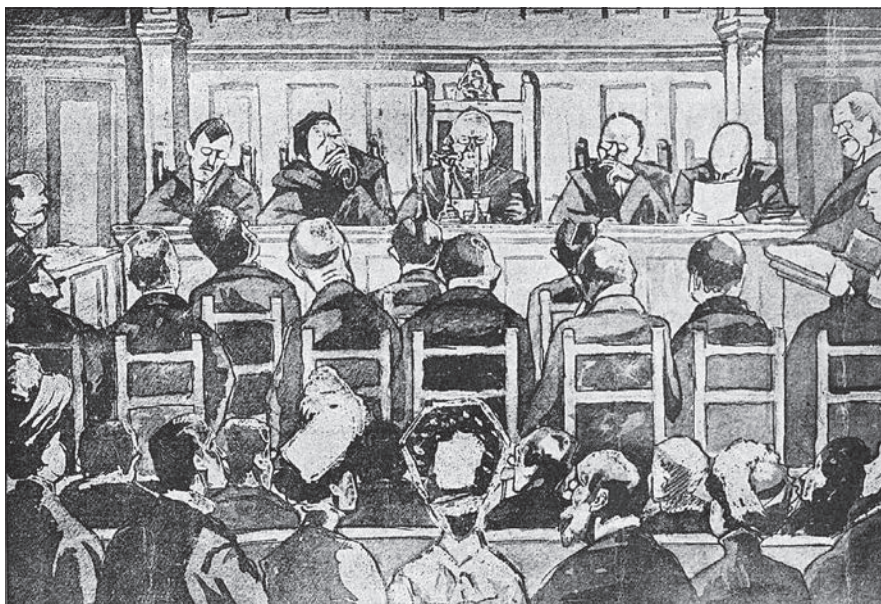
24 *Narodni list*, 21. I. 1909, str. 3, »V konkurz«.

25 *Slovenski narod*, 30. I. 1911, str. 2, »Iz Ptujja«.

26 Dr. Krek, Naš molk.

27 *Slovenski narod*, 27. 7. 1903, str. 2, »Značilen konkurz«.

28 *Jutro*, 4. 6. 1911, str. 3, »Glavna posojilnica pred poroto«.

Sodna obravnava v stečaju Glavne posojilnice, kot jo je upodobil Ilustrirani glasnik dne 16. junija 1911 (dLib).

narodu, ne gospodarstvu. Danes leži pod njim nešteto žrtev in pa par zmožnih in nadarjenih ljudi, ki bi lahko v slovenski javnosti nekaj veljali. Tragična usoda! [...] Za združništvo je pa Agro-Merkur velikanska šola, grenka, ampak silno poučna.«²⁹ V naslednjih mesecih se je izraz »Agro-Merkur« v slovenskem časopisju uporabljal kot sinonim za gospodarsko neuspešnost in grabežljivost (mlado)liberalcev, ki je bil, pogosto v tandemu z Glavno posojilnico, omenjen vsakič, ko je bilo treba stranko (ali Žerjava osebno) diskreditirati. Stečaj se je, tako kot tisti Glavne posojilnice, zaključil šele v drugi polovici 20. let.

Časopisje si včasih ni bilo enotno, kateremu političnemu taboru pripada dolžnik, tako da so si ga med seboj podajali kot vroč kostanj. Slovenec je ob polomu žalskega trgovca Emerika Kukca zatrdil, da je dolžnik »hud liberalec«,³⁰ Slovenski narod pa si je umil roke in poudaril: »V politično življenje se [Kukec] ni mešal.«³¹

SAMOPERCEPCIJA DOLŽNIKOV

Glede na ostra mnenja v javnosti se zastavlja vprašanje, kako so svoj položaj doživljali dolžniki sami. Odgovor je mogoče rekonstruirati s pomočjo dokumentov, ki so jih napisali sami in ki so ohranjeni v sodnih spisih. Ne preseneča, da so čustva, ki jih je izražal sleherni »državljan mrlič«,³² intenzivna.

Pogosto prisoten element odnosov dolžnikov do stečaja je nerazumevanje kompleksnega

pravnega in gospodarskega sistema, v katerega so padli z uvedbo stečajnega postopka. Številni posamezniki niso vedeli ali razumeli, kdaj, kako in zakaj morajo prositi za uvedbo stečaja, ali pa so to zbegani storili, ne da bi se zavedali posledic, ki jih stečaj prinese. Mednje so sodili člani raznih zadrug, ki so ob polomu jamčili izplačilo upnikom z vsem svojim premoženjem, za kar so se obvezali ob vstopu. O tem, kaj je to pomenilo v praksi, je nekaj vrstic napisala kemičarka dr. Aleksandra Kornhauser Frazer, katere oče je ta scenarij doživel med krizo v 30. letih: »Sedaj posamezniki tvegajo le del, ki ga v podjetje vložijo, medtem ko svoje preostalo premoženje ohranijo. Takrat je prevladovalo so-lastništvo z neomejeno odgovornostjo – torej si kot investitor garantiral z vsem svojim premoženjem. Tako je moj oče izgubil vse. Čez noč smo se morali preseliti v dom moje matere Nete (Antonije), rojene Ambrožič. [...] Oče se od tega padca ni nikoli opomogel, zanj je bila resničnost še posebej grozljiva. Zjutraj je odhajal od doma in se vračal pozno v noč, le tu pa tam je s kakšnim lesnim poslom malo zaslužil – prekarno, bi rekli danes. [...] Otroci smo takrat dobro vedeli, kaj se pravi biti lačen, še bolj pa smo se počutili odrinjeni.«³³ Javnost ni pokazala posebnega razumevanja za nesrečo teh dolžnikov, pa tudi tisk je menil, da so za svojo nevednost pač odgovorni sami, recimo ob polomu prej omenjene Glavne posojilnice: »Vobče je naravnost neodpušljivo, kako brezbržni so člani posojilnic in zadrug sploh glede zavodov, pri katerih jamčijo, bodisi omejeno ali neomejeno. Na občne zборе hodi prav malo članov, vpogleda v združno poslovanje pa si nihče ne skuša pridobiti. Koliko je sploh še danes združnikov, ki se jim niti ne sanja, kaj je neomejeno jamstvo in kako krut in strašen je veljavni

29 Slovenec, 6. 4. 1914, str. 2, »Agro-Mercurjeve manipulacije pred sodiščem«.

30 Slovenec, 25. 2. 1911, str. 6, »Konkurz v Žalcu«.

31 Slovenski narod, 23. 2. 1911, str. 3, »Iz Žalca«.

32 Balzac, César Birotteau, str. 234.

33 Kornhauser Frazer, Poti in srečanja, str. 13–14.

zadružni zakon. Uprav tragikomično je slišati tožbe, da so se dobili posamezniki, ki so vzeli deleže [...] in s tem prevzeli neomejeno jamstvo, dasi jim tega sploh ni bilo treba, dasi kredita niso iskali.«³⁴

Številni stečajni dolžniki so prosili za izplačilo vzdrževalnine iz stečajne mase, ki po zakonu ni bila obvezna, temveč odvisna od dobre volje upnikov. V spisih je mogoče najti tudi omembe prizadete časti ob vstopu v stečaj, četudi se je s tem ukvarjalo precej manj dolžnikov kot s problemom svoje materialne preskrbe. Pomembnost ohranjanja vtisa visokega družbenega statusa kljub stečaju odraža anekdota iz leta 1910: »Čuje-mo, da je [proizvajalec salam Raimund] Andretto z Viča pripeljal se k deželnemu sodišču v dvovprežni kočiji sam napovedat konkurz. Ker je pozabil doma neki spis, peljal se je nazaj in se vrnil z avtomobilom. Tako 'nobel' v Ljubljani še nihče ni napovedal konkurza.«³⁵

Nekatere stečajne dolžnike so predstavniki sodišča neposredno šikanirali. Primer stečaja ljubljanske modistke Minke Horvat je zanimiv tudi z vidika literarne zgodovine, ker je bil stečajni sodnik v njenem postopku dr. Alojz Gradnik. V nekem dopisu je Minka Horvat upravitelja spraševala, ali je res prišlo do Gradnikove zamenjave, ki jo je zahtevala sama, »ker se bojim še večjih surovosti, kot mi jih je ta gospod kot uradna oseba v obraz vrgel, bojim se, da me bode drugič dejansko napadel.«³⁶ Ko je od Gradnika dobila poziv, naj se zgleda v njegovi pisarni, ga je zavrnila, češ da se ga boji. Kasneje je razkrila, kateri Gradnikov komentar zoper njo je bil najhujši: ko ga je nekoč spraševala po neki zadevi v postopku, ji je zabrusil: »Ali hočete, da Vas do nazega slečemo?«³⁷

Skrajna posledica stečaja je samomor.³⁸ Vpliv finančne stiske na povečano možnost samomora je bil znan in dokumentiran že v 19. stoletju. Medtem ko številna časopisna poročila poročajo o samomorih zaradi finančnih težav, se zdi, da samomori dolžnikov v stečaju niso bili zelo pogosti. Pogostejši so bili primeri, ko je bil dolžnik v finančnih težavah, in da bi se izognil stečaju, odkritju goljufije, sramoti in/ali zaporu, je raje storil samomor, še preden je do tega prišlo. Na podlagi skopih ali senzacionalističnih časopisnih poročil je pogosto težko sklepati, ali je bil samomor tudi oziroma predvsem posledica stečaja. Eden redkih solidno dokumentiranih primerov dolžnikovega

samomora je povezan z odvetnikom dr. Fritzem Juritschem iz Maribora, ki je kot upravitelj tudi sam vodil nekaj stečajev. 16. aprila 1930 so ga našli nezvestnega v njegovi pisarni in ga odpeljali v bolnišnico, kjer so ugotovili zastrupitev s plinom ali zdravili. Še preden je Juritsch čez nekaj dni umrl, so se v Mariboru pojavile špekulacije o samomoru zaradi finančnih težav. Odvetnik je imel v lasti podjetje Jugoles, ki je prekupčevalo z lesom in ga prodajalo tujim odjemalcem. Ker je Juritsch ravno ob začetku gospodarske krize nakupil veliko količino lesa, ki mu je vrednost kmalu zatem strmoglavila, je izgubil veliko denarja.³⁹

SAMOPERCEPCIJA UPNIKOV

Diapazon čustev in misli, ki so jih ob stečaju doživljali upniki, je bil precej manjši kot pri dolžnikih. Skrčiti jih je mogoče na eno samo željo – željo po hitrem in karseda visokem izplačilu terjatev. V ohranjenih dopisih upnikov se te prošnje neprestano ponavljajo, običajno ob opisih težkih gmotnih razmer, v katerih so se znašli nedolžni upniki, s katerimi so želeli pri naslovnikih zbuditi sočutje. Naslovnik teh pisem je bil skoraj vedno stečajni sodnik. Upniki so nanj gledali kot na pôroka pravičnosti, ki jim bo takoj, ko bo seznanjen s krivico, pomagal in poslal denar. V upravitelje so imeli upniki bistveno manj zaupanja, dojemali so jih kot lenobe in konkurente, ki bi radi večino sredstev iz stečajne mase zadržali zase. Iz pisem ter v njih predstavljenih želja in zahtev po takojšnjem izplačilu terjanih vsot je razvidno, da upniki marsikdaj niso razumeli zakonskih določb o poteku stečajnega postopka, pa tudi dejstva, da njihove terjatve skoraj zagotovo ne bodo plačane v celoti.

V arhivskih virih je ohranjenih malo dopisov upnikov, iz česar je mogoče sklepati, da je večina upnikov po vložitvi vloge za terjatev preprosto pasivno čakala na zaključek stečaja in izplačilo dela terjatev. Večina ohranjenih upniških pisem je nastala iz praktičnega vzroka, ker so bili upniki izseljenci ali tujci in niso mogli redno spremljati uradnih objav o poteku stečaja v časopisju. Iz ohranjenih pisem izseljencev je razvidno, da tudi oni niso imeli dobre predstave o poteku stečaja. Spisi Glavne posojilnice vsebujejo sveženj pisem Alojzija Rojška, enega od številnih izseljenskih varčevalcev propadle posojilnice,⁴⁰ ki je delal v rudnikih v kraju Virginia v Minnesoti. V pričako-

34 *Slovenski narod*, 28. 2. 1911, str. 1, »Glavna«.

35 *Slovenec*, 26. 11. 1910, str. 7, »Kako se 'nobel' napove konkurz«.

36 SI AS 307, S 13/26, št. 37.

37 SI AS 307, S 13/26, št. 46.

38 Več o samomorih na Slovenskem zaradi gospodarskih vzrokov v tem obdobju gl. Smiljanič, 'Konkurzi, samomor, žalosten je pogled na trgovsko polje'.

39 *Jutro*, 17. 4. 1930, str. 5, »Poskus samomora odvetnika dr. Juritscha«. V Pokrajinskem arhivu Maribor so ohranjeni sodni spisi o Juritschevem posthumnem stečajnem postopku, gl. SI PAM 645/7, š. 747, S 10/30.

40 *Slovenec*, 18. 2. 1911, str. 6, »Glavno' posojilnico kolnejo ubogi stavkujoči slovenski delavci v Ameriki«.

vanju izplačila svojih prihrankov je Rojšek med stečajnim postopkom sodišču poslal več kot ducat nekoherentnih, toda slikovitih pisem, ki vse bolj izražajo njegovo stisko. V prvem je zapisal: »S tem potom sem primoran naznaniti, dajast, kateri sem 12 let se mučil poteh rudokopih v Ameriki in sem šparal pa v glavna posoljilnica pošiljal za stare dni, sem vse svoje moči pustil tu in tudi svoje mlade leta. Šparal sem tako, da se nisem kozarec pive privoščil, ali zdej pa bi bil ob vse? [...] Meni je tako hudo, de se noč in dan jokam, pomagajte mi, Slavni C. kr. deželne sodnije gospodje, da ne bi zgubil. Bog in Mati Božja, varuj zgube, potem mi ni družega ne kaže, kakor sam sebi življenje vzeti.«⁴¹ S svojimi naslovniki na sodišču je začel Rojšek sčasoma ubirati vse ostrejši ton, češ da ne želijo pomagati upnikom, nato je postal političen in je začel napadati deželno ter državno vodstvo. »Vi bi radi zaterli vložnike ne pa člane in vi ne gledate na siromake da bi jem pomagali upnikom ampak le še gledati, da bi mi še ob to bli. Zakaj bi vi radi zatrel upnike [...], glejte rajši na bogatine naj se jim od ta velikih svot odvzame, ne pa na reveže pritiskati. [...] Dolžnost je cele Avstrije poravnati moja zguba, dolžnost, da se terdo zasluženi denar nazaj poverne. Deželna vlada je kriva, ali država, katera je dovolila in privolila imeti posoljilnice. Dežela je pobirala davke od posoljilnice ona bi mogla tudi gledati poverniti, ne pa tako rekoč napraviti limance da ljudi lovi noter v sleparstvo. [...] Jest ne želim Slavne Avstrije ker sem sam državljani, ampak jest studim sleparstvo.«⁴² Nazadnje je Rojšek dramatično napovedal upor: »Naš denar je bil in mi imamo pravica do njega in mi bi mogli Revolucija vžigniti.«⁴³

ZAKLJUČEK

Stečaj je eden izmed pravnih postopkov, ki povzročajo veliko razgretih čustev, kar je razumljivo glede na njegove obsežne in negativne posledice za dolžnike in upnike. Od sredine 20. stoletja je stigma, povezana s stečajem, postopoma upadla (vendar je še vedno prisotna), do takrat pa je bila izredno močna in je v virih pred tem časom nenehno prisotna. Dolžniki niso bili samo obtoženi, da so propadli zgolj po lastni krivdi, temveč so mnoge obtožili goljufije, ki so jo kazensko preganjali. Kljub temu pa je moralistično zgražanje imelo svoje meje. Če se je zgodilo, da je v stečaju končal somišljenik kakega političnega tabora, je lahko računal na podporo svojega tabora ter njegovega tiska. V tem primeru so se moralni standardi umaknili političnemu prag-

matizmu in relativizaciji. Med temi polemikami so izkušnje dolžnikov in upnikov, ki so še najbolj poznali resnično situacijo, ostale na obrobju. Gradivo, ki bi razkrivalo njihovo doživljanje stečajnih postopkov, je skromno, a kljub temu potrjuje, da je bilo to zanje stresno, begajoče in neprijetno obdobje, saj mnogokrat niso razumeli uradnih postopkov in svojih pravic ter dolžnosti, ob tem pa so imeli idealistična pričakovanja, ki še zdaleč niso bila uresničljiva. Stečaj se tako kaže kot kompleksen fenomen, pri katerem je prevladujoči površinski odnos družbe, razpet med (selektivnim) zaničevanjem in radovednim opazovanjem, prekrival globoko stisko tistih, ki so bili v njem udeleženi.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM 645/7, Okrožno sodišče v Mariboru

ČASOPISI

Jutro, 1911, 1930.
Narodni list, 1909.
Slovenec, 1889, 1893, 1906, 1910, 1911, 1914, 1934.
Slovenski narod, 1903, 1911, 1913, 1934.
Trgovski list, 1927.

LITERATURA

Balzac, Honoré de: *César Birotteau*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1955.
Cerar, Anton – Danilo: *Spomini*. Ljubljana: samozaložba, 1930.
Cvetković-Đorđević, Valentina: Stečaj u rimskom pravu. *Vek i po regulisanja stečaja u Srbiji* (ur. Nebojša Šarkić, Vuk Radović, Gordana Ajnšpiler Popović in Vladimir Čolović). Beograd: Institut za uporedno pravo, 2019, str. 9–21.
Čuček, Filip: *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
Dr. Krek: Naš molk. *Slovenec*, 12. II. 1910, str. 1.
Efrat, Rafael: Bankruptcy stigma: plausible causes for shifting norms. *Emory Bankruptcy Development Journal* 22, 2006, št. 2, str. 481–519.
Efrat, Rafael: The evolution of bankruptcy stigma. *Theoretical Inquiries in Law* 7, 2006, št. 2, str. 365–393.
Henig Mišičič, Nataša: Carniolan Savings Bank and Slovenian-German relations in 1908 and 1909. *Pri-spevki za novejšo zgodovino* 60, 2020, št. 1, str. 47–70.
DOI: 10.51663/pnz.60.1.03.

⁴¹ SI AS 307, S 3/II, št. 461.

⁴² SI AS 307, S 3/II, št. 785.

⁴³ Prav tam.

- K...r [Kessler], Janko: Dvojna aleluja. *Slovenski narod*, 29. 3. 1902, str. 1–2.
- Kornhauser Frazer, Aleksandra: *Poti in srečanja*. Ljubljana: Modrijan, 2018.
- Kostanjevec, Josip: Gojko Knafeljc. *Ljubljanski zvon* 19, 1899, št. 12, str. 740–749.
- Kveder - Jelovšek, Zofka: Konkurz. *Slovenski narod*, 19. 11. 1907, str. 1.
- Mann, Thomas: *Buddenbrookovi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.
- McIntyre, Lisa J.: A sociological perspective on bankruptcy. *Indiana Law Journal* 65, 1989, št. 1, str. 123–139.
- Mols, Yvana L. B. H.: Bankruptcy stigma and vulnerability: questioning autonomy and structuring resilience. *Emory Bankruptcy Developments Journal* 29, 2012, št. 1, str. 289–331.
- Nušić, Branislav: *Običan čovek; Svet; Beograd nekad i sad*. Beograd: Jež, 1958.
- Pohajkovaec: Nasledki Kaiserjevega konkurza. *Slovenski narod*, 3. 12. 1906, str. 2.
- Smiljanić, Ivan: »Konkurzi, samomor, žalosten je pogled na trgovsko polje«: gospodarski polom kot vzrok za samomor na Slovenskem pod Avstro-Ogrsko in prvo Jugoslavijo. *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, 2023, št. 1, str. 42–66. DOI: 10.51663/pnz.63.1.02.
- Smiljanić, Ivan: *Stečaji na Slovenskem med letoma 1868 in 1941* (doktorska disertacija). Koper, 2024.
- Smith, Adam: *Bogastvo narodov: raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2010.
- Tabb, Charles Jordan: The historical evolution of the bankruptcy discharge. *American Bankruptcy Law Journal* 65, 1991, str. 325–371.
- Trunk, Jurij: *Bodi svoje sreče kovač! nauki za vsakdanje življenje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.
- Vodušek, Konrad: O konkurzi. *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 3. 1905, str. 30–32.

SUMMARY

Public Perceptions of Bankruptcies and Indebtedness in Slovenia during the Period of Austria-Hungary and the First Yugoslavia

Bankruptcy is a legal procedure through which the remaining assets of an overindebted individual or company are confiscated and distributed among the creditors. Because these funds are, as a rule, not enough to pay all the debts, the creditors lose part of their claims, and the debtor loses the largest part of his assets. Financial collapse can be caused by external circumstances beyond the

debtor's control or his own actions and business decisions leading to bankruptcy. In Europe, external circumstances were not recognized in the past as a legitimate cause of the crash; the blame was often put squarely on the debtor, who was considered to be either incompetent or a fraud hiding his assets from the creditors. For this reason, the debtor was subject not only to legal sanctions but also to social stigma.

Moral outrage was one of the most common ways to deal with bankruptcies and bankrupt debtors in the Slovenian public. The press wrote about debtors as morally corrupt individuals who did not care about their fellow man and losses incurred due to their incompetence or fraud. An average observer usually perceived bankruptcy as a peculiar event, viewing sealed stores as a curiosity and the sale of assets from the bankruptcy estate as an opportunity for a relatively favourable purchase. Although such a critical view of debtors remained present throughout the Austro-Hungarian period, the belief spread after the First World War that this era was downright ideal compared to the situation in Yugoslavia. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later the Kingdom of Yugoslavia), there was a widespread belief that there were many fraudulent and exploitative traders in the country who took advantage of the excessively lenient legislation. Views that were more favourable and understanding towards debtors were rare and present mainly in the literature, in which authors wrote about the difficult consequences of the financial collapse for the debtors and their families.

Apart from the moral one, bankruptcies also had another, i.e. political or nationalist dimension. Many bankruptcies were discussed in the press through the prism of political or national affiliation, with the main lines of division being those between the Slovenians and the Germans and between Slovenian conservatives and liberals. If the debtor was a member of the opposite camp, the newspapers made fun of the disaster and attacked the debtor's incompetence or used it to prove his dishonesty. In the event that a major financial disaster occurred in their own camp, the newspapers minimized its importance or relativized it, and sometimes aimed to paint the political opponents as the true culprits.

The very few documents that give us an insight into how the debtors themselves experienced their bankruptcies show that many had no understanding of what their rights and obligations were during the bankruptcy procedure, and that the entire situation was stressful for them, both because of the loss of property and the stigma that many of them had to face. The documents that reveal the thoughts of the creditors shed light above all on their desire to see their claims resolved as quickly as possible, even though many, like the debtors, did not understand the bankruptcy procedure well, idealistically expecting that as soon as the injustice was pointed out to the judge, they would be paid in full.

ALEKSANDER DUH^{*}

Obrambna linija Kraljevine Jugoslavije na Koroškem in Štajerskem

IZVLEČEK

Fašizem in še posebej nacizem sta v 30. letih 20. stoletja grozila, da bosta spremenila meje, določene po »Veliki« vojni. Države so se na obračun pripravljale z gradnjo obrambnih linij na mejah s sovražnimi sosedi. Tudi Kraljevina Jugoslavija je začela graditi obrambno linijo, najprej na zahodu, na meji z Italijo, po priključitvi Avstrije Nemčiji leta 1938 pa še na Koroškem in Štajerskem. V prispevku bo predstavljeno načrtovanje, priprava na izgradnjo in izgradnja linije ter njeno umeščanje v pokrajino in delovanje v aprilski vojni. Poleg preučitve virov in literature je bilo treba poiskati posamezne fortifikacije v naravi, jim določiti koordinate in ugotoviti, koliko delov obrambne linije Kraljevine Jugoslavije, 6. sektorja na Koroškem in Štajerskem, je še ostalo.

KLJUČNE BESEDE

vojna, obrambna linija, fortifikacije, obramba, Koroška, Štajerska, Kraljevina Jugoslavija

ABSTRACT

THE DEFENCE LINE OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN CARINTHIA AND STYRIA

In the 1930s, Fascism and especially Nazism threatened to change the borders established after the Great War. Countries therefore prepared for conflict by building defence lines along their borders with hostile neighbours. The Kingdom of Yugoslavia also began building a defence line, first on its western border with Italy, and after the annexation of Austria by Germany in 1938, also in Carinthia and Styria. The paper describes the planning, construction, and wartime operation of the defence line, as well as its integration into the landscape. Apart from examining archival sources and reviewing the existing literature, research also included locating individual fortifications in the field, determining their coordinates, and estimating the remaining portions of Sector 6 in Carinthia and Styria.

KEYWORDS

war, defence line, fortifications, defence, Carinthia, Styria, Kingdom of Yugoslavia

^{*} Osnovna šola Dušana Flisa, Hoče pri Mariboru, Slovenija, aleksander.duh@guest.arnes.si

UVOD

Prva svetovna vojna (1914–1918) je prinesla velike preizkušnje za graditelje fortifikacij in še posebej za vojake, ki so bili od kvalitetne fortifikacije življenjsko odvisni. Francoska trdnjava Verdun in njena uspešna obramba sta prinesli zaupanje v fortifikacijo, ki je po vojni doživela razcvet.

Že med prvo svetovno vojno se je pokazala želja južnih Slovanov po večjih pravicah znotraj Avstro-Ogrske. Leta 1917 je bila na Krfu sklicana konferenca, na kateri sta sodelovala srbska vlada in Jugoslovanski odbor. Krfška deklaracija, sprejeta 20. julija 1917, je postala temelj za nastanek nove države, Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Leta 1929 se je ta preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, kar zaostalosti in političnih kriz ni rešilo. Politična nesoglasja so 6. januarja 1929 pripeljala do uvedbe diktature kralja Aleksandra. Prednost na mednarodnem področju je dobilo zavarovanje meja, kajti prihod Adolfa Hitlerja na oblast 30. januarja 1933 bi lahko imel nepredvidljive posledice. V zunanji politiki je Kraljevina Jugoslavija z Romunijo, Grčijo in Turčijo sklenila Balkanski pakt, hkrati se je zavedala apetitov sosednjih držav po njenem ozemlju. Še posebno nevarnost je videla v Italiji, ki je želela razširiti svoje ozemlje po celotnem Sredozemlju in obnoviti nekdanji rimski imperij. Na Balkanu je izvajala pritisk na Albanijo, pritisk na kraljevino Jugoslavijo pa je izvajala tudi v povezavi z Madžarsko.¹

1. septembra 1939 je Hitler napadel Poljsko. Jugoslavija je razglasila nevtralnost in za vsak primer izvedla delno mobilizacijo, še posebej zato, ker je Italija začela ob meji zbirati svoje enote. Vojno dogajanje knezu Pavlu ni šlo na roko, saj je največja zaveznica Kraljevine Jugoslavije, Francija, na vojnem polju proti Nemčiji doživela hud poraz. Država je bila prisiljena iskati nove zaveznike. Winston Churchill je o prizadevanju kneza Pavla zapisal: »V svoji sedanji poziciji je Pavel podoben nesrečniku, ki ne more oditi iz tigrove kletke in upa, da zveri ne bo razdražil, čas kosila pa se nezadržno bliža.«² Leta 1940 in na začetku leta 1941 je bila država »med dvema ognjema«, saj sta se ji dobrikala Hitler in Mussolini na eni ter Britanci na drugi strani. Kraljevina Jugoslavija je 25. marca 1941 na Dunaju podpisala pristop k trojnemu paktu. Podpis je že naslednji dan pripeljal do demonstracij in državnega udara, ki ga je vodil general Dušan Simović. Hitler je ukazal vojno operacijo z imenom Kazen. 6. aprila 1941 so Nemci brez vojne napovedi napadli Kraljevino Jugoslavijo in bombardirali Beograd. V naslednjih dneh so nemške,

italijanske, madžarske in bolgarske čete skoraj brez odpora zasedle kraljevino.³

PRIPRAVA NA NOVO VOJNO – IZGRADNJE OBRAMBNIH LINIJ V EVROPI

Francija je po prvi svetovni vojni želela zavarovati državne meje pred morebitnim nepričakovanim napadom Nemčije s t. i. Maginotovo linijo, imenovano po Andreu Maginotu, takratnem ministru za obrambo. Gradnja fortifikacij na nemški meji se je začela leta 1929, leta 1932 pa tudi na belgijsko-francoski meji. Do leta 1934 je potekala pod nadzorom posebne komisije (Commission d'Organisation de Regions Fortifiees – CORF) in nato pod nadzorom teritorialnih komand. Pred drugo svetovno vojno je bila Maginotova linija sestavljena iz štirih utrjenih rajonov (Belfor, Rajna, Lote in Metz) ter treh prečnih položajev (Montmedy, Mobeža in Valenciennes). Utrjeni rajon Belfor v dolžini 170 km, v katerem je bila tudi istoimenska stara trdnjava, je bil namenjen zaščiti pred napadom s severozahodnega dela Švice, utrjeni rajon Rajna je bil postavljen na obali za zaščito severovzhodnega dela Francije, utrjeni rajon Lote s skupino objektov Hochwald v dolžini 90 km je bil namenjen zaščiti ozemlja med Posarjem in Vogezi, utrjeni rajon Metz na obeh straneh reke Mozele v dolžini 110 km pa zaščiti rudnega bazena in komunikacije, ki se je stekala v Metzu. Medprostorji med utrjenimi linijami so bili zavarovani s preprekami.⁴

Nemci so ob začetku druge svetovne vojne z novo taktiko vojskovanja, imenovano *blitzkrieg* (bliskovita vojna), najprej enostavno zaobšli celotno linijo ob Belgiji in na ta način izolirali vojaško silo na liniji, katere namen je bil zagotoviti mobilizacijo vojske v notranjosti, ki se tako sploh ni začela. Hitrost prodora Nemcev preko Belgije v Francijo je popolnoma presenetila in ohromila posadke utrd na liniji. Nemcem je uspelo, da je Francija zelo hitro podpisala kapitulacijo, s tem je bila posledično poražena tudi celotna Maginotova linija, ker so se posadke utrd predale.⁵

Hindenburška linija, imenovana po feldmaršalu Paulu von Hindenburgu, je bila zgrajena med letoma 1916 in 1917 ter je bila osnova za gradnjo nemške Siegfriedove obrambne linije. Sestavljena je bila iz obrambnih položajev oziroma utrd in protitankovskih ovir. Siegfriedovo linijo so nasproti Maginotove linije gradili v tridesetih letih 20. stoletja, in sicer kot odgovor na gradnjo

1 Vanku, *Mala Antanta*, str. 24.

2 Vanku, *Mala Antanta*, str. 169.

3 Habrnál, *Rupnikova črta*, str. 71.

4 Kaufmann in Jurga, *Fortress Europe*, str. 15.

5 Kaufmann in Jurga, *Fortress Europe*, str. 16.

francoskih utrdb vzdolž zahodne nemške meje.⁶ Program zračne obrambe je predvidel gradnjo posebej prirejenih in strukturiranih bunkerjev, ki so imeli v svoji sestavi protiletalske topove velikega kalibra in so bili do 40 km oddaljeni od zadnjih obrambnih položajev. Poleg protiletalskega orožja so centri zračne obrambe vsebovali še betonska zavetišča, bunkerje z bivalnimi prostori, skladišča za strelivo in položaje za upravljanje z ognjem.⁷

Mannerheimova črta je linija fortifikacij na Finskem in je varovala Finsko pred napadom Sovjetske zveze z vzhoda. Zgrajena je bila po pokrajini Kareliji na jugu Finske. Ime je dobila po maršalu Gustafu Mannerheimu. Finci so linijo gradili v dveh fazah, prvo v letih 1920–1924, drugo pa v letih 1932–1939. Sestavljena je bila iz 157 mitraljeških položajev in osmih artilerijskih položajev ter iz samostojnih fortifikacij, kombiniranih s tankovskimi in pehotnimi ovirami, ki so jim dodajali veliko naravnega materiala, predvsem lesa in kamenja.⁸

Linija v Grčiji je ime dobila po Ioannisu Metaxasu, ki je bil premier grške vlade in pobudnik gradnje obrambne linije. Gre za verigo vojaških utrdb, ki so bile zgrajene vzdolž meje med Grčijo in Bolgarijo ter namenjene obrambi Grčije pred morebitnimi napadi Bolgarije. Z gradnjo so začeli junija 1936, vendar do začetka vojne leta 1941 še ni bila popolnoma dokončana. Naloga obrambne linije je bila na mejnem planinskem in gozdnatem zemljišču, kjer ni cest, na strmih grebenih in plazovitih dolinah onemogočiti prodor sovražnika (Bolgarije) s severa in grškim silam omogočiti, da s tega terena preidejo v ofenzivo. Glavni del linije je potekal od reke Meste–Nestohorion–Kato Nevrokopion–Cingeli–Ankistrion–Belasica ter zapiral smeri preko Nevrokopa in doline Strumne vode v vzhodni Makedoniji (Severna Makedonija). Fortifikacije, ki so zapirale dolino Strume, so bile predvidene kot glavne fortifikacije za protiofenzivo. V Rupelski steni, 25 km dolgi fronti, je bilo poleg samostojnih fortifikacij zgrajenih nekaj fortifikacij poljskega tipa.⁹

Sistem fortifikacij na Češkoslovaškem, po češkoslovaškem predsedniku Edvardu Benešu imenovan Beneševa linija, so začeli graditi med letoma 1935 in 1938 z namenom zaščititi meje z Nemčijo, kasneje tudi z Madžarsko. Fortifikacije bi morale napad sovražnika zadržati tako dolgo, da bi država izvedla mobilizacijo.¹⁰ Utrdbe Beneševe linije med drugo svetovno vojno niso nikoli

služile svojemu namenu, ker je Hitlerju uspelo dobiti celotno utrdbeno linijo brez boja. Hitler je namreč hotel zavzeti dele Češkoslovaške, kjer je živelo veliko Nemcev, z uporabo vojaške sile. Ker se velike evropske države s tem niso strinjale, so mu z Münchenskim sporazumom, ki ga je septembra 1938 Nemčija podpisala s Francijo in Veliko Britanijo, omogočile zavzeti dele Češkoslovaške v zameno za premirje. Po padcu Belgije, Francije in drugih držav v bližini leta 1940 so Nemci začeli razgradnjo Beneševe linije. Razstrelili so kupole bunkerjev, odstranili določene dele obrambne linije in jih potem uporabili pri gradnji Atlantskega zidu na obalah zahodne Evrope.¹¹

Vallo Alpino, Alpski zid, so Italijani začeli graditi v tridesetih letih 20. stoletja, ko je bila vsa Evropa že prežeta s predvojnimi vzdušjem. Gre za obrambni lok, ki so ga napeli čez vrh italijanskega škornja, da bi odvrnili vsakogar, ki bi želel prodreti vanj z zahoda, severa in vzhoda. Potekal je vzdolž celotne kopenske meje, od Genovskega zaliva po grebenih Alp ob mejah s Francijo, Švico, Avstrijo in Jugoslavijo do Reškega zaliva. Dolg je bil 1850 km.¹² Vzhodni del so gradili po črti Peč, Jalovec, Triglav, Bogatinsko sedlo, Možic, Črni vrh nad Cerknim, Blegoš, Bevkov vrh, Hotedršica, Planina, Javorniki, Bička gora, Snežnik, Kastav in Reka, ob meji, določeni z Rapalsko pogodbo 12. novembra 1920. Italijani so z rapalsko mejo na severu obvladovali: prehod med Kanalsko in Ziljsko dolino oziroma med Furlanijo in avstrijsko Koroško, Postojnska vrata kot najnižji prehod med Furlanijo in Srednjo Evropo ter obe ključni severnojadranski luki – Trst (z zaledjem) in Reko (brez zaledja).¹³ Zid naj bi v glavnem sestavljale tri obrambne cone. Prva cona (*Zona di Sicurezza*) je potekala tik ob rapalski meji, in sicer po črti Fužine, Vršič, Lepene, Bogatin, Lajnar, Porezen, Godovič, Hrušica, Planina, Javornik, Snežnik, Klana in Reka. Druga cona (*Zona di Resistenza*) je nastala nekaj kilometrov za prvo črto. Oddaljenost od prve črte je bila pogojena s terenom. Črta je potekala po Peči, Mangartu, Učji, dolini reke Idrijce, Črnem vrhu, Javorniku, Nanosu, Pivki, Jelšanah in obronkih Čičarije do Opatije. Tretja cona (*Zona di Schieramento*) je bilo območje za obema črtama, v katerem so bili nameščeni težko topništvo, protiletalski topovi ter zbirališča čet za protinapad. Skupno število italijanskih vojakov, ki naj bi varovali rapalsko mejo, je bilo okrog 15.000.¹⁴

6 Osborn in Romanych, *The Hindenburg Line*, str. 75–78.

7 Osborn in Romanych, *The Hindenburg Line*, str. 80.

8 Rintala, *A Frozen Hell*, str. 177–179.

9 Vernon in Zimmermann, *Walls and fences*, str. 33–34.

10 Bettinger in Büren, *Der Westwall 2*, str. 249–250.

11 Več o tem gl. Mlynárik, *Czechoslovakia*, str. 89–100.

12 Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija*, str. 64.

13 Mikša, Fikfak in Grom, *Rapalska meja*, str. 199–225.

14 Žorž, *Po poteh*, str. 185.

OBRAMBNE LINIJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Do leta 1938 in priključitve Avstrije Tretjemu rajhu (anšlusa) je Jugoslavija imela »zgolj« eno nevarno in močno sosedo – Italijo. Zoper njo je bilo izdelanih več različic vojaških načrtov,¹⁵ s katerimi so načrtovali obrambo na treh potencialnih bojiščih: na zahodnem bojišču, na katerem so predvidevali težišče spopadov, zato naj bi tja napotili do 15 divizij, ter na dalmatinskem in alban-skem bojišču. Ker je bila vojska Kraljevine SHS do štirikrat šibkejša od italijanske, so bili načrti predvsem obrambni.¹⁶

Štiri sosedje (Avstrija, Madžarska, Bolgarija in Albanija) so po določenih mirovnih sporazumov po prvi svetovni vojni morale spoštovati omejitve, povezane z oborožitvijo in vojsko, preostali sosedje pa sta bili zaveznici (Romunija in Grčija). Prva pobuda za utrjevanje meje se je pojavila že leta 1926, ko sta s preučevanjem obrambe začeli Komisija za oceno operativnega in taktičnega pomena zahodne fronte ter Komisija za tehnično-fortifikacijsko načrtovanje utrjevanja zahodne meje, vendar pred letom 1935 ni prišlo do utrjevanja. Območje utrjevanja meje proti Italiji so poimenovali Zahodna fronta.¹⁷

Kraljevina Jugoslavija se je leta 1935 začela pripravljati na izgradnjo obrambne linije. Gradnja se je začela leta 1938. Projektanti so želeli posnemati že znane utrdbene linije, še posebej so se zgledovali po Maginotovi liniji v Franciji in Beneševi liniji na Češkoslovaškem. Vodja del je postal divizijski general Leon Rupnik in po njem se je nastajajoče utrdbene črte kmalu prijelo ime Rupnikova linija.¹⁸

Linija je bila utrjena iz močnejše utrjenih zapor (betonski bunkerji za topove in strojnice) na glavnih vdornih smereh (logaška, bloška, cerkniška) ter manjših objektov na vmesnih odsekih. Pri graditvi je bilo zaposlenih 40 fortifikacijskih (utrdbenih) čet in 52 delovnih bataljonov; leta 1939 je utrjeno črto gradilo 30.000 delavcev, leta 1940 pa kar 60.000.¹⁹ Za gradnjo utrdb je bilo najprej treba postaviti omrežje vojaških (makadamskih) cest, ki so ga gradili med letoma 1936 in 1938.²⁰ Prvotni načrt je predvideval, da bodo dela končana do leta 1947. Načrt je bil zasnovan tako, da je sledil francoskemu oziroma češkemu zgledu in je predvideval dve utrjeni liniji. Prvo so sestavljali bunkerji, iz katerih bi s strojnici branili linijo, drugo pa večje utrdbe, ki jih delimo na slemenske in dolinske oziroma zaporne. Da je šlo resnično za velik gradbeni poseg, pove število zgrajenih bunkerjev – zgradili so dvanajst težko utrjenih položajev in 4000 manjših betonskih bunkerjev.²¹

Načrtovana obrambna črta je bila razdeljena na pet in kasneje šest sektorjev. Oštevilčenje posameznih utrjenih sektorjev je govorilo o njihovi pomembnosti.

- Prvi sektor je bil zahodno od Ljubljane, s sedežem na Vrhniki, in naj bi branil glavni vstopni koridor vzdolž ceste in železnice Trst–Ljubljana.
- Drugi sektor je segal severno od Sušaka, s sedežem nad Kamenjakom, in naj bi Italijanom preprečeval prodor z območja Reke v Dalmacijo ali proti Zagrebu.
- Tretji sektor se je raztezal med Škofjo Loko in Vrhniko. Zapiral je dostop proti Ljubljani po Poljanski dolini ter grebenu med Poreznom in Blegošem na severu in Žirovskim vrhom na jugu.
- Četrty sektor, s sedežem v Železnikih, je zapiral Selško dolino ter dostop po grebenu s Soriške planine do Ratitovca.
- Peti sektor je zajemal območje okrog Cerknice in je zapiral dostop do Ljubljane, čez Rakitno in koridor proti vzhodu preko Velikih Lašč.

vedli odklonilno, a so ga leta 1944 kljub temu imenovali za generalnega inšpektorja slovenskih domobrancev, s čimer je postal simbol kolaboracije in izdaje. Ob koncu vojne je bil kratek čas poveljnik domobrancev. Na koncu je zbežal v severni del Slovenije ter k Britancem, nekaj časa prebil v begunskih taboriščih v Italiji in bil naposled leta 1946 predan Jugoslaviji. Po devetih dneh sodnega procesa na vojnem sodišču je bil obsojen na smrt s streljanjem. Smrtna kazen je bila izvršena 4. septembra 1946 (Željeznov, *Rupnikov proces*, str. 8).

19 Guštin, *Vojska v pripravi*, str. 409.

20 AVII, f. 17, k. 447, br. 17.

21 Mikša in Zorn, *Rapalska meja*, str. 618–620.

15 Leta 1921 so izdelali vojaški načrt z oznako No1, leta 1922 No2, leta 1926 I3 in leta 1928 I3Ar.

16 Guštin, *Vojska Kraljevine SHS*, str. 253.

17 Dolenc, *Mednarodni položaj*, str. 206.

18 Leon Rupnik se je rodil leta 1880 v Lokvah pri Novi Gorici. Po končani gimnaziji je obiskoval vojaško šolo za kadete v Trstu in šolo generalštaba na Dunaju. Od leta 1914 se je kot častnik avstro-ogrske armade udeležil bojev v Bosni, Italiji in Rusiji. Po nastanku Kraljevine Jugoslavije je nadaljeval vojaško kariero in leta 1937 dosegel čin divizijskega generala ter leta 1938 v Ljubljani prevzel dolžnost poveljnika utrdbenih del. Pod njegovim vodstvom so do leta 1941 gradili obsežne utrdbene pasove vzdolž vse državne meje. Začetek druge svetovne vojne je dočakal kot načelnik štaba 1. skupine armad, ki naj bi branile zahodne in severozahodne meje z Italijo in Nemčijo. Po kapitulaciji jugoslovanske armade se je odselil v Ljubljano ter začel sodelovati z italijanskimi okupatorji. Tako je leta 1942 postal župan Ljubljane. Rupnik je bil izrazito protikomunistično usmerjen ter je Italijane in Nemce štel za zaveznike v boju proti Titovi narodnoosvobodilni armadi. Po prihodu Nemcev in kapitulaciji Italije je sodeloval pri ustanovitvi protipartizanskega slovenskega domobranstva. Nemci so se do njega sprva

6. sektor obrambne linije
Kraljevine Jugoslavije
(arhiv avtorja).

in težkimi mitralješkimi bunkerji ter celo s protitankovskimi zidovi so bili zavarovani mejni prehodi z Avstrijo oziroma takratno Nemčijo pri Dravogradu, Kungoti, Šentilju, Tratah in Gornji Radgoni. Neprekinjena prednja obrambna črta se je pri Kamnici, zahodno od Maribora, ločila od glavne črte. Čez obronke Kozjaka lahko »prizmam« in »kockam«³⁰ sledimo do Kungote. Od tod spremlja črta reko Pesnico ter teče mimo Hrastovca in Lenarta do Rogoznice pri Ptuj. Na pomembnejših točkah je okrepljena z reducirano izvedenko stolpičnih bunkerjev. Vmesna linija lahkih bunkerjev je med Falo oziroma Rušami zahodno in Miklavžem vzhodno od Maribora branila breg reke Drave. Glavna obrambna črta naj bi spremljala Dravo vse od Dravograda do Ruš. Za Rušami se odcepi od Drave in se okrepljena s stolpičnimi bunkerji drži vznožja Pohorja. Med

Razvanjem in Rogozo prečka Dravsko polje in se ponovno priključi Dravi.³¹

Dela so se pričela, ko je bila sprejeta odločitev o zaščiti širše okolice Maribora, kjer je bilo treba utrditi obrambo doline reke Pesnice in desne obale Drave, na Koroškem pa širše območje Dravograda in desne obale reke Meže. Pregled in raziskava terena sta pokazala, da je bilo treba zavarovati obsežen prostor, zato je bil razdeljen na posamezne odseke, pododseke in rajone, in sicer proti Nemčiji z zahodnim odsekom (z zahodnim in vzhodnim pododsekom) in vzhodnim odsekom (z zahodnim – dravskim, srednjim –, murskim in vzhodnim – prekmurskim – pododsekom). Zahodni odsek se je začel pri Jezerskem vrhu, potekal po Karavankah do Pece ter vse do tromeye med Jugoslavijo, Italijo in Nemčijo na Peči (1509 m), do Pece (2125 m). Jugoslovansko-nemška meja je potekala po

Mitralješko gnezdo
(Miklavž na Dravskem polju)
(osebni arhiv avtorja).

³⁰ Fortifikacije so bile v obliki geometrijskih teles kocke in prizme.

³¹ Duh, Rupnikova linija, str. 229.

*Protitankovski jarek
(delno zasut) v Podvincih
(osebni arhiv avtorja).*

vrhu Karavank. Visokogorski teren je bil izredno težko prehodni, dostopen samo gorskim enotam, vse druge enote bi lahko prešle mejo samo čez gorske prelaze Korensko sedlo (1073 m), Ljubelj (1058 m) in Jezerski vrh (1219 m). Zahodni odsek je bil razdeljen na dva pododseka, na zahodnega od Peči do Jezerskega vrha in vzhodnega od Jezerskega vrha do Pece. Vzhodni odsek je potekal od Pece do Mure ter je bil razdeljen na pododseke, ki so potekali od vrha Pece v Karavankah do Drave, čez Kozjak in reko Pesnico po Slovenskih goricah do Šentilja. Razdeljen je bil na rajone – od Pece do Drave, od Drave do Pesnice in od Pesnice do Mure. Rajon od Pece do Drave je potekal od Pece (2125 m) do Strojne (1054 m) ter se nadaljeval do Mežice in Holmca. Do obeh mejnih prehodov je vodila cesta, čez Holmec še železniška proga. Nemci naj bi napadali čez mejne prehode ter naprej proti Velenju, Celju in Zagrebu. Rajon od Drave do Pesnice je potekal po Golici in Kozjaku. Teren je bil tam težje dostopen.³²

Napad nemških sil so pričakovali pri Libeličah in Viču ter naprej proti Dravogradu, kjer sta potekali cesta in železnica. Na Kozjaku je bil prehod možen na Duhu na Ostrem vrhu, Remšniku in Kapli. Vrh jugoslovanske vojske je predvideval, da bi po prečkanju meje nemška vojska krenila proti Dravogradu po Mežiški dolini, skozi Ravne, Črno, Šoštanj, Velenje, Celje ter naprej proti Zagrebu in po dravski dolini proti Mariboru in naprej. Rajon od Pesnice po Slovenskih goricah do Mure je potekal po precej lažje dostopnem terenu. Napad bi se skoncentriral na mejna prehoda Sv. Jurij in Šentilj, kjer je potekala tudi železnica, ter se nadaljeval do Maribora in naprej proti Zagrebu.³³

Dela so se začela spomladi 1938, postavljali so lahko poljsko fortifikacijo (leseni bunkerji in strelni rovi). Utrjeni so bili odseki ob desnem

bregu Meže, Drave in Pesnice.³⁴ Konec leta se je začela intenzivna gradnja stalne fortifikacije, še posebej na območju Maribora in Ptuja (od Markovcev do Zgornje Kungote). Dokončanje gradnje fortifikacij je bilo predvideno do leta 1946, politični dogodki in prihajajoča vojna pa so državo prisilili, da pri gradnji mobilizira vojsko in civilno prebivalstvo. Leta 1940 je potekala pospešena gradnja fortifikacij na Kozjaku, ob Meži, Dravi in Šentilju. Na Dravskem in Ptujskem polju so gradili protitankovske jarke (od Markovcev do Podvincov na Ptujskem polju so gradili 6-kilometrski jarek). Zgrajeni so bili še v Šentilju, Zgornji Kungoti in Gornji Radgoni.

Gradnja obrambne linije na Koroškem in Štajerskem je potekala tri leta (od leta 1938 do pomladi 1941). Poleg fortifikacij in protitankovskih jarkov so utrjevali zaporne cone, dravograjsko in mariborsko-ptujsko mostišče. Tako so nastale zaporne cone pri mejnih prehodih Libeliče, Sv. Jurij, Špičnik, Svečina, Šentilj, Trate in Gornja Radgona. Zaporne cone so sestavljala mitralješka gnezda, tipski objekti (bunkerji), protitankovski jarek, armiranobetonski ježi (tankovske ovire) in bodeča žica. Najmočnejša zaporna cona je bila v Šentilju. Za zaščito mostov pri Dravogradu je bilo med Dravo in Mežo zgrajeno dravograjsko mostišče.³⁵

Na možen napad nemške vojske je bil pripravljen obrambni položaj, ki se je začel pri Črni na Koroškem ter se nadaljeval v smeri vzhoda do Mežiške doline, Prevalj, Raven na Koroškem in Dravograda, zatem ob Dravi do Ruš, Bezene, Bistrice ob Dravi, Laznice, Limbuša, Pekar, Radvanja, Razvanja, Bohove, Hoč, Rogoze in Miklavža na Dravskem polju. Začelo se je utrjevanje v notranjosti države.

Vojska Kraljevine Jugoslavije je leta 1941 bolj ali manj pripravljena pričakovala napad Nemči-

³² Zelenko, *Rupnikova linija*, str. 246.

³³ Zelenko, *Rupnikova linija*, str. 247.

³⁴ AVII, f. 17, k. 442, br. 2182.

³⁵ Zelenko, *Rupnikova linija*, str. 248.

Ovire na železniški progi v Šentilju (hrani: Muzej narodne osvoboditve Maribor).

je. Pripravljene so bile graničarske in orožniške enote. Glavni del Dravske divizije je bil na koncentriranem prostoru, njeno poveljstvo je bilo v Slovenski Bistrici. 28. poveljstvo pehote in 45. pehotni polk sta bila v okolici Maribora, 112. pehotni polk je iz Slovenske Bistrice prispel do Slovenj Gradca, 1. bataljon pa je bil že na položajih pri Dravogradu; 128. pehotni polk je bil na koncentriranem prostoru v okolici Ptuja, 32. artilerijski polk je imel tri divizione južno od Maribora oziroma Ptuja, 2. divizion pa se je premikal proti Slovenj Gradcu. 38. mitralješki bataljon, 50-odstotno dopolnjen z ljudmi in živino, je iz Maribora prispel do Ptuja, 38. dopolnilni polk je bil na mobilizacijskih mestih v Mariboru, Slovenski Bistrici in Ptuju.³⁶

Te enote naj bi prevzele prvi udarni val napada, hkrati naj bi potekala mobilizacija operativne vojske. Graničarji so opazovali nemške premike ter onemogočali vpadanje agentov in izvidnikov. Ob začetku napada bi morali čim dlje ostati na svojih položajih, še posebej na mejnih prehodih. Nato naj bi se postopoma umikali do posadkovnih enot in skupaj odbijali sovražnika. Pridružili bi se jim tudi orožniki. Prvi udarni val so pričakovali skozi Dravograd.

Prav tako je bil pričakovan napad iz smeri Šentilja in Gornje Radgone, kjer bi graničarske enote in nato posadkovne enote (enote v fortifikacijah) čim dlje zadrževale nasprotnika in mu prizadejale čim večje izgube, dovolj dolgo, da bi pripravili protinapad. Največja napaka pri načrtovanju obrambe je bila ta, da je vojska želela obraniti celotno mejo, za kar ji je zmanjkalo vojaških enot in orožja, hkrati pa ni računala na premoč Nemcev v zraku in na izdaje.³⁷ Tu je treba omeniti nemško manjšino, ki je delovala

v organizaciji Kulturbund. Na območju Mežiške doline in Dravograda je pred vojno delovala švabsko-nemška kulturna zveza ali Kulturbund. Združevala je pripadnike nemške narodne manjšine na območju predvojne Jugoslavije in je bila dovoljena s strani jugoslovanskih oblasti. Že ime pove, da naj bi bila predvsem kulturno društvo, ustanovljeno le za to, da med pripadniki nemške manjšine goji nemški jezik in kulturo. V Dravski banovini se je razmahnila po letu 1931. Po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 se je vse bolj nacificirala, zato jo je jugoslovanska oblast za nekaj časa prepovedala. Šele jeseni 1939 jo je ponovno dovolila na osnovi načela reciprocitete, ker je nacistična oblast na Koroškem odobrila delovanje Slovenske prosvetne zveze, ki je tako postala organizacija tamkajšnje slovenske narodne manjšine. Kulturbund je bil razdeljen na okrožja (Gau), znotraj teh pa na krajevne skupine. Njegovi najaktivnejši člani so izvajali propagando, pa tudi vohunsko dejavnost za Tretji rajh.³⁸ Po »anšlusu« in še posebej po okupaciji Česke leta 1939 so se nekateri kulturbundovci kot del nacistično usmerjene nemške manjšine v Sloveniji aktivno vključili v obveščevalno delo za Sicherheitsdienst (SD) in vojaško obveščevalno službo (Abwehr). Pomembna postojanka nemške obveščevalne službe je bila skupna obmejna železniška postaja v Mariboru, kjer so od leta 1936 vlake prevzemali Avstrijci oziroma od leta 1938 nemški železničarji. Po Hitlerjevem napadu na Poljsko 1. septembra 1939 je jugoslovanska vlada iz zaporov izpustila 2300 Nemcev, jugoslovanskih državljanov, ki so bili iz političnih razlogov priprti v Donavski in Dravski banovini.³⁹

³⁶ Žabkar, *Obramba Slovenije*, str. 55–127.

³⁷ Zelenko, *Rupnikova linija*, str. 263.

³⁸ Linasi, *Mežiška dolina*, str. 32.

³⁹ Siter, *Švabsko-nemška kulturna zveza*, str. 146–147.

DELOVANJE 6. SEKTORJA V APRILSKI VOJNI

Nemci so pod poveljstvom generalpolkovnika Maximilliana von Weichsa⁴⁰ načrtovali napad s severovzhoda (Koroška, Štajerska) ter v najkrajšem času napredovanje proti Zagrebu in Beogradu. Nemci so bili izdatno informirani o moči, nastanjenosti in premikih jugoslovanskih bojnih enot, o pomembnih prometnih povezavah, vojni industriji in pripadajočih objektih, o Nemcem prijaznih in sovražnih organizacijah, društvih in ustanovah ter politično in ideološko zanesljivih ljudeh (t. i. zaupnikih), na katere se bodo lahko zanesli po vdoru v Jugoslavijo.⁴¹

Nemški poveljnik je imel na razpolago predvsem pehotne ter nekaj motoriziranih in oklepnih enot. Skozi Slovenijo (takrat Dravsko banovino) naj bi napredovali predvsem 49. gorski in 51.

Generalpolkovnik Maximilian Freiherr von Weichs (Wikipedia, CC BY-SA).

⁴⁰ Maximilian (baron) von Weichs je bil rojen 12. novembra 1881 v plemiški družini na Bavarskem. Boril se je že v prvi svetovni vojni kot štabni častnik, v drugi svetovni vojni pa se je boril na Poljskem ter vodil invaziji na Francijo in Jugoslavijo. Na nürnberškem procesu je bil obsojen zaradi sodelovanja pri vojnih zločinih, vendar ga zaradi zdravstvenih razlogov niso zaprli. Umrli je leta 1954 (Shepherd, *Terror in the Balkans*).

⁴¹ Siter, Švabsko-nemška kulturna zveza, str. 149.

armadni korpus ter v manjši meri 52. armadni in 46. motorizirani korpus. V sestavu 2. armade so bile še 538. divizija za posebne namene ter številne druge pionijske in letalske enote, enote za zveze in druge.⁴²

Napad na Jugoslavijo je bil načrtovan z močnimi letalskimi in artilerijskimi udari, ki bi že v prvem valu uničili glavne koncentracije in ovirali mobilizacijo ter premike jugoslovanske vojske. Glavni cilj je bil Zagreb. S tem bi slabo mobilnim jugoslovanskim enotam v severnem delu države preprečili umik na jug, nato bi jih obkolili in uničili. V nemški vojski je prevladovalo mnenje, da med jugoslovanskimi enotami ne bo ustrezne vojaške discipline in prave volje za boj, zlasti pri vojaki albanse, hrvaške, madžarske in slovenske narodnosti. Za uresničitev svojega načrta bi morali Nemci čim prej prebiti jugoslovanske zaporne in obrambne položaje. Z neprestanim bojnim in propagandnim delovanjem bi jugoslovanski vojski preprečili umik po globini in njeno pregrupiranje. Komunikacije bi morale ostati nepoškodovane, zlasti mostovi: na Dravi pri Dravogradu, v Mariboru, na Ptuju in na Muri v Gornji Radgoni, na Tratah, v Radencih in Veržetu. Nemški vojski so v veliki meri pomagali pripadniki nemške manjšine in njeni simpatizerji. Kraje, kjer jih je bilo veliko, naj bi napadali z manj artilerije in letalstva, da bi bilo civilnih žrtev čim manj.⁴³

Nemške enote so Kraljevino Jugoslavijo napadle na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941. Na severni fronti so prekoračile mejo pri Radljah, Remšniku, Duhu na Ostrem vrhu, pri Juriju, Špičniku, Plaču, Svečini, Šentilju, Tratah, Gornji Radgoni, Gederovcih in Cankovi. Zjutraj so nemška letala preletela Dravograd.

Bunkerje na desnem bregu Drave in Meže so zasedli vojaki jugoslovanske vojske – graničarji, orožniki, vojaki in nekaj rezervistov –, vsega nekaj več kot 100 branilcev. V vseh bunkerjih so bili nameščeni težki mitraljezi. Topništvo redne vojske je imelo topove na Kronske gori nad Šentjanžem, Dobravsko planoto nad Črnečami pa so branili rezervisti. Rezervni bataljon se je zadrževal na območju Bukovske vasi, posadkovne enote 6. posadkovnega polka pa na prvem obrambnem položaju od Črne na Koroškem do Dravograda, na desnem bregu Meže. Na zapornem položaju Černeče in dravograjskem mostišču so imele nalogo, da z odločno obrambo nemški napad zaustavijo za toliko časa, da bi prispele enote Dravske divizije. Najpomembnejša smer napada je bila predvidena skozi Dravograd po Mislinjski dolini

⁴² Zelenko, *Rupnikova linija*, str. 275.

⁴³ Habrnál, *Rupnikova črta*, str. 315.

*Uničeni most v Dravogradu
(Eher, Unterm Edelweis in
Jugoslawien).*

do Slovenj Gradca in naprej. Zato so 112. pehotni polk, skupaj z 2. divizionom 32. artilerijskega polka, skoraj v celoti razporedili za posadkovnimi enotami pri Dravogradu. Ko je prišlo do glavnega nemškega napada, je 112. pehotni polk prevzel nalogo kot rezerva, izvedel protinapad in vrgel Nemce nazaj čez Mežo ali Dravo. V Dravogradu sta bila porušena železniški in cestni most, zato so v noči iz 8. na 9. april nemške enote Dravo prečkale s splavi. Enote gorskih lovcev so s havbico uničile obrambno linijo jugoslovanske vojske v Mežiški dolini.⁴⁴ Posadkovne enote na drugih koncih ob Meži in Dravi so lahko računale samo z lastnimi rezervami. Ni bilo predvideno, da bi od Dravograda do Ruš prišlo do napada večjih nemških sil, če pa bi nemške enote poskušale prečkati Dravo, bi enote 6. in 7. posadkovnega polka s svojimi razpoložljivimi silami preprečile njihov prehod ali ga vsaj upočasnile. Tu obramba z enotami operativne vojske ni bila predvidena.⁴⁵

Prvi dan napada na Jugoslavijo so Nemci zasedli veliko večino mejnih prehodov in napredovali v notranjost. Ta dan se je del prebivalcev iz Dravograda umaknil proti Velenju. V mraku so se pričeli na utrjene položaje umikati tudi graničarji. V noči na 7. april so vojaki razstrelili vse mostove na Dravi in Meži. Zgodaj zjutraj so Nemci prestopili državno mejo ter zasedli Libeliče in Vič.

Čeprav so Nemci pričakovali močno obrambo, je sploh ni bilo, zato so že prvi dan hoteli napasti tudi Maribor. Ker pa bi ob tem preveč razvlekli svoje enote, se za to niso odločili. Kljub temu, da je imela nemška obveščevalna služba zelo dobre podatke o stanju jugoslovanske vojske (prek članov Kulturbunda), Nemci niso pričakovali, da bo njena obramba tako slaba. Ker so nemške enote tako hitro napredovale, so bili nekateri nemški poveljniki presenečeni; občasno se je pojavljalo

mnenje, da gre najbrž za kak srbski trik. Nemce so pozdravljali prebivalci nemške in slovenske narodnosti, izobešali zastave, postavljali nemške napise in zastave ter metali cvetje. Dravograjski *kulturbundovci* so zasedli trg v Dravogradu. Branilci so z desne strani Drave opazovali, kako so izobešali nemške zastave, in videli, s kakšnim navdušenjem so meščani opoldne, 7. aprila, sprejeli nemško vojsko. Nemce so dodobra seznanili z razporeditvijo jugoslovanskih enot, tako da so popoldne že pričeli s topovi obstreljevati položaje branilcev. Ta dan boji še niso dosegli prave ostrine. Branilci so z vzpetine nad železniško postajo uspešno obstreljevali levi breg Drave in Črneško polje, rezervisti na Dobravi so Nemcem onemogočali prodor proti glavnini bunkerjev obrambne linije. Prihod Nemcev iz Mežiške doline so preprečevali topovi s Kronske gore, ki so obstreljevali tudi nemške položaje pred Dravogradom. V noči na 8. april so Nemci prešli Dravo preko delno porušenega železniškega mostu v neposredno bližino bunkerjev. Močno so se približali rezervistom na Dobravi, ki so po nekajurnem boju položaje zapustili in se umaknili proti Slovenj Gradcu. Dobravo so tako zasedli Nemci in z močnim bočnim ognjem začeli obstreljevati bunkerje, ki so bili že tako pod ognjem iz Dravograda. Iz Mislinjske doline se je ta dan umaknila glavnina vojske, kmalu za njo so se tudi iz bunkerjev ob Dravi umaknili preostali vojaki. Na obrambnih položajih so tako ostali le še graničarji in orožniki. Na ta dan so bili boji hudi in obe strani sta imeli nekaj mrtvih in ranjenih.⁴⁶

V noči na 9. april so se Nemci z gumijastimi čolni prepeljali preko Drave (mostovi so bili porušeni) in ob svitu pričeli pritiskati na ostale branilce. Po uničenju prve linije bunkerjev so izvedli še zadnji napad. 16 graničarjev in 10 orožnikov se je iz bunkerja pri Času branilo tako dolgo, dokler

⁴⁴ BArch, RW 4, OKW / Wehrmachtführungsstab.

⁴⁵ *Aprilski rat 1941*, str. 912.

⁴⁶ Habrnál, *Rupnikova črta*, str. 315.

jim ni pošlo vse strelivo. Pred močnimi skupinami napadalcev so se umaknili na pobočja Pohorja. Na bojišču je obležalo 23 hrabrih branilcev Dravograda. Njim v čast dandanes v Dravogradu stoji edini spomenik, ki nas spominja, da boji niso potekali le v času narodnoosvobodilnega boja, ampak tudi že prej.⁴⁷

Spomenik padlim ob začetku vojne (osebni arhiv avtorja).

Po zavzetju Dravograda, ki je trajalo dobre tri dni, je bilo napredovanje po Mežiški dolini veliko lažje in hitrejšo. Že tako nizka morala tistih, ki so vztrajali v bunkerjih, je še bolj padla. Večina bunkerjev je Nemce pričakala prazna. Tiste, iz katerih je posadka še streljala, so natančni nemški topovi dokaj hitro uničili. Prva ovira na poti iz Dravograda proti koncu doline je okupatorja čakala že v utrjenih Dobrijah. Tam so graničarji razstrelili most, a do večjih bojov ni prišlo, saj so se branilci hitro umaknili proti Velenju. Most je bil razstreljen tudi na Prevaljah pod Sv. Barbaro. Pod njo stoji bunker, na katerega so Nemci streljali s 150-milimetrsko havbico. Napredovanje po Mežiški dolini ni bilo posebej težko, saj razen izjem iz bunkerjev ni bilo odpora.⁴⁸

Mejni prehod Holmec je omogočal prehod čez Karavanke in komunikacijo v smeri od Pli-

berka do Mežiške doline, nato proti vzhodu do Črne na Koroškem ali proti vzhodu do Prevalj. Tu je vodila tudi pomembna železniška proga, ki je do Prevalj tekla skozi dva železniška predora. Na Holmcu so nemški vojaki napadli graničarje in tri ubili. Z artilerijo so obstreljevali okolico vhoda v bližnji železniški predor, ki so ga stražili jugoslovanski vojaki. Ti so se zaradi obstreljevanja umaknili s položajev, pred tem pa razstrelili oba predora. Nemški vojaki so napredovali čez mejo in se ustavili na vzpetinah, s katerih so lahko opazovali Poljane.⁴⁹ Tam je jugoslovanska vojska postavila več bunkerjev. Štirje so bili postavljeni tako, da so pokrivali cesto s Holmca in so lahko z gostim navzkrižnim ognjem varovali vse dostope do doline. Nemci so z eno artilerijsko baterijo z razdalje 3 km obstreljevali jugoslovanski položaj na Poljani. Veliko jugoslovanskih vojakov je zbežalo na vzpetine nad Poljano, predvsem proti Lešam. Tako je bila obramba na Poljani, katere priprava je trajala dve leti, razbita.⁵⁰

Samo v nekaj dneh so Nemci zasedli vso Koroško, jugoslovanska vojska pa se je umikala na obrambne položaje. 6. aprila ob 6.30 uri so se začeli prvi spopadi pri Šentilju. Ob 7.25 uri sta bila mostova čez Muro pri Cmureku in Gornji Radgoni že v nemških rokah.⁵¹ Poročilo komandanta 51. armadnega korpusa navaja, da je 6. aprila 1941 ob 11.30 uri 132. pehotna divizija že zasedla Ceršak. Napredovanje je bilo tako hitro, da je komandant armade ukazal omejitev bojnega delovanja 132. in 183. pehotne divizije na ozemlju med Cmurekom in Gornjo Radgono. Poleg tega je imela jugoslovanska vojska premalo rezerv, ki bi lahko bile uporabljene, če bi sovražnikove oklepne enote predrle fronto.⁵²

Nemci so nadaljevali s prodiranjem v smeri Celja in Slovenske Bistrice proti Zagrebu, druge enote pa v smeri Drave proti Mariboru (Nemci so ga zasedli 11. aprila) ter naprej proti Ptuj, Varaždinu in Zagrebu. Jugoslovanska vojska se je vedno manj upirala, prišlo je do množične predaje. Pri Ormožu se je predalo 800 jugoslovanskih vojakov. Odpora v severovzhodni Sloveniji je bilo konec.⁵³

Prodiranje nemške vojske, skupaj z italijansko, madžarsko, bolgarsko in romunsko, se je nadaljevalo vse do 17. aprila 1941, ko je armadni general Danilo Kalafatović podpisal brezpogojno kapitulacijo.⁵⁴

49 Duh, *Rupnikova linija*, str. 231.

50 Duh, *Rupnikova linija*, str. 232.

51 *Aprilski rat 1941*, str. 911.

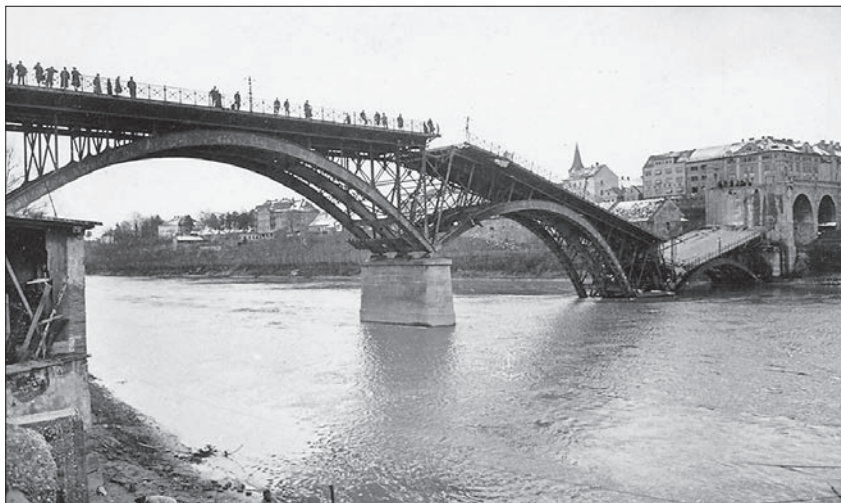
52 *Aprilski rat 1941*, str. 913.

53 Žabkar, *Obramba Slovenije*, str. 116.

54 Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije*, str. 179.

47 Habrnál, *Rupnikova črta*, str. 317.

48 Mihev, *Rupnikova linija*, str. 11.

*Porušeni most v Mariboru
(hrani: Muzej narodne
osvoboditve Maribor).*

*Množična predaja vojakov
Kraljevine Jugoslavije
(hrani: Muzej narodne
osvoboditve Maribor).*

ZAKLJUČEK

Kljub temu, da je linija 6. sektorja na Koroškem in Štajerskem nemško prodiranje nekaj dni vsaj v veliki meri ovirala, če ga že ni zaustavila, vojski Kraljevine Jugoslavije ni uspelo svojih čet reorganizirati do te mere, da bi odbila sovražnikov napad, kaj šele, da bi prešla v protinapad. Tudi v Jugoslaviji, kot že prej v Franciji in na Češko-slovaškem, se je pokazalo, da sistem fortifikacij ni bil ustrezen odgovor na nemško bliskovito vojno; tako tudi stroški, povezani z gradnjo obrambne linije, niso bili upravičeni. Koristneje bi bilo, če bi denar porabili za moderno oborožitev vojske, ki pa je imela še drug problem – notranji razkroj in delovanje pete kolone. Že aprila 1941 je tako prišlo do okupacij ozemlja Kraljevine Jugoslavije in nastanka marionetnih držav (NDH).

Danes spomin na fortifikacije počasi, a vztrajno blede. Čas vojne in čas po vojni tem bunkerjem ni bil naklonjen; številnih ni več, a tisti, ki so ostali, so evidentirani in opisani.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AVII – Arhiv Vojnoistorijskega instituta Beograd
f. (fond) 17, k. (kutija) 442

BArch – Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg
RW 4, OKW / Wehrmachtführungsstab

LITERATURA

Aprilski rat 1941 (ur. Fabijan Trgo). Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.

Bettinger, Dieter in Büren, Martin: *Der Westwall 2: Die Geschichte der deutschen Westbefestigungen im Dritten Reich*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1990.

Bjelajac, Mile: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Dobra, 2004.

Dolenc, Ervin: *Mednarodni položaj prve Jugoslavije. Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slove-*

- nije 1848–1922 (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 203–211.
- Duh, Aleksander: Rupnikova linija, utrdbeni liniji Kraljevine Jugoslavije na Koroškem. *Retrospektive* 5, 2022, št. 1, str. 207–244.
- Eher, Franz: *Unterm Edelweis in Jugoslawien*. München: Zentralverlag der NSDAP, 1941.
- Guštin, Damijan: Vojska Kraljevine SHS. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 251–253.
- Guštin, Damijan: Vojska v pripravi na obrambo države. *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1922* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 251–253.
- Habrňal, Miloš: *Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbe 1926–1941*. Ljubljana: Fortprint, 2005.
- Jankovič Potočnik, Aleksander: *Rupnikova linija, odkrivanje utrd ob Rapalski meji*. Vrhnika: Ad pirum, 2009.
- Kaufmann, Joseph E. in Jurga, Robert M.: *Fortress Europe: European fortifications of world war II*. Cambridge: Da Capo Press, 2002.
- Linasi, Marjan: *Mežiška dolina in območje Dravograda v viharjih letih 1941–1945*. Celovec: Mohorjeva družba, 2019.
- Mihev, Davor: *Rupnikova linija na Koroškem* (raziskovalna naloga). Ravne na Koroškem, 2010/2011.
- Mikša, Peter in Fikfak, Alenka in Grm, Janez P.: Rapalska meja in njen vpliv na zgodovinski prostorski razvoj okolice: primer Žirovske kotline. *Retrospektive* 5, 2022, št. 2/3, str. 199–225.
- Mikša, Peter in Zorn, Matija: Rapalska meja: četrt stoletja obstoja in stoletje dediščine. *Nečakov zbornik. Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018, str. 605–641.
- Mlynárik, Ján: The nationality question in Czechoslovakia and the 1938 Munich agreement. *Czechoslovakia: Crossroads and Crises, 1918–88* (ur. Norman Stone in Eduard Strouhal). London: Palgrave Macmillan, 1989, str. 89–100.
- Osborn, Patrick R. in Romanych, Marc: *The Hindenburg Line*. Oxford: Bloomsbury Publishing, 2016.
- Rintala, Marvin: *A Frozen Hell: The Russo-Finnish Winter War of 1939–1940*. North Carolina: Algonquin Books, 1992.
- Shepherd Benjamin V.: *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare*. Cambridge: Harvard University Press, 2012.
- Siter, Daniel: Švabsko-nemška kulturna zveza in vloga njenih članov na Slovenskem v letih 1922–1945. *Kronika* 70, 2022, št. 1, str. 141–160. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.1.08>
- Vanku, Milan: *Mala Antanta 1920–1938*. Titovo Užice: Izdavaško podjetje »Dimitrije Tucović«, 1969.
- Vernon, Victoria in Zimmermann, Klaus F.: Walls and fences: A journey through history and economics. *The Economic Geography of Cross-Border Migration* (ur. Karima Kourtiti et al.). Cham: Springer, 2021, str. 33–54. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-48291-6_3
- Zelenko, Aleš: *Rupnikova linija: boj za severno fronto*. Maribor: Kulturni center Maribor, 2023.
- Žabkar, Anton: Obramba Slovenije v kraljevini SHS/Jugoslaviji: doktrina, vojni načrti in njihova izvedba (1920–1941). *Vojaška zgodovina* 11, 2010, št. 1, str. 55–127.
- Željeznov, Dušan: *Rupnikov proces*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- Žorž, Grega: Po poteh rapalske meje – zgodovinska pot Podbrdo. *Slovenija VIII (ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva)* (ur. Drago Kladnik). Ljubljana: Založba ZRC, str. 149–162.

SUMMARY

The defence line of the Kingdom of Yugoslavia in Carinthia and Styria

After the First World War and the dissolution of Austria-Hungary, new state borders were demarcated in Slovenian ethnic territory, including the border between the newly established Austria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later the Kingdom of Yugoslavia). Due to constant tensions between the neighbouring countries, in the 1930s the Kingdom of Yugoslavia embarked on the construction of defence or fortification lines along its borders. There was nothing peculiar about these lines in the European context of that time; rather, they were in complete congruence with the existing doctrine of territorial integrity. As such, they were being constructed in France, Finland, Greece, as well as in Italy and Germany. Because the greatest threat to the Kingdom of Yugoslavia during the period concerned came from the Kingdom of Italy to its west, the construction of the fortification line, led by General Leon Rupnik, commenced along the Rapallo border. However, once Austria was annexed to Germany in 1938, the northern border of the Kingdom of Yugoslavia became critical as well. Yugoslavia protected certain border crossings, including those at Dravograd and Šentilj. The fortification line itself ran from Črna na Koroškem to Dravograd and then along the Drava, where it branched off at Ruše to form a line that crossed the Drava and continued along the Kozjak Mountains through Šentilj and Pesnica, and all the way to Gornja Radgona. The other line ran along the Drava to Pekre and Limbuš, continuing to Radvanje, Starše, and as far as Ptuj.

On the outbreak of the Second World War in 1941, the fortification line of Sector 6 was only strong enough to stall the German penetration into Carinthia and Styria for a few days. Mention ought to be made of the fighting that took place at Dravograd, Šentilj, and Gornja Radgona. The construction of the fortification line proved unreasonable for not holding long enough to allow for a complete mobilization in the interior of the country to stop the enemy's advances and then mount a counterattack. The inadequate means of armament, the failed construction of the fortification line (the completion of which was envisaged for 1946/47), fifth-column activities, and especially the

disintegration of the Yugoslav army led to the early signing of the capitulation treaty in Sarajevo on 17 April.

The remnants of the fortification line in Carinthia and Styria are still visible today, with individual bunkers seen along roads and paths as reminders of the developments that unfolded in April 1941. On the other hand, it is impossible to discern the intended defence line that the chain of bunkers was to represent. In part, this is because its construction was never brought to completion—and where it was, the line was largely demolished during the attack. The bunkers now stand as silent witnesses to the April events, soldiers' hardships, as well as tragic events.

KLEMEN KOCJANČIČ*

Med mitom in resnico: razvoj vojnega zgodovinopisja na primeru bitke za Dražgoše

IZVLEČEK

Eden najpomembnejših dogodkov na Slovenskem v času druge svetovne vojne je bila nedvomno bitka za Dražgoše, ki je potekala januarja 1942 med partizanskim Cankarjevim bataljonom in nemškimi okupacijskimi silami. Medtem ko potek ter posledice same bitke nikoli niso bile sporne, pa to ne velja za nekatere pomembne detajle o bitki. Na podlagi analize najvplivnejših zgodovinopisnih del o dražgoški bitki bo prikazano, kako se je narativ o bitki – predvsem o vprašanjih, katere nemške enote so sodelovale v bitki in kakšne so bile njihove izgube – skozi desetletja spreminjal ter kako so zgodovinopisna dela prešla v politično rabo. Namen prispevka je pokazati pomen (vojaške in vojne) zgodovinopisne stroke pri nenehnem stremenu k iskanju resnice o zgodovinskih dogodkih, ne glede na mitološko avro okoli njih.

KLJUČNE BESEDE

Vojaška zgodovina, druga svetovna vojna, Dražgoše, zgodovinopisje, nemška okupacija, partizani

ABSTRACT

BETWEEN MYTH AND TRUTH. THE DEVELOPMENT OF WAR HISTORIOGRAPHY ON THE EXAMPLE OF THE BATTLE OF DRAŽGOŠE

One of the most important events that took place in Slovenia during the Second World War was undoubtedly the Battle of Dražgoše, fought in January 1942 between the Partisan Cankar Battalion and the German occupying forces. Whereas the course and aftermath of the battle itself have never been disputed, a few important details related to it have for decades remained the subject of debate. Based on the analysis of the most influential historiographical works on the Battle of Dražgoše, the article will demonstrate how the knowledge about the battle—primarily regarding the questions of what German units participated in it and what losses they suffered—has changed over decades as well as how historiographical works also began to be used for political purposes. The aim of the article is to show the importance of (military and war) historiography for the constant striving to find the truth about historical events, regardless of the mythological aura around them.

KEY WORDS

military history, Second World War, Dražgoše, historiography, German occupation, Partisans

* znanst. sod. dr., Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Obramboslovni raziskovalni center, Ljubljana, Slovenija, klemenkocjancic@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5206-6405

UVOD

Slovensko vojaško in vojno zgodovino je najbolj plodovito, ko piše o obdobju druge svetovne vojne, kar je razumljivo, saj je bila ta vojna najdaljši in najbolj krvavi konflikt, ki je prizadel slovenski narod na območju današnje Slovenije. Območje današnje Republike Slovenije, ki je bilo pred aprilsko vojno leta 1941 del Kraljevine Jugoslavije (v sklopu Dravske banovine), je bilo po jugoslovanski kapitulaciji razdeljeno med štiri države: Tretji rajh je dobil severni in Italija južni del banovine, Madžarska Prekmurje in Neodvisna država Hrvaška manjše območje v Posavju.¹ Nemčija je na zasedenem območju Gorenjske, (Spodnje) Štajerske, Koroške in Mežiške doline vpeljala strog okupacijski režim, ki si ni prizadeval le pokoriti zasedeno prebivalstvo, temveč ga sčasoma vključiti v Tretji rajh. A že kmalu po začetku okupacije se je izoblikovalo narodnoosvobodilno gibanje, ki je prek partizanskih sil pričelo z odporiško dejavnostjo, vključno z oboroženim odporom.² Avgusta 1941 je bil na Gorenjskem ustanovljen Cankarjev bataljon, ki je bil v prvi polovici januarja 1942 udeležen v bitki za Dražgoše. Ta je zaradi svoje simbolične vrednosti postopoma postajala in postala ena najbolj preučevanih bitk druge svetovne vojne. Pregled zgodovinskih del in časopisja pokaže, kako se je s časom in ob vplivu političnih potreb ta spopad postopoma preoblikoval in dobil mitske razsežnosti. Šele novejša zgodovinska dela – ob nemajhnem nasprotovanju politike – osvetljujejo tudi nekatere medvojne dogodke in trditve o spopadu postavljajo v nekoliko drugačno luč.

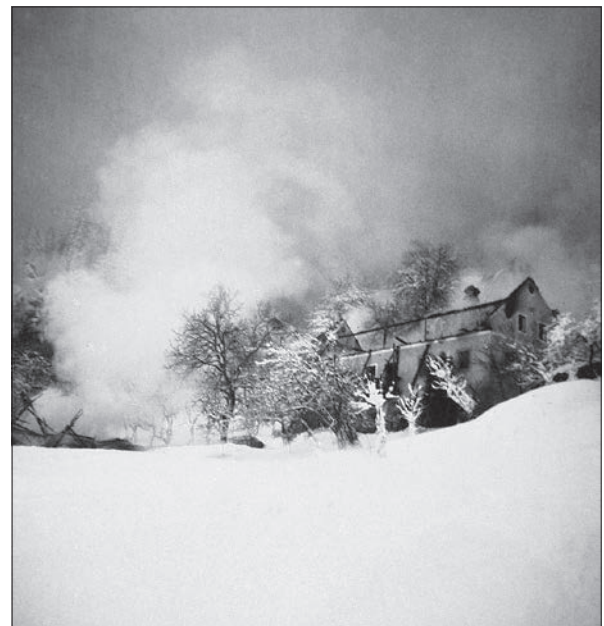
CANKARJEV BATALJON

Zgodovina razvoja narodnoosvobodilnega gibanja (NOG) na Gorenjskem po začetku nemške okupacije po aprilski vojni leta 1941 je nesporna. Komunistična partija Slovenije (KPS) je imela v slovenskih industrijskih središčih številne člane, tako da je bila njena lokalna organizacija dodobra razširjena tudi na Gorenjskem. Že pred aprilsko vojno so bile pri okrožnih komisijah KPS oblikovane vojaške komisije, ki so bile maja preimenovane v vojaške komiteje. Šele po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 je bila vojaška komisija Centralnega komiteja KPS preoblikovana v Vrhovno poveljstvo slovenskih partizanskih čet, ki je bilo septembra t. l. preimenovano v Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih enot. V enem mesecu po oblikovanju glavnega

poveljstva so slovenski partizani pričeli z organiziranim oboroženim odporom. Kranjsko okrožje OF je julija 1941 ustanovilo tri čete (Tržiško ter 1. in 2. kranjsko četo), pri čemer so partizani v sodelovanju z lokalnimi terenci izvedli nekaj vojaških akcij; konec julija sta bili ustanovljeni še Jeseniška (Cankarjeva) in Jelovška (Gregoričeva) četa. 2. kranjska in Tržiška četa sta se v začetku avgusta združili v Storžiški bataljon, medtem ko sta se Jeseniška in Jelovška četa združili v Cankarjev bataljon.³

Konec julija in v začetku avgusta so partizani napadli most v Mostah in Gozd Martuljku ter električno centralo v Zasipu, vdrli v skladišče hrane pri radovljiškem mostu ter napadli nemški osebni avtomobil pri Dobrem polju in nemško patroljo na Mežakliji. Dan po ustanovitvi Cankarjevega bataljona (5. avgusta) je bil Storžiški bataljon uničen v dveh spopadih z nemškimi silami.⁴

Prav zaradi partizanskih napadov je nemško vodstvo na Gorenjsko (oziroma znotraj same Gorenjske) pritegnilo nove sile: iz Spodnje Štajerske je prišel 72. rezervni policijski bataljon, 181. rezervni policijski bataljon je moral preoblikovati svoje sile na Gorenjskem, iz Celovca pa so 7. avgusta poslali esesovski pehotni nadomestni bataljon »Westland«, šolski bataljon letalcev in gorsko četo. Do 9. avgusta je na Gorenjsko prišel še 171. rezervni policijski polk. Med 8. in 9. avgustom so imele nemške sile nalogo obkoliti in prečesavati

Dražgoše so postale pomemben simbol narodnoosvobodilnega boja (foto: neznan, hrani: Muzeje novejša in sodobna zgodovina Slovenije).

¹ Prim. Ferenc, Okupacijski sistemi.

² Prim. Ferenc, Vprašanje priključitve; Guštin, Konceptualni razvoj.

³ Narodnoosvobodilna vojna, str. 85–91, 104–108.

⁴ Bertoncelj, Ljudska vstaja, str. 378–382.

območje Jelovice, Pokljuke in Mežakle, a niso dosegle nobenih uspehov.⁵

Cankarjev bataljon je tako ostal edina partizanska enota na Gorenjskem, ki se je povečani prisotnosti nemških okupatorskih enot prilagodila z delovanjem v manjših skupinah, ki so nadaljevale napade na okupatorja. Zaradi bližine zime in boljših pogojev za prezimovanje se je Cankarjev bataljon premaknil na pobočje Mohorja v bližino Kranja. Oktobra 1941 je glavno poveljstvo ukazalo razširitev oboroženega upora po Gorenjski, s čimer naj bi preprečili izgon lokalnega prebivalstva v okviru nemških raznarodovalnih ukrepov. V skladu s tem pozivom se je Cankarjev bataljon premaknil proti Poljanski dolini, s čimer se je pričela t. i. poljanska vstaja.⁶

ENA BITKA ALI KAMPANJA?

Prav v okviru poljanske vstaje, ki je bila najuspešnejši del splošne vstaje na Gorenjskem pozimi 1941/42 ter je trajala med decembrom 1941 in januarjem 1942,⁷ je potekala tudi bitka za Dražgoše. Pri tem se izkaže, da je bitka za Dražgoše neposredno povezana s tremi drugimi spopadi, tako da lahko upravičeno govorimo tudi o dražgoški

kampanji kot o sosledju več spopadov in bitke za Dražgoše. Cankarjevemu bataljonu, ki se je tedaj pomikal proti Poljanski dolini, je nenehno sledila nemška policijska enota, in sicer 2. vod 2. čete 181. rezervnega policijskega polka v moči 52 mož. Na poti med zaselkoma Zapreval in Rovte je policijski vod 12. decembra 1941 padel v zasedo Cankarjevega bataljona; v kratkem spopadu je padlo 45 orožnikov, medtem ko so bili štirje hudo ranjeni. Partizani so hkrati zaplenili »tri mitraljeze, 3 br-zostrelke, 38 pušk, 6 pištol, večje število ročnih bomb in municijo«, s čimer se je bataljon znatno okrepil v oborožitvi.⁸

Nato se je bataljon preko Martinj vrha premaknil v Poljansko dolino, dosegel Vinharje in se 14. decembra zvečer na Polhovcu sestal s partizansko četo. Cankarjev bataljon je nato napadel orožniško postajo v Poljanah, izvedel rešitev dveh ujetih terencev iz škofjeloškega zapora ter pričel z mobilizacijo novih borcev. V času poljanske vstaje je tako v partizane odšlo 279 novih borcev. Po novem napadu na Poljane 25. decembra je sledil daljši spopad na Pasji ravni med Cankarjevim bataljonom in Nemci, kar lahko označimo za drugi večji spopad v okviru dražgoške kampanje.⁹

Ena najbolj poznanih fotografij uničenih Dražgoš (foto: neznan, hrani: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije).

⁵ Ferenc, Okupatorjevi dokumenti, str. 317–324.

⁶ Križnar, Okupacija, str. 74; Torkar, Slovenian Partisan Resistance, str. 217–218.

⁷ Guštin, Vprašanja oboroženega odpora, str. 140.

⁸ Jan, Rovt, str. 231–238.

⁹ Bertonec, Ljudska vstaja, str. 396–400.

Cankarjev bataljon z okoli 200 pripadniki je ponovno pričel manevrirati, dokler ni zadnji dan leta 1941 dosegel Dražgoš. Zaradi strahu pred nemškimi represalijami in v skladu z dogovorom s partizanskim vodstvom so domačini Nemce obvestili o partizanski prisotnosti v vasi. A kljub temu so se partizani odločili ostati v kraju, in to kljub prošnjam domačinov, naj odidejo. Pozneje so v okolico Dražgoš pričele prihajati večje nemške sile, ki so 9. januarja prešle v napad. Po tridnevnem spopadu, v katerem so Nemci uporabili tudi artilerijsko podporo in ki se je končal 11. januarja z umikom Cankarjevega bataljona (pred tem je padlo 9 partizanov, 11 je bilo ranjenih), so Nemci zavzeli vas in postrelili nekatere domačine (skupaj je bilo med bitko in neposredno po njej ubitih 41 domačinov) ter zaprli oziroma izgnali preostale, februarja pa so še sistematično uničili (zminirali) celotno vas, vključno z lokalno cerkvijo.¹⁰ Ta bitka je pomenila vrh dražgoške kampanje.

A dejanski konec kampanje pomeni spopad na Mošenjski planini, v katerem so nemške sile 13. januarja 1942 dohitele dva voda Cankarjevega bataljona. V spopadu, ki je trajal 13 ur, so partizani izgubili dodatnih dvanajst mož, medtem ko se je drugim uspelo rešiti. S tem je bil v enomesečni dražgoški kampanji Cankarjev bataljon uničen kot operativna enota. Preživeli borci so se v manjših skupinah razpršili po vsej Gorenjski, spomladi 1942 pa so te skupine preživelih borcev postale jedro novih partizanskih čet, ki so pozneje prerasle v I. grupo odredov.¹¹

PO BITKI ... ZGODOVINOPISJE

Medtem ko so dražgoško bitko poveljevali že med samo vojno, je njen pomen še povečalo zgodovinoписje po koncu druge svetovne vojne. V poskusu prikaza se bomo osredotočili na avtorje, ki so se v svojem raziskovalnem delu največ ukvarjali z dražgoško bitko.

O bojih pri Dražgošah je medvojni gorenjski partizan Ivan (Ivo) Jan-Srečko (1921–2007)¹² ne-

dvomno napisal največ člankov¹³ in knjig.¹⁴ Jan je predstavnik generacije neposrednih udeležencev NOB, ki so po koncu vojne pričeli ljubiteljsko ali (pol)profesionalno raziskovati medvojne dogodke. Večina predstavnikov te generacije ni imela (predhodne) formalne izobrazbe s področja zgodovine (oziroma sorodnih humanističnih in družboslovnih ved), hkrati pa so bili subjektivno povezani s fokusom svojih preučevanj (bili so na primer nekdanji pripadniki enote, ki so jo raziskovali), kar je imelo velik vpliv na kakovost njihovega raziskovanja. O dražgoških bojih je zlasti v člankih veliko razpravljajl zgodovinar Tone Ferenc (1927–2003),¹⁵ ključni predstavnik povojne generacije profesionalnih zgodovinarjev, ki so se lotili preučevanja medvojnih dogodkov v skladu z metodologijo zgodovinoписja in hkrati niso bili neposredno vpleteni v preučevane dogodke. Oba pisca sta z raziskovanjem začela še v času socialistične Jugoslavije in nadaljevala tudi v samostojni Sloveniji, kar je deloma vplivalo na njun narativ prikaza teh spopadov. Pri analizi njunih del bodo uporabljene še druge razprave izpod peres Ivana Križnarja (1927–2014), Darka Cafuta in Martina Premka.

Večina navedb o dražgoški bitki nikoli ni bila sporna in se s časom ni spreminjala. Tako nikoli ni bilo sporno, da se je v Dražgošah nastanil Cankarjev bataljon, ki je opustil gverilsko bojevanje in kljub sovražnikovi premoči sprejel konvencionalno bitko, in sicer z idejo obrambe »osvobodjenih«¹⁶ Dražgoš oziroma t. i. Dražgoške republike.¹⁶ Nikoli ni bilo sporno, koliko partizanov se je borilo v Dražgošah, koliko jih je tu padlo in bilo ranjenih ter koliko domačinov je umrlo zaradi te bitke (med bitko, ustreljeni po bitki ter umrli po bitki zaradi dobljenih ran). Prav tako ni bil sporen potek spopada.

Tudi opisi spopada samega niso veljali za sporne in jasno je, da so Dražgoše napadle nemške sile. A v desetletjih po koncu teh spopadov sta z vidika slovenskega vojaškega in vojnega zgodovinoписja na plan prišli dve sporni vprašanji:

10 Ocepek, Dražgoška kronika, str. 279–281; Torkar, Slovenian Partisan Resistance, str. 218. O materialni škodi v Dražgošah gl. Zupanc, Porušene Dražgoše. O uničenju cerkve gl. Mohar, Nacistično plenjenje.

11 Križnar, Okupacija, str. 75; Šubic, Obkoljeni.

12 Ivan (Ivo) Jan-Srečko (1921–2007) je bil že v času Kraljevine Jugoslavije zaprt zaradi komunističnega delovanja. Po aprilski vojni leta 1941 se je pridružil NOG, sprva kot terenec, nato pa kot borec v sestavi Gorenjskega odreda, Kokrškega odreda in 14. divizije. Po koncu vojne je bil še deset let zaposlen v Jugoslovanski (ljudski) armadi, nato pa se je zaposlil na Radiu Ljubljana, kjer je ostal do upokojitve leta 1974 (Adam: Jan, Ivan (Ivo) – Srečko: <https://www.obrazislovenskihpkraj.in.si/oseba/jan-ivan-ivo-srecko/> (dostopno 2. 5. 2024)).

13 Jan, Nekaj posebnosti; Jan, Dražgoška bitka; Jan, Marijan Masterl.

14 Jan, *Dražgoše* (1961); Jan, *Dražgoška bitka* (1971); Jan, *Cankarjev bataljon*; Jan, *Dražgoše* (1977, 1979); Jan, *Dražgoška bitka* (1982); Jan, *Vrh v Dražgošah*.

15 Tone Ferenc (1927–2003) je po končanju študija zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti doktoriral na beograjski univerzi. Od leta 1956 je bil zaposlen v Muzeju NOB (oziroma Muzeju ljudske revolucije) v Ljubljani, nato pa od leta 1968 na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (oziroma Inštitutu za novejšo zgodovino). Leta 1981 je postal redni profesor na ljubljanski univerzi (Tone Ferenc (geslo v SBL)).

16 Guštin, Vprašanja oboroženega odpora, str. 138.

- 1) Koliko nemških enot oziroma pripadnikov (para)vojaških organizacij je sodelovalo v bitki?
- 2) Kolikšne so bile nemške izgube?

Izhodišče za preučevanje teh vprašanj je bilo poročilo Glavnega štaba partizanskih odredov Slovenije Vrhovnemu štabu narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije z dne 1. maja 1942, v katerem so zapisali, da so nemške sile v moči 2000–3000 mož napadle partizanske sile v Dražgošah, pri čemer so utrpele »203 mrtvih in 400 ranjenih«.¹⁷

KOLIKO IN KATERIH NEMCEV?

Jan v svoji prvi knjigi o dražgoški bitki iz leta 1961 ugotavlja prisotnost nemških sil na podlagi nemškega dokumenta z dne 22. decembra 1941, ki navaja, da so na ta dan imeli Nemci na voljo 44. rezervni policijski bataljon (v Škofji Loki), 93. rezervni policijski bataljon (na Bledu), 171. rezervni policijski bataljon (v Radovljici), 181. rezervni policijski bataljon in 325. policijski bataljon (oba v Kranju). Izvleček dokumenta navaja, da poleg teh enot »pridejo v bližnji prihodnosti še posebne formacije (oklopna vozila, protitankovski topovi)«. Posledično je Jan na podlagi tega dokumenta zavrnil »vse pomisleke o tem, da so v decembrskih akcijah in potem v dražgoških napadih sodelovale le manjše sile«. Tako je računal, »da je štel nemški bataljon najmanj 600 mož, da je štel nemška divizija takrat 15.000 do 20.000 mož, je bilo samo že v teh bataljonih nad 3000 mož, vštete pa niso pehota in druge redne okupacijske sile: žandarmerija, gestapo itd.« V razpravi navede tudi te, in sicer naj bi se v spopad vključili: 499. rezervni pehotni bataljon (v Škofji Loki), 857. deželnostrelski bataljon (na Jesenicah, v Radovljici, na Bledu in v Bohinju), 510. deželnostrelski bataljon (v Radovljici) in 322. deželnostrelski bataljon (v Domžalah). Jan dalje v knjigi identificira naslednje nemške enote: »Po dosedanjih podatkih so v teh napadih sodelovale naslednje nemške enote: 181, 171, 44, 93, 83 in 325 RPB (rezervni policijski bataljon) ter SS polk 'Wiesland'«. Prišteti je treba še pehoto z Bohinjske Bele, ki so jo tudi pripeljali pod Dražgoše, ter enote 'Landesschutz' bataljonov: 857, 322 in 510, ki so se mudile tedaj na Gorenjskem. Drži le obratna trditev, da so sodelovale še druge enote, o katerih žal še nimamo podatkov.«¹⁹ Iz zapisa lahko razberemo, da je Jan

sodelovanje v dražgoškem spopadu pripisal vsem nemškim enotam, ki so bile tedaj na Gorenjskem in v Avstriji.

V knjigi iz leta 1971 Jan ponovi trditve iz knjige iz leta 1961 o prisotnosti (rezervnih) policijskih, rezervnih pehotnih bataljonov ter bataljonov deželnih strelcev. Dalje ugotavlja, da je imel Policijski akcijski štab Jugovzhod v začetku januarja 1942 na voljo naslednje enote: 44., 93., 171. in 181. rezervni policijski bataljon (ter 10., ki je bil na poti) ter »325. policijski bataljon, smučarski patroljni oddelek, 322. bataljon deželnih strelcev, SS-pehotni nadomestni bataljon 'Westland' ter druge specialne enote (oklopniki, letalo in drugi)«. Jan je še zapisal, da je vojaški štab »Jug« posodil »za napad na Dražgoše« še naslednje enote: 499. pehotni nadomestni bataljon in 48. bataljon tankovskih lovcev. Poleg tega so po Janu sodelovale »če že ne pri napadu, pa prav gotovo pri zavarovanju, še naslednje enote«: 510. in 857. bataljon deželnih strelcev ter krajevne enote. V drugi knjigi tako Jan sklepa, da »so Nemci za napad na Dražgoše imeli na voljo najmanj 10 bataljonov različne vojske in policije. V širšem smislu bi po teh navedbah obveljalo, da je do 30–40 Hitlerjevih vojakov prišlo na enega borca Cankarjevega bataljona. Če pa so okupatorji napadali »le« s policijskimi bataljoni (posamezen je štel okoli 600 mož), je bilo po Janovih podatkih proti dobrim 200 pripadnikom partizanske enote angažiranih najmanj 3000 mož.²⁰ Iz tega torej razberemo, da je pisec v svoji drugi knjigi še povečal število nemških enot, vpletenih v ta spopad, pri čemer se je zavaroval s trditvijo, da so bile lahko nekatere od navedenih enot uporabljene le za zavarovanje širšega območja okoli Dražgoš.

V delih iz let 1974, 1979 in 1982 je Jan večinoma le ponavljal navedbe iz že omenjene knjige, objavljene leta 1971.²¹ V delu iz leta 1974 je med drugim izpostavil: »Nemci kljub velikanski premoči – saj je najmanj 25 napadalcev prišlo na enega dražgoškega branilca – in občutnim žrtvam, niso dosegli svojega namena.«²²

V svoji zadnji knjigi iz leta 2001 je ponovil trditev, da »je policijski štab za napad na Dražgoše imel na voljo najmanj 10 bataljonov«, a to navedbo omili s pristavkom, »ki seveda niso mogli napadati vsi hkrati«, ter »da so bili v napadu neposredno angažirani trije bataljoni«.²³

Ta sprememba iz »najmanj 10 bataljonov« na »neposredno angažirani trije bataljoni« je bi-

¹⁷ Zbornik dokumenata, dokument št. 69.

¹⁸ To je napačno identificirani esesovski pehotni nadomestni bataljon »Westland«. Več gl. v Kocjančič, *Red mrtvaskih glav*, str. 84–87.

¹⁹ Jan, *Dražgoše* (1961), str. 40–41, 62.

²⁰ Jan, *Dražgoška bitka* (1971), str. 91–92, 166.

²¹ Jan, *Cankarjev bataljon*, str. 168; Jan, *Dražgoše* (1979), str. 12; Jan, *Dražgoška bitka* (1982), str. 19–22.

²² Jan, *Cankarjev bataljon*, str. 310.

²³ Jan, *Vrh v Dražgošah*, str. 106.

la gotovo posledica prvega Ferenčevega dela, ki ga navajamo v nadaljevanju. Ferenc je namreč v slovenskih arhivih »našel tri dokumente in nekaj podatkov, ki potrjujejo in tudi dopolnjujejo našo podobo o legendarnem boju Cankarjevega bataljona v Dražgošah«. Svoje ugotovitve je leta 1979 predstavil v prispevku, v katerem je na podlagi arhivskih poročil zapisal, da smučarski patroljni oddelek ni neposredno sodeloval v bojih za Dražgoše, bil pa je udeležen v spopadu na Mošenjski planini. Ferenc se v razpravi sklicuje na nemške in italijanske vire, iz katerih je ugotovil, da so Nemci za napad na Cankarjev bataljon v Dražgošah uporabili štiri bataljone: »Za sedaj je gotovo, da so v dražgoški bitki na sovražnikovi strani sodelovale tele policijske in vojaške enote: 44. rez. pol. bat. (major Klein), 93. rez. pol. bat. (major Wallesch), 171. rez. pol. bat. (major Willi Hertlein), 325. rez. pol. bat. (major Auscher), 1. baterija 48. divizion tankovskih lovcev iz Celja«. ²⁴

V drugem prispevku, objavljenem leta 1996, Ferenc poleg zgoraj omenjenih enot na seznamu neposredno uporabljenih nemških enot v dražgoški bitki navede še »gorsko šolsko topniško baterijo iz Wörgla na Tirolskem«. Pri tem ohrani oceno, »da je bilo v dražgoški operaciji zaposlenih okoli 2500 policistov«. ²⁵

Zanimivo je, da Ivan Križnar v svoji razpravi navaja le štiri policijske bataljone in enega padlega pripadnika varnostne službe. Prisotnost varnostne službe v Dražgošah predhodno ni bila nikdar omenjena, tako da to prinaša dodatno uganko. Ali je bil ta pripadnik varnostne službe dodeljen policijski enoti ali je bila v Dražgošah morebiti manjša skupina oziroma enota varnostne službe? ²⁶

Martin Premk v svoji knjigi piše, da je »nemško policijsko poveljstvo [...] za napad na Dražgoše določilo 44., 93. in 171. rezervni policijski bataljon ter 325. policijski bataljon, v pomoč pa tudi druge nemške policijske in vojaške enote ne [sic!] Gorenjskem«; dalje omeni še »vod protitankovskih topov«. ²⁷

V kronološko zadnjem delu analiziranih razprav o Dražgošah je Cafuta na podlagi dveh najdenih vojnih dnevnikov (93. in 171. rezervnega policijskega bataljona), navodila o upoštevanju »bojnih dni« za čas dražgoške bitke ter pokopališke knjige iz Kranja zaključil, da so štirje rezervni policijski bataljoni (44., 93., 171. in 325.) imeli padle, pri čemer pa so le trem bataljonom priznali

bojne dneve (44., 93., 171.). V dnevniku 93. rezervnega policijskega bataljona pa najdemo navedbo, da so v bitki sodelovali še pripadniki Wehrmachta, policijskega smučarskega oddelka in varnostna policija. Domneva, da so bile lahko žrtve tudi med pripadniki Wehrmachta, predvsem med artileristi, ki so (lahko) sodelovali pri obkoltitvi Dražgoš, a še to le največ en ali dva padla, ki bi ju lahko prepeljali s seboj nazaj v garnizijo na Koroško oziroma Štajersko. ²⁸

KOLIKO PADLIH NEMCEV?

Neposredno z vprašanjem, koliko nemških enot oziroma Nemcev je sodelovalo v bitki za Dražgoše, je torej povezano vprašanje, kakšne so bile nemške izgube v tej bitki, še posebej, koliko padlih so Nemci utrpeli.

V prvi knjigi iz leta 1961 Jan ponudi število oziroma vsaj oceno nemških izgub: »Sodeč po nekaterih vesteh je padlo 182 Nemcev morda tudi več, ranjenih pa je bilo kakih 300.« Dalje ugotavlja, da so na kranjskem pokopališču kot osrednjem vojaškem pokopališču na Gorenjskem pokopali le 45 padlih Nemcev. Razliko Jan pripisuje temu, da so v Kranju »pokopavali samo tiste padle, ki so pripadali stalnim posadkam nemških okupacijskih enot na Gorenjskem«. Razliko med padlimi in pokopanimi Nemci dodatno utemelji takole: »Živi pa so še ljudje, ki vedo povedati, da so pobite in zmrznjene Nemce iz Dražgoš vozili tudi v Gradec, kjer so jih sežigali v krematoriju.« ²⁹

Deset let pozneje Jan ob omembi nemških izgub navaja partizansko poročilo, v katerem piše: »Nemci so po svoji statistiki imeli 200 mrtvih in 400 ranjenih«; dalje zapiše svojo oceno, da »kljub zaokroženosti te številke verjetno niso dosti pretirane«. Navedbe iz partizanskega poročila potrdi z izjavami domačinov, ki so omenjali podobne številke. Ponovno se dotakne razlike med številom pokopanih nemških policistov na kranjskem pokopališču (45), pri čemer razvije teorijo o pokopu v Avstriji in uporabi krematorija; a v svojem izjavljanju gre še dlje, saj naj bi preostale padle Nemce »zvozili v Gradec, kjer so jih v krematoriju sežgali, nekaj pa so jih pokopali tudi v Celovcu«. ³⁰

V razpravi iz leta 1974 pa Jan ob omembi nemških izgub že piše, da so v bojih s Cankarjevim bataljonom Nemci »izgubili nekaj sto policistov, orožnikov in vojakov, kar je več kot desetkrat več kakor partizani«. ³¹

Kot že omenjeno, je Ferenc konec 70. let prej-

²⁴ Ferenc, Dva nemška policijska generala, str. 398, 404, 409.

²⁵ Ferenc, Novo okupatorjevo poročilo, str. 15–17.

²⁶ Križnar, *Kranjsko okrožje*, str. 143.

²⁷ Premk, *Poljanska vstaja*, str. 264.

²⁸ Cafuta, Ugotavljanje števila, str. 74–75.

²⁹ Jan, *Dražgoše* (1961), str. 139.

³⁰ Jan, *Dražgoška bitka* (1971), str. 255–256, 302–302.

³¹ Jan, *Cankarjev bataljon*, str. 311.

šnjega stoletja prevetril do takrat znane ter uveljavljene ocene in navedbe o nemških izgubah. Sklicujoč se na nemške dokumente je zapisal, da so v Kranju »res pokopali 26 ali 27 nemških policistov«, kar dokazuje pokopališka knjiga, ki razkriva, da so nemški policisti prišli iz 93. (12 padlih), 325. (5 padlih), 44. (6 padlih) in 171. rezervnega policijskega bataljona (3 padli). Razlika v številki pripada enemu policistu, ki je bil ranjen v bitki, umrl v bolnišnici na Golniku ter bil pokopan v Kranju pozneje kot drugi. Istočasno je Ferenc navedel zapisnik štabnih razgovorov funkcionarjev nemške civilne uprave za Spodnjo Štajersko, v katerem piše: »S komunisti je prišlo do hudega spopada. Zdi se, da je po 5-dnevnih bojih delu tolpe vendarle uspelo pobegniti. Na nasprotni strani so imeli 63 mrtvih. 27 padlih in 42 ranjenih na naši strani.« Ferenc tako predvideva, da so v to petdnevno obdobje poleg dražgoške bitke zajeli še spopad na Mošenjski planini. Hkrati je zavrnil Janovo teorijo o prevozu padlih Nemcev v Avstrijo ali celo o uporabi krematorija: »Razčlemba podatkov iz omenjene pokopališke knjige pokaže, da je treba biti previden pri zatrjevanju, da je nemški okupator padle policiste ali vojake odvažal v Avstrijo ali celo v Nemčijo in jih tam pokopaval. Podatki namreč pričajo, da so v Kranju pokopali cele skupine padlih in niso nikogar odpeljali drugam (...).«³²

Druga dva avtorja, ki sta se ukvarjala s tem vprašanjem, v svojih razpravah navajata podobne podatke o nemških padlih kot Ferenc – Križnar piše o 27 padlih, Premk pa o 26 padlih pripadnikih nemških okupacijskih sil.³³

Darko Cafuta, ki se primarno ukvarja s preučevanjem in dokumentiranjem nemških izgub na slovenskem ozemlju med drugo svetovno vojno, je podrobno analiziral tudi nemške izgube v spopadu s Cankarjevim bataljonom. Pri tem je izpostavil, da so predhodne objavljene ocene v povojnem zgodovinoписju segale »od 300 pa celo na več kot 1000«. Sprva se je oprl na predhodne Ferencove ugotovitve o padlih 27 pripadnikih nemških okupacijskih sil. Ob tem je našel podatke o še 28. padlem pripadniku nemških enot, in sicer je med dražgoško bitko padel tudi gestapovec Otto Joseph, ki je bil prav tako pokopan na kranjskem pokopališču, pri čemer je bil kot kraj smrti v pokopališki knjigi naveden Šentvid pri Ljubljani. A izdani mrliški list za Josepha je bil – kot za druge padle v dražgoškem spopadu – izdan v občini Selca. Zanimivo je tudi Cafutovo

odkritje pripadnika 171. rezervnega policijskega bataljona, ki je bil 9. januarja 1942 (na prvi dan bitke) ranjen in je ranam podlegel šele 19. marca 1942, in sicer v dunajski bolnišnici. Poleg tega je Cafuta potrdil, da so imeli Nemci pri Dražgošah 45 ranjenih, ki so potrebovali bolnišnično oskrbo na Golniku, pri čemer jih je tam pet ranam podleglo. Na koncu Cafuta navede, da so v obdobju med 5. avgustom 1941 in 22. januarjem 1942 Nemci našli 94 padlih, medtem ko je istočasno padlo 35 pripadnikov Cankarjevega bataljona.³⁴

Na koncu tega pregleda se na kratko vrnimo še k zadnji Janovi knjigi iz leta 2001, v kateri še ni mogel uporabiti zgoraj navedenih Cafutovih ugotovitev, se je pa zato oprl na nova Ferencova dognanja. Vendar Jan ob tem ni bil kritičen do svojih predhodnih zapisov in se je svojih prejšnjih knjig, posvečenih Dražgošam, dotaknil le na kratko: »Vse je podprto z viri in neposrednimi izjavami, nekaj malega pa je vsebinskih postopoma ugotovljenih napak.« Te napake je pripisoval predvsem nedostopnosti nemških dokumentov ter izjavam udeležencev in nekaterih domačinov, ki jih je (nekritično) navedel v predhodnih knjigah. Pri tem je izpostavil »trditve narodnega heroja Tončka Dežmana, ki je govoril kar o 600 pobitih napadalcih in da jih je samo on s strojnico potolkel nekaj sto«. Istočasno je poudaril, da nemške navedbe o partizanskih izgubah vključujejo tudi pobite domačine.³⁵

»BOLJ KRITIČNO IN MANJ EVFORIČNO DO DRAŽGOŠ«

Že leta 1992 je Ferenc objavil kritičen članek o zgodovinoписnem raziskovanju dražgoške bitke, v katerem je med drugim zapisal: »Sodim, da lahko že bolj kritično in manj evforično obravnavamo ta dogodek. Po vojni se je, iz ne kakšnih razlogov, zelo pretiravalo z izgubami na nemški strani. To so bile številke preko 1000, preko 500 itd. Prepričan pa sem, da je 26 oz. 27 padlih nemških policistov 9. in 11. januarja, nato pokopanih na kranjskem nemškem vojaškem pokopališču, stvaren podatek. Ta izguba je tudi trikrat večja od partizanske, kar ustreza dejstvu, da ima ponavadi napadalec trikrat večje izgube kot branilec.« Na koncu je ocenil: »Na splošno sodim, da je bila decembrska vstaja na Gorenjskem, zelo pomembna, kljub nekaterim njenim pomanjkljivostim. Če upoštevamo pri njej dogodka 12. decembra in dražgoško bitko, je bil to največji vojaški dogodek v evropskem odporniškem gibanju na interesnem območju nemškega rajha (ne mislim tukaj

32 Ferenc, Dva nemška policijska generala, str. 410–412.

33 Križnar, *Kranjsko okrožje*, str. 143; Premk, *Poljanska vstaja*, str. 266.

34 Cafuta, Ugotavljanje števila, str. 69–77.

35 Jan, *Vrh v Dražgošah*, str. 153, 177–178.

vseh okupiranih pokrajin, ker tukaj so boji v Srbiji prav gotovo večji). Ostala je ta vstaja v zavesti narodnoosvobodilnega gibanja in tudi okupatorja kot eden najpomembnejših dogodkov v vsem času vojne. Bila je, do primorske vseljudske vstaje jeseni 1943, tudi edina množična vstaja na Slovenskem. Tistim, ki uspehe vojne merijo le po številu padlih, je treba povedati, da so bile v času od 12. decembra 1941 do 13. januarja 1942, ki je dejansko obdobje množične vstaje na Gorenjskem, izgube nemškega okupatorja večje od partizanskih izgub, čeprav upoštevamo že tudi moje navedeno število okupatorjevih padlih v Dražgošah. K pozitivni partizanski bilanci spadajo tudi ne ravno majhne izgube nemškega okupatorja v bojih s Cankarjevim bataljonom na južnem robu Poljanske doline konec decembra 1941 (Valterski vrh, Bukov vrh itd.).³⁶

Tudi Jan je priznal, da so pomemben del pri oblikovanju javnega vedenja (prek objavljenih zgodovinskega dela) imeli borci, ki so bili po vojni nosilci visokih odlikovanj in/ali zasedali pomembne funkcije. Že predhodno navajanje Dežmanovih 600 padlih napadalcev je Jan uporabil v prikazu vpliva teh vojni veteranov na zgodovinarje: »Takrat še nismo imeli nobenih pravih okupatorjevih dokumentov in smo ga tež-

ko prepričali, da to ni bilo mogoče, saj ni imel niti toliko nabojev. Nekaj časa sva kot častnika skupaj služila v Beogradu, in ko je v družbi tudi neslovenskih častnikov, ki so bili spoštovanja vredni ljudje, začel pripovedovati, koliko sto napadalcev je pobil on sam, je včasih nastalo ostro ozračje. Dokazovali so mu, da bi moral v tem primeru z enim nabojem pobiti najmanj dva, tri napadalce. Tako pretiravanje mu ni bilo potrebno, ker je bil resnično heroj, še posebno v Dražgošah, kar je opisano.« Tudi drugi veterani so ga »prepričevali, da sem navedel 200 padlih in 400 ranjenih«. Pri tem vendarle samokritično ovrednoti tudi svoj tedanji neznanstveni pristop: »Tega nisem rad zapisal, kajti kot šolan častnik se mi je tako pretiravanje upiralo. Bil pa sem tudi zelo nepreviden in premalo pozoren, kajti v tistih letih se je dr. Ferenc s svojim raziskovanjem okupatorjevih dokumentov, ki jih je začel objavljati, že dokopal do pravih števil (...).« Poleg tega je bil leta 1979, ko je pripravljala novo knjigo o Dražgošah, deležen pritiskov članov Občinskega komiteja Zveze komunistov in Zveze borcev, da »naj bi nekatere navedbe v novi knjigi o Dražgošah izpustil ali formuliral drugače. Šlo je za hud pritisk na pisca – zgodovinarja, ki so ga silili k ponarejanju. Grožnje so bile jasne in različne (...).«³⁷

22. julija 1976 so na Dražgošah slovesno odkrili spomenik, delo Stojana Batiča, Borisa Kobeta in Iva Šubica (foto: Marjan Ciglič, hrani: Muzej novejša in sodobna zgodovina Slovenije).

36 Ferenc, Bolj kritično, str. 109–120.

37 Jan, Vrh v Dražgošah, str. 178.

Ta pretiravanja, o katerih je govoril Ferenc, predhodno niso ostala samo v zgodovinopisnih delih, ampak so se pojavila tudi v družbenem oziroma političnem življenju. Eden takih primerov je govor predsednika Predsedstva Socialistične republike Slovenije Sergeja Kraigherja (1914–2001) iz leta 1976 ob odkritju spomenika dražgoški bitki in Cankarjevemu bataljonu. Kraigher je na začetku izpostavil, da »Jugoslaviji še danes niso dostopni, kot ugotavljajo zgodovinarji, še mnogo pomembni dokumenti iz časov vstaje na Gorenjskem 1941. leta in o sami Dražgoški bitki«. A »po zaslugi raziskovalcev in zgodovinarjev narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem in neumornih zbiralcev spominov in zapisov preživelih borcev in aktivistov OF, vaščanov in okoličanov in organizatorjev vstaje na Gorenjskem« je Kraigher kljub temu trdil, da »so Nemci mobilizirali najmanj 10 bataljonov različnih vrst vojske in policije, kar pomeni v širšem smislu najmanj 30 Hitlerjevih vojakov na enega borca Cankarjevega bataljona.« Zanimiva je tudi njegova trditev, da so med temi desetimi bataljoni poslali v boj »še specialno izurjene in specialno oborožene motorizirane bataljone in smučarske enote iz Krakova in Leipziga«. Tako vidimo, kako je trditev iz zgodovinopisnega dela prešla v »splošno rabo«, saj je Kraigher skoraj dobesedno povzel Janovo trditev, zapisano v knjigi iz leta 1971, o »najmanj 10 bataljonov«, hkrati pa je še povečal razmerje na 1 : 30 v korist nemških napadalcev. Zanimiva je tudi trditev o specialno izurjenih in opremljenih enotah, vključno z motoriziranimi, ki naj bi sodelovale v bitki za Dražgoše. Na koncu je Kraigher še poudaril: »Tako je postala bitka v Dražgošah po svojem obsegu in trajanju edinstvena bitka v tistem času v okupirani Evropi.«³⁸

Kot je že omenil Ferenc, lahko o fenomenu Dražgoš govorimo predvsem v okviru interesnega območja Tretjega rajha (tj. območja, ki ga je želel rajh neposredno priključiti in ne le okupirati), medtem ko je bila že na območju nekdanje Jugoslavije Užiška republika večja in pomembnejša partizanska entiteta. Obstajala je od julija 1941, ko so Užice in okolico osvobodile skupne partizansko-četniške sile, do septembra t. l., ko je po 67 dneh obstoja padla pod skupnim napadom nemških in četniških sil. Ne le, da so srbske sile nadzorovale mnogo večje teritorialno območje in tam živeče prebivalstvo, njihova republika je obstajala neprimerno dlje. Z vojaškega vidika so bile Užice še toliko bolj pomembne zaradi tovar-

ne orožja in streliva iz Krčagova, s pomočjo katere so se partizani dodobra oborožili.³⁹

OSTALE SPORNOSTI

Poleg (ne)jasnosti glede prisotnosti nemških sil in obsega nemških žrtev med dražgoško bitko so v poznejših desetletjih prišle na površje določene vprašljive navedbe. Eden od spornih mitov, ki so se oblikovali o dražgoški bitki, je tudi (domnevna) vloga voda Luksemburžanov, ki so bili mobilizirani v nemško policijo. Tako je še leta 1997 v nagovoru ob proslavi dražgoške bitke govornik Matjaž Kmecl govoril »o 40 pobitih Luksemburžanih«, čeprav je Ferenc že predhodno ugotovil, da Luksemburžani v bitki niso sodelovali, in tako jih Nemci niso pobili 40, ker niso hoteli sodelovati v bitki. Dejansko je pred tem (2. januarja 1942) prišlo do upora 27 Luksemburžanov, ki so zavrnilo opravljanje policijske službe v Škofji Loki; posledično so bili aretirani in poslani v zapor oziroma koncentracijsko taborišče.⁴⁰

Druga spornost glede Dražgoš oziroma, natančneje, poznejšega spopada na Mošenjski planini je vprašanje, ali oziroma kdo naj bi izdal položaje partizanov, ki so se umaknili iz Dražgoš, dokler jih ni v boju padlo še dvanajst. Jan je tako že od leta 1995 trdil, da sta bila vodnika nemških sil oče in sin, gozdarja. Oče naj bi odkril lokacijo partizanskega taborišča, obvestil nemško policijo in nato skupaj s sinom vodil Nemce na zasneženo planino. Oba so pozneje ubili partizani. Nasprotno je Marijan Masterl v svojem prispevku trdil, da izdajalca nista bila omenjena gozdarja, ampak dva druga Gorenjca, kar je Jan pozneje zavračal.⁴¹

Prav tako sporno je vprašanje, ali so bile Dražgoše sploh potrebne. Pripadniki Cankarjevega bataljona so se zatekli v to gorenjsko vas in tam ostali kljub grupiranju nemških sil okoli njih. Jan je med drugim zapisal: »Ko je gorenjsko partizansko poveljstvo ugotovilo, da za množično vstajo po decembrskih spopadih ni več stvarnih možnosti, se je odločilo po tej poti doseči podoben ali še večji učinek. V tem je popolnoma uspelo, saj je bila z dražgoško bitko razbita propaganda o nemški nepremagljivosti ter izničeni njihovi načrti o mirnem priključevanju Gorenjske k rajhu.«⁴² Medtem ko je partizansko vodstvo dejansko doseglo zavrtje nemških načrtov glede priključitve Gorenjske k rajhu, pa se na tem mestu ni mogoče strinjati z izjavo, da so na Dražgošah

39 Prim. Venceslav Glišić, *Užiška republika*.

40 Jan, *Vrh v Dražgošah*, str. 167–171.

41 Jan, *Vrh v Dražgošah*, str. 172–177; Jan, Marijan Masterl; Masterl, Cankarjev bataljon, str. 112–114.

42 Jan, *Nekaj posebnosti*, str. 5.

38 Kraigher, *Dražgoška bitka*, str. 195–196.

Po številu zbranih udeležencev so Dražgoše eden najpomembnejših dogodkov, ki obeležujejo medvojne dogodke (foto: Marjan Ciglič, hrani: Muzej novejša in sodobna zgodovina Slovenije).

partizani dokazali, da Nemci niso nepremagljivi. To so pokazali že v poljanski vstaji, ko so uspešno napadali nemške položaje po Gorenjski ter še posebej s predhodno zasedo pri Rovtah, ko je padlo več Nemcev kot pri Dražgošah. Na koncu je bila odločitev partizanov, da sprejmejo konvencionalno bojevanje (kljub boljšim obrambnim položajem), napačna, kar priznava tudi Jan: »Vsako vsiljevanje frontalne taktike bojevanja je že tedaj in tudi pozneje doživelo poraz.«⁴³ Temu pritrjuje tudi zgodovinar Damijan Guštin: »Zahteva po množični ljudski vstaji z ustvarjanjem teritorija pod nadzorom je predstavljala tudi taktični problem, saj je morala gverilska vojska reševati vrsto novonastalih problemov – hitre adaptacije na partizansko taktiko, mnogo bolj zapletene logistike, še bolj pa obrambe ozemlja, kar se ni ujemalo z dotedanjo gverilsko taktiko. Uvajanje takšne taktike je bila druga, negativna stran pretoka informacij in sugestij iz Srbije in Črne gore, saj sta bili vojaški moči obeh preveč različni, da bi bilo prenašanje taktičnih vzorcev brez nevarnosti. Imelo pa je svojo veliko politično privlačnost, saj je zgovorno kazalo na moč odpornosti.« Na koncu se je zgodilo prav nasprotno. Medtem ko so med poljansko vstajo partizanske sile privabile več sto novincev, je po Dražgošah partizanski

odpor skoraj zamrl: »Nasprotno, nemške zasledovalne operacije, ki so sledile pogumnemu, a vojaško nepotrebnemu branjenju Dražgoš, so na Gorenjskem do marca 1942 korenito pometle z partizanskimi enotami, saj so bile tako rekoč vse prezimujoče skupine izsledene, napadene in pri zadete z izgubo borcev.«⁴⁴

KDAJ RESNICA?

V desetletjih po koncu bitke (ter druge svetovne vojne) se je pri zgodovinopisnem delu o Dražgošah pojavila dualnost virov glede na ustvarjalca (primarno nemški in partizanski viri, pri čemer so določeni italijanski dokumenti prav tako omogočili boljši vpogled v medvojno dogajanje). Pri tem so bili nemški viri več desetletij nedostopni oziroma s strani raziskovalcev preredko uporabljeni, kar je vplivalo na kakovost raziskovanja in zgodovinopisnih del. Kot je razvidno, so tako udeleženci kot drugi prirejali dejstva o bitki. Trajalo je več desetletij, da se je število nemških enot spremenilo iz »najmanj 10 bataljonov« v največ tri, morda štiri, pa tudi število padlih nemških policistov (iz več kot tisoč na 28). Še posebej po osamosvojitvi Slovenije so bili (vojaški in vojni) zgodovinarji soočeni z obtožbami o zgod-

43 Jan, Nekaj posebnosti, str. 5.

44 Guštin, Vprašanje oboroženega odpora, str. 138, 140.

vinskem revanšizmu,⁴⁵ tj. spreminjanju dejstev o pomembnih dogodkih iz slovenske (vojaške in vojne) zgodovine, okoli katerih se je oblikovala mitološka avra, in to kljub dejstvu, da je naloga zgodovinarjev preučevati zgodovinske dogodke s pomočjo (na novo odkritih) zgodovinskih virov ali kritične analize že poznanih. Prav ob takih mitoloških dogodkih se kaže, kakšno politično vlogo (lahko oziroma še) imajo zgodovinarji.⁴⁶ In kljub pritiskom, takšnim in drugačnim, morajo zgodovinarji nadaljevati svoje poslanstvo spreminjati vedenje ali interpretacije dogodkov, še posebej če je bilo predhodno vedenje nepopolno ali napačno ter se s pomočjo politike spomina zlorablja v populistične namene, zlasti z nagovori in novinarskimi prispevki ob obeleževanju dražgoške bitke, ko avtorji še vedno (ne)namerno uporabljajo zastarele, znanstveno ovržene trditve.⁴⁷ Prav primer dražgoške bitke prikazuje, kako se lahko vedenje s pomočjo znanstvenega preučevanja počasi spreminja, a kljub temu obstajajo določene nejasnosti oziroma spornosti. Te čakajo na morebitno odkritje novih virov, a nekatere bodo (vsaj za zdaj?) ostale nerazjasnjene. Na žalost pa popularno »vedenje« o medvojnih dogodkih še vedno temelji na določenih napačnih trditvah, kar nedvomno kaže preučevani primer zgodovinskega o dražgoški bitki.

VIRI IN LITERATURA

TISKANI VIRI

Vujošević, Jovan (ur.): *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom VI. Knjiga 2.* Beograd: Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, 1953.

LITERATURA

Bertoncelj-Johan, Ivan: Ljudska vstaja v zgornjem delu Gorenjske leta 1941. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 2, 1961, št. 1–2, str. 371–404.

Cafuta, Darko: Ugotavljanje števila padlih pripadnikov okupacijskih sil in partizanov, str. 61–78. *Nemci in partizani: Nemške izgube na Gorenjskem med miti in resnico* (ur. Jože Dežman). Kranj: Gorenjski muzej, 2016.

Ferenc, Tone: Dva nemška policijska generala pred Dražgošami: Kdo je bil generallajtnant Georg Schreyer? V: Ferenc, Tone: *Satan, njegovo delo in smrt*. Ljubljana: Založba Borec, 1979, str. 391–413.

Ferenc, Tone: Manj evforično in bolj kritično do Dražgoš, str. 109–120. *Dr. Tone Ferenc: Izbrana dela*,

4. *Odpornišтво* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2011.

Ferenc, Tone: Novo okupatorjevo poročilo o boju v Dražgošah. *Svobodna misel* 34, 12. 1. 1996, str. 15–17.

Ferenc, Tone: *Okupacijski sistemi na Slovenskem: 1941–1945*. Ljubljana: Modrijan, 1997.

Ferenc, Tone: Okupatorjevi dokumenti o hajki na Gorenjskem 8. in 9. avgusta 1941. V: Ferenc, Tone: *Satan, njegovo delo in smrt*. Ljubljana: Založba Borec, 1979, str. 315–325.

Ferenc, Tone: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 14, 1974, št. 1–2, str. 157–201.

Glišić, Venceslav: *Užička republika*. Beograd: Nolit, 1986.

Guštin, Damijan: Konceptualni razvoj partizanstva na Slovenskem leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, 1992, št. 1–2, str. 109–123.

Guštin, Damijan: Vprašanja oboroženega odpora 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 16, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941: znanstveni posvet Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem), str. 123–141.

Jan, Ivan: *Cankarjev bataljon in dražgoška bitka*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1974.

Jan, Ivan: *Dražgoše*. Ljubljana: Zavod Borec, 1961.

Jan, Ivan: Dražgoška bitka – plamenica upora v podjarmljeni Evropi. *Loški razgledi* 18, 1971, št. 1, str. 33–47.

Jan, Ivan: *Dražgoška bitka*. Ljubljana: ČZDO Komunist Ljubljana in Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1982.

Jan, Ivan: *Dražgoška bitka*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1971.

Jan, Ivan: Marijan Masterl o Cankarjevem bataljonu in moja spoznanja o tem. *Loški razgledi* 51, 2004, št. 1, str. 307–316.

Jan, Ivan: Nekaj posebnosti NOB na Gorenjskem v letu 1941–1942 s poudarkom na dražgoško bitko. *Kronika* 22, 1974, št. 1, str. 1–8.

Jan, Ivan: Rovt, najodmevnejša zmaga slovenskih partizanov 1941. *Loški razgledi* 34, 1987, št. 1, str. 225–250.

Jan, Ivan: *Vrh v Dražgošah: Bitka, boj, tragedija, mit, legenda*. Kranj: [samozaložba], 2001.

Kocjančič, Klemen: *Red mrtvaške glave pod Alpami. Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Kraigher, Sergej: Dražgoška bitka, edinstvena bitka v okupirani Evropi (govor ob odkritju spomenika dražgoške bitke in Cankarjevemu bataljonu, Dražgoše 22. julija 1976). *Loški razgledi* 23, 1976, št. 1, str. 195–203.

Križnar, Ivan: *Kranjsko okrožje med nemško okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945*. Kranj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2007.

⁴⁵ Prim. Štih, Revizija povijesti.

⁴⁶ Prim. Motadel, The Political Role.

⁴⁷ Prim. *Memory Politics*.

- Križnar, Ivan: Okupacija in narodnoosvobodilni boj na zgornjem Gorenjskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, 2001, št. 1, str. 71–86.
- Masterl, Marijan: Cankarjev bataljon in uporni Narigarji s Pasje ravni pred 60 leti. *Loški razgledi* 48, 2001, št. 1, str. 71–144.
- Memory Politics and Populism in Southeastern Europe* (ur. Jody Jensen). Abingdon: Routledge, 2022. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003109297>
- Mohar, Katarina: Nacistično plenjenje umetnostne dediščine na Gorenjskem med drugo svetovno vojno in primer oltarjev iz cerkve sv. Lucije v Dražgošah. *Acta Historiae Artis Slovenica*, 25, 2020, št. 1, str. 213–231. DOI:10.3986/ahas.25.1.09
- Motadel, David: The Political Role of the Historian. *Contemporary European History* 32, 2023, str. 38–45. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777322000716>
- Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945 (druga izdaja)* (ur. Zdravko Klanjšček). Ljubljana: Vojaško zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1977.
- Ocepek, Maks: Dražgoška kronika. *Loški razgledi* 41, 1994, št. 1, str. 279–296.
- Štih, Peter: Revizija povijesti i revizionizam u historiografiji? Svakako! *Scrinia Slavonica* 19, 2019, str. 375–381.
- Šubic, Ive: Obkoljeni na Mošenjski planini. *Loški razgledi* 18, 1971, št. 1, str. 51–54.
- Torkar, Blaž: Slovenian Partisan Resistance of 1941. *Vojnoistorijski glasnik*, 2022, str. 206–222. DOI: 10.5937/vig2200206T
- Zupanc, Ciril: Porušene Dražgoše: Popis materialne vojne škode. *Loški razgledi* 24, 1977, št. 1, str. 215–241.

SPLETNI VIRI

Obrazi slovenskih pokrajin

Adam, Lucijan. Jan, Ivan (Ivo) – Srečko: <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/jan-ivan-ivo-srecko/> (2. 5. 2024).

Slovenska biografija

Ferenc Tone: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1009370/> (2. 5. 2024).

SUMMARY

Between Myth and Truth. The Development of War Historiography on the Example of the Battle of Dražgoše

As the longest armed conflict with the highest casualty rates among the Slovenians, the Second World War remains the topic of the most comprehensive historiographical research in Slovenia. One of the most important events that took place in Slovenia during the Second World War was undoubtedly the Battle of Dražgoše, fought in January 1942 between the Partisan Cankar Battalion and the German occupying forces. Whereas the course and aftermath of the battle itself have never been disputed, a few important details related to it have for decades remained the subject of debate. Based on the analysis of the most influential historiographical works on the Battle of Dražgoše, the article will demonstrate how the knowledge about the battle—primarily regarding the questions of what German units participated in it and what losses they suffered—has changed over decades as well as how historiographical works also began to be used for political purposes. Immediately after the Battle of Dražgoše, the first Partisan reports described the immense concentration of German forces at Dražgoše and high German losses. In the following years, such reports further proliferated without any critical reflection on these figures. It was only decades after the battle (and the war itself) that new documents were brought to light and slowly changed the historical knowledge about the battle. The aim of the article is to show the importance of (military and war) historiography for the constant striving to find the truth about historical events, regardless of the mythological aura around them.

IRENA URŠIČ*

Obravnave Slovencev v italijanskih oboroženih silah v obdobju fašizma: med prezrtostjo in upoštevanjem

IZVLEČEK

Sloenci v italijanskih oboroženih silah v obdobju fašizma, vpoklicani na služenje vojaškega roka in mobilizirani, so bili med svetovnima vojnama in med drugo svetovno vojno skupina z najdaljšo kolektivno izkušnjo vojaškega služenja državi, ki ni bila njihova domovina. Članek se v prvem delu osredotoča na njihov povojni položaj ter na obravnave v literaturi. V drugem delu je izpostavljen prispevek Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije, v katerem so bili leta 2007 pripadniki italijanskih oboroženih sil slovenskega rodu prepoznani kot skupina, vredna strokovne, muzeološke obravnave. V času dolgoletnega terenskega dela so njihova pričevanja in osebne zapuščine postale del dveh muzejskih zbirk ter temelj razstavljanja, objavljanja izsledkov raziskovalnega dela in ustvarjanja radijskih oddaj.

KLJUČNE BESEDE

Sloenci v italijanskih oboroženih silah, vpoklicani, mobilizirani, obdobje med svetovnima vojnama, druga svetovna vojna, muzej, ustni viri, osebne zapuščine

ABSTRACT

DISCUSSIONS ON SLOVENIAN MEN IN THE ITALIAN ARMED FORCES DURING THE FASCIST PERIOD: BETWEEN IGNORING AND CONSIDERING

During the interwar period and the Second World War, Slovenian conscripts in the Italian Armed Forces, who were drafted into regular military service and mobilized under the Fascist regime, formed a group with the longest collective experience of performing military service in a state that was not their homeland. The first part of the article focuses on their postwar situation and discussions in the literature and the second part highlights the contribution made by the National Museum of Contemporary History of Slovenia, thanks to which Italian soldiers of Slovenian descent were recognized in 2007 as a group deserving an expert, museological discussion. In the many years' field work, their testimonies and personal estates became part of two museum collections as well as the basis for exhibiting, publishing research findings, and producing radio broadcasts.

KEY WORDS

Slovenian men in Italian Armed Forces, conscripts, mobilized, interwar period, Second World War, museum, oral sources, personal estates

* prof. zgodovine in geografije, muzejska svetovalka, Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana, Slovenija, irena.ursic@muzej-nz.si, <https://orcid.org/0009-0008-1840-8158>

UVOD

Primorski Slovenci, za vojsko sposobni moški, so v obdobju, ki je sovpadlo s fašističnim režimom v Kraljevini Italiji, v letih 1922–1943, kot italijanski državljani doživeli vpoklic na redno služenje vojaškega roka v italijanskih oboroženih silah na Apeninski polotok z otoki, na italijanska ozemlja v Afriki in tudi na ozemlje Julijske krajine, v letih 1935–1943 pa so doživeli mobilizacijo v vojnih razmerah. Bili so državljani države, ki ni bila njihova domovina, v kateri so bili raznarodovanju podvržena manjšina, ki ji je vladal fašistični režim, in katere oborožene sile so leta 1941 okupirale tudi del slovenskega ozemlja v Kraljevini Jugoslaviji. V tem kontekstu so bili pripadniki italijanskih oboroženih sil slovenskega rodu pripadniki vojaške koalicije sil osi in vojaki »okupatorske vojske«, pripadniki oboroženih sil, ki so se v letih 1935–1936 bojevale v Etiopiji (Abesiniji) in z uporabo plinov kršile Ženevski protokol, ki so v letih 1936–1939 v španski državljanski vojni vojaško podpirale generala Franca, ki so leta 1939 izvedle invazijo na Albanijo in ki so se med drugo svetovno vojno spopadale v Franciji, Grčiji, Jugoslaviji, Severni Afriki, Sovjetski zvezi in v Kraljevini Italiji, z letalskimi in pomorskimi silami pa delovale tudi širše.

S kapitulacijo Italije septembra 1943 in z njenim prehodom med vojaške sile zaveznikov se je dolgo obdobje služenja primorskih Slovencev v italijanskih oboroženih silah večinoma zaključilo.¹ Epilog vojaških poti slovenskih »italijanskih soldatov« je bil časovno, krajevno in v vpetosti v vojaške ali ujetniške strukture zelo različen: postali so vojni ujetniki zavezniških ali nemških oboroženih sil, dezertirji, pripadniki Jugoslovanskega kraljevega gardnega bataljona na Bližnjem vzhodu, vojaških enot zaveznikov, misij britanskih obveščevalnih služb, odporiških gibanj v tujini ali prekomorskih enot Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije ali pa se jim je uspelo vrniti v domovino, kjer so se vključili v partizansko gibanje oziroma zavzeli drugačno opredelitev.

V geografskem smislu so bili med svetovnimi vojnami, med drugo svetovno vojno in v obdobju vračanja po njej kot vojaki in vojni ujetniki prvi v slovenski vojaški zgodovini razpršeni na pet celin sveta: v Evropo, Afriko, Azijo, Avstralijo in Ameriko. Toda njihova množična kolektivna izkušnja je bila v dolgem obdobju po drugi svetovni vojni deležna le selektivnega spominjanja.

KOCBEKOVO SPOROČILO IN POVOJNO RAZUMEVANJE ITALIJANSKIH VOJAKOV SLOVENSKEGA RODU

16. julija 1943 je Edvard Kocbek, krščanski socialist in tedaj član Izvršnega odbora Osvobodilne fronte, zapisal in pozneje v *Listini* objavil sledeče: »Eninpolmilijonski narod ima svoje sinove znova na vseh bojiščih, v nemški in italijanski vojski, kot prebežnike v zavezniških vojskah, doma pa se bojujejo prav tako razdvojeni, pri nas v partizanih in pri belih. To so dejstva, ki si jih ne moremo prikrivati. Prej ali slej bomo morali izkazati spoštovanje tudi tistemu trpljenju, ki si ga je morala skoraj polovica mladih Slovencev proti svoji volji naložiti na rame in na dušo. Krvaveli so od Narvika do afriških puščav, od Rokavskega preliva do Finske, Moskve in Povolžja. Koliko tihe, neznane in globoke tragike je skrite in pokopane po vsej Evropi in koliko zapletenega in podivjanega nesmisla nosi marsikak fant v sebi, ko se bojuje proti nam z zmogljivostjo, ki bi med nami dobila vse drugačno vrednost!«² Kocbekove besede odsevajo tankočutno razumevanje Slovencev, mobiliziranih v italijanske in nemške oborožene sile, ter zaobjemajo bistvo v besedni zvezi »spoštovanje trpljenju«. Toda Kocbekovo sporočilo v družbeno-politični stvarnosti socialistične republike s komunistično oblastjo ni imelo posebnega pomena. Nemara največje pozitivno presenečenje je tem Slovcem pripravila italijanska država z izplačevanjem t. i. italijanskih pokojnin, ki so marsikomu omogočile dostojnejše življenje.

Glede na podeljena odlikovanja SFRJ z redom narodnega heroja so bili med nekdanjimi pripadniki italijanskih oboroženih sil v povojnem obdobju hierarhično najvišje tisti, ki so med drugo svetovno vojno dezertirali ali drugače prešli iz italijanskih oboroženih sil ter se izkazali v partizanskih vrstah ali varnostno-obveščevalni službi: Rastislav Delpin – Zmago iz Podgore pri Gorici (1920–1956),³ Anton Ferjančič – Zvonko z Gradišča pri Vipavi (1915–1990),⁴ Albert Gruden – Blisk iz Šempolaja na Tržaškem (1923–1982),⁵ Rudi Kodrič –

² Kocbek, *Listina*, str. 154.

³ Iz italijanske vojske je bil odpuščen zaradi zdravstvenih razlogov. Deloval je pri varnostno-obveščevalni službi (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1007300/>) (23. 3. 2024).

⁴ Kot mobiliziranec v italijansko vojsko je v času napada na Kraljevino Jugoslavijo deloval na Notranjskem. Maja 1941 je dezertiral ter bil zajet in obsojen. Pobegnil je iz vojašnice v Šempetru na Krasu (današnji Pivki), se pridružil prvi skupini partizanov na Primorskem pod vodstvom Ervina Dolgana ter se povzpel do vodilnih položajev (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1008650/>) (23. 3. 2024).

⁵ Dezertiral je, bil zajet in obsojen na zapor, od koder je marca 1943 pobegnil in se pridružil partizanom. Deloval

¹ Primorski Slovenci so v italijanskih oboroženih silah izjemoma aktivno delovali do konca druge svetovne vojne.

Branko iz Malega Dola (1920–2006),⁶ Ivan Kosovel iz Sela na Vipavskem (1912–1943),⁷ Ivan Likar – Sočan iz Loga pod Mangartom (1921–1991),⁸ Karlo Maslo – Drago z Ostrožnega Brda v Brkinih (1912–1988)⁹ in Janko Premrl – Vojko iz Podnanosa na Vipavskem (1920–1943).¹⁰ Med narodnimi heroji so bili tudi nekateri, ki so se služenju italijanskim oboroženim silam izognili z izselitvijo v Jugoslavijo, med njimi sta bila Pino Tomažič iz Trsta (1915–1941) in Anton Velušček iz Ločnika pri Gorici (1912–1944). Visoka odlikovanja v povojni Jugoslaviji so prejeli tudi nekateri drugi dezertarji, med njimi pilot Josip Križaj iz Koprive na Krasu (1911–1948), ki je v italijanske letalske sile vstopil prostovoljno, dezertiral z italijanskim vojaškim letalom ter v času španske državljanske vojne na republikanski strani sodeloval kot poveljnik eskadrilje.¹¹

V skrajnem nasprotju so se znašli nekdanji pripadniki italijanskih oboroženih sil slovenskega rodu, ki so postali pripadniki misij britanskih obveščevalnih služb ISLD in SOE, se izurili za padalce in radiotelegrafiste, se borili proti nacifašizmu ter bili med prvimi, ki so vzpostavljali stike med partizani in zavezniki, a postali žrtve likvidacij komunistične organizacije OZNA.¹² Miloš Adamič iz Škrbine (1919–1945?),¹³ Milan Boštjančič iz Harij (1915–1944?),¹⁴ Alojz Černigoj iz Stomaža

(1910–1945?),¹⁵ Josip Dolenc z Opčin na Tržaškem (1910–1945?),¹⁶ Marjan Fegec iz Trsta (1919–1945?),¹⁷ Milan Golob iz Grahovega ob Bači (1918–?),¹⁸ Radoslav Semolič iz Mirna (1918–1945?),¹⁹ Nikolaj Sever iz Budanj (1913–1945?),²⁰ Alojz Sivec iz Libušenj (1912–1945?)²¹ in Ivan Volarič z Idrskega (1910–?),²² Miroslav Križmančič iz Slop (1919–1964)²³ je preživel, a na povojnem zaslišanju dobil hude poškodbe.

Predpostavljali bi lahko, da prvotno služenje italijanskim oboroženim silam, če se jim je zoperstavilo, ni bilo problematizirano, toda prav tako ni bilo bistveno delovanje vojaka v boju proti nacifašizmu, pač pa izključno delovanje v okviru partizanskega gibanja in izključevanje tistih, ki so delovali med zavezniki, za komunistično ideologijo in revolucionarje imperialisti.

Glede na čas pridobitve statusa borca in posebne delovne dobe so jim sledili tisti, ki so se partizanskemu gibanju pridružili ob vrnitvi v domovino takoj po kapitulaciji Italije, medtem ko so jim pridruženi prekomorskim enotam NOVJ v Italiji in Severni Afriki le s težavo sledili. Slednji so bili v drugem desetletju po drugi svetovni vojni kot kolektiv nagovorjeni k izpolnjevanju vprašalnikov z naslovom *Vprašalna pola za pripadnike prekomorskih enot NOVJ*. Izpolnjeni vprašalniki so bili pomemben vir podatkov in seznamov pri pripravljanju publikacij o prekomorcih, med katerimi je bil posebej prizadeven Albert Klun. V vprašalnikih, ki jih večinoma hranita Pokrajinski

je v vrhovih VOS in VDV (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1010720/>) (23. 3. 2024).

- 6 Dezertiral je decembra 1942 in se pridružil partizanom. Deloval je kot politkomisar in komandant (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1014710/>) (23. 3. 2024).
- 7 Dezertiral je aprila 1942 in se pridružil partizanom. Da bi se izognil zajetju zaradi obkolitve Italijanov, je storil samomor (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1015440/>) (23. 3. 2024).
- 8 Po odpustu iz italijanske vojske julija 1942 se je februarja 1943 pridružil partizanom, kjer je izvajal diverzantske akcije (<https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/likar-ivan-socan/>) (23. 3. 2024).
- 9 Dezertiral je in bil eden prvih partizanov na Primorskem (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi923430/>) (23. 3. 2024).
- 10 Za odhod v partizane leta 1942 je izkoristil dopust, ki mu je bil odrejen v italijanski vojski. Postal je legendarni primorski partizanski junak. Po pričevanju brata Marjana Premrla so za smrt Vojka Premrla odgovorni partizani in ne Italijani (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi942580/>) (23. 3. 2024), RTV SLO, Pričevalci: Jože Pižent in Marijan Premrl (<https://365.rtvlo.si/arhiv/pricevalci/174540411>) (23. 3. 2024).
- 11 Tominšek Perovšek, Josip Križaj, str. 49.
- 12 Gl. Bajc in Torkar, *Ivan Rudolf in padalci*; Bajc, *Iz nevidnega na plan*.
- 13 V italijansko vojsko je bil mobiliziran leta 1941 in bil zajet pri El-Alameinu (Vidic, *Angleški obveščevalci*, str. 218).
- 14 Med drugo svetovno vojno je deloval v artilerijskih enotah ter kot bolničar na Sardiniji in v bolničarski padalski enoti pri El-Alameinu, kjer se je oktobra 1942 predal Britancem (Jevnikar, *Zadnja odprava*, str. 75).

- 15 Leta 1938 je bil vpoklican v italijansko vojsko, deloval je na Siciliji in v Libiji (Vidic, *Angleški obveščevalci*, str. 183).
- 16 Vojaški rok je služil v italijanskih pomorskih silah, leta 1940 pa se je vkrcal na trgovsko ladjo Monte Piana, ki je plula na Daljni vzhod, a so jo britanske sile zajele pri Adenu na obali Jemna, posadko pa odvedle v ujetništvo v Indijo (MNSZS, Zbirka osebnih zapuščin, evidentirano gradivo: Življenjepisni podatki o Josipu Dolencu, napisal Mario Dolenc).
- 17 Rodil se je v kraju Sveti Petar u Šumi. Kot italijanski vojak je bil zajet na bojišču v Libiji (Jevnikar, *Pogrešani tržaški padalec*, str. 119).
- 18 Mobiliziran je bil leta 1942 in bil zajet v Libiji (Jevnikar, »Ni mogoče pozabiti doma!«, str. 13–15).
- 19 Kot voznik je deloval v italijanskih letalskih vojaških silah. Leta 1939 je bil poslan v Etiopijo, leta 1941 je bil tam zajet ter bil do oktobra v ujetniških taboriščih v Somaliji in Keniji (Vidic, *Angleški obveščevalci*, str. 6).
- 20 Kot italijanski vojak 8. bersaljerskega polka je bil poslan na bojišče v Libijo in bil novembra 1942 zajet pri El-Alameinu (Vidic, *Angleški obveščevalci*, str. 7).
- 21 Leta 1935 je bil mobiliziran za vojno v Etiopiji, leta 1940 je bil ponovno poslan na bojišče, leta 1941 se je predal Britancem (Jevnikar, »Moje življenje ...«, str. 7–8).
- 22 Kot italijanski vojak je bil poslan na severnoafriško bojišče, kjer je bil zajet (Jevnikar, »Vojne je konec!«, str. 8).
- 23 Decembra 1940 je bil kot italijanski vojak 10. bersaljerskega polka poslan v Libijo, kjer je bil februarja 1941 zajet (Vidic, *Angleški obveščevalci*, str. 6).

arhiv Koper in Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, je bilo vprašanje pod 8. točko sledeče: »Ali je bil pred vstopom v NOVJ vključen v OF, aktivno delal za NOG, ali bil pripadnik odporiškega gibanja v tujini (Italiji, Franciji itd.) – kje in kdaj?«²⁴ Iz odgovorov so razvidne zagate, s katerimi so se srečevali vprašani, kajti vprašalnik je izrecno navedbo o angažiranosti v zavezniški vojski ignoriral.²⁵ Ignoriral pa je seveda tudi vprašanje o vključenosti v italijanske oborožene sile in morebitnem odklonilnem vedenju v njih. Čeprav vprašalne pole niso bile namenjene zapisovanju teh izkušenj, so navedli tudi te. Podoben primer so prošnje, ki so jih nekdanji pripadniki italijanskih oboroženih sil in nato pripadniki prekomorcev, partizanskega gibanja doma ali odporiškega gibanja v tujini vlagali za priznanje statusa borca in za priznanje posebne dobe. Čeprav osnova za pridobitev statusa niso bili zapisi o služenju italijanskim oboroženim silam, se jim prosilci niso odrekli, tako da so pomemben del življenjepisov. Tu se postavlja domneva, da so slovenski pripadniki italijanskih oboroženih sil želeli spregovoriti tudi o tej svoji izkušnji. V celotnem obdobju do leta 1990 je bilo obravnavanih več kot 6000 prošenj za udeležbo v NOB in okoli 2000 prošenj iz naslova udeležbe pri zavezniški vojski, izdanih pa je bilo le 1966 potrdil za priznanje posebne delovne dobe.²⁶ Poleg statistike zavrnenih prošenj se kaže tudi diskriminatoren odnos odločujočih organov z iskanjem greha v obvezni vključitvi v italijanske oborožene sile: »Prav tako predlagatelj je bil mobiliziran v redno italijansko vojsko v maju 1942, ko je bila NOG v Grgarju in okolici že razvita. Imel je možnost izogniti se mobilizaciji.«²⁷ Toda izogniti se mobilizaciji še pred vpoklicem ali tveganje dezertstva je po italijanskem vojaškem kazenskem zakoniku pomenilo kazen od šestih mesecev do dveh let zapora,²⁸ pa tudi tveganje za maščevanje nad vojakovimi družinskimi člani. Eden od primerov je že omenjeni narodni heroj, dezertar Ivan Kosovel, ki se je ob obkolitvi Italijanov zajetju izognil s samomorom.

Posebno, še neraziskano poglavje so vojaki, ki so bili v italijanskih oboroženih silah zajeti ali so se predali in ostali v ujetniških taboriščih, se domov vrnili šele ob koncu druge svetovne vojne

ali v letih po njej ter bili ob repatriaciji priprti in zaslisevani v smislu, da za osvoboditev niso storili ničesar, in tisti, ki so se v posebno absurdnih okoliščinah znašli v času spora z informbirojem zgolj zaradi preživetja in vrnitve z bojišč v Sovjetski zvezi med drugo svetovno vojno ali zaradi vrnitve iz sovjetskih ujetniških taborišč po drugi svetovni vojni.²⁹

V duhu dolgega obdobja negovanja t. i. pridobitev komunistične revolucije tudi žrtve med primorskimi Slovenci, ki so izgubili življenje v italijanskih oboroženih silah ali v vojnem ujetništvu, niso imele mesta. Prvi vtis dajejo že spomeniki žrtvam, postavljeni v času Socialistične republike Slovenije, na katerih imen in priimkov omenjenih žrtev večinoma ni, čeprav so bili mrtvi in pogrešani slovenski mobiliziranci v italijanskih oboroženih silah večkratne žrtve: mobilizirani so bili brez narodnostnih pravic iz raznarodovalnega okolja fašističnega režima, življenje so izgubili za vojaške interese tuje države, v povojnem okolju lastne države pa so bili kot žrtve iz vrst »okupatorske vojske« odrinjeni iz javnega spomina.³⁰ Toda medtem ko so bile s političnega stališča leta 1989 še vedno sporne žrtve vojaških nasprotnikov iz narodnoosvobodilnega boja,³¹ med katerimi so bili tudi primorski Slovenci v italijanskih oboroženih silah, je z demokratizacijo slovenske družbe vprašanje, ali je spominjanje nanje relevantno, vendarle postalo odveč. Izjemen korak je storil Inštitut za novejšo zgodovino, ki je s slovensko podatkovno bazo *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* tudi mrtvim in pogrešanim Slovincem v italijanskih oboroženih silah in ujetništvu vrnil slovenska imena in priimke, svojem pa deloma odstrl datume in kraje smrti. Namenil pa jim je tudi moralno-etični pomen, ki je iz vprašanja pred osamosvojitvijo Slovenije, ali so »žrtve« tudi Slovenci v okupatorskih vojskah, prerasel v etični posluh za vse vojne žrtve, ki ga zmora civilizirana družba.³²

Povojno razumevanje primorskih Slovencev v italijanskih oboroženih silah ni bilo enoznačno in je bilo odvisno od položaja, za katerega so se opredelili, ali okoliščin, v katerih so se znašli in nanje niso imeli nikakršnega vpliva. Nekatere je breme italijanske suknje, čeprav je bilo neprosto-voljno, spremljalo naprej, drugi so se ga otesili in se povzpeli po družbeni lestvici.

24 SI PAK, PAK 349, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad; SI PANG, PANG 1014, Zbirka spominov in drugega dokumentarnega gradiva.

25 Uršič, Ivan Rudolf, str. 196.

26 Gl. Čibej in Uršič, (Ne)priznavanje pravic.

27 SI PANG, PANG 1014, M4, sig. M158/3/37, Zavrnjena prošnja Izidorja Černeta, 1979.

28 Regio decreto 20 febbraio 1941, n. 303 (<https://www.gazzettaufficiale.it/sommario/codici/penaleMilitare>) (3. 5. 2024).

29 MNSZS, ZUV.

30 Uršič, Mrtvi in pogrešani, str. 98.

31 Uršič, Mrtvi in pogrešani, str. 90.

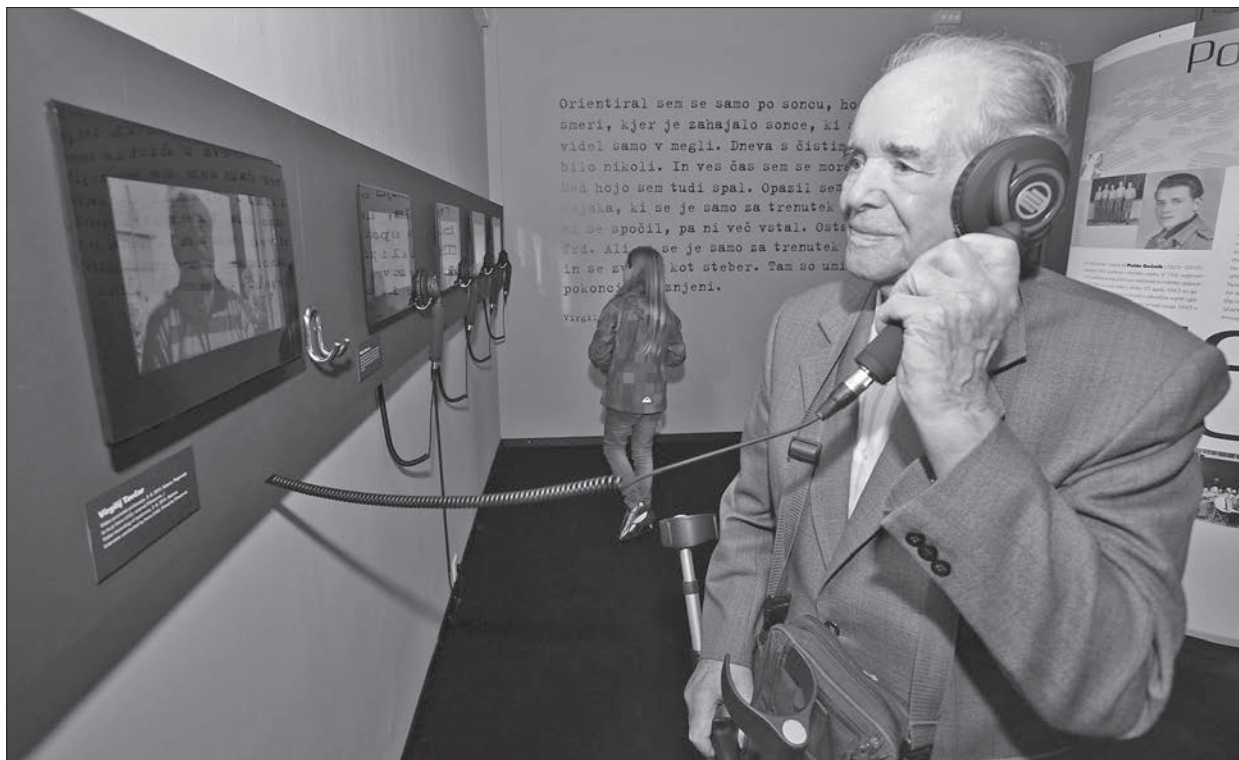
32 Uršič, Mrtvi in pogrešani, str. 98.

LEPOSLOVJE IN STROKOVNA LITERATURA O PRIMORSKIH SLOVENCIH V ITALIJANSKIH OBOROŽENIH SILAH

Pisatelj Boris Pahor je bil v italijansko kopensko vojsko vpoklican februarja 1940 in bil kot pripadnik artilerijskih enot poslan v Libijo, a je vojaško službo doživel nekoliko drugače, saj je v italijanski vojaški suknji diplomiral na italijanskem liceju Giosuè Carducci v Bengaziju. Septembra 1940 je v Libijo prejel pismo svojega literarnega mentorja Edvarda Kocbeka, v katerem mu je ta velel: »Piši dnevnik, kamor boš zapisoval lep potek drobnarij, nenadne notranje prebliske, človeška izkustva, privide svojega, edino svojega sveta, obenem pa železni tok dogodkov okoli sebe. Vse, ljudje, kraji, položaji, čas, Ti sam, vse to je tako edinstveno, da boš radi tega vsega ustvaril dragocen dokument.«³³ Marca 1949 je Kocbek v pismu Pahorja opomnil: »Na uho povedano: kaj je s Tvojimi afriškimi zapiski? To bi bila naravnost imenitna zadeva. Tvoj molk vsekakor nekaj pozitivnega pomeni.«³⁴ Sedem let pozneje (1956) je Pahor v Kopru izdal avtobiografsko zasnovan roman *Nomadi brez oaze: afriška kronika*. Drugič je izšel leta 2001 pri tržaški založbi Mladika.

Nekateri so svoje izkušnje v dnevnike prelili med vojno, drugi so začeli spomine zapisovati v jeseni življenja. Med njimi je Anton Torkar, rojen v Znojilah, ki je leta 1987 v samozaložbi izdal knjigo *Beg iz pekla* s spomini z vzhodne fronte, ki je leto pozneje doživela ponatis. Spomini Leopolda Tavčarja, rojenega v Orleku pri Sežani, so v samozaložbi izšli leta 2010, prav tako z zapisom spominov z vzhodne fronte, pa tudi z nadaljnje vojaške poti v partizanih.³⁵ Virgilij Tavčar, rojen v Trstu, je med letoma 2000 in 2012 zakladnico spominov prelinil v osem knjig. Tako je svojo vlogo v italijanskih oboroženih silah osvetlil v knjigah *Vojaška šola alpinizma Aosta, Na treh frontah 1. del, Čudovito visokogorje 1938–1940 in Na treh frontah 2. del*, ki so postale zapuščina družini. V obsežnih knjigah *Trideseta leta v Povirju in ... ter Povir z okolico v vrtincu vojne vihre 1935–1945* pa je javnosti poklonil spomin na vojaške poti tudi tistih fantov in mož iz njegovih krajev, ki so bili mobilizirani v italijansko vojsko.

Izšli so tudi dnevniški zapisi Franca Pračka iz Dolge Poljane z naslovom *Dnevnik sardinca Franca* (2015) in spomini Franca Berceta iz Dornberka z naslovom *Takrat so ravno cvetele marelice* (2006). Dnevniški zapisi tržaškega Slovenca Bruna Trampuža pa so najprej doživeli znanstveno

Virgilij Tavčar na razstavi *Pot domov* v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije 20. 5. 2015. Z vzhodne fronte se je po 23-dnevem umiku v surovih zimskih razmerah januarja 1943 vrnil kot eden redkih preživelih iz italijanskega smučarskega bataljona Monte Cervino (foto: Sarah Poženeš; hrani: MNSZS).

33 Kocbek, *Peščena ura*, str. 9.

34 Kocbek, *Osvobodilni spisi II.*, str. 401.

35 Tavčar, *Spomini slovenskega fanta*.

Pismo Franca Dolenca, mladoletnika v posebnih bataljonih italijanske kopenske vojske. Pismo z motivom Jezusovega rojstva je mami v slovenščini napisal 12. junija 1943 v kraju Caraffa di Catanzaro v Kalabriji in jo prosil, naj ga spravi za spomin. Februarja 1945 je kot prekomorec padel v bojih za Mostar (MNSZS, Zbirka osebnih zapuščin, pismo je podaril Franci Dolenc).

monografijo Marte Verginella (2004) z naslovom *Suha pašta, pesek in bombe: Vojni dnevnik Bruna Trampuža*, leta 2021 pa še izdajo v samozaložbi z naslovom *Moj vojni dnevnik: 1941–1945*. Posebne obravnave je bilo deležno pesnjenje italijanskih vojakov slovenskega rodu, ki se mu je v knjigi *Slovenska pesem v tujem škornju od doma do puščavskega peska* leta 2014 posvetila Marija Stanonik. Leta 1998 je izšla knjiga *Zlate nitke časa*, leta 2016 pa *Pomladanske zarje* z zbirko pesmi Danila Florjančiča, vpoklicanega v mornariške enote v Eritreji in pozneje obsojenega zaradi dezerterstva.

S poudarkom na slovenskih mobilizirancih za vojno v Etiopiji je prva pisala Milica Kacin Wohinz, ki je leta 1997 objavila članek »Ob 'abesinski' vojni«. V njem je poudarila: »Zaradi pomanjkljivih virov še ni možen prikaz celovitega življenja primorskih Slovencev v času abesinske vojne. Srečali so se z vojnimi razmerami že šest let prej kot ostali Slovenci v Jugoslaviji, posebej specifično pa je dejstvo, da so morali sodelovati v agresiji na etiopski narod na strani tistega agresorja, ki je njih same podredil, nekaj let za tem pa še jugoslovanske Slovence. Najbolje bi o teh doživetjih najbrž povedali sami udeleženci te vojne, tisti, ki so šli v puščavo s puškami na ramah in tisti, ki so ostali doma, če so še med živimi.«³⁶ Leta 2008 je Boris Mlakar v italijanski znanstveni monografiji Pokrajinskega arhiva v Bolzanu objavil članek »Gli Sloveni della Venezia Giulia e la guerra in Abissinia« in z njim tudi italijanski javnosti približal mobilizacijo primorskih Slovencev za vojno v Etiopiji, dezerterstvo in fašistično propagando.

Leta 2004 je izšlo diplomsko delo Jane Krebelj *Slovenci in abesinska vojna: vojna v luči slovenskih časopisov Jutro in Slovenec*, v katerem se je posvetila tudi obravnavi ohranjenih dnevniških zapisov mobiliziranega Jožeta Volka. Leta 2011 je izšlo diplomsko delo Katarine Parovel *Druge abesinska vojna skozi prizmo slovenskega vojaka v italijanski vojski*, leta 2020 pa je Urban Orel izdal magistrsko delo *Italijanski kolonializem in Slovenci kot vojaki in delavci v Italijanski vzhodni Afriki*.

Več zanimanja je bilo osredotočenega na primorske mladoletnike in može starejših letnikov, ki jih je italijanska oblast v letih 1940–1943 prisilno odvedla v posebne bataljone italijanske kopenske vojske (*battaglioni speciali*), in posebej na tiste, ki so med vojno doživeli izkušnjo malaričnega otoka Sardinija. Leta 1973 sta Albert Klun in Srečko Vilhar izdala knjigo *Po poteh sardincev*. Leta 2000 je publicistka Dorica Makuc izdala knjigo *Sardinci*, posvečeno tistim, ki so Sardinijo v obdobju fašizma doživeli kot mobilizirani vojaki, pripadniki posebnih bataljonov ali kot interniranci. Leta 2004 je izšla knjiga Sare Perini z naslovom *Battaglioni speciali – Slav company – Posebni bataljoni 1940–1945*, posvečena odvedenim v posebne bataljone s Tržaškega. Isto leto je izšla diplomska naloga Petre Kavrečič *Posebni bataljoni na Sardiniji*. Leto pozneje je Sara Perini skupaj z Brankom Čermeljem, protagonistom posebnih bataljonov, izdala knjigo *Battaglioni speciali – kalvarija primorskih mladoletnikov v sliki in besedi*, temelječo na pričevanjih posameznikov iz celotne Primorske. Leta 2010 je diplomsko delo z naslovom *Uporništvo primorskih Slovencev in istrskih*

36 Kacin Wohinz, »Ob 'abesinski' vojni«, str. 127.

Hrvatov v »posebnih bataljonih« od junija 1940 do 8. septembra 1943 napisal Miha Kosmač.

Obsežna je italijanska strokovna literatura, ki obravnava delovanje italijanskih oboroženih sil, toda brez posebne obravnave vojakov slovenske narodnosti. Raziskave o redno vpoklicanih in mobilizirancih slovenskega rodu v obdobju 1922–1943 so bile v slovenskem zgodovinoписju redke. Leta 2007 je Drago Sedmak objavil članek »Mobilizacije v italijansko vojsko« z obravnavo mobilizacij primorskih Slovencev med svetovnimi vojnami in med drugo svetovno vojno. Leta 2011 je Branko Marušič napisal članka »Slovenci v italijanski vojski v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja« ter »O Slovencih, ki so bili vojaki v tujih vojskah (1918–1941)« v zborniku *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh v preteklosti*.

Dela Alberta Kluna in njegovih sodelavcev (kot so *Prekomorci* iz leta 1965, *Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni* iz leta 1976, *Domovina je ena* iz leta 1986 in številne druge knjige) so res temeljila na obravnavah prekomorcev, vendar se je zbrano gradivo dotikalo tudi obdobja, ki so ga poznejši prekomorci doživeli najprej kot mobilizirani v italijanske oborožene sile. V Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije je prvo fotografsko gradivo, čeprav v glavnini vezano na prekomorce in le izjemoma na italijanske vojake slovenskega rodu, prišlo prav po zaslugi terenskega dela Alberta Kluna in sodelujočih, v slovenske arhive pa že omenjeni izpolnjeni vprašalniki in življenjepisi, ki so odstrli tudi izkušnje iz oboroženih sil Kraljevine Italije. Jože Vidic je ob izdaji knjige *Angleški obveščevalci – vohuni ali junaki* leta 1989 muzeju predal kopije fotografij, na katerih so bili padalci in radiotelegrafisti in tudi nekdanji pripadnik bersaljerjev. Ohranjen pa je tudi unikatni zvezek z naslovom *Padli borci iz Vremske doline* s sedmimi originalnimi fotografijami pripadnikov italijanskih oboroženih sil in njihovimi imeni.

Poleg naštetega na to temo poznamo še številne druge objave v publikacijah in časopisju, v zadnjih desetletjih pa je izšlo več domoznanskih del, ki predstavljajo marsikateri pomemben podatek o obravnavani temi.

INTERVJUJI Z IZKUŠENJSKIMI RAZSEŽNOSTMI IN MUZEJSKA ZBIRKA USTNIH VIROV

Čeprav je bil Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije (z različnimi predhodnimi imeni od ustanovitve leta 1948) vseskozi stičišče obiskovalcev, ki so podarjali gradivo in strokovne sodelavce informirali o svojih doživetjih preteklosti, je bila odločitev o sistematičnem zbiranju

pričevanj kot metodološki izbiri sprejeta (še) leta 2003. Narekovali so jo novi konceptualni pogledi na muzejsko delo, trendi sodobnih muzejev s priznavanjem pomembnosti umeščanja ustnih virov, spoznanje, da bodo v nekaj prihodnjih letih živeče priče za vedno umanjale, usmeritev z željo po inkluzivni obravnavi spregledanih vsebin in ne nazadnje vnema tistih, ki so se s tako dinamičnim, ustvarjalnim, pa tudi zahtevnim področjem, kot je ustna zgodovina, želeli ukvarjati. Novoustanovljena zbirka ustnih virov se je v izhodišču osredotočala na zbiranje pričevanj iz obdobja druge svetovne vojne, od leta 2005 pa ni bilo več nobenega dvoma, da bo prerasla v obsežno zbirko z različnimi vsebinskimi sklopi iz celotnega 20. in tudi že 21. stoletja. Najzaslužnejša za vzpostavitev zbirke, Monika Kokalj Kočever, se je pri oranju ledine zgledovala po praksah uveljavljenih sorodnih ustanov, predvsem po Imperial War Museumu v Londonu in Holocaust Museumu v Washingtonu, ter poskrbela za pridružitve muzeja k mednarodnima združenjema International Oral History Association (IOHA) in Oral History Society (OHS).³⁷ Prva avdiovizualno dokumentirana pričevanja v zbirki ustnih virov so bili video- oziroma avdioposnetki intervjujev s prisilno mobiliziranimi Slovenci v nemško vojsko, s slovenskimi izgnanci, suženjskimi in prisilnimi delavci v času nacionalsocializma ter s pričevalci o osamosvojitvi in vojni za obrambo samostojne Slovenije. Leta 2005 je Monika Kokalj Kočever izvedla prvi intervju z mobilizirancem v italijansko kopensko vojsko, med letoma 2007 in 2017 pa je avtorica tega članka izvedla 69 intervjujev z redno vpoklicanimi oziroma mobiliziranimi ter 26 intervjujev z med vojno mladoletnimi in odvedenimi v posebne bataljone.

Pri izboru intervjuvancev so bili postavljeni objektivni in subjektivni kriteriji. Kriterij starosti je določal rojstvo intervjuvanca do vključno leta 1923 za redno vpoklicane in mobilizirane ter rojstvo v letih 1924–1926 za odvedene mladoletnike v posebne bataljone italijanske kopenske vojske. Kriterij pripovedne moči oziroma pripovedne izraznosti je bil določen s ciljem, da bi bil v največji mogoči meri izveden nestandardizirani pripovedni intervju.³⁸ S kriterijem raznolikosti

³⁷ Glej: Kokalj Kočever, *Moja zgodba*, str. 249.

³⁸ Nestandardizirani pripovedni (ali narativni ali nedirektivni) intervju je vrsta intervjuja, pri katerem spraševalec pove temo pogovora, nato pa spraševancu prepusti, da prosto govori ter izraža svoje spomine, misli in občutja ter ga ne omejuje z vnaprej postavljenimi vprašanji, časom ali drugimi pogoji. Šele ko pripovedovalec konča pripovedovanje, mu lahko raziskovalec postavi dodatna vprašanja (Vogrinc, *Kvalitativno raziskovanje*, str. 108).

Elio Sfiligoi med videosnemanjem pričevanja. Bil je eden od zadnjih prič pokola, ki ga je na Kefaloniji po kapitulaciji Italije izvedla nemška divizija Edelweiss nad zajetimi italijanskimi vojaki divizije Acqui. Leta 2013 je bil vabljen na Vojaško sodišče v Rim, da bi pričal na sodnem procesu proti nacistu Alfredu Störku (foto: Vasten Valič, MNSZS, Zbirka ustnih virov, Elio Sfiligoi, 23. 5. 2013).

vojaških poti v geografskih merilih (od izkušnje vojskovanja v Etiopiji do vojskovanja na bojiščih druge svetovne vojne) smo poskušali doseči vpogled v razsežnost rednega služenja in mobilizacije. S kriterijem posebnosti, kamor sodijo uvrstitve v različne vojaške enote, prostovoljno služenje, dezerterstvo in upornišтво, kaznovanja, povišanja in odlikovanja, oprostitev, poškodbe in bolezni ter vojno ujetništvo ali druge nadaljnje poti vojakov, smo želeli dokumentirati najrazličnejše izkušnjske problematike.

Bistven cilj je bil vzpostaviti interakcijo, pri kateri bo pričevalec spregovoril o individualnih osebnih izkušnjah, delovanju, odločitvah, vrednotah, čustvenih odzivih in željah, ter iskati enkratnost in reprezentativnost. To je pomenilo pridobiti ustni vir kot nov zgodovinski vir, ki postane relevanten ob upoštevanju psiholoških in družbenih značilnosti spomina ter zakonitosti, ki jim je podvržen.³⁹ Uporabnost pričevanj je bila usmerjena v razstavne namene, za objave v publikacijah in medijih ter v znanstveno-raziskovalne namene muzeja.

Izhodišče tehnične priprave je bilo zagotoviti profesionalno videosnemanje zaradi doseganja kvalitetnejše analize intervjuja, za hranjenje videoposnetka intervjuja v analogni in/ali digitalni obliki v muzejski zbirki ustnih virov ter za muzejske namene. Profesionalna videosnemanja so opravljali Vasten Valič, Jože Jagrič, Rok Plešnar in snemalci podjetja Filmservis. Zaradi različnih vzrokov je bil del intervjujev posnet v avdio obliki, kar je izvedla Irena Uršič.⁴⁰

³⁹ Rožac Darovec, Metodološki in teoretični problemi, str. 450.

⁴⁰ Eno pričevanje je zaradi tehnične napake ostalo ohranjeno le kot transkripcija avdioposnetka pričevanja.

Terensko delo se je osredotočilo na pridobitev nestandardiziranih pripovednih intervjujev oziroma življenjskih zgodb – »life history«⁴¹ intervjujev. Pričevalci so bili usmerjeni na čas, ki so ga preživeli v italijanskih oboroženih silah, vendar je bilo pomembno, da so spregovorili o vseživljenjski izkušnji, od otroških in najstniških let pod fašizmom do življenja po vojni. Po glavnem delu odprtega pripovedovanja je sledil del intervjuja z dodatnimi vprašanji, ki so težila k natančnejši osvetlitvi določenih mest v pričevanju. V izpovedi življenjske zgodbe so razumeli, da je tudi njihova izkušnja pomembna, izrazili so presenečenje in vidno zadovoljstvo nad zanimanjem zanje, in marsikdo je dejal, da je v življenju prvič pripovedoval tako dolgo. Pripovedovanje je bilo zanje tudi terapevtsko sredstvo, saj so se v visoki starosti že zavedali svoje minljivosti, s spominjanjem pa doživeli nekakšno olajšanje, zaradi vseh preizkušenj in sprememb, ki so jih preživeli.⁴² V nekaj primerih je bilo pripovedovanje zanje travmatično dejanje. Pri vseh pričevalcih pa izvedba tovrstnih intervjujev zaradi različnih vzrokov ni bila mogoča, zato so bile uporabljene tudi druge oblike intervjuja.⁴³

Po izvedenih intervjujih je sledila analiza – transkripcija intervjuja z zapisom v knjižni slovenščini, z zapisom vseh uporabljenih narečnih izrazov, tujk in citatov v tujem jeziku (največkrat v

⁴¹ Hitchcock in Hughes, *Research*, str. 153.

⁴² Prim. Ritchie, *Doing Oral History*; Stanonik, *Življenjska zgodba*; Rožac Darovec, Metodološki in teoretični problemi.

⁴³ V primerih nemogoče izvedbe nestandardiziranega pripovednega intervjuja je bil večinoma izveden polstrukturirani intervju, pri katerem so pričevalci odgovarjali na vprašanja, ki so bila pripravljena že pred izvedbo intervjuja, preostala vprašanja pa so bila oblikovana sproti med potekom intervjuja.

italijanščini), pa tudi z beleženjem mikroglasovnih elementov, kot sta smeh in jok, ter neverbalne komunikacije, kot so premori in govorica telesa. Po položaju v sobesedilu in funkciji lahko namreč ti elementi bistveno vplivajo na sporočilnost in konotacijsko vrednost besedila.⁴⁴ Ob analizi intervjujev se srečujemo z metodološkimi problemi ustnozdgodovinskih raziskav, ki pa so obenem metodološki problemi zgodovinopisja kot celote, saj morajo biti viri v vsakem primeru preverjeni, pravilno dokumentirani in kritično presojani.

V nadaljevanju je predstavljen poimenski seznam pričevalcev, kajti tisti, ki vodijo intervjuje, ne smejo nikoli pozabiti, čigava zgodba je pripovedovana.⁴⁵ Seznam pričevalcev je izpisan glede na geografske razsežnosti izhodiščnega ali najdlje trajajočega delovanja v italijanskih oboroženih silah. Posebej so izpisana imena pričevalcev, ki so bili kot mladoletniki prisilno odvedeni v posebne bataljone. V oklepaju so navedeni: letnica rojstva, kraj intervjuja, datum intervjuja in inventarna številka v zbirki ustnih virov.

Preglednica: Seznam pričevalcev

Etiopija	Jože Čič (1911, Velika Brda, 1. 3. 2007, OH-27), Albert Tomšič (1911, Bač, 28. 12. 2007 in 23. 1. 2008, OH-64), Leopold Žgavec (1911, Orehek, 30. 4. 2007, OH-268)
Španija	Anton Cizara (1915, Vipava, 22. 6. 2011, OH-236), Franc Smrdel (1919, Ilirska Bistrica, 21. 6. 2011, OH-237)
Grčija	Bogomir Bizjak (1922, Skrilje, 9. 12. 2016, OH-447), Gregor Kalister (1922, Juršče, 12. 11. 2005, OH-20), Alojz Penko (1921, Parje, 20. 2. 2007, OH-22), Ignac Sedmak (1922, Pobegi, 24. 9. 2014, OH-376), Elio Sfiligoj (1919, Izola, 23. 5. 2013, OH-301), Milan Turk (1922, Pivka, 13. 7. 2007 in 14. 3. 2008, OH-54)
Apeninski polotok	Matija Bele (1923, Selce, 10. 4. 2009, OH-205), Bojan Bizjak (1923, Branik, 8. 11. 2013, OH-303), Boris Čermelj (1922, Gojače, 25. 11. 2016, OH-442), Karel Česnik (1917, Postojna, 28. 2. 2007, OH-47), Teodor Čopi (1916, Bovec, 19. 8. 2015, OH-425), Franc Fatur (1921, Zagorje, 24. 1. 2008, OH-190),
Sicilija	Francelj Frank (1920, Gornja Bitnja, 18. 2. 2008, OH-63), Jože Frank (1916, Ilirska Bistrica, 7. 3. 2007, OH-51), Mirko Gabrijelčič (1919, Vrhovlje pri Kojskem, 16. 10. 2012, OH-273), Anton Grandič (1918, Divača, 10. 8. 2009, OH-208), Jože Jazbec (1923, Komen, 22. 5. 2015, OH-419), Stanko Jenko (1921, Topolc, 7. 11. 2008, OH-202), Franc Jerončič (1923, Melinki, 3. 12. 2015, OH-435), Štefan Jug (1921, Tolmin, 26. 10. 2015, OH-432), Jože Knez (1920, Izola, 13. 2. 2008, OH-57), Alfonz Kogoj (1922, Temljine, 10. 11. 2014, OH-412), Jožef Koren (1920, Borjana, 26. 10. 2015, OH-428), Slavko Koren (1923, Drežnica, 19. 8. 2015, OH-426), Dušan Kozem (1923, Prvačina, 23. 5. 2013, OH-300), Nardo
Sardinija	Kralj (1920, Trebče/Trebiciano, 22. 11. 2017, OH-453), Franc Kramar (1922, Breginj, 19. 8. 2015, OH-427), Stane Kristan (1919, Trnje, 16. 4. 2007, OH-53), Karel Mejak (1922, Gornja Košana, 22. 2. 2007, OH-24), Rafael Merkely (1913, Velike Žablje, 11. 8. 2014, OH-308), Jožef Paljk (1920, Velike
Julijska krajina	Žablje, 17. 3. 2008, OH-56), Marjan Pavletič (1922, Tolmin, 19. 10. 2012, OH-286), Mirko Peric (1923, Gorica/Gorizia, 15. 5. 2015, OH-417), Milan Pirc (1919, Bovec, 18. 8. 2015, OH-424), Leopold Remec (1923, Ajdovščina, 11. 8. 2014, OH-307), Miroslav Rijavec (1923, Črniče, 25. 11. 2016, OH-443), Anton Sever (1922, Nova Gorica, 6. 11. 2014, OH-411), Slavko Silič (1919, Orehovlje, 22. 1. 2013, OH-299), Alojz Stegu (1921, Ilirska Bistrica, 27. 5. 2015, OH-420), Franc Širca (1921, Predjama, 17. 1. 2013, OH-297), Milan Širca (1921, Krajna vas, 13. 6. 2011, OH-272), Ivan Šulin (1922, Žaga, 18. 8. 2015, OH-423), Ludvik Šušteršič (1923, Trnje, 18. 2. 2008, OH-60), Franc Tomšič (1922, Koritnice, 22. 2. 2007 in 18. 8. 2009, OH-23), Anton Vahnjal (1923, Šmihel pod Nanosom, 17. 1. 2013, OH-295), Emil
Ljubljanska pokrajina	Viler (1920, Lucija, 22. 9. 2014, OH-337), Jože Vodopivec (1920, Rakitnik, 24. 1. 2008, OH-61), Jožef
Italijanska okupacijska cona v južni Franciji	Železnik (1914, Gornja Košana, 26. 3. 2007, OH-235), Jože Žigon (1923, Trnje, 18. 2. 2008, OH-59), Edvard Žonta (1920, Predmeja, 13. 5. 2015, OH-415)
Severna Afrika	Jože Breclj (1921, Žapuže, 16. 11. 2012, OH-288), Franc Brezic (1920, Strane, 14. 7. 2007, 17. 8. 2009 in 4. 10. 2012, OH-55), Ciril Kobal (1920, Sermin, 17. 10. 2012, OH-285), Franc Kranjc (1921, Velika Brda, 28. 2. 2007, OH-48), Milan Mahnič (1920, Skopo, 31. 1. 2011 in 29. 1. 2014, OH-269), Vladimir Murovec (1922, Nova Gorica, 28. 11. 2012, OH-290), Boris Pahor (1913, Prosek/Prosecco, 9. 11. 2013, OH-305), Franc Škrli (1921, Ilirska Bistrica, 28. 2. 2007, OH-26), Edvard Trobec (1922, Križ, 29. 11. 2013, OH-306), Anton Urbančič (1920, Staro selo, 26. 10. 2015, OH-431), Jože Vičič (1922, Ilirska Bistrica, 6. 3. 2007, OH-50), Anton Vidmar (1921, Otlica, 13. 5. 2015, OH-416)
Sovjetska zveza	Karlo Čepar (1920, Sežana, 13. 8. 2014, OH-329), Leopold Tavčar (1922, Pristava, 6. 11. 2014, OH-410), Virgilij Tavčar (1919, Sežana, 3. 6. 2011, OH-270)

44 Kutin Ivančič, *Živa pripoved v zapisu*.

45 Ritchie, *Doing Oral History*, str. 30.

Mladolentniki v posebnih bataljonih	Rihard Avsec (1925, Dolnja Bitnja, 16. 11. 2016, OH-436), Ciril Bačer (1926, Duplje, 27. 10. 2015, OH-434), Franc Baričič (1925, Podgraje, 6. 12. 2017, OH-455), Anton Benc (1925, Šembije, 23. 1. 2008, OH-62), Izidor Čebren (1925, Vrtovin, 27. 10. 2015, OH-433), Branko Čermelj (1926, Šempeter pri Gorici, 22. 1. 2013, OH-298), Franc Česnik (1925, Zagorje, 21. 7. 2008 in 18. 8. 2009, OH-191), Lovrenc Česnik (1925, Drskovče, 21. 2. 2007, OH-21), Matija Čopič (1926, Drskovče, 1. 3. 2007, OH-25), Miloš Forčič (1924, Solkan, 7. 12. 2017, OH-456), Franc Gulja (1926, Veliko Brdo, 7. 3. 2007, OH-49), Milan Jazbec (1926, Štanjel, 8. 12. 2016, OH-444), Ivan Jenček (1924, Strmca, 5. 11. 2014, OH-408), Stanislav Kjuder (1926, Dutovlje, 8. 12. 2016, OH-446), Bruno Novič (1926, Skopo, 28. 6. 2011, OH-233), Danilo Oražem (1925, Dane pri Sežani, 24. 8. 2017, OH-452), Janko Ozbič (1926, Postojna, 13. 4. 2015, OH-413), Franc Rebec (1926, Palčje, 16. 7. 2008, OH-189), Jože Rebec (1925, Trnje, 30. 4. 2007, OH-52), Alojz Sedmak (1924, Juršče, 11. 8. 2017, OH-451), Franc Sedmak (1926, Juršče, 11. 8. 2017, OH-450), Franc Sila (1924, Ilirska Bistrica, 27. 5. 2015, OH-421), Ivan Smrdelj (1924, Knežak, 10. 8. 2017, OH-448), Libero Škrli (1925, Koper, 14. 8. 2015, OH-422), Miroslav Terčon (1924, Kolomban, 25. 9. 2014, OH-377), Lojze Valenčič (1925, Trpčane, 23. 11. 2017, OH-454).

TERENSKO ZBIRANJE GRADIVA IN ZBIRKA OSEBNIH ZAPUŠČIN

Pomanjkanje reprezentativnih predmetov, ki bi s provenienco potrjevali, da so pripadali vojakom slovenske narodnosti italijanskih oboroženih sil v obdobju fašizma, je bilo pred začetkom zbiranja in dokumentiranja ustnih virov v muzeju izrazito.

Zbiralna usmeritev je sicer že v prvih letih obstoja muzeja pripomogla k hranjenju gradiva o italijanskih oboroženih silah, vendar z zornega kota okupatorske vojske, ki se ji je partizansko gibanje zoperstavilo. Med prvim tovrstnim gradivom je muzej pridobil raznovrstno zbirko, ki je nastala med drugo svetovno vojno kot plod sodelovanja med Jankom Vertinom⁴⁶ v Ljubljani in Diegom de Henriquezom⁴⁷ v Pivki (tedaj Šempetru na Krasu) ter njune izmenjave partizanskega in nemškega oziroma italijanskega gradiva. Po železniškem prevozu Henriquezovega gradiva iz Pivke v Mestni muzej v Ljubljani, ki ga je ob ka-

pitulaciji Italije z dogovorom z nemško oblastjo omogočil Leon Rupnik, in po Vertinovi odklonitvi predaje gradiva Vojnemu muzeju v Beogradu je gradivo leta 1951 prešlo v Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, tedaj z imenom Muzej narodne osvoboditve.⁴⁸ Na poseben način je v muzej prišla tudi nemško-italijanska zbirka fotografij iz obdobja 1939–1945, ki jo je v Trstu maja 1945 odkril fotograf Franjo Veselko in je bila v Ljubljano pripeljana kot vojni plen ter pozneje predana muzeju.⁴⁹ Med tovrstnim gradivom naj omenimo še italijanske vojaške medalje, ki jih je muzej leta 1981 večinoma odkupil od zasebnega zbiralca Franka Vižintina.⁵⁰

Nekako samoumevno je postalo, da je potreba po pridobivanju predmetov slovenskih mobilizirancev z jasno provenienco v nacionalnem muzeju nujna. Tako je ob zbirki ustnih virov nastala tudi zbirka osebnih zapuščin, ki obsega dragocene izvirne fotografije, korespondenco, dokumente, dnevnike in predmete, pa tudi obsežno število

Kodakov fotoaparat, s katerim je Anton Cizara, pripadnik italijansko-španske divizije Flechas Negras, dokumentiral dogajanje v španski državljanski vojni (MNSZS, Zbirka osebnih zapuščin, fotoaparat sta podarila Valter Cizara in Vanja Velikonja).

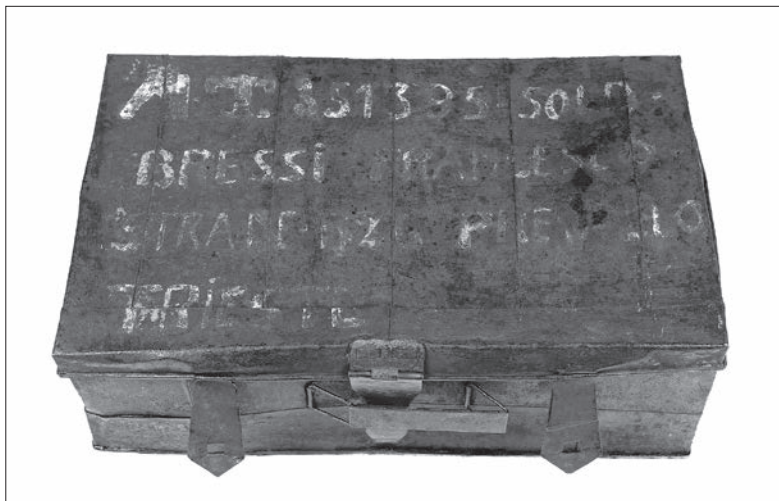
⁴⁶ Kustos vojnogodovinskega oddelka v Mestnem muzeju v Ljubljani.

⁴⁷ Italijanski podčastnik, ki je v vojašnici Principe di Piemonte v Pivki z dovoljenjem vojaškega ministrstva v Rimu ustanovil vojni muzej (Furlan, La civica collezione, str. 7).

⁴⁸ MNSZS, Uradno poročilo šefa kulturnega odseka, Ljubljana, 8. 11. 1943, fotokopija; Žganjar, Muzejske zbirke, str. 41.

⁴⁹ Fototeka, str. 228.

⁵⁰ Žganjar, Muzejske zbirke, str. 43; Osjak, Odlikovanja, str. 31.

Kovček Franca Brezica, ranjenega pri El-Alameinu v Egiptu in odvedenega v Zonderwater v Južni Afriki, kjer je bilo največje taborišče za zajete pripadnike italijanskih oboroženih sil na svetu. Kovček iz konzerv je pred vrnitvijo domov leta 1947 izdelal sojetnik. Napis: MT. 351395 SOLD Bressi Francesco Strane Numero 20 Prevallio Trieste [matricola – ujetniška številka, soldato – vojak Brezic Franc, Strane, št. 20, Razdrto, Trst] (MNSZS, Zbirka osebnih zapuščin; kovček je podaril Franc Brezic).

reprodukcij, ki so plod načrtne digitizacije in evidentiranja.⁵¹

Originale so muzeju podarili pričevalci in drugi darovalci: Jože Breclj iz Žapuž, Franc Brezic iz Stran, Valter Cizara in Vanja Velikonja iz Vipave (zapuščina Antona Cizare), Karlo Čepar iz Sežane, Joško Dekleva iz Postojne (zapuščina Antona Poklarja), Franci Dolenc iz Stare vasi (zapuščina Franca Dolenca), Marko Fičur iz Slavine (zapuščina Antona Fičurja), Meta Furlan iz Goč (zapuščina Jožefa Žgurja), Dušan Jakomin iz Trsta (zapuščina Ivana Cetina), Ciril Kobal iz Sermina (zapuščina Cirila in Metoda Kobala), Ivana Kocjančič iz Vanganela (zapuščina Ivana Jurjavčiča), Zarja Koliševska iz Ljubljane (zapuščina Milka Matičetovega), Slavko Koren iz Drežnice, Milojka Lednik z Livka (zapuščine Stanka Šturma, Stanka Hrasta, Ignaca Hrasta, Janka Medveda in Janka Perata), Maruška Lenarčič iz Kopra (zapuščina Viktorja Lenarčiča), Ana Merkelj iz Velikih Žabelj (zapuščina Rafaela Merklja), Darinka More iz Trzina (zapuščina Ivana Skoka), Marjan Pavletič iz Tolmina, Lojzka Rebec iz Parij (zapuščina Alojza Želeta), Ljubo Renko iz Ljubljane (zapuščina Darka Renka), Saša Rudolf iz Trsta (zapuščina Ivana Rudolfa), Dušan Sila iz Ilirske Bistrice (zapuščina Franca Sile), Dajana Simčič iz Nove Gorice (zapuščina Branka Čermelja), Franc Širca iz Predjame, Milan Širca iz Krajne vasi, Ljudmila Štavar iz Zagorja (zapuščina Antona Štavarja), Vojko Tavčar iz Dan pri Sežani (zapuščini Virgilija Tavčarja in Ivana Marušiča), Draga Tomažič iz Gornje Bitnje (zapuščina Edvina Tomažiča), Edvard Trobec iz Križa, Darko Urbančič iz Knežaka (zapuščina Ivana Smrdelja), Jože Vi-

čič iz Ilirske Bistrice, Jože Vodopivec iz Rakitnika, Ivana Žilavec iz Murske Sobote (zapuščina Vladimirja Murovca) in Adam Žvanut iz Orehovice (zapuščina Staneta Žvanuta).

Analiza fotografij je bila največkrat integrirana v zaključni del intervjujev s pričevalci, kajti fotografije so sprožili spomina,⁵² za potek intervjuja pa je bilo pomembno, da se je pripovedovalčev spomin najprej sprožil spontano. Celotni zbirki osebnih zapuščin in ustnih virov zaokrožujeta izjemno dragocen vpogled v razumevanje italijanske vojaške službe v obdobju fašizma med »državljsko dolžnostjo« in ohranjanjem slovenske identitete, med sprejetostjo in raznarodovanjem, med čustvovanjem, med ekstremnimi okoliščinami geografsko pogojenih in vojnih razmer ter med skrajnimi možnostmi fizičnega in psihičnega preživetja. Tovrstni viri le spodbujajo k boljšemu razumevanju kompleksnih zgodovinskih obdobj, dogodkov in pojavov ter k zavedanju, da nas ustnozgodovinski viri spominjajo, da individualne izkušnje ustvarjajo zgodovino.⁵³

SOZVOČJE MED MUZEJSKIM DELOM, MEDIJI IN JAVNOSTJO

V želji po predstavljanju in diseminaciji tengerskega dela ter vključevanju pričevalcev v muzejske vsebine so nastajale analize in interpretacije zbranega gradiva. Med obsežnejšimi in izjemno plodnimi sta se izkazali sodelovanji z dvema medijskima hišama: z radijsko postajo Radio Ognjišče in s časopisno hišo Primorske novice. Na Radiu Ognjišče je leta 2007 nastala tedenska radijska oddaja Moja zgodba, ki se je posvečala predvsem zmolčanim temam slovenske polpre-

⁵¹ Na tem mestu gre zahvala vsem darovalcem gradiva in tistim, ki so posredovali gradivo v evidentiranje in muzeju zaupali njegovo preučitev. Zaradi številnosti tu niso posebej navedeni.

⁵² Freund in Thomson, *Oral History*, str. 3.

⁵³ Trškan, *Oral history sources*, str. 196.

AU COMITE INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE — GENEVE

REPLY - ANTWORT - RISPONSA

Urgent
Eilt
Urgente

Reserved for prisoners of war or civilian internees and their families without news for over three months.
Ausschliesslich für Kriegsgefangene oder Zivilinternierte und deren Familien bestimmt, die seit mehr als drei Monaten ohne direkte Nachrichten sind.
Riservato ai prigionieri di guerra od agli internati civili e loro famiglie privi di notizie da oltre tre mesi.

SENDER Name and Christian name in full *
ABSENDER Name und Vorname (voll ausgeschrieben) *
MITTENTE Cognome e nome (scritto in completo) *

Brecelj, Giuseppe Lapusc 36

Address
Anschrift
Indirizzo
Lapusc 36, P. Aidussino, Gorizia, Italia

RECEIVER Name and Christian name in full *
EMPFAENGER Name und Vorname (voll ausgeschrieben) *
DESTINATARIO Cognome e nome (scritto in completo) *

SOLDATO BRECELT 8W/1. 30433 M1. Comp 1 Co 3.

Address
Anschrift
Indirizzo
PRISONER OF WAR LORDSBURG NEW MEXICO U.S.A.

* For prisoners state rank, POW number and Camp.
* For civilian internees state internee number and Camp.
* Bei Gefangenen stets Angabe des Grades, der Nummer sowie des Lagers.
* Bei Zivilinternierten stets Angabe der Nummer und Name des Lagers.
* Per i prigionieri indicare il grado, il numero del prigioniero di guerra ed il Campo.
* Per gli internati civili indicare il numero dell'internato ed il Campo.

Message on back ! Mitteilung umseitig ! Messaggio a tergo !

Ena od zadnjih dopisnic Rdečega križa, ki jo je med drugo svetovno vojno v ujetniško taborišče v Lordsburg v ZDA od očeta prejel italijanski vojak in vojni ujetnik Jože Brecelj. Zaradi revolucionarnega nasilja so življenje izgubili njegov oče, dve sestri in brat (MNSZS, Zbirka osebnih zapuščin, dopisnico je podaril Jože Brecelj).

tekle zgodovine.⁵⁴ Prerasla je v prvi in največji spletni javno dostopni arhiv avdioposnetkov oddaj s pričevalci v državi, tudi z oddajami o pripadnikih italijanskih oboroženih sil slovenskega rodu v obdobju fašizma. V obdobju 2007–2023 jim je bilo posvečenih 40 oddaj, s skupnim delom Irene Uršič, radijskega voditelja Jožeta Bartolja in montažerja Boštjana Smoleta.⁵⁵

S podporo *Primorskih novic* sta nastala dva pomembna projekta.⁵⁶ Prvi z naslovom »Isto srce prinesite nazaj« je trajal od aprila do avgusta 2014. V tedenskih objavah je avtorica tega prispevka nagovarjala bralce k ohranjanju spominov, fotografij in drugega gradiva ter zaradi množičnega odziva obogatila muzejski zbirki ustnih virov in osebnih zapuščin.⁵⁷ Drugi projekt je trajal od

⁵⁴ Odgovorni urednik oddaje Moja zgodba je Jože Bartolj.

⁵⁵ Radio Ognjišče: Moja zgodba. https://avdio.ognjisce.si/cikel/moja_zgodba in https://audio.ognjisce.si/oddaje/Moja_zgodba. Objavljene oddaje: Karel Mejak (11. 4. 2007), Franc Tomšič (18. 4. 2007), S. K. (neimenovan – intervjuvanec je v radijsko objavo privolil, vendar z željo, da njegovo ime ostane anonimno) (9. 5. 2007), Milan Turk (18. 7. 2007), F. B. (neimenovan – intervjuvanec je v radijsko objavo privolil, vendar takrat še z željo, da njegovo ime ostane anonimno) (25. 7. 2007), Jože Čič in Leopold Žgavec (1. 8. 2007), Franc Fatur (2. 4. 2008), Jože Paljk (30. 4. 2008), Jože Knez (7. 5. 2008), Franc Rebec (8. 10. 2008), Francelj Frank (22. 10. 2008), Franc Česnik (29. 10. 2008), Slavko Silič (25. 5. 2013), Jože Brecelj (2. 7. 2013), Vladimir Murovec (30. 7. 2013), Marjan Pavletič (27. 8. 2013), Ciril Kobal (19. 11. 2013), Milan Širca (17. 12. 2013), Elio Šiligoj (25. 2. 2014), Mirko Gabrijelčič (29. 7. 2014), Bojan Bizjak (25. 11. 2014), Anton Sever (8. 3. 2015), Virgilij Tavčar (4. 9. 2015), Emil

Viler (14. 2. 2016), Anton Vidmar (28. 2. 2016), Franc Jerončič (10. 4. 2016), Teodor Čopi (25. 9. 2016), Miroslav Rijavec (5. 2. 2017), Ciril Bačar (19. 2. 2017), Žrtve (19. 4. 2017), Slavko Koren (1. 10. 2017), Pretrgane niti: Albin Žvab, Franc Dolenc, Ivan Jurjavčič in Franc Rebec (21. 10. 2018), Danilo Oražem (11. 11. 2018) in Bogomir Bizjak (14. 4. 2019). Leta 2022, ob 100-letnici prvih vpoklicev primorskih Slovencev v italijansko vojsko: Franc Smrdel (16. 10. 2022), Anton Cizara (20. 11. 2022), Jože Jazbec (11. 12. 2022) in Božič na fronti: Virgilij Tavčar, Franc Praček, Dušan Kozem in Bojan Bizjak (25. 12. 2022). Leta 2023 sta bili ustvarjeni dve oddaji: Rado Troha – spominski zapisi 1. del (10. 12. 2023) in Rado Troha – spominski zapisi 2. del (17. 12. 2023). Voditelj nekaterih oddaj je bil Alen Salihovič.

⁵⁶ Pobudnica je bila novinarka Jana Krebelj.

⁵⁷ Zaradi uspešnega projekta in odziva bralcev sta Primorske novice in Radio Koper avtorico nominirala za osebnost Primorske meseca avgusta 2014.

Pričevalci Jože Brečelj (italijanski vojak in vojni ujetnik v ZDA), Bojan Bizjak (italijanski vojak in pripadnik pilotske šole RAF v Južni Afriki) ter Edvard Trobec (italijanski vojak in vojni ujetnik v Veliki Britaniji) na predavanju Irene Uršič o Slovencih v italijanskih oboroženih silah v obdobju fašizma v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, 29. 5. 2014 (foto: Sarah Požnenel; hrani: MNSZS).

novembra 2022 do februarja 2023 s tedenskimi objavami člankov, v katerih je avtorica s podporo Inštituta za novejšo zgodovino objavljala vsebine s sezname žrtev z željo po sodelovanju pri dopolnjevanju podatkov o mrtvih in pogrešanih Slovencih v italijanskih oboroženih silah med drugo svetovno vojno in v vojnem ujetništvu. Tudi ta projekt je z odzivom bralcev, njihovim posredovanjem informacij in ohranjenega gradiva, pokazal, kako nujno potrebno je v strokovne raziskave vključevati širšo javnost ter v tem primeru svoje in sorodnike žrtev. Vsi trije projekti so bili pobuda za vključevanje t. i. občanske znanosti.

Ob tem so v muzeju nastajali večji razstavnici in knjižni projekti, ki so deloma obravnavali tudi Slovence v italijanskih oboroženih silah: leta 2011 »Fašizem in Slovenci«, v letih 2013–2014 »Prekomorci«, leta 2015 »Pot domov« in leta 2018 »evolucija muzeja«. V letih 2017–2018 je bil izveden znanstveni simpozij in izšla je strokovna monografija »Ivan Rudolf«. V sodelovanju s sorodnimi ustanovami je bila obravnavana tema predstavljena tudi na razstavah »Pretrgane niti – tkanje spomina«⁵⁸

⁵⁸ Razstava je bila postavljena v Gorenjskem muzeju.

leta 2017 ter »Tank je bunker in grobnica« leta 2007.⁵⁹ Izšli so tudi znanstveni prispevki: »Dnevnik Milka Matičetovega 1942–1943«,⁶⁰ »Mrtvi in pogrešani Slovenci v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu med drugo svetovno vojno: izpraševanja o virih, številu, imenih«⁶¹ / »Dead and missing Slovenes in the Italian armed forces and as prisoners of war during Second World War: questionnaires on sources, numbers, names«,⁶² »Možje in fantje z Ilirskobistriškega v italijanski vojaški suknji – med imeni pobeglih in mrtvih ter spomini preživelih« in številne druge objave. V tem času potekata študijska obravnava in razstavnici projekt z monografijo, ki bo prvič posvečen izključno Slovencem v italijanskih oboroženih silah v obdobju fašizma.

SKLEP

Mobilizacija primorskih Slovencev v italijanske oborožene sile v obdobju fašizma, ki je pome-

⁵⁹ Razstava je še vedno del stalne postavitve v Parku vojaške zgodovine v Pivki, avtorica je Irena Uršič.

⁶⁰ Uršič, Dnevnik Milka Matičetovega.

⁶¹ Uršič, Mrtvi in pogrešani.

⁶² Članek je izšel v italijanski znanstveni reviji *Nuova Antologia Militare* na povabilo Virgilia Illaria.

nila delovanje v oboroženih silah nacifašističnih režimov, je fante in može odtegnila z domače zemlje in jih razpršila na največja bojišča druge svetovne vojne. V obdobju Socialistične republike Slovenije so bile njihove vojaške poti med bolj ali manj prezrtimi temami. Šele v obdobju po osamosvojitvi Slovenije se je začelo krepiti zanimanje za njihovo obravnavo. Muzej novejši in sodobne zgodovine Slovenije je ob izrazitem pomanjkanju gradiva s provenienco pripadnikov italijanskih oboroženih sil slovenskega rodu leta 2007 pričel z večletnim terenskim delom. Nastali sta zbirka ustnih virov z video- in avdioposnetki pričevanj sedemdesetih vpoklicanih in mobiliziranih ter šestindvajsetih nekdanjih pripadnikov posebnih bataljonov ter zbirka osebnih zapuščin z dragocenim dokumentarnim in predmetnim gradivom ter fotografijami. Muzej je z razstavnimi in knjižnimi projekti, radijskimi oddajami in objavami izsledkov raziskav v sodelovanju z Radiem Ognjišče in Primorskimi novicami izkušenske razsežnosti iztrgal pozabi ter jih vpel v nacionalno kulturno dediščino in v bolj poglobljeno razumevanje kompleksnih zgodovinskih dogodkov.

POJASNILO

Prispevek je nastal v okviru doktorskega študija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MNSZS – Muzej novejši in sodobne zgodovine Slovenije

Uradno poročilo šefa kulturnega odseka, Ljubljana, 8. II. 1943, fotokopija

Zbirka osebnih zapuščin

Zbirka ustnih virov

SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper

PAK 349, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad

SI PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici

PANG 1014, Zbirka spominov in drugega dokumentarnega gradiva

OBJAVLJENI VIRI

Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana. Codici Penali Militari di Pace e di Guerra, Regio decreto 20 febbraio 1941, n. 303: <https://www.gazzettaufficiale.it/sommario/codici/penaleMilitare>.

LITERATURA

Bajc, Gorazd in Torkar, Blaž: *Ivan Rudolf in padalci*. Maribor: Vojaški muzej Slovenske vojske, Koper: Znanstvenoraziskovalno središče Univerze na Primorskem, 2009.

Bajc, Gorazd: *Iz nevidnega na plan*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstvenoraziskovalno središče Republike Slovenije, 2002.

Berce, Franc: *Takrat so ravno cvetele marelice* (ur. Milan Čotar). Šempeter pri Gorici: samozaložba Milan Čotar, 2006.

Bobnar, Stane et al.: *Prekomorci*. Ljubljana: Osrednji odbor za proslavo prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot v NOVJ, 1965.

Čermelj, Branko in Perini, Sara: *Battaglioni speciali – kalvarija primorskih mladoletnikov v sliki in besedi*. Bilje: Studio Ro, Založništvo Humar, 2005.

Čibej, Nada in Uršič, Irena: (Ne)priznavanje pravic primorskim prekomorcem v komunistični Sloveniji. *Prekomorci* (ur. Irena Uršič). Koper: Pokrajinski arhiv Koper; Ljubljana: Muzej novejši zgodovine Slovenije, 2014, str. 165–167.

Fototeka – fotografska zapuščina XX. stoletja (ur. Kaja Širok et al.). Ljubljana: Muzej novejši zgodovine Slovenije, 2017.

Freund, Alexander in Thomson, Alistair: *Oral History and Photography* (ur. Alexander Freund in Alistair Thomson). New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Furlan, Antonella: *La civica collezione 'Diego de Henriquez' di Trieste*. Trieste: Rotary Club Trieste, Civici musei di storia ed arte, 1998.

Hitchcock, Graham in Hughes, David: *Research and the Teacher. A qualitative Introduction to School-based Research*. Second Edition. London, New York: RoutledgeFalmer, 2001.

Jevnikar, Ivo: »Moje življenje je kakor kaplja na veji...« Primorski padalec Lojze Sivec (I. del). *Mladika* 45, 2001, št. 3–4, str. 7–10.

Jevnikar, Ivo: »Ni mogoče pozabiti doma!« Padalec Milan Golob (I. del). *Mladika* 46, 2002, št. 1, str. 12–15.

Jevnikar, Ivo: »Vojne je konec!« Kako lep bo oni dan... (I. del). *Mladika* 45, 2001, št. 1, str. 7–9.

Jevnikar, Ivo: Pogrešani tržaški padalec (I.). *Mladika* 44, 2000, št. 5, str. 118–119.

Jevnikar, Ivo: Zadnja odprava – I. del. Tragična pot domoljuba Milana Boštjančiča. *Mladika* 41, 1997, št. 4, str. 74–78.

Kacin Wohinz, Milica: »Ob 'abesinski' vojni«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, 1997, št. 2, str. 123–139.

Kavrečič, Petra: *Posebni bataljoni na Sardiniji* (diplomsko delo). Ljubljana: [P. Kavrečič], 2004.

Klun, Albert in Vilhar, Srečko: *Po poteh sardincev*. Koper: Osrednji odbor prekomorskih brigad; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1973.

- Klun, Albert: *Domovina je ena*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986.
- Klun, Albert: *Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1976.
- Kocbek, Edvard: *Listina. Dnevniški zapiski od 3. maja do 2. decembra 1943*. Ljubljana: Slovenska matica, 1967.
- Kocbek, Edvard: *Osvobodilni spisi II.* (ur. Peter Kovačič Peršin). Ljubljana: Društvo 2000, 1993.
- Kocbek, Edvard: *Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940–1980*. Ljubljana: Slovenska matica, 1984.
- Kokalj Kočever, Monika: *Moja zgodba. Hitlerjeva dolga senca* (ur. Jože Dežman in Hanzi Filipič). Celovec: Mohorjeva založba, 2007, str. 249–260.
- Kosmač, Miha: *Upornišтво primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v »posebnih bataljonih« od junija 1940 do 8. septembra 1943* (diplomsko delo). Koper: [M. Kosmač], 2010.
- Krebelj, Jana: *Slovinci in abesinska vojna: vojna v luči slovenskih časopisov Jutro in Slovenec* (diplomsko delo). Ljubljana: [J. Krebelj], 2004.
- Kutin Ivančič, Barbara: *Živa pripoved v zapisu: kontekst, tekstura in prekodiranje pripovedi Tine Kravanja iz Bavšice*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, 2011. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612543518>.
- Makuc, Dorica: *Sardinci*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2000.
- Marušič, Branko: O Slovencih, ki so bili vojaki v tujih vojskah (1918–1941). *Gradivo. Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh v preteklosti* (ur. Matjaž Bizjak in Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2011, str. 335–349.
- Marušič, Branko: Slovenci v italijanski vojski v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. *Izvestje raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 2011, št. 8, str. 4–10.
- Mlakar, Boris: Gli Sloveni della Venezia Giulia e la guerra in Abissinia. *Tra Duce, Führer e Negus Alto Adige e la guerra d'Abissinia 1935–1941* (ur. Gerald Steinacher). Bolzano: Temi, 2008, str. 255–268.
- Orel, Urban: *Italijanski kolonializem in Slovenci kot vojaki in delavci v Italijanski vzhodni Afriki* (magistrsko delo). Ljubljana: [U. Orel], 2020.
- Osjak, Ljudmila: Odlikovanja. *Argo* 27, 1988, str. 29–32.
- Parovel, Katarina: *Druga abesinska vojna skozi prizmo slovenskega vojaka v italijanski vojski* (diplomsko delo). Koper: [K. Parovel], 2011.
- Perini, Sara: *Battaglioni speciali – Posebni bataljoni – Slav company, 1940–1945*. Opčine: Slovensko kulturno društvo Tabor, Knjižnica Pinko Tomažič in tovariši, 2004.
- Pomladanske zarje: *zbirka slovenskih pesmi*. Vremski Britof: samozaložba D. Florjančič, 1945, 2016.
- Praček, Franc: *Dnevnik sardinca Franca*. Dolga Poljana: samozaložba, 2015.
- Ritchie, Donald A.: *Doing Oral History: A practical Guide*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Rožac Darovec, Vida: Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. *Acta Histriae* 14, 2006, št. 2, str. 447–467.
- Sedmak, Drago: Mobilizacije v italijansko vojsko. *Primorska srečanja* 31, 2007 (izšlo julija 2009), št. 318–319, str. 41–64.
- Stanonik, Marija: *Slovenska pesem v tujem škornju od doma do puščavskega peska*. Trst: Mladika, 2014.
- Stanonik, Marija: Življenjska zgodba kot terapevtsko sredstvo in katarza. *Jezik in slovstvo* 53, 2008, št. 3–4, str. 173–181.
- Tavčar, Leopold: *Spomini slovenskega fanta, vojaka redne italijanske vojske in borca narodnoosvobodilnega boja*. Nova Gorica: samozaložba, 2010.
- Tavčar, Virgilij: *Povir z okolico v vrtincu vojne vihre 1935–1945*. Sežana: ALE, 2012.
- Tavčar, Virgilij: *Trideseta leta v Povirju in ...* Sežana: samozaložba, 2007.
- Tominšek Perovšek, Mateja: Josip Križaj (1911–1948). *Pot domov* (ur. Monika Kokalj Kočever in Marko Štepec). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2015, str. 49–50.
- Torkar, Anton: *Beg iz pekla. Vojni spomini*. Jesenice: samozaložba, 1987.
- Trampuž, Bruno: *Moj vojni dnevnik*. Križ pri Trstu: samozaložba, 2021.
- Trškan, Danijela: Oral history sources: Introduction to passive oral history. *Oral History Education: dialogue with the past* (ur. Danijela Trškan). Ljubljana: Slovenian National Commission for UNESCO, str. 195–203.
- Uršič, Irena: Dead and missing Slovenes in the Italian armed forces and as prisoners of war during the Second World War: questionnaires on sources, numbers, names. *Nuova Antologia Militare* 2, 2021, fasc. 8, str. 271–290. DOI: [10.36158/97888929528989](https://doi.org/10.36158/97888929528989).
- Uršič, Irena: Dnevnik Milka Matičetovega 1942–1943. *Tra ricerca sul campo e studio a tavolino Contributi per i cento anni della nascita dell'accademico Milko Matičetov / Med terenom in kabinetom ob 100. obletnici rojstva akademika Milka Matičetovega* (ur. Marija Stanonik in Johannes Jacobus Steenwijk). Padova: Cleup, 2022, str. 199–226.
- Uršič, Irena: Ivan Rudolf v dediščini spominov in fotografij. *Ivan Rudolf, ob 120-letnici rojstva* (ur. Irena Uršič). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2018, str. 193–215.
- Uršič, Irena: Možje in fantje z Ilirskobistriškega v italijanski vojaški suknji. Med imeni pobeglih in mrtvih ter spomini preživelih. *Kronika* 71, 2023, št. 3 (Iz zgodovine Ilirske Bistrice), str. 679–702. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.71.3.14>.

Uršič, Irena: Mrtvi in pogrešani Slovenci v italijanskih oboroženih silah in vojnem ujetništvu med drugo svetovno vojno: izpraševanja o virih, številu, imenih. *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, 2021, št. 1, str. 86–101. DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.61.1.04>

Uršič, Irena: Slovenci v italijanski kraljevi vojski (1922–1943). *Prekomorci* (ur. Irena Uršič). Koper: Pokrajinski arhiv Koper; Ljubljana: Muzej novejša zgodovine Slovenije, 2014, str. 9–16.

Verginella, Marta: *Suha pašta, pesek in bombe: Vojni dnevnik Bruna Trampuža*. Koper: Znanstvenoraziskovalno središče Univerze na Primorskem, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.

Vidic, Jože: *Angleški obveščevalci – vohuni ali junaki*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.

Vogrinc, Janez: *Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2008.

Zlate nitke časa (ur. Jožica Planinc). Divača: Občina, 1998.

Žganjar, Matija: *Muzejske zbirke. Muzej novejša zgodovine – Zbornik 1948–1998* (ur. Iztok Durjava et al.). Ljubljana: Muzej novejša zgodovine, 1998.

SPLETNI VIRI

Obrazi slovenskih pokrajin

Likar, Ivan: <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/likar-ivan-socan/>.

Radio Ognjišče

Moja zgodba: https://audio.ognjisce.si/cikel/moja_zgodba in https://audio.ognjisce.si/oddaje/moja_zgodba.

RTV SLO

Pričevalci: Jože Pižent in Marijan Premrl: <https://365.rtv.slo.si/arhiv/pricevalci/174540411>.

Slovenska biografija

Brecelj, Marijan: »Ferjančič, Anton«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1008650/>.

Brecelj, Marijan: »Gruden, Albert«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1010720/>.

Holz, Eva: »Delpin, Rastislav«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1007300/>.

Marušič, Branko: »Kodrič, Rudi«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1014710/>.

Marušič, Branko: »Kosovel, Ivan«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1014710/>.

Plahuta, Slavica: »Maslo, Karlo«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi923430/>.

Plahuta, Slavica: »Premrl, Janko«: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi942580/>.

SUMMARY

Discussions on Slovenian Men in the Italian Armed Forces during the Fascist Period: between ignoring and considering

In 1922–1943, the period that coincided with the Fascist regime in the Kingdom of Italy, able-bodied Slovenian men from the Littoral were as Italian citizens obligated to perform regular military service in the Italian army and in 1935–1943 mobilized for war. They were citizens of a state that was not their homeland, a state in which they formed a minority subject to forced Italianization by the Fascist regime, and a state whose army in 1941 also occupied part of Slovenian territory within the Kingdom of Yugoslavia. In this regard, Italian troops of Slovenian descent were soldiers of the coalition of the Axis Powers, of the 'occupying' army, an army that fought a war in Ethiopia in 1935–1936, an army that provided military support to General Franco in the Spanish Civil War in 1936–1939, an army that invaded Albania in 1939, and an army that engaged in the Second World War fighting in France, Greece, Yugoslavia, North Africa, Soviet Union, and in the Kingdom of Italy. Their military paths met different ends, most often in captivity or incorporation into other military formations. Their memory was obscured in the Socialist Republic of Slovenia under the communist rule and in the spirit of cultivating the so-called acquisitions of the Communist Revolution. Barring a few exceptions, Slovenian historiography and broader journalistic writing did not embark on discussing Italian soldiers of Slovenian descent until after Slovenia gained its independence. The National Museum of Contemporary History of Slovenia has since 2007 carried out field research and created two important collections of oral sources and personal estates which became the basis for exhibiting, publishing research findings, and producing radio broadcasts.

URŠKA LAMPE*

Uporaba metodologije »srednjega glasu« kot način premostitve konfliktnih naracij: primer raziskave o deportacijah iz Julijske krajine v Jugoslavijo po drugi svetovni vojni

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku avtorica na primeru svoje raziskave o deportacijah iz Julijske krajine v Jugoslavijo po drugi svetovni vojni analizira metodologijo »srednjega glasu« in njene znanstveno-raziskovalne ter družbene učinke. Več kot desetletje trajajoča raziskava je zajemala zbiranje in poglobljeno analizo številnih arhivskih virov ter metodologijo ustne zgodovine, pa tudi pridobivanje in analiziranje ustnih pričevanj in drugih egodokumentov. Uporabila je torej metodologijo »srednjega glasu«, kjer je resnica nujen, ne pa tudi zadosten del zgodovinopisja. Tak pristop se je izkazal kot zelo pozitiven za naratorje, ki so dobili priložnost neobremenjeno spregovoriti o svoji preteklosti in izkušnji, hkrati pa so dobili nekatere odgovore, ki so jih morda že leta iskali.

KLJUČNE BESEDE

metodologija »srednjega glasu«, ustna zgodovina, deportacije iz Julijske krajine, konfliktna naracija, slovensko-italijanski obmejni prostor, pisanje travme

ABSTRACT

USING THE "MIDDLE-VOICE" METHODOLOGY AS A WAY OF BRIDGING CONFLICT NARRATIVES: A CASE OF RESEARCH ON DEPORTATIONS FROM THE REGION OF VENEZIA GIULIA TO YUGOSLAVIA AFTER THE SECOND WORLD WAR

Based on her research on deportations from the region of Venezia Giulia to Yugoslavia after the Second World War, the author of the article analyses the methodology of the so-called middle voice and its impact on scientific research and society. The research, which lasted for over a decade, comprised collection and in-depth analysis of numerous archival sources, the methodology of oral history, as well as the acquisition and analysis of oral testimonies and other ego-documents. She therefore applied the "middle voice" methodology, where truth is a necessary but not sufficient part of historiography. Such an approach proved to be extremely positive for narrators who were thus given an opportunity to speak up freely about their past and experiences while obtaining certain answers that they had perhaps been seeking for a long time.

KEY WORDS

the »middle-voice« methodology, oral history, deportations from the region of Venezia Giulia, conflict narratives, Slovenian-Italian borderland, writing trauma

* doc. dr., znanstvena sodelavka, Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Center za ustno zgodovino, Čentur, Slovenija, Urska.Lampe@irris.eu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6790-5037>

Problemатiko italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji je zgodovinar v preteklosti le redko obravnavalo,¹ saj so bili ti pogosto zapostavljeni na račun drugih, »večjih« zgodovinskih dogodkov. Sama se problematiki posvečam že več kot desetletje, osrednji rezultat dosedanjih raziskav pa je monografija, ki se sicer v glavnem posveča le eni skupini teh ujetnikov – t. i. deportirancem iz Julijske krajine.² Poglobljena arhivska raziskava je v tem obdobju prinesla pomembne ugotovitve, ki so vezane predvsem na diplomatske vidike problema in bilateralne ter mednarodne spore in nesoglasja, ki so se zaradi teh ujetnikov pojavila na mednarodnem diplomatskem parketu. Poleg tega je bilo analizirano vsakdanje življenje ujetnikov v ujetništvu ter razmere, ki so jim bili podvrženi – predvsem v taborišču Borovnica. Zadnja leta se je raziskava razširila in poglobila nekatere socialne vidike, ki so bili do sedaj povsem zapostavljeni in spregledani. Pri tem so bile v ospredju predvsem dolgoročne posledice ujetništva tako za nekdanje ujetnike kot za njihove družine, svojce in potomce.

V pričujočem prispevku se bom posvetila metodologiji »srednjega glasu«, ki sem jo uporabila pri naslavljanju te problematike. Med delom na terenu, predvsem pri raziskavah ustne zgodovine, so se namreč pričela odpirati številna vprašanja in dileme, ki jih delo z živimi subjekti raziskave – torej intervjuvanci oziroma naratorji – neprestano prinaša. Zato bom v prispevku posebno pozornost namenila prav razumevanju tega, kako lahko projekt ustne zgodovine in uporaba »srednjega glasu« spodbudita refleksijo in morebiti pomagata pri premostitvi nerazrešene preteklosti ali celo travm, tako pri posameznikih kot v skupnosti.

»SREDNJI GLAS« IN UVOD V PISANJE TRAVME

Kot v študiji *Writing History, Writing Trauma* argumentira ameriški zgodovinar in intelektuallec Dominick LaCapra, je bilo pisanje o travmatičnih dogodkih v preteklosti v zgodovinarstvu, po vzoru naravoslovnih znanosti, pogosto podvrženo idealu objektivizacije (kot skrajna oblika objektivnosti). »Pisanje o travmi« (*writing about trauma*) je stremelo k rekonstrukciji preteklosti karseda objektivno, kar je pomenilo, da empatija

v zgodovinarstvu ni bila zaželena. LaCapra pa v nasprotju s tem zagovarja uporabo t. i. »srednjega glasu« (*middle voice*) in »pisanje travme« (*writing trauma*). Pisanje travme (za razliko od pisanja o travmi) zagovarja idejo, da je resnica nujen, ne pa tudi zadosten del zgodovinarstva.³ Pri tem eno ključnih funkcij opravlja empatija, ki jo LaCapra razume kot sposobnost posameznika, da se »vživi v položaj drugega, ne da bi se postavil na njegovo mesto – distinkcija, ki priznava drugost«.⁴

Pristop »srednjega glasu« sem posledično uporabila v raziskavi o deportirancih iz Julijske krajine. Študija, ki je rezultat te raziskave,⁵ v prvem delu temelji na pretežno diplomatskih virih arhivskega izvora in daje pomemben okvir problemu, saj pojasnjuje kompleksno problematiko deportacij in vloge, ki so jo ti ujetniki igrali ne samo v bilateralnih, jugoslovansko-italijanskih odnosih, temveč tudi v mednarodni diplomaciji. Drugi del pa se nanaša na perspektivo od spodaj navzgor, se pravi na vprašanje, kako so ujetništvo doživljali ujetniki sami, kakšne (dolgoročne) posledice so nosili ter kako so to doživljali njihovi svojci, družine in potomci. Velik del te raziskave temelji na zbranih ustnih pričevanjih ter številnih egodokumentih (spominih, dnevnikih, pisnih, prošnjah ipd.).

Ko sem se pričela temeljito ukvarjati s temi viri, sem naletela prav na LaCaprovo študijo, v kateri pojasnjuje in pogloblja prav tiste vidike in vprašanja, o katerih sem se spraševala tudi sama. Je »pisanje o travmi« dovolj? Je pisanje o diplomatskih vidikih, številu ujetnikov, seznamih, poteku repatriacije ipd. dovolj, da bomo resnično razumeli razsežnosti problema, ki je imel dolgoročne in včasih tudi travmatične posledice za posameznike, družine in skupnosti? Po številnih metodoloških premislekih in samorefleksiji o lastni vlogi v raziskavi⁶ sem sledila LaCaprovi sugestiji, da sta »empatija in sočutje potrebna, vendar nikoli ne zadostujeta za informirano razumevanje«.⁷ V pričujočem prispevku pa se bom osredotočila predvsem na vprašanje, kako lahko pristop »srednjega glasu« pomaga pri naslavljanju raziskovalnih problemov, ki še danes vnašajo razdor v skupnosti, na primer – v našem primeru – obmejne (slovensko-italijanske).

1 Prim. Troha, *Komu Trst?*; Troha, Italijani v vojnem ujetništvu; Troha, Fojbe; Troha, Pogrešani; Di Sante, *Nei campi di Tito*.

2 Lampe, *Deportacije*. Monografija je v tiskani obliki izšla leta 2022, tu uporabljam elektronsko izdajo, ker je prosto dostopna na spletu.

3 LaCapra, *Writing History*, str. 196.

4 LaCapra, *Understanding others*, str. 47.

5 Lampe, *Deportacije*.

6 Več o tem v Lampe, *Some Methodological Reflections*.

7 LaCapra, *Understanding others*, str. 48.

Fotografija prikazuje ostanke temeljev taborišča Borovnica, ki so bili očiščeni leta 2021. Prvič sem se v Borovnico odpravila leta 2010, ko nihče ni vedel, da ostajajo še kaki nepozidani temelji. Danes je slika povsem drugačna (foto: Urška Lampe).

PROJEKT USTNE ZGODOVINE T. I. DEPORTACIJ IZ JULIJSKE KRAJINE

Z metodologijo ustne zgodovine sem se prvič srečala, ko sem leta 2010 opravljala raziskavo o taborišču Borovnica, kamor je bila deportirana večina tistih, ki so bili maja 1945 po aretaciji iz Trsta, Gorice in drugih delov Julijske krajine odpeljani v Jugoslavijo.⁸ Takrat sem izvedla prve intervjuje med lokalnimi prebivalci in tistimi, ki so kot otroci in mladostniki živeli v neposredni bližini taborišča. Kot mlada in metodološko slabo podkovana raziskovalka se tedaj nisem zavedala niti pomena ustrezne metodologije za to, da raziskava pripelje do kvalitetnih rezultatov, niti morebitnih posledic in učinkov (pozitivnih ali negativnih) zbiranja ustnih pričevanj za posameznike in skupnost. Med svojimi prvimi obiski in pogovori sem ugotovila, da je med ljudmi v zvezi s taboriščem vladal molk in da se o njem ni govorilo. Ta situacija se je z mojim prihodom spremenila; že zgolj moja prisotnost in zanimanje za taborišče sta sprožila družbeni učinek, ki ga nisem predvidela. V skupnosti so se pričeli spraševati predvsem o tem, kam to vodi in kateri je naslednji korak. »Bomo zdaj postavili spomenik fašistom?«,⁹

so se nekateri spraševali.¹⁰ Kot je v preteklosti že ugotavljal italijanski ustni zgodovinar Alessandro Portelli, je namreč delo z ustnimi viri vse prej kot enostavno, saj vstopamo v življenja ljudi in jih spreminjamo. Akt intervjuja, katerega sestavni del smo zgodovinarji, je namreč drugačen od dela z arhivskimi viri, ki so vnaprej dani ter pogosto anonimni in neosebni. Ustna pričevanja so dokumenti, ki jih ustvarjamo med intervjuji in pogovori z naratorji.¹¹

S tem ko ljudi spodbujamo k razmisleku o lastni preteklosti, ustvarjamo situacijo, ki je naratorji pogosto niso vajeni; še posebej ne v primerih, ko o problemih več let niso smeli javno govoriti ali razpravljati. Zgodovinarji torej brez dvoma posegamo v čas in prostor ter smo tisto gibalo, ki lahko sproži, da se morda do tedaj pozabljeni problemi ponovno obudijo. Prav zato sta že zgolj moja prisotnost in zanimanje za taborišče sprožila, da so se v skupnosti ponovno pričeli pogovarjati o taborišču in obupati spomine, s čimer je prišla na dan skoraj pozabljena preteklost.¹²

8 Podrobneje v Lampe, *Deportacije*, str. 31–42; Bajc, *Areacije, internacije in deportacije*; Troha, *Komu Trst?*, str. 43–51.

9 Uporabljen izraz – »fašist« – povzeman iz pogovorov, ki sem jih imela z ljudmi. S tem ne želim gojiti prepričanja, da so bili vsi ujetniki v taborišču fašisti, ker tega raziskave do sedaj niso ne ovrge ne potrdile. Nesporno pa je, da je zaradi 20-letnega obdobja fašizma ter s tem povezanega nasilja in raznarodovalne politike, ki jim je bila podvržena tudi približno tretjina ozemlja današnje Slovenije (prim. Vinci, *Sentinelle della Patria*; Klabjan in

Bajc, *Ogenj, ki je zajel Evropo*), del skupnosti v Borovnici Italijane enačil s fašizmom. O tem, kako sta medvojno obdobje in raznarodovalna politika vplivala na strukturo prebivalstva v obmejnem prostoru – predvsem mestu Trst –, piše Milan Bufon (Bufon, *Slovenci v Trstu*).

10 Da lahko projekti ustne zgodovine vnašajo razdor v skupnost, so raziskovalci v preteklosti že večkrat ugotavljali. Še tako (na videz) nedolžna raziskava lahko ponovno odpre rane, ki se v preteklosti niso zacelile, in s tem povsem razdeli ali celo spre celotno skupnost (prim. Cusan, *Nomi scomodi*).

11 Portelli, *The Order*, str. 14–15.

12 Več o tem v Lampe, *Deportacije*, str. 255–266.

Po prvih, včasih naivnih in nerodnih poskusih sem leta 2020 pričela intenzivno izvajati intervjuje tudi med svojci in potomci nekdanjih italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji. Med njimi je bilo kar nekaj takih – šest –, katerih oče oziroma dedek je bil ujetnik v Borovnici. Že med prvimi intervjuji mi je postalo jasno, da je bilo taborišče Borovnica zanje vse prej kot pozabljeno. Če sta torej na eni strani meje – slovenski – vladala molk in (skoraj) pozaba, je bil na drugi strani meje – italijanski – spomin še vedno živ, predvsem na individualni (družinski) ravni. Takrat sem se torej znašla na »drugi« strani in se postavila v položaj, ko sem skušala razumeti situacijo, v kateri so se te družine znašle, in kako je to nanje vplivalo.

Večina naratorjev mi je v pogovorih razkrila, da je izkušnja taborišča Borovnica dolgoročno zaznamovala življenje očeta ali dedka oziroma celotne družine. Nekateri so pripovedovali, da je bila Borovnica vseprisotna v njihovem življenju, čeprav v nekaterih primerih oče sploh nikdar ni neposredno govoril o izkušnji taborišča. Je pa imel zaradi ujetništva dolgoročne posledice – tako fizične kot psihične (strah, tesnoba ipd.).

Trpel je številne fizične posledice, povezane z določenim obdobjem rasti in razvoja, predvsem na ravni želodca, na ravni tesnobe; strahu pred vsem, česar ni mogel, kako naj rečem, obvladati v prvi osebi. To spada v sfero videnega ali doživetega nasilja, ki potem v človekovi zavesti pusti ... ne vem, ali je izraz pravilen, manjvrednost v odnosu do drugih. Z značajem, ki bi morda vedno naredil korak naprej, se je moral brzditi in narediti korak nazaj. Vsekakor fizično trpljenje vpliva, sledovi ostanejo. Razvoj v dvajsetih letih, bleščeča leta, obdobje tistega, kar bi moralo biti izraz človekove telesnosti. Mislim, da je pri tej starosti lakota nekaj, kar ... travme in strah, nasilje ... Videli so nasilje, ob katerem so se tolikokrat spraševali: »Kaj počnem tukaj?« (Mario).¹³ Leonardo je pripovedoval o očetovem doživljanju taborišča in spominih, ki pa so prišli na dan šele mnogo let kasneje, ko je bil oče že ostarel. Očeta je izkušnja tako zaznamovala, da jo je sin zelo ponotranjil. »To število tukaj [pokaže število 316, ki ga ima zapisanega na fasciklu in označuje številko taborišča Borovnica], mislim, da ga nosim že vse življenje.« Vojna leta je sin podživiljal ob očetu vse življenje, ker sta se skupaj udeleževala srečanj veteranov bataljona Mussolini, ki mu je oče pripadal. Ob teh priložnostih o Borovnici ni bilo govora, saj so se raje spominjali lepih trenutkov. Je pa o obdobju ujetništva oče večkrat govoril v letih pred smrtjo. Očetova izkušnja je bila vedno reflektivna. Morda nisem imel spo-

sobnosti, da bi razumel, kaj je doživel, in priložnosti, da bi naredil bolj dokumentirano zbirko tega, kar je bilo. Šlo je za pogovore med očetom in sinom, vendar priložnostne pogovore, ko sva se srečala, prek iztočnic: kaj se je zgodilo, kaj se ni zgodilo, zakaj, kako je do tega prišlo. Imel je prebliske določenih trenutkov, situacij, stvari, ki pa so ga spremljali vse do zadnjega dne njegovega življenja, to zagotovo (Leonardo).

Leonardo se je le s težavo pripravil do tega, da je z menoj spregovoril o tem, saj ni bil prepričan, ali mi lahko zaupa. Zato se na moje prvo povabilo sploh ni odzval. Nanj se je odzval šele leto kasneje, ko so ga k temu spodbudili drugi naratorji, s katerimi sem že govorila.

Zaupanje je pri vsakem intervjuju ključno. Nanj sta v tem primeru brez dvoma vplivali konfliktna narava naracij ter pogosto javna zloraba in izkoriščanje osebnih pripovedi za druge (na primer politične ali ideološke) cilje. To, da naratorji raziskovalcu ne zaupajo, dvomijo v njegove namene ali se bojijo neželenih učinkov in posledic tistega, kar bodo povedali, je nekaj, česar si noben raziskovalec ne želi. Prek pogovorov z njimi namreč vstopamo v najintimnejše sfere njihovega življenja in njihove preteklosti – pogosto se zgodi, da pred nami tja še nihče ni stopil. Zato moramo še toliko bolj ceniti to, kar nam je v teh pogovorih dano, in paziti, da ne oskrunimo tega spomina. V pogovorih mi je Leonardo večkrat ponovil, da ni pričakoval, da bo kdo kdaj resnično, iz čistega (raziskovalnega) zanimanja in brez sekundarnih interesov, prisluhnil njegovi zgodbi in zgodbi njegovega očeta. Pripovedoval je zelo intimne podrobnosti o odnosu, ki ga je imel z očetom, o mislih, ki so mu rojile po glavi v tednih pred očetovo smrtjo, in o vrednotah, ki mu jih je posređoval. Skupaj sva »odprla to skrinjo«, kot se je izrazil, se spominjala teh trenutkov, skušala razumeti njegovo preteklost in zgodbo ter jo umestiti v čas in prostor. Rezultat najinega večurnega pogovora in številnih izmenjav sporočil je bil nepričakovan – bogato pričevanje, ki je presenetilo tako mene kot Leonarda, ki si ni nikdar mislil, da bo o tem kdaj spregovoril, sploh s »tujko«.

Kako nepredvidljiva so vsakič znova pričevanja, kaže tudi intervju (oziroma več intervjujev), ki sem jih izvedla s Chiaro. Chiara je že pred najinim prvim srečanjem več let vložila v to, da je poglobila svojo družinsko preteklost in skušala razumeti, kako je ta nanjo dolgoročno vplivala. Njen dedek se namreč ni nikdar vrnil iz ujetništva v Borovnici, saj je preminil ravno na dan, ko bi moral biti repatriiran (na kar kažeta ime na seznamu za repatriacijo in eden redkih aktov o smrti, ki se je ohranil iz taborišča). Prvi intervju je posledično potekal v duhu zbiranja informacij,

13 V prispevku uporabljam psevdonime.

arhivskih dokumentov, podatkov in vsega tistega, kar sem ji jaz kot raziskovalka lahko dala. Le malo prostora je bilo namenjenega družinski zgodbi. V iskanju podatkov in drobcov iz te preteklosti, ki bi jo arhivski viri lahko potrdili, sva namreč pogovor le občasno preusmerili nanjo in na družino. Zato sva več mesecev kasneje intervju ponovili. Takrat je beseda stekla predvsem o življenju v družini, ki je nenadoma ostala brez pomembne moške figure ter se je več let in desetletij skušala soočiti s tem – sploh glede na to, da so šele pred nekaj leti izvedeli, kaj se je v resnici zgodilo.

EMPATIJA IN »TERAPIJA«

V času raziskave sem torej začela opaziti, da je izkušnja ujetništva dolgoročno zaznamovala ne samo ujetnike, temveč tudi njihove družine in potomce. Borovnica je bila vse prej kot pozabljeno taborišče. Pri tem je bil pomemben predvsem empatičen pristop,¹⁴ ki je omogočil, da so se naratorji odprli in mi zaupali. Zanje je bilo namreč zelo pomembno, da imajo pred seboj nekoga, s komer se lahko pogovarjajo in ki jim je pripravljen prisluhniti. Večina te možnosti pred tem ni imela. V preteklosti je podobno ugotavljala tudi ena pionirka metodologije v Sloveniji Mojca Ramšak: »[p]ogosto [sem] med intervjuji opazila, da je stopnja zaupanja med sogovorniki in mano odvisna prav od moje možnosti empatije [...].«¹⁵

Proces zbiranja spominov je torej vsakič znova eksperimentalne narave, ker nikdar ne vemo, kako bo intervju potekal in kakšna čustva bo izzval – tako pri naratorjih kot pri raziskovalcih. Zato se moramo raziskovalci naučiti spoprijemati z različnimi situacijami in se jim neprestano prilagajati: *Praksa intersubjektivne konstrukcije spominov postane delo, ki zahteva posebno pozornost pri izbiri besed, pripravljenosti na poslušanje ter komunikaciji s telesi in pogledi. Sčasoma se naučimo, da so v življenju naših sogovornikov predali, v katerih so shranjeni spomini, ki jih ni priporočljivo priklicati na dan. Spoštovanje, sprejemanje in poslušanje tišine je temeljnega pomena za ohranjanje pogosto krhkega ravnavesja. Kljub vsem previdnostnim ukrepom [...]*

se mi je večkrat zgodilo – zlasti na začetku raziskave –, da sem odprla predale, ki jih ne bi smela odpreti, in šele pozneje spoznala napako. Nekateri so trenutek pričevanja doživeli s pretiranim trpljenjem ali pa so ga pozneje obžalovali. V nekaterih primerih se je tudi zgodilo, da so bili ti spomini težje obvladljivi zame kot za moje sogovornike [...].«¹⁶

Kot ugotavlja italijanska zgodovinarica Chiara Calzana, se ustni zgodovinarji neprestano soočamo s paleto različnih čustev. Poslušanje in prebiranje težkih zgodb, včasih travmatičnih izkušenj, čustveni spomini, solze in smeh naratorjev so ves čas prisotni. Sčasoma se naučimo s temi situacijami soočati in jih sprejemati. To sprejememo že v trenutku, ko se odločimo za te raziskave, saj posegamo na področje morda najbolj subjektivnega – torej v spomine. S tem raziskovalci preizkušamo sebe, svoje znanje, svoje vedenje o problemu, ki ga obravnavamo, svojo sposobnost empatije ter hkrati zmožnost distanciranja, nevpletenega razmišljanja in analiziranja virov.

Zato ustna zgodovina zahteva ustrezno metodologijo dela in s tem povezano dobro kontekstualno poznavanje problema, ki ga obravnavamo. Nikdar ni odveč strah pred tem, da zapademo v pretirano empatijo, predvsem v fazi analize in interpretacije pričevanj.¹⁷ Zato sem pri svojem delu večkrat prišla do zaključka, da mora metodologija ustnega zgodovinarja temeljiti predvsem na dobrem poznavanju raziskovanih problemov in dogodkov. To pomeni, da mora preliminarne raziskave pretežno arhivskih virov, če je le mogoče,¹⁸ že odgovoriti na čim več vprašanj (kaj se je zgodilo, kdaj, kje, koliko itd.). Pričevanja in delo na terenu pa so najpogostejše namenjena temu, da razumemo vse tisto, česar nam zapisani arhivski viri ne morejo dati, in torej dopolnjujejo te vire. Namenjena so razumevanju mikrodinamik problemov, tega, kako so ljudje doživljali preteklost, kako jih je zaznamovala – njih, njihove družine in celotne skupnosti. Kot ugotavlja Alessandro Portelli, ustni viri namreč o obravnavanem problemu govorijo drugače kot arhivski viri. Med seboj se ne izključujejo, ampak se dopolnjujejo.¹⁹ To je torej tisto, čemur LaCapra pravi »srednji glas«.

¹⁴ Na tem mestu velja izpostaviti, da empatije tu ne razumem strogo metodološko, saj sem prepričana, da mora biti dober ustni zgodovinar empatičen po svojem značaju in naravi. Empatije se je sicer mogoče »priučiti«, vsekakor pa je ne moremo (smemo!) zaigrati samo zato, da bi prišli do želenih raziskovalnih rezultatov. Spoštovanje do subjektov naše raziskave – naratorjev – in njihovih zgodb mora biti vedno na prvem mestu. Odnos z naratorji se namreč ne zaključuje z opravljenim intervjujem, temveč se takrat šele prične, zato je toliko bolj pomembno, da je ta spoštljiv in korekten že od vsega začetka.

¹⁵ Ramšak, Znanost, str. 99.

¹⁶ Calzana, »In effetti ...«, str. 476.

¹⁷ O tem je v preteklosti pisala že Mojca Ramšak, ki je med svojo etnološko raziskavo med Slovenci na avstrijskem Koroškem doživela več epizod, ki so jo prisilile k razmisleku o pomenu in funkciji empatije pri delu (Ramšak, Znanost).

¹⁸ Dobro se namreč zavedam, da to ni vedno mogoče. Za določene raziskave primarnih arhivskih virov včasih nimamo, ker so bili uničeni, ker arhivi niso dostopni ipd.

¹⁹ Portelli, »What makes oral history different«, str. 64.

USTNA ZGODOVINA IN NJENA FUNKCIJA PRI PREMOSTITVI KONFLIKTNIH NARACIJ

O TERAPEVTSKIH UČINKIH USTNE ZGODOVINE

Proces zbiranja spominov in pripovedi je pogosto zelo ganljiv in čustven, čemur se raziskovalci niti ne moremo niti ne želimo izogniti. Pravilen in empatičen pristop pa na naratorje deluje pomirjujoče, saj jim tako damo vedeti, da nas – poleg pripovedi – zanimajo predvsem ljudje, njihova čustva, spomini in to, kako jih je preteklost zaznamovala. Pri tem pa se mora raziskovalec zavedati, da se mora v trenutku analize od teh čustev distancirati, jih razumeti v širšem kontekstu in sestaviti celostno sliko. Potrebne je namreč veliko samorefleksije, da se vsi ti spomini in pripovedi, ki so včasih dihal jemajoči, sestavijo v smiselno sliko dogajanja. Zato je nujno, da problem poznamo in da smo pred tem že sestavili zgodovinski okvir dogodkov.

Hkrati se moramo raziskovalci zavedati, da ustna zgodovina ni terapija, temveč dokumentirano zbiranje pričevanj. S tem povezano moramo ločiti dva tipa raziskav ustne zgodovine; prvi tip so raziskave, ki potekajo v prvem obdobju neposredno po (travmatičnih) dogodkih.²⁰ V teh primerih, kar kažejo tudi navadno zelo obsežni arhivi teh raziskav, iskanje naratorjev ni težavno, saj prvoosebne pripovedi zbiramo neposredno po dogodkih, ko moramo razmisliti, kako (če) bomo izbirali med širokim naborom možnih intervjuvancev. Pri tem moramo biti pozorni tudi na to, da ne povzročamo ali potenciramo določenih negativnih učinkov dogodkov. Zaznati moramo morebitno posttravmatsko stresno motnjo in skušati naratorje usmeriti k iskanju pomoči, ko je ta potrebna. Nekaj pomembnih smernic, vezanih na tovrstne projekte, ponuja ameriška antropologinja in zgodovinarica Jeniffer A. Cramer: *Pomembno se je zavedati, da ljudje, ki pripovedujejo o svojih nedavnih ali celo tekočih izkušnjah, še vedno predelujejo kaj in kako, in so imeli le malo priložnosti, da bi raziskali kavalnost in jo vključili v svojo pripoved, še manj pa, da bi integrirali travmo. In čeprav nekateri trdijo, da je lahko ustna zgodovina, običajno glede na pretečeni čas, v najboljšem primeru terapevtska, se je treba zavedati, da vloga ustnega zgodovinarja v tem primeru ni zdravljenje, temveč dokumentiranje. Če niste usposobljeni na področju duševnega zdravlja, verjetno ne morete početi obojega.*²¹

Kljub morebitnim travmam Cramerjeva torej posebej poudarja, da ustna zgodovina ne more biti tudi terapija, saj raziskovalci navadno za to niso posebej usposobljeni. Sam akt povedanega, ki je sicer sestavni del terapije (pripovedovanje o dogodku), torej ni dovolj za to, da bi lahko ugotavljali terapevtske učinke te metodologije. Ravno nasprotno – neposredno po (travmatičnih) dogodkih morajo biti raziskovalci pri zbiranju pričevanj posebej previdni, da ne storijo še večje škode ali poglobijo tesnobe naratorjev. Kljub temu pa, kot ugotavlja ameriška klinična psihologinja Ghislaine Boulanger, je hkrati zelo pomembno, da se te zgodbe zberejo: *Brez pripovedi, ki jih zbirajo ustni zgodovinarji, zlasti v kriznih časih, ko so spomini nestabilni in se pripovedovalci bojijo, da bi pripovedovanje vodilo v podoživljanje krize, lahko družbena konstrukcija zgodovinskega spomina povzroči družbeno potlačitev individualnega spomina.*²²

Raziskovalci, ki se osredotočajo na prvi tip raziskav, se torej zavedajo pomembnosti tega, da se ti dogodki dokumentirajo in zapišejo tudi iz besed tistih, ki so bili neposredno udeleženi v njih.²³ Tovrstne raziskave med drugim omogočajo, da se po več mesecih in letih raziskovalci ponovno vrnejo k istim naratorjem. Na ta način lahko opazujemo tudi to, kako sta se postopoma oblikovala kolektivni konstrukt in kolektivna izkušnja ali spomin na te dogodke. Pri tem pa nismo zamudili trenutka, ko je bil ta spomin še strogo individualen.

*Dokumentiranje krize ima torej vsaj dva glavna cilja. Prvi je zajeti subjektivnost same katastrofe z intervjuvanjem tistih, ki so jo doživeli, s čim več vidikov, da bi ustrezno razumeli in predstavili zgodovinski spomin na krizo, ko ta poteka. Drugi namen je dokumentirati posmrtno življenje krize na različnih stopnjah v prihodnosti, brez vnaprejšnjega prepričanja, da bo pripoved o prvem valu krize opredelila naracijo katastrofe [...]. Veliki krizi običajno sledijo globoke kulturne, družbene, politične in gospodarske spremembe, ki jih je le redko mogoče natančno predvideti.*²⁴

20 Če naštejemo le nekaj primerov: Murphy, *September 11*; Sieca-Kozłowski, *Oral History*; *Covid-19 Oral History*.

21 Cramer, »First, Do No Harm«, str. 211.

22 Boulanger, *The Continuing and Unfinished Present*, str. 111–112.

23 Že ob začetku rusko-ukrajinskega konflikta so se raziskovalci in raziskovalne organizacije iz različnih disciplin zavedali pomena zbiranja ustnih pričevanj udeležencev konflikta. Eden takih projektov je *The Witnessing the War in Ukraine Summer Institute* (WWSI), ki od leta 2022 letno organizira mednarodne konference, na katerih strokovnjaki poglobljajo in analizirajo probleme konflikta skozi prizmo ustne zgodovine in zbranih pričevanj. Na podoben način so bili oblikovani številni projekti ustne zgodovine, vezani na pandemijo Covid-19, ki so rezultirali v obsežnih spletnih arhivih zbranih pričevanj; ta so ali bodo dostopna tudi javnosti in drugim raziskovalcem (*Covid-19 Oral History*; primer arhiva za mesto New York: *NYC Covid-19 Oral History*).

24 Marshall Clark, *A long song*, str. 258.

Z zbiranjem spominov neposredno po dogodkih se lahko do določene mere izognemo temu, da bi socialni konstrukt kolektivnega spomina izpodrinil individualno izkušnjo in spomin na dogodka, kar bi to izkušnjo v dolgoročnem smislu povsem potisnilo v pozabo.

Drugi tip raziskav je po svoje ravno nasproten. Te navadno potekajo več let ali desetletij po dogodkih.²⁵ Zanje je značilno, da je udeleženci (najpogostejše) že uspeli predelati te dogodke²⁶ in jih umestiti v čas in prostor svoje osebne in kolektivne preteklosti. Mednje sodijo tudi raziskave, ki nimajo več živih nosilcev spomina – torej tistih, ki so dogodke neposredno doživeli. Naratorji so v teh primerih torej posredni nosilci spomina svojih staršev ali starejših sorodnikov, hkrati pa nosilci svoje izkušnje življenja z nekom, ki je doživel neko (travmatično) izkušnjo ali dogodek. Ker neposredno po dogodkih spominov niso posebej zbirali za raziskovalne namene,²⁷ v ta okvir sodi tudi raziskava o t. i. deportirancih iz Julijske krajine, ki se je začela prepozno, da bi lahko izprašali nekdanje vojne ujetnike.²⁸ Individualni spomin na ujetništvo v Jugoslaviji se je torej izgubil, ohranil se je le v nekaterih (skopih) arhivskih virih, objavljenih spominih in nekaterih posamičnih intervjujih, ki so jih pred menoj izvedli drugi raziskovalci. Zgodilo se je torej prav to, na kar opozarja Ghislaine Boulanger: družbena konstrukcija zgodovinskega spomina je povzročila potlačitev individualnega spomina.²⁹

25 Tovrstnih primerov je veliko, na tem mestu izpostavimo le nekaj študij za slovenski prostor, prim. Ramšak, *Portret glasov*; Rožac Darovec, *Meje in konfini*; Rožac Darovec, »Po svobodi ...«; Strle, »Pustili so vse ...«; Strle, *Slovinci v Kanadi*; Strle, *Slovenians in Canada*; Širok, *Kalejdoskop*; Cattunar, *Il confine delle memorie*; Hrobat Virloget, *Breme preteklosti*; Hrobat Virloget, *V tišini spomina*; Luthar, Verginella in Strle, *Užaljeno maščevanje*.

26 Velja izpostaviti, da so lahko intervjuji za naratorje zelo čustveni in celo travmatični tudi v primerih, ko je od dogodkov minilo že več desetletij, predvsem v primerih, ko jim ni uspelo premostiti travmatične izkušnje (prim. Calzana, »In effetti ...«).

27 O taborišču Borovnica in bolnišnici Škofja Loka sta sicer Zavezniška vojaška uprava in italijanska vlada zbrali nekatera pričevanja povratnikov, ki so bila nato združena v različnih dokumentih. Vendar so ti podatki precej skopi, zapisi pa kratki ter se osredotočajo v glavnem na materialne pogoje v ujetništvu (pomanjkanje, lakota, bolezen) in nasilje stražarjev. Po zabeleženju teh pričevanj takoj po repatriaciji kasneje in predvsem za raziskovalne namene pričevanj niso zbirali. Podrobneje o virih v Lampe, *Deportacije*, str. 43–47.

28 V začetku raziskave sem pridobila pričevanje enega izmed nekdanjih ujetnikov, ki je v času najine korespondence štel več kot 90 let.

29 Boulanger, *The Continuing and Unfinished Present*, str. 111–112. 20. stoletje, ki je bilo stoletje »izbrisa spomina«, kot pravi italijanska zgodovinarica Luisa Passerini, je prežeto s takimi primeri (Passerini, *Memory and Utopia*).

Poleg tega se tudi kolektivni spomin na deportacije skoraj ni oblikoval ali ohranil, saj je bil z leti povsem zasenčen zaradi odmevnejših kolektivnih naracij v obmejnem prostoru, vezanih na problem italijanskega eksodusa iz Istre po drugi svetovni vojni ter izvensodnih usmrtnih oziroma t. i. fojb.³⁰ Edina izjema so poskusi *Društva svojcev deportiranih v Jugoslavijo* (*Associazione Congiunti dei Deportati in Jugoslavia*), katerega delo in aktivnosti so se sicer leta 1980 uradno zaključili,³¹ čeprav se občasno, predvsem v zadnjem desetletju, ponovno obuja. Posledično se problem deportirancev obuja predvsem na lokalni ravni, v italijanskem mestu Gorizia, kjer vsako leto 3. maja obeležujejo spomin na te dogodke. V goriškem Parku spomina stojita obeležji, ki obujata spomin na »deportacije« z območja Gorice.³² Te slovesnosti pa so v glavnem vezane na zamejeno lokalno skupnost. Naratorji ki prihajajo iz drugih delov Italije, zanje sploh niso vedeli. Socialni konstrukt zgodovinskega spomina na to obdobje jugoslovansko(slovensko)-italijanske preteklosti je torej povsem zasenčil spomin na ti. deportirance, individualni spomini pa so obujali samo ob posameznih priložnostih.

PREMOSTITEV INDIVIDUALNIH IN KOLEKTIVNIH KONFLIKTNIH NARACIJ

Ustna zgodovina torej ni terapija, njen cilj pa ni zdravljenje preteklih ran ali celo travm. Je pa naš projekt gotovo omogočil, da so naratorji morda prvič v življenju samoreflektivno razmišljali o preteklosti in o tem, kako jih je ta zaznamovala. Prvič so našli sogovornika, ki jih je bil pripravljen neobremenjeno poslušati.³³ Poleg očitne obremenjenosti s tem, da do tedaj nekateri niso našli aktivnega sogovornika, ki bi skušal razumeti preteklost in izkušnjo ujetništva, jih je bremenilo prav to, da jim do tedaj ni nihče prisluhnil. Morda o

30 Na to temo je izšlo veliko študij, zato izpostavimo le nekatere, ki govorijo o kolektivnih naracijah in komemorativnih praksah, vezanih na konfliktno naracijo v slovensko-italijanskem obmejnem prostoru, prim. Cattunar, *Il calendario conteso*; Širok, *Spomin in pozaba*; Širok, *Identitete*; Klabjan, »Partizanska pokrajina«; Klabjan, »Our Victims Define Our Borders«; *Borderlands of Memory*; Smiljanić, *Spominsko obeležje*; Batič, »Zones...«; Batič, *Nova govorica prostora*; Rožac Darovec, *An Archaeology*.

31 ACDJ, *Gli scomparsi da Gorizia*.

32 Lampe, *Deportacije*, str. 245–254.

33 To gotovo ni zanemarljivo, saj je neobremenjeno poslušanje včasih oteženo, ker so ti pogovori pogosto omadeževani zaradi obstoječih kolektivnih naracij, ki so pogosto podvržene javnim razpravam in manipulacijam. Zato sem vedno povsem razumela zadržke, ki so jih imeli nekateri naratorji pred ali na začetku intervjuja, predvsem zaradi strahu pred mojimi cilji in intencami.

tem niso zmogli ali celo smeli govoriti. Vprašala sem se, kolikokrat so ti ljudje v preteklosti lahko o tem glasno govorili (in ne šepetali za družinsko mizo, kot je pripovedovala naratorica iz Trsta). Kolikokrat so jih poslušali in slišali? Srečala sem kar nekaj družin, v katerih se o tem niti v družinskem krogu niso nikdar pogovarjali. Ta »črni madež« so samo tlačili in potiskali v preteklost – pogosto brez uspeha, saj so več let kasneje njihovi otroci pričeli iskati odgovore. Ezio tako pripoveduje, da je bila Borovnica v družini vseprisotna – v gestah in neverbalni komunikaciji, ker oče ni nikdar spregovoril o izkušnji. Zato je več let po očetovi smrti obudil željo in potrebo po tem, da bi razumel, kaj se je očetu zgodilo in kaj ga je tako zaznamovalo. Opravil je raziskavo in napisal knjigo. Čutil je potrebo po tem, da spregovori – česar oče ni nikdar zmogel.

Z naratorji sem se pogovarjala o vsem, o čemer jim je bilo prej težko govoriti: o osvoboditvi Trsta, o tem, kako je bil oče ali drug sorodnik aretiran, kako je kar izginil, kako je mati iskala informacije, kako so obiskovali Borovnico in ujetnikom nosili hrano, kako so včasih mesece in leta čakali, da bi se oče vrnil ali da bi izvedeli, kaj se je zgodilo, ko se ni vrnil. Čeprav torej ustna zgodovina ni terapija, sem začela opazovati pozitivne učinke in spremembe, ki so bile za naratorje pomembne. V več primerih je bilo namreč njihovo življenje zaradi teh dogodkov zaznamovano, a jim zgodovinski spomin ni namenil prostora, kjer bi se lahko izrazili. Hkrati je tudi zgodovinopisje te individualne zgodbe pogosto spregledalo. To pomeni, da so bili posamezniki pri iskanju odgovorov na vprašanje, kaj je kdo doživljal v taborišču, kje je preživel ujetništvo ali celo kakšna je bila njegova usoda, če se ni vrnil, prepuščeni samim sebi.

Posledično so se med pogovori pričele ustvarjati posebne situacije, ko so naratorji ne samo pripovedovali in torej bili subjekt raziskave, temveč so tudi iskali odgovore. *Ali veste, v katerem taborišču je bil interniran moj oče? Kaj se je tam dogajalo? Imate kak seznam?* Prav sezname so za svojce pogosto eden glavnih odgovorov. Že omenjeni Ezio je izvedel pravo raziskavo, intervjuval nekdanje ujetnike, se odpravil v arhive in nazadnje objavil knjigo. Ko pa sem mu posredovala seznam repatriiranih iz Borovnice, na katerem je bilo tudi ime njegovega očeta, je bilo to zanj zelo emotivno. Kljub temu, da je pred tem izvedel celotno raziskavo in ni bilo dvoma o tem, kako in kje je oče preživel ujetništvo, je bilo to ime na seznamu zanj pomemben in potreben dokaz. *Jasno je, da je bila najdba na seznamih zame neverjetno čustvena [...]. Priznam, da se me je to zelo dotaknilo. [...] Zato, pravim, da so ti sezname zelo pomembni prav za družine. Videti ime na*

seznamu namreč pomeni, da je bil takrat, v tistem trenutku, tvoj sorodnik dejansko tam. (Ezio)

Pričela sem ugotavljati, da so bili intervjuji za večino vpletenih naratorjev zelo pomembni – po eni strani zato, ker so tako sklenili krog individualnih družinskih spominov, po drugi strani pa je pomemben prispevek pomenila kolektivizacija teh spominov. *Počutila sem se kot prenašalka te resnice, ki jo je treba odkriti. Bila sem edina v svoji družini, ki je čutila potrebo to raziskati. In na določeni točki me je moja ugotovitev, da je še veliko drugih, [...] ki se ukvarjajo s to raziskavo, osvobodila. Osvobodila me je občutka, da sem edina, ki želi to raziskati. Znašla sem se v kontekstu, v katerem sem ena izmed mnogih, in to je osvobajajoče. Ko obstaja deljena resnica ali deljeni spomin, je breme manjše, ker ima deljenje ta učinek. [...] Gre za terapevtski vidik par excellence. Zato vrednost [...] teh študij z mojega vidika presega zgodovinsko, kulturno vrednost. Zakaj študirati zgodovino? Zgodovina je pomembna tudi zaradi učinkov, ki jih lahko ima na tvoje sedanje življenje.* (Chiara)

Ko so pričeli naratorji ugotavljati, da niso edini, ki jih ta preteklost bremeni ali jo želijo raziskati, so se počutili olajšane. Chiara je sama pri sebi ugotavljala, da ima to terapevtske učinke, saj ni bila več tako obremenjen s preteklostjo, ki jo je do tedaj v glavnem premlevala samo znotraj sebe. Zdaj pa je dobila tudi sogovornike, s katerimi si je ta spomin delila in iskala dodatne informacije. To olajšanje je, kot se je izrazila, čutila prav fizično, ne samo čustveno.

Raziskava je torej potrdila prav to, kar ugotavlja Paul Thompson; ne samo, da so naratorji pomembni za zgodovino, temveč je tudi zgodovina pomembna zanje: *Spremembe, ki jih lahko ustni zgodovinarji opazijo pri svojih sogovornikih, zagotovo niso tako pestre, vendar so lahko enako pomembne. Njihovo naraščajoče spoznanje, da so ljudje ne le koristni za zgodovino, ampak da je lahko zgodovina sama po sebi koristna za ljudi, je bilo eden glavnih povodov za razmah terapije s spominjanjem,*³⁴ *ki se je v zadnjih letih tako močno razširila.*³⁵

Pomembna dodana vrednost raziskav ustne zgodovine je torej njen vsaj delni terapevtski učinek, saj s tem, ko jim damo odgovore, ki jih morada iščejo že več let, pomagamo ljudem zaključiti in zaokrožiti določeno poglavje.

LaCapra se na podoben način sprašuje, »ali lahko zgodovinopisje na svoj način pomaga sicer morada ne zaceliti, ampak predvsem sprijazniti se s pre-

34 Terapijo s spominjanjem (*reminiscence therapy*) Ameriški psihološki slovar razlaga kot »uporabo življenjskih zgodovin [orig. *life histories*] – pisnih, ustnih ali obeh – za izboljšanje psihološkega počutja«. Terapija se pogosto uporablja predvsem pri starejših (APA: *APA Dictionary*, str. 904).

35 Thompson, *The Voice of the Past*, str. 184.

teklimi ranami in brazgotinami«. ³⁶ V slovensko-italijanskem obmejnem prostoru je takih preteklih ran veliko. Nekatere še vedno vnašajo razdor v skupnost. Ravno z empatičnim pristopom in tako z uvedbo »srednjega glasu« pa morda lahko pomagamo zaceliti te pretekle kolektivne rane.

S pristopom »srednjega glasu« lahko na eni strani ljudem ponudimo odgovore, ki jih omogoča le raziskava, temelječa na arhivskih virih; te odgovore ne nazadnje iščejo tudi ljudje sami. Hkrati s pomočjo ustne zgodovine ovrednotimo tisto bolj človeško in socialno plat obravnavanih dogodkov. Ta je nujno subjektivna, a ne nazadnje prav ta subjektivnost še danes vnaša razdor v obmejno skupnost. Prav nepriznavanje in nerazumevanje subjektivnosti drugega morda vodi v nenehno ponavljanje in rojevanje teh sporov in razdorov. Ljudem s tem damo možnost, da zaključijo preteklost, ki se je neprestano vračala.

Leonardo je šel še korak dlje, ko mi je v enem izmed sporočil, ki so sledila najinemu intervjuju, napisal: [...] *Najlepša hvala za tvoje zgodovinsko zanimanje za te dogodke, ki so bili preveč let marginalizirani [...]. Še toliko bolj sem neizmerno vesel, da si prav ti, vezana na svojo Slovenijo, storila to gesto, ki se mi zdi tvegana, a osvetljuje zgodovinske resnice, ki so še danes precej nelagodne.*

Intervju in celoten projekt sta bila pomembna zanj osebno. Hkrati je poudaril, kar na prvi pogled ni bilo očitno – da prihajam iz Slovenije. Moje delo – raziskavo – je torej razumel kot gesto, ki lahko vodi k premostitvi konfliktnih preteklosti dveh narodnih skupin in skupnosti, ki sta se v tistem trenutku – ob koncu druge svetovne vojne – znašli vsaka na svoji strani zgodovine. Zgodovinarji lahko torej z izvajanjem raziskav z uporabo metodologije »srednjega glasu« ljudem dolgoročno pomagamo, da se soočijo s svojo (individualno in kolektivno) preteklostjo, se skušajo z njo sprijazniti in pozitivno pogledati v prihodnost.

ZAKLJUČEK

Potek raziskave, povezane z deportacijami iz Julijske krajine v Jugoslavijo, je jasno pokazal, da raziskava z uporabo metodologije »srednjega glasu« in s tem povezanim empatičnim pristopom prinaša več pomembnih rezultatov. Z uporabo metodologije, ki je nadgradila »tradicionalno« arhivsko raziskavo, sem ustvarila bolj kompleksno sliko problema ter s tem poglobila razumevanje zelo zapletene preteklosti in usode deportirancev iz Julijske krajine in njihovih družin. Poleg pomembnih raziskovalnih rezultatov je ta pristop imel pozitivne učinke tudi za naratorje, torej

posameznike, ki so bili vključeni v raziskavo. Ti so dobili priložnost neobremenjeno spregovoriti o svoji preteklosti in izkušnji, hkrati pa so dobili nekatere odgovore, ki so jih morda že leta iskali. Na ta način so se do določene mere soočili s svojo preteklostjo in s tem povezanimi bremenami.

Ob razumevanju tega, kako težavna in dolgotrajna je lahko taka raziskava in njena metodologija ter kakšne pasti prinaša, se sprašujem, ali morda lahko s takim pristopom pomagamo tudi k premostitvi preteklih sporov in travm, ki še danes delijo ljudi in skupnosti. Z metodologijo »srednjega glasu« sem namreč od *pisanja o travmah* slovensko-italijanskega obmejnega prostora pristopila k *pisanju travme* in pri tem opazila pozitivne učinke, ki bi lahko dolgoročno vodili k premostitvi konfliktnih naracij v tem prostoru.

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal kot rezultat projekta IT-POW FAMILIES, ki je financiran s strani programa Evropske unije za raziskave in inovacije Obzorje2020 v okviru Marie Skłodowska-Curie IF štipendije (grant agreement No 839474) ter programa *Prakse reševanja sporov med običajnim in postavljenim pravom na območju današnje Slovenije in sosednjih dežel* (ARIS, P6-0435), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

USTNI VIRI

- Chiara (r. 1969). Ustno izporočilo leta 2022 in 2023. Posnetek in transkripcija pri avtorici.
 Ezio (r. 1964). Ustno izporočilo leta 2022. Posnetek in transkripcija pri avtorici.
 Leonardo (r. 1961). Ustno izporočilo leta 2023. Posnetek in transkripcija pri avtorici.
 Mario (r. 1954). Ustno izporočilo leta 2022. Posnetek in transkripcija pri avtorici.

LITERATURA

- ACDJ: *Gli scomparsi da Gorizia nel maggio 1945*. Gorizia: Tipografia sociale, 1980.
 APA: *APA Dictionary of Psychology*. Second edition. Washington: American Psychological Association, 2015.
 Bajc, Gorazd: Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave. *Acta Histriae* 20, 2012, št. 3, str. 389–416.
 Batič, Matic: »Zones more Related to Immortal Splendor of Glory«: Italian War Memorials and Commemorative Practices in Venezia Giulia (1918–1922). *Acta Histriae* 26, 2018, št. 4, str. 1063–1086. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2018.44>
 Batič, Matic: Nova govorica prostora: preimenovanje naselij na severnem Primorskem po drugi svetov-

³⁶ LaCapra, *Writing History*, str. 42.

- ni vojni (1948–1954). *Acta Histriae* 31, 2023, št. 2, str. 281–306. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2023.13>.
- Borderlands of Memory: Adriatic and Central European Perspectives* (ur. Borut Klabjan). Oxford: Peter Lang Ltd., 2019.
- Boulanger, Ghislaine: The Continuing and Unfinished Present. Oral History and Psychoanalysis in the Aftermath of Terror. *Listening on the Edge. Oral History in the Aftermath of Crisis* (ur. Mark Cave in Stephen M. Sloan). New York: Oxford University Press, 2014, str. 110–126.
- Bufon, Milan: Slovenci v Trstu nekdanj in danes: težavno ohranjanje multikulturalnosti na robu slovenskega etničnega ozemlja. *Kronika* 70, 2022, št. 1, str. 177–198. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.1.10>.
- Calzana, Chiara: »In effetti, devo averti raccontato cose troppo intime...«. La raccolta delle memorie del Vajont e il lavoro di relazione tra ricercatrice e interlocutori. *Acta Histriae* 31, 2023, št. 3, str. 475–482. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2023.23>.
- Cattunar, Alessandro: Il calendario conteso. Commemorazioni di confine, tra manipolazioni della storia e costruzione delle identità nel secondo dopoguerra. *Acta Histriae* 20, 2012, št. 4, str. 703–720.
- Cattunar, Alessandro: *Il confine delle memorie. Storie di vita e narrazioni pubbliche tra Italia e Jugoslavia (1922–1955)*. Firenze: Le Monnier-Mondadori education, 2014.
- Cramer, Jennifer A.: »First, Do No Harm«: Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect. *The Oral History Review* 47, 2020, št. 2, str. 203–213.
- Cusan, Federica: Nomi scomodi: quando la toponimia orale racconta una narrazione non condivisa. *Acta Histriae* 31, 2023, št. 3, str. 453–462. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2023.21>.
- Di Sante, Costantino: *Nei campi di Tito. Soldati, deportati e prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia (1941–1952)*. Verona: Ombre Corte, 2007.
- Hrobat Virloget, Katja: Breme preteklosti: spomini na sobivanje in migracije v slovenski Istri po drugi svetovni vojni. *Acta Histriae* 23, 2015, št. 3, str. 531–554.
- Hrobat Virloget, Katja: *V tišini spomina: »eksodus« in Istra*. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 2021.
- Klabjan, Borut in Bajc, Gorazd: *Ogenj, ki je zajel Evropo. Narodni dom v Trstu 1920–2020*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2021.
- Klabjan, Borut: »Our Victims Define Our Borders«: Commemorating Yugoslav Partisans in the Italo-Yugoslav Borderland. *East European Politics and Societies* 31, 2017, št. 2, str. 290–310.
- Klabjan, Borut: »Partizanska pokrajina«: Partizanski spomeniki in komemoriranje partizanov na tržaškem. *Acta Histriae* 20, 2012, št. 4, str. 669–692.
- LaCapra, Dominick: *Understanding others: peoples, animals, pasts*. Ithaca: Cornell University Press, 2018.
- LaCapra, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2014.
- Lampe, Urška: *Deportacije iz Julijske krajine v Jugoslavijo, 1945–1954: diplomatski in socialni vidiki*. Koper: Založba Annales; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Centur: Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, 2023. E-knjiga: <https://zdjp.si/wp-content/uploads/2023/07/UR%C5%A0KA-LAMPE-DEPORTACIJE-IZ-JULIJSKE-KRAJINE-Elektronska-izdaja-2023.pdf> (dostop: 29. 6. 2024).
- Lampe, Urška: Some Methodological Reflections on Oral History in the Borderlands: a Slovene-Italian Case Study. *Acta Histriae* 31, 2023, št. 3, str. 377–398. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2023.16>.
- Luthar, Oto in Strle, Urška in Verginella, Marta: *Užaljeno maščevanje. Spomin Slovenk in Slovencev na italijanska fašistična taborišča*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2023.
- Marshall Clark, Mary: A Long Song. Oral History in the Time of Emergency and After. *Listening on the Edge. Oral History in the Aftermath of Crisis* (ur. Mark Cave in Stephen M. Sloan). New York: Oxford University Press, 2014, str. 241–261.
- Murphy, Dean: *September 11: An Oral History*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group, 2002.
- Passerini, Luisa: *Memory and Utopia*. New York: Routledge, 2014.
- Portelli, Alessandro: »What makes oral history different«. *The Oral History Reader* (ur. Robert Perks in Alistair Thomson). London, New York: Routledge, 1998, str. 63–74.
- Portelli, Alessandro: *The Order Has Been Carried Out: History, Memory, and Meaning of a Nazi Massacre in Rome*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Ramšak, Mojca: *Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- Ramšak, Mojca: Znanost med objektivnostjo in grožnjo subjektivnosti: vloga terenskih dnevnikov in empatije pri zapisovanju življenjskih zgodb. *Traditiones* 31, 2002, št. 2, str. 93–114.
- Rožac Darovec, Vida: »Po svobodi je v vas pršu hudič!«: pomen ustne zgodovine za razkrivanje mitoloških struktur v preteklosti – primer spominjanja Rakitljanov. *Acta Histriae* 20, 2012, št. 4, str. 693–702.
- Rožac Darovec, Vida: An Archaeology of Remembering the Fascist Era in the Istrian Countryside – a Case Study of the Village Rakitovec. *Acta Histriae* 26, 2018, št. 4, str. 1143–1156. DOI: <https://doi.org/10.19233/AH.2018.48>
- Rožac Darovec, Vida: *Meje in konfini*. Koper: Založba Annales, 2004.

- Sieca-Kozłowski, Elisabeth (ur.): Oral History: The Russo-Ukrainian War Through the Eyes of Ukrainian Military Chaplains. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* [Online] 22, 2021. <http://journals.openedition.org/pipss/6344>, DOI: <https://doi.org/10.4000/pipss.6344> (dostop: 16. 7. 2024).
- Smiljanič, Ivan: Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani. *Kronika* 71, 2023, št. 1, str. 173–194. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.71.1.10>.
- Strle, Urška: »Pustili so vse in odšli čez noč«. Prispevek k ilegalnemu izseljevanju iz Posočja v Italijo po drugi svetovni vojni v luči ustnih pričevanj. *Zgodovina za vse* 16, 2009, št. 1, str. 113–129.
- Strle, Urška: *Slovenci v Kanadi: Izseljevanje skozi prizmo življenjskih zgodb* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2009.
- Strle, Urška: Slovenians in Canada: an Oral History Perspective. *Migrating Memories: Central Europe in Canada*. Vol. 2, Oral Histories (ur. Rodica Albu). Brno: Central European Association for Canadian Studies, 2010, str. 357–419.
- Širok, Kaja: Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na goriškem v XX. stoletju. *Acta Histriae* 20, 2012, št. 4, str. 631–646.
- Širok, Kaja: *Kalejdoskop goriške preteklosti: zgodbe o spominu in pozabi*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Širok, Kaja: Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae* 18, 2010, št. 1–2, str. 337–358.
- Thompson, Paul: *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Troha, Nevenka: Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih. *Fojbe* (ur. Jože Pirjevec et al.). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012, str. 253–296.
- Troha, Nevenka: Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947. *Annales, Series Historia et Sociologia* 10, 2000, št. 2, str. 325–340.
- Troha, Nevenka: *Komu Trst? Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- Troha, Nevenka: Pogrešani: kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 v tržaški pokrajini aretirale jugoslovanske oblasti. *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 157–230.
- Vinci, Annamaria: *Sentinelle della Patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941*. Roma, Bari: Laterza, 2011.

SPLETNI VIRI

- Covid-19 Oral History: The COVID-19 Oral History Project*. <https://covid-19archive.org/s/oralhistory/page/welcome> (dostop: 23. 6. 2024).
- NYC Covid-19 Oral History: The NYC Covid-19 Oral History, Narrative, and Memory Project*. <https://in-cite.columbia.edu/covid19-oral-history-project> (dostop: 23. 6. 2024).
- WWSI: Witnessing the War in Ukraine Summer Institute 2024*. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/news-and-events/events/summer-institutes/witnessing-war-ukraine/index.html> (dostop: 23. 6. 2024).

SUMMARY

Using the “Middle-Voice” Methodology as a Way of Bridging Conflict Narratives: A Case of Research on Deportations from the region of Venezia Giulia to Yugoslavia after the Second World War

Based on her research on deportations from the region of Venezia Giulia to Yugoslavia after the Second World War, the author of the article analyses the methodology of the so-called middle voice and its impact on scientific research and society. The research, which lasted for over a decade, comprised collection and in-depth analysis of archival sources, the methodology of oral history, as well as acquisition and analysis of oral testimonies and other ego-documents. The author devotes special attention to understanding how an oral history project and the use of the “middle voice” can encourage reflection and perhaps help bridge the unresolved past or even trauma in both individuals and communities. In doing so, she finds that, by employing the methodology, which has upgraded the “traditional” archival research, she has created a much more complex image of the problem and thus deepened the understanding of the highly intricate past and fate of deportees from the region of Venezia Giulia and their families. Such an approach has also proved to be a very positive one for the narrators—persons included in the research, who were thus given the opportunity to speak up freely about their past and experiences while obtaining some answers that they had perhaps been seeking for a

long time. In this way, they have, to an extent, confronted the burdens of their past, whereby the author further finds that the use of such a research approach can also contribute to resolving certain past conflicts and traumas that continue to divide people and communities. By using the

“middle-voice” methodology, she has therefore moved from *writing about trauma* in the Slovenian-Italian borderland to *writing trauma*, observing positive effects that may lead to bridging conflict narratives in the future.

MONIKA MOČNIK^{*}

Posebnosti in izzivi pri delu s fotografskim fondom Marjana Cigliča – primer raziskovanja fonda s poudarkom na potresu v Skopju leta 1963

IZVLEČEK

Namen članka je podrobnejši prikaz raziskovalnega dela s fotografskim fondom Marjana Cigliča s poudarkom na specifičnem primeru – potresu v Skopju leta 1963. Marjan Ciglič velja za pionirja dokumentiranja in shranjevanja originalnih negativov, njegov način dela pa služi kot osnova za sistematično urejanje fonda in njegovo strokovno obdelavo, ki zajema fizično urejanje, raziskovanje, inventarizacijo, dopolnjevanje dokumentacije, digitalizacijo, vnos posnetkov in podatkov v dokumentni sistem idr. Cigličev fotografski opus hranijo v fototeki Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije ter je del največje nacionalne fotografske zbirke, v kateri je več kot 3 milijone fotografij na različnih nosilcih.

KLJUČNE BESEDE

Marjan Ciglič, potres, Skopje, fotoreporter, fotografski fond, raziskovanje, sistematično urejanje

ABSTRACT

PECULIARITIES AND CHALLENGES IN ORGANIZING THE PHOTOGRAPHIC FOND OF MARJAN CIGLIČ. A CASE OF SYSTEMATIC ORGANIZATION OF THE FOND BASED ON A SPECIFIC EXAMPLE

The aim of the article is to provide a detailed presentation of the systematic organization and research on Marjan Ciglič's photographic fond, with an emphasis on its peculiarities and a specific case—the Skopje earthquake of 1963. Marjan Ciglič is considered to be the pioneer of documenting and keeping original negatives, with his work method serving as the benchmark for systematic organizing and professional handling of photographic fonds, which essentially encompasses physical ordering, research, making and maintaining an inventory, documenting, digitization, as well as feeding photos and data into the document management system, and so on. Ciglič's photographic opus is kept in Fototeka, the photo archives of the National Museum of Contemporary History of Slovenia, as part of the largest national collection holding over three million photographs on different media.

KEY WORDS

Marjan Ciglič, photojournalist, photographic fond, systematic organizing, Fototeka—photo archives, museum

^{*} dr., muzejska svetovalka, Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana, Slovenija, monika.mocnik@muzej-nz.si

UVOD

»Iluzija je, da so fotografije narejene s fotoaparatom ... narejene so z očmi, srcem in glavo.«¹

Henri Cartier-Bresson

Fotografija se je od začetkov v 19. stoletju do današnjih dni močno spremenila, še bolj pa je s svojo podobo spremenila človeški pogled na svet. Fotografije so postale del našega vsakdanjega življenja ter (ne)zavedno vplivajo na naše dožemanje sveta okoli nas. S svojo podobo dopolnjujejo in nadgrajujejo besedila, ki bralcem omogočajo razumevanje vsebin na večplastni ravni, prav tako pa so nepogrešljiv del drugih medijskih platform. Na vseh ravneh vplivajo tudi na razumevanje preteklih dogodkov v določenem časovnem obdobju skozi prizmo razumevanja dogodkov v sedanjem času in so kot take pomemben zgodovinski vir, saj ilustrirajo neponovljive dogodke iz preteklosti. Fotografije so del nacionalne kulturne dediščine in prav zato je pomembno, da obstajajo institucije, ki se s tovrstnim gradivom ukvarjajo na strokovni ravni. Z vprašanjem, kako strokovno obdelovati, pravilno hraniti in sistematično urejati fotografsko gradivo, da bo omogočalo raziskovanje prihodnjim generacijam, se srečuje vsaka institucija, ki tovrstno gradivo hrani, vsak, ki se z njim ukvarja, pa je postavljen pred različne izzive. Za uspešno delo so potrebne izkušnje in neprekinjeno nadgrajevanje, pri čemer je treba upoštevati, da je vsak fotografski fond ali zbirka specifična.

Pričujoči članek bo prikazal, kako poteka sistematično urejanje fotografskega fonda Marjana Cigliča² s poudarkom na raziskovalnem delu, katerega osnova je fotografsko gradivo, ki prikazuje potres v Skopju leta 1963 ter nadaljnje procese, ki se navezujejo nanj. Ker je bil Ciglič *Dnevnikov* fotoreporter in so vsebine o potresu v Skopju v časopisu spremljale predvsem njegove fotografije, bo v članku prikazano, kako in koliko so v ključnih dveh mesecih od nesreče poročali v časopisu *Ljubljanski dnevnik*, za razumevanje širšega konteksta Cigličevega delovanja pa bo v uvodnem delu predstavljen tudi njegov kratek življenjepis.

MARJAN CIGLIČ – ŽIVLJENJEPIS (1924–1998)

Marjan Ciglič se je rodil 3. septembra 1924 v Kranju. Po končani osnovni šoli v Kranju je kratek čas obiskoval Vojaško glasbeno šolo v Vršču v Srbiji, vendar se je kmalu vrnil domov.³ Leta 1936 je njegovo otroštvo močno zaznamovala očetova smrt. Oče je za seboj pustil številno družino, ki je ostala na materinih plečih, zaradi česar je Marjan Ciglič že zelo zgodaj okusil siromaštvo. V časopisu je zasledil, da fotografski mojster Franc Jug iz Kranja išče vajenca za pomoč pri delu v svojem ateljeju Fotojug in da bodo imeli prednost tisti, ki imajo risarske sposobnosti. Ciglič je bil na tem področju izredno nadarjen, zato ga je fotograf Jug leta 1938 vzel pod svoje okrilje, tako da se je po treh letih in pol izučil za fotografa. Pri Jugu je bil zaposlen tudi v času druge svetovne vojne, ko je moral v ateljeju večino časa razvijati fotografije, ki so jih posneli nemški okupatorji. Kljub strogu nadzoru in velikemu tveganju je na pobudo enega izmed prvih aktivistov v Kranju na skrivaj reproduciral okupatorjeve fotografije in jih predajal partizanski obveščevalni službi, po nalogu nacistov pa je moral fotografirati tudi prvo obešanje partizana v Kranju. Leta 1943, ko je bil star komaj osemnajst let, je bil prisilno mobiliziran v nemško vojsko. Najprej je bil na švicarski meji, potem so ga poslali v Nemčijo, sledila je pot v Sovjetsko zvezo, od tam je bil poslan na Češko-slovaško in nato na Poljsko. Po enajstih mesecih mu je proti koncu leta uspelo dobiti dopust, kar je izkoristil za pot domov, kjer je vojaško pot nadaljeval v VII. slovenski narodnoosvobodilni udarni brigadi France Prešern. Ciglič je bil mitraljezec, politdelegat, komisar čete, komandir čete in komisar bataljona. Med boji je bil dvakrat lažje in enkrat težje ranjen, nazadnje 26. aprila 1945, ko je bil ustreljen v vrat, zato je konec vojne dočakal v partizanski bolnici Pavla. Po treh mesecih se je vrnil v svojo brigado, potem pa se je pridružil III. slovenski narodnoosvobodilni udarni brigadi Ivan Gradnik, kjer je bil komisar I. bataljona vse do demobilizacije 4. aprila 1946.⁴ Že med vojno je bil odlikovan z *Znakom hrabrosti*, po vojni pa še z *Redom hrabrosti*. Kot partizan je zaradi pomanjkanja fotoaparator posnel samo nekaj fotografij, je pa zato več risal. Navadno so bili to portreti soborcev, prizori, tudi humoristični, za partizanski sten-

1 »It is an ilusion that photos are made with the camera ... they are made with the eye, heart and head.« Henri Cartier-Bresson je bil svetovno znan francoski fotograf, ki velja za očeta sodobne dokumentarne fotografije in enega od pionirjev t. i. ulične fotografije.

2 O fotografskem fondu Marjana Cigliča in njegovem sistematičnem urejanju je že bilo nekaj objav, zato bodo specifični segmenti v pričujočem članku povzeti, saj sta vsebina posnetkov in sistematično urejanje fonda osnova raziskovalnega dela, ki bo v tem članku obravnavalo potres v Skopju iz leta 1963. Podobno velja za Cigličev življenjepis.

3 SI AS 1589/IV, CK ZKS, šk. 4521, Oris političnega delovanja Marjana Cigliča.

4 SI AS 1589/IV, CK ZKS, šk. 4521, Oris političnega delovanja Marjana Cigliča

čas,⁵ opremil je naslovnico partizanske publikacije *Pesem naših minometov*.⁶

Po demobilizaciji se je hitro vrnil v »fotografske vode«, najprej je bil fotografski pomočnik v Vipavi, potem je šel v Ajdovščino, kjer je najprej delal v fotografski delavnici Foto Jež. Po priključitvi Primorske k Jugoslaviji so v Ajdovščini ustanovili Fotolik, ki so ga priključili Fotoliku v Ljubljani, kamor je bil Ciglič prestavljen po letu dni, tako da je s fotografsko kariero nadaljeval v prestolnici.⁷ Leta 1949 so ga razglasili za informbirojevca in ga za 11 mesecev poslali na Goli otok.⁸ Ko se je vrnil, je do junija 1956 delal v fotografski delavnici Fotolik, nato pa se je zaposlil v fotografskem studiu Foto Potrč. Ime Marjan Ciglič je bilo v fotografskih krogih vedno bolj poznano, zato sta ga Miran Sattler in Lojze Jurca iz časopisne hiše *Dnevnik* povabila v svoje vrste.⁹ Ciglič je v tem videl novo priložnost in se januarja 1957 pridružil *Dnevnikov* ekipi, ki ji je ostal zvest vse do leta 1997, kljub temu, da se je uradno upokojil že leta 1983.¹⁰ Umrl je 7. julija 1998, njegovo življenjsko delo pa je neprecenljiva nacionalna zapuščina, kar potrjujejo številne nagrade in priznanja, med drugim Petkova plaketa in Tomšičeva nagrada.¹¹

FOTOGRAFSKI OPUS MARJANA CIGLIČA

»Marjan Ciglič ... naš Cartier-Bresson in mnogo, mnogo več ... veličasten za našo zgodovino ...«¹²

Marjan Ciglič je od začetka petdesetih let do leta 1997 ustvaril izjemen fotografski opus neprecenljive vrednosti. Njegove fotografije prikazujejo širino štirih desetletij ter odražajo nacionalne vrednote, identitete, tradicije in različne dejavnike, ki so spreminjali tok zgodovine Slovencev.

Ni bilo pomembno, ali je fotografiral pomembne zgodovinske dogodke in osebnosti ali preprost trenutek iz vsakdanjega življenja. Njegov fotografski fond je ocenjen na približno 300.000 originalnih, predvsem črno-belih negativov v formatu Leica. Ciglič ni fotografiral samo po službeni dolžnosti; kamor koli je šel, je s seboj vedno vzel fotoaparatus in ves čas beležil dogajanje okoli sebe: »*Fotoreporter mora biti vedno na preži. Kakšen dogodek se hitro zgodi in je neponovljiv. Zato moraš biti vedno pripravljen.*«¹³

Vsebina Cigličevega fonda je izjemno raznolika ter zaobjema različne dogodke in dejavnike v vsakdanjem življenju posameznikov in družbe, v grobem pa zajema politiko, kulturo, šport, gospodarstvo, pomembne dogodke in obiske, kmetijstvo, promet, šolstvo, mednarodne odnose, NOB, izseljence, trgovino, Cerkev, zdravstvo, etnologijo, proslave, turizem in gostinstvo, črno kroniko, življenjski utrip v mestih in na podeželju, portrete ter razne akcije časopisov *Dnevnik* in *Nedeljski dnevnik*. Vsakoletno je fotografiral dogodke, kot so bili Kmečka ohcet, dedek Mraz in rojstvo prvega otroka na prvi dan v letu, fotografiral pa je tudi na modnih revijah, pogrebih, žalnih sejah ... Njegov fond je izjemen tako po količini kot kakovosti, posebno vrednost pa imajo prav fotografije preprostega človeka iz vsakdanjega življenja.¹⁴

Neprecenljiv del njegove fotografske zapuščine so tudi njegovi dnevniški zapisi. V zvezke je namreč dnevno zapisoval, kaj je fotografiral, med opisi pa najdemo vsebino posnetka, datum in kraj. Dnevnik so izjemno pomemben in verodostojen vir, saj sicer za marsikatero fotografijo ne bi bilo mogoče ugotoviti, kaj predstavlja oziroma zakaj je pritegnila fotografovo pozornost. Njegov fond tako zaposleni v muzeju kot širša javnost uporabljajo za raziskovanje, prikazovanje ter razumevanje življenja in dela posameznikov in družbe.¹⁵ Ciglič zaradi načina dela danes velja za pionirja arhiviranja in dokumentiranja fotografskih posnetkov; po do sedaj znanih podatkih namreč nihče pred njim in tudi kasneje ni tako skrbno in sistematično urejal in dokumentiral fotografskega gradiva.

Časopisna hiša *Dnevnik* je Cigličev fotografski fond prepoznala kot izjemno kulturno dediščino nacionalnega pomena, zato je leta 2001, ko je praznovala 50. obletnico delovanja,¹⁶ njegovo življenjsko delo v celoti zapustila takratnemu Muzeju novejšje zgodovine. »*Ja, Marjan Ciglič je*

5 Stenčas – krajše za stenski časopis. Stenčase (besedila, fotografsko gradivo idr.) so obesili na steno ali druge, javnosti dostopne površine.

6 Teršek, Fotoreporterska služba med NOB.

7 Popov, Marjan Ciglič, str. 82.

8 SI AS 1589/IV, CK ZKS, šk. 4521, Izključitev Marjana Cigliča iz KPJ.

9 Popov, Marjan Ciglič, str. 83.

10 Marjan Ciglič je bil pri *Dnevniku* zaposlen od 15. januarja 1957 do 31. januarja 1983 (vir: Branka Matko, kadrovska služba *Dnevnika* – 27. 2. 2019).

11 Leta 1951 je bilo na pobudo Bogdana Pogačnika na izrednem občnem zboru Društva novinarjev Slovenije dogovorjeno, da bodo pričeli podeljevati nagrade za najboljša novinarska dela. Leta 1952 je bil sprejet sklep, da jih bodo imenovali po narodnem heroju, politiku, publicistu in novinarju Tonetu Tomšiču, dostopno na: <https://novinar.com/drustvo-novinarjev-slovenije/novinarske-nagrade/nagrajenci/novinarske-nagrade-od-le-ta-1953-do-le-ta-2002/>.

12 Povzeto iz knjige vtisov ob razstavi *Marjan Ciglič – mojster za vse čase* z dne 25. 7. 2024.

13 Popov, Marjan Ciglič, str. 83.

14 Močnik, Fotografski fond, str. 150.

15 Močnik, Fotografski fond, str. 150.

16 Prva izdaja časopisa *Ljubljanski dnevnik* je izšla 2. julija 1951.

neizbrisno zaznamoval in dokumentiral svet, ki mu je pripadal. S fondom, ki nam ga je zapustil, nam je ta svet prepustil v varstvo. On Dnevniku, mi pa Muzeju novejši in sodobni zgodovini Slovenije, ker smo prepričani, da je zapuščina Marjana Cigliča, neprecenljiva v svojem zgodovinskem in strokovnem oziru, v tej ustanovi v najbolj varnih rokah. To je muzej, ki ne dovoli, da bi naša preteklost preminila.»¹⁷

FOTOTEKA MUZEJA NOVEJŠE IN SODOBNE ZGODOVINE SLOVENIJE

Fotografski opus Marjana Cigliča hranimo v fototeki Muzeja novejši in sodobni zgodovine Slovenije ter je del največje nacionalne fotografske zbirke. Fototeka je nastala leta 1952 in je bila na začetku vezana na zbiralno politiko takratnega Muzeja narodne osvoboditve in tako usmerjena na čas druge svetovne vojne. Z razvojem muzeja se je spreminjala tudi zbiralna politika, fotografsko gradivo pa danes prikazuje vse pomembne dogodke in vsakdanje življenje Slovencev iz celotnega 20. in začetka 21. stoletja ter ima status neprecenljive nacionalne kulturne dediščine. Fototeka hrani okoli 3 milijone posnetkov na različnih nosilcih, fotografsko gradivo pa je glede na provenienco razdeljeno v fonde in zbirke. V zbirkah hranijo gradivo, ki so ga ustvarili različni fotografi, v fondih pa gradivo, ki ga je ustvaril posamezen fotograf. Sem spada tudi fond Marjana Cigliča, ki po številu posnetkov spada med večje fonde. Vsak fotografski fond oziroma zbirka ima svojega skrbnika oziroma skrbnico, ki je zadolžen in odgovoren za celoten proces strokovne obdelave, pri čemer je treba upoštevati specifikacije posameznih fondov in zbirk, saj je strokovno delo odvisno od več dejavnikov.

Zaradi Cigličevega originalnega načina hranjenja ter dokumentiranja posnetkov je fond poseben primer sistematičnega urejanja, ki bo na kratko predstavljen v nadaljevanju.

SISTEM STROKOVNE OBDELAVE FOTOGRAFSKEGA FONDA MARJANA CIGLIČA

Celoten fond Marjana Cigliča je muzej sprva hranil tako, da se je ohranila ustvarjalčeva originalnost. Ciglič je originalne negative zvil v kolute in zložil v manjše škatlice, na škatlice pa napisal mesec in leto nastanka. Nekaj gradiva je shranil v manjše kovinske embalaže, ki niso imele natančne datacije.¹⁸

Strokovno delo na primeru Cigličevega fonda zajema pet glavnih stopenj, in sicer fizično ureditev, inventarizacijo, digitalizacijo, raziskovanje ter vnos posnetkov in podatkov v dokumentni sistem Galis. Ker je Ciglič vse negative, zvite v kolute, hranil v škatlah, je bila osnovna in prednostna naloga fizična ureditev negativov, saj je bilo delo z njimi v takšnem stanju močno oteženo. Originalne negative smo najprej izravnali in po potrebi restavrirali, nato pa je sledilo rezanje ter vlaganje negativov v arhivske srajčke in arhivske mape.

Ko so bili negativni fizično urejeni in ustrezno označeni, je sledila sistematična inventarizacija posnetkov, inventarna številka pa že sama po sebi pove nekaj osnovnih informacij, in sicer: MC670124_2; MC – Marjan Ciglič, 67 – leto 1967, 01 – januar, 24 – zaporedna številka negativa in 2 – zaporedna številka posnetka na negativu.¹⁹ Inventarna številka je ključna pri iskanju določenega posnetka v tako obsežnem fondu, Cigličev fond pa je v tem pogledu posebnost in je tudi edini, pri katerem je v primerjavi z ostalim gradivom, ki ga hranijo v muzeju, tak način možen. Ciglič je bil namreč edini, ki je kontinuirano zapisoval, kaj, kje in – v tem primeru najpomembnejše – kdaj je fotografiral.

Pri strokovni obdelavi Cigličevega fotografskega fonda je za dolgoročno ohranitev originalnih negativov in diseminacijo gradiva na različnih stopnjah ključna tudi digitalizacija gradiva, ki se v širšem kontekstu izvaja na dva načina. Za splošno uporabo navadno digitaliziramo posamezne posnetke, zaradi velike količine gradiva pa pri delu uporabljamo tudi t. i. kontaktne kopije, kjer je digitalizirana celotna stran posnetkov, ki so vloženi v eno arhivsko srajčko. Te še posebej prav pridejo pri raziskovanju posameznih posnetkov, saj smo pred digitalizacijo vsebino na originalnih negativih iskali s pomočjo svetlobne mize in lupe, kar je lahko bilo zelo zamudno.

Pri raziskovanju Cigličevega fotografskega fonda so ključni njegovi dnevniški zapisi, saj ravno ti podajo prve informacije o dogodkih na fotografijah. Podobno kot pri negativih je bil za dolgotrajno ohranitev originalnih dnevniških zapisov bistven prepis vsebine v elektronsko obliko – v Excelove razpredelnice –, prepis pa je bil nujen tudi za lažje in hitrejše iskanje željenih posnetkov, saj v iskalnik vpišemo ključne besede, sistem pa nato samodejno izloči popise z iskano besedo in pripravi ožji izbor. Poleg Cigličevih dnevnikov sta pri raziskovanju fonda najpomembnejša viri časopis *Dnevnik* in tednik *Nedeljski dnevnik*, v

¹⁷ Lesjak, Biti kot Marjan Ciglič, str. 11.

¹⁸ Močnik, Fotografski fond, str. 162.

¹⁹ Močnik, Fotografski fond, str. 164.

obeh je bilo namreč objavljenih veliko Cigličevih fotografij, ki so spremljale objavljene reportaže, pri raziskovanju pa so pomembni tudi ustni viri, spletni viri, relevantna strokovna literatura idr. Nova spoznanja nato pripišemo v razpredelnico, ki temelji na Cigličevih dnevniških zapisih. Na tak način dopolnjujemo dokumentacijo Cigličevega fonda, ki je za vsa nadaljnja raziskovanja prav tako pomembna kot fotografsko gradivo.

Zaključna faza strokovne obdelave Cigličevega fonda je vnos posnetkov in podatkov v sistem Galis – program za vodenje muzejske dokumentacije. Za vnos v sistem morajo biti posnetki predhodno urejeni, iskanje posnetkov v Galisu je hitro in učinkovito.

POSEBNOSTI IN IZZIVI PRI RAZISKOVANJU IN UREJANJU FONDA

Kljub temu, da je Ciglič večino časa skrbno urejal in hranil originalne negative ter pisal dnevnike, je raziskovanje fonda prineslo nekaj svojevrstnih izzivov. Večji izziv so pomenili posnetki brez točne datacije in točnih opisov, ki jih je hranil v kovinskih škatlicah; največkrat so bili navedeni samo meseci, brez letnice. Z raziskovalnim delom se je izkazalo, da so v teh kovinskih škatlicah predvsem posnetki iz njegovih začetkov, tj. iz začetka petdesetih let, ko še ni bil zaposlen pri časopisni hiši Dnevnik. Zato so tovrstni sklopi fotografij označeni in vodeni posebej. Ko z raziskovanjem ugotovimo, za kateri dogodek gre in kdaj se je zgodil, posnetke označimo s pravimi inventarnimi številkami po sistemu, kot je opisan zgoraj.

Drugi večji izziv so posnetki, ki so se hranili v lesenih škatlah brez pokrova ali v drugih improviziranih embalažah in so bili prav tako brez kakršnih koli natančnih podatkov. Na eni od teh škatel je bil na primer samo napis »Tito – razno«, v njej pa so bili posnetki Tita iz različnih obdobj. Glede na to, da je bil Tito znana politična osebnost, lahko s pomočjo različne strokovne literature in drugih zgodovinskih virov ugotovimo, za katere dogodke gre, medtem ko lahko za posnetke, na katerih so neznane osebe in neznani kraji ter dogodki, samo predvidevamo oziroma jih poskušamo rekonstruirati kako drugače. Vsi ti posnetki so vloženi v arhivske mape, izdelane so bile kontaktne kopije, zaradi neznane datacije pa so mape poimenovane z oznako »Neopredeljeno«. Skupno je vseh teh map štirinajst.²⁰

V nadaljevanju bo na primeru potresa v Skopju prikazano raziskovalno delo, ki vključuje tudi

posnetke s klasifikacijo »neopredeljeno«, in sicer bo prikazano na primeru mape, označene z: MC-N-Š786, kar pomeni MC – Marjan Ciglič, N – neopredeljeno, Š7 – škatla 7 in 86 – stran kontaktne kopije v mapi.

POTRES V SKOPJU 1963 KOT PRIMER RAZISKOVANJA IN UREJANJA V FONDU MARJANA CIGLIČA

Mesto Skopje je 26. julija 1963 ob 5.17 uri zjutraj prizadel katastrofalni potres z magnitudo 6,1 po Richterjevi lestvici oziroma 12. stopnjo po Mercallijevi potresni lestvici. Potres je prestolnico Makedonije spremenil v ruševine. V Skopju je namreč takrat živel okoli 220.000 prebivalcev, od tega jih je več kot tri četrtine ostalo brez domov. Potres je za seboj pustil več kot tisoč smrtnih žrtev, nekaj tisoč ljudi je bilo ranjenih, porušil ali močno poškodoval pa je okoli 40 % zgradb, prekinjene so bile vse komunikacijske in električne povezave mesta z drugimi deli države. Posledice so bile tako katastrofalne predvsem zaradi plitvega žarišča, goste poseljenosti in slabe gradbene kvalitete starejših zgradb, ki so bile skoraj popolnoma porušene, medtem ko so sodobnejše zgradbe z armiranobetonskimi konstrukcijami potres prestale z manjšimi poškodbami. Zanimarjivo ni podatek, da je bilo mesto Skopje malo pred tem močno poplavljen, kar je pomenilo, da so bila tla še dodatno občutljiva.²¹ Zaradi katastrofalnih posledic v Skopju so se vzpostavili novi gradbeni mehanizmi in novi gradbeni predpisi, ki so zahtevali potresno varno gradnjo. Predpisi o potresno odpornem projektiranju so bili le dober mesec dni pred potresom v Skopju kot prvi v Jugoslaviji sprejeti v Sloveniji, po potresu pa so postali osnova za jugoslovanske predpise o potresno varni gradnji, ki je v prihodnjih letih močno vplivala na kvaliteto novih objektov v Jugoslaviji.²²

Potres v Skopju je pritegnil veliko medijev iz različnih držav, hkrati pa je bil prikaz solidarnosti med državami in ljudmi. Skopju so pomagale številne države in posamezniki z vsega sveta, pomoč pa je prihajala na različne načine, od finančne do materialne pomoči, pa tudi v obliki prostovoljstva, strokovne pomoči idr. Pomembno vlogo so v širšem kontekstu imeli tudi novinarji in fotoreporterji, ki so z vizualnim in vsebinskim poročanjem svetu prikazali realno stanje porušenega mesta in katastrofalne posledice rušilnega potresa.

20 Močnik, Fotografski fond, str. 174.

21 Ambraseys, Poročilo, str. 1.

22 Fajfar, Razvoj predpisov, str. 85.

*Ruševine po potresu. Skopje, julij 1963
(foto: Marjan Ciglič, hrani: MNSZS).*

POROČANJE O POTRESU V SKOPJU V ČASOPISU LJUBLJANSKI DNEVNIK JULIJA IN AVGUSTA 1963

»Katastrofalen potres v Skopju« je bil glavni naslov na uvodni strani časopisa *Ljubljanski dnevnik* 26. julija 1963, ob naslovu pa so zapisali še: »Od davi kaže glavno mesto Makedonije strahovito sliko. Okoli 5:15 ure je Skopje, medtem ko je večina prebivalcev spala, nenadoma zajel katastrofalni potres, ki je zahteval veliko število človeških žrtev in povzročil veliko materialno škodo. Med tem, ko to poročamo, lokalne oblasti še ne razpolagajo s podatki o številu človeških žrtev. Znano je, da se je porušilo veliko število stanovanjskih in javnih zgradb, ki so se rušile kot hiše iz kart do temeljev ...«²³

Za časopisno hišo *Dnevnik* so iz Skopja poročali fotoreporter Marjan Ciglič ter novinarja Igor Gruden in Janez Čuček. Slednji je bil takrat najmlajši novinar *Ljubljanskega dnevnika*, potres v Skopju pa prva tragedija, o kateri je moral poročati. »V ruševinah železniške postaje sem stopil na nekaj črnega. Nisem videl, kam sem stopil, dokler nisem pod nogo začutil nekaj mehkega. /.../ Bila je napihnjena roka enega izmed tisoč sto prebivalcev Skopja, ki jih je ubil potres. Truplo človeka, ki sem mu po nesreči mrtvem stopil na roko, je bilo pokopano pod debelim betonskim blokom. Ko sem gledal svojo nogo v ostankih razpadajoče groze, me je strlo. Dan je bil vroč in jaz

sem imel samo triindvajset let. In to je bila moja prva novinarska naloga te vrste: poročati o smrtno ranjenem mestu in njegovih pokojnih prebivalcih.«²⁴

Potres v Skopju je bil glavna tema poročanja številnih medijskih hiš doma in v tujini. V *Ljubljanskem dnevniku* so drugi dan po potresu z naslovom *Grobovi pod ruševinami* nakazali vse razsežnosti potresa. Poročali so o številnih smrtnih žrtvah in več tisoč ranjenih, Skopje pa je spominjalo na bombardirano mesto, ki ga je potres na nekaterih predelih »zravnil z zemljo«. Takoj po potresu so bile prebivalcem mesta izrečene številne sožalne brzojavke, istočasno pa so stekle številne dobrodelne akcije, pomoč je prihajala tako iz drugih republik Jugoslavije kot iz tujine.²⁵ Jugoslovanska radiotelevizija je prek Evrovizije posredovala prvo filmsko reportažo o katastrofalnem potresu, ki so jo prenašale skoraj vse zahodnoevropske države.²⁶

Tudi 29. julija 1963 so na naslovni strani z naslovom *Boj za preživele* poročali o stanju po potresu v Skopju. Ker so prihajajoči dnevi namreč odločali o življenju in smrti, so vse ekipe delale noč in dan, da bi iz ruševin rešili čim več ljudi, istočasno pa je potekalo množično izseljevanje ljudi, predvsem otrok, ki so zavetje in uteho našli v drugih

²³ *Ljubljanski dnevnik*, 26. 7. 1963, naslovna stran, »Katastrofalen potres v Skopju«.

²⁴ Čuček, Vse je enkrat prvič, str. 25–26.

²⁵ *Ljubljanski dnevnik*, 27. 7. 1963, naslovna stran in str. 3, »Grobovi pod ruševinami«.

²⁶ *Ljubljanski dnevnik*, 27. 7. 1963, naslovna stran in str. 3, »Grobovi pod ruševinami«.

jugoslovanskih republikah, tudi v Sloveniji.²⁷ Posledice rušilnega potresa si je prišel ogledat tudi Josip Broz - Tito v spremstvu najvišjih državnih funkcionarjev. »Prizadevali si bomo skupaj z vsemi jugoslovanskimi narodi nadomestiti materialni del škode, nikoli pa ne bomo mogli nadomestiti človeških žrtev. Globoko sočustvujemo z družinami in prebivalci Skopja.«²⁸

Potresu v Skopju je bilo v časopisu *Ljubljanski dnevnik* od konca julija in avgusta namenjenih veliko objav. V reportažah so poročali o tragičnih smrtnih žrtvah, pa tudi o srečnih razpletih pri uspešnem reševanju, o številnih evakuacijah idr., pri čemer so se objave z isto vsebino nanašale predvsem na aktualne oziroma »osvežene« podatke. Poročali so tudi o pomembnih političnih osebnostih, ki so obiskale Skopje, veliko objav pa se je nanašalo na solidarnost in dobrodelnost med ljudmi ter na druge oblike pomoči doma in v tujini. Pomoč je prihajala skoraj vsakodnevno s strani posameznikov in skupin ter na različne načine, med drugim so potekali dobrodelni športni dogodki, umetniki svetovnega kova so darovali svoje umetnine in izkupiček od prodaje namenili Skopju, prav tako so finančna sredstva darovala številna podjetja in posamezniki, med njimi Otto Frank, oče vsem dobro poznane Ane Frank.²⁹ V reportažah so poročali tudi o načrtih za izgradnjo satelitskega mesta v Skopju in njihovi realizaciji, pri kateri je imela Slovenija ključno vlogo. V *Ljubljanskem dnevniku* so objavili pisma, ki so jih otroci pošiljali svojim domačim v Skopje, objave pa so se v tem sklopu navezovala tudi na vsakdanje življenje otrok in družin iz Skopja, ki so začasni dom našli v Sloveniji. V nadaljevanju so sledile objave, ki so poročale o (počasnem) procesu normalizacije v Skopju, iz katerih je bilo mogoče razbrati kanček optimizma, v povezavi s potresom pa so v časopisu poročali tudi o drugih dogodkih, ki so že tako težke razmere dodatno poslabšali. Te objave se nanašajo predvsem na posameznike, ki so jim sodili zaradi kraje osebnih predmetov v porušeni hišah in drugih kaznivih dejanjih, kar je takrat pomenilo dodatno breme za mesto.³⁰

²⁷ *Ljubljanski dnevnik*, 29. 7. 1963, naslovna stran, »Boj za preživele«.

²⁸ *Ljubljanski dnevnik*, 29. 7. 1963, str. 2, 25, »Pomoč prihaja tudi iz tujine«.

²⁹ Otto Frank je bil edini preživeli od osmih ljudi, ki so se med drugo svetovno vojno skrivali v majhnem podstrešnem stanovanju v Amsterdamu. Hči Ana je medtem pisala dnevnik, ki je danes svetovno znana uspešnica *Dnevnik Ane Frank*. Otto se je po vojni posvetil pomoči in izobraževanju mladih, ukvarjal pa se je tudi z dobrodelnostjo, med drugim je daroval 250.000 dinarjev za žrtve potresa v Skopju.

³⁰ *Ljubljanski dnevnik*, reportaže iz julija in avgusta 1963.

Reportaže v *Ljubljanskem dnevniku* so se navezovala na procese, ki so sosledje dogodkov spremljali še tedne po potresu: od iskanja in reševanja preživelih, mednarodne pomoči v različnih oblikah, evakuacije otrok oziroma prebivalcev na varna območja ter nesebične pomoči domačih in tujih skupin do gradnje in obnove mesta Skopje, ki je bila takrat prioriteta v Jugoslaviji. Skupni cilj je bil namreč čim hitreje zagotoviti normalno življenje prebivalcem Skopja po potresu.

Objave v časopisu so bile pogojene z intenziteto posameznih dogodkov v Skopju. V začetnem obdobju po potresu in ob posebnih priložnostih, kot so bili politični obiski Skopja, je bilo veliko objav že na naslovni strani, pri čemer je podrobnejši opis sledil na eni od naslednjih strani, kasneje pa so bile objave na notranjih straneh, pri čemer je lahko šlo za daljšo vsebino na celi strani ali zgolj za kratko reportažo oziroma objavo.

POTRES V SKOPJU IN Z NJIM POVEZANI DOGODKI SKOZI OBJEKTIV MARJANA CIGLIČA

Marjan Ciglič se je v Skopju zadrževal le nekaj dni, vsi ostali posnetki pa se lokalno navezujejo na dogajanje po potresu. Popisi,³¹ ki jih je v svoje dnevnike zapisal ob dogajanju, so bili:

<i>Krvodajalska akcija, Skopje, 26. julij 1963</i>
<i>Skopje, 26. julij 1963</i>
<i>Avioni, 26. julij 1963</i>
<i>Skopje, za izložbo, Ljubljana, 26. julij 1963</i>
<i>Pomoč Skopju, skladišče, 29. julij 1963</i>
<i>Seja štaba, Smole, 29. julij 1963</i>
<i>Prihod Makedoncev na kolodvor, Ljubljana, 29. julij 1963</i>
<i>Srečanje po Skopju, dečko, 29. julij 1963</i>
<i>Skopje, brat in sestra, 30. julij 1963</i>
<i>Delitev hrane v domu Majde Vrhovnik, Ljubljana, 30. julij 1963</i>
<i>Pred izložbo Cankarjeve založbe, gledajo slike Skopja, 30. julij 1963</i>
<i>Zborovanje v Litostroju zaradi Skopja, 31. julij 1963</i>
<i>Planica šport, za Skopje delajo šotore, 31. julij 1963</i>
<i>Škofja Loka, Jelovica za Skopje, 2. avgust 1963</i>
<i>Gradbeno podjetje Obnova za Skopje, 5. avgust 1963</i>
<i>Otroci in žene v Vikračah (Makedonci), 9. avgust 1963</i>
<i>Za Skopje, Ljubljana transport, avtomobili, 23. avgust 1963</i>

³¹ Cigličevi dnevniški zapisi iz julija, avgusta, septembra in oktobra 1963 ter maja 1964.

Vpisovanje posojila za Skopje, 26. september 1963

Vpisovanje posojila za Skopje, v tovarni Zmaj, 1. oktober 1963

Obveznice posojila Skopju pred Narodno banko, 22. maj 1964

Po trenutno razpoložljivih virih so prvi posnetki, ki jih je posnel Ciglič na to temo, posnetki množice ljudi na Zavodu za transfuzijo ljudi. Takoj ko je bila po radiu objavljena vest o potresu, so se številni Ljubljancani odločili pomagati z darovanjem krvi, gneča pa je bila tako velika, da so se morali nekateri vrniti naslednji dan.³²

Največ fotografij je Ciglič posnel v Skopju. Te razkrivajo vse razsežnosti potresa, ki je mesto spremenil v ruševine. Med drugim je bila do tal porušena ena najmasivnejših zgradb – Dom JNA ob Vardarju, popolnoma uničena sta bila hotel Makedonija ter trinadstropna hiša, v kateri je bil Občinski odbor, uničene in poškodovane pa so bile tudi številne stanovanjske hiše in druge zgradbe, med drugim banka in poslopje, v katerem je delovala pošta, zato so bili komunikacijski sprejemi prekinjeni, trg Svoboda pa je bil povsem zasut z ruševinami. Uničen je bil tudi velik del železniške postaje – fotografija, na kateri je ura, ki se je ustavila ob 5:17 in kaže čas potresa, je ena od reprezentativnih oziroma prepoznavnej-

ših fotografij potresa v Skopju. Posamezni deli mesta so bili popolnoma ohromljeni, ni bilo niti vode niti elektrike, skratka, razmere so bile katastrofalne.

Na številnih prizorih z ulic, ki jih je Ciglič ujel v objektiv, so bili tudi vojaki in posamezniki, ki so v prvi vrsti pomagali reševati ljudi. Na območju Skopja, Titovega Velesa in Kumanova so namreč vpoklicali vse za delo sposobne moške iz vseh strok, ki bi lahko kakorkoli pripomogli pri iskanju in čiščenju.³³ Na pomoč so prišli tudi številni iz drugih republik Jugoslavije, iz Slovenije je šla kmalu po potresu v Skopje ekipa zdravnikov, že pred tem pa so iz Slovenije poletela letala Cessna, Kurir in KB2 z raznim tehničnim in sanitetnim materialom za reševalno akcijo v Skopju. V akcijo so vključili tudi športno letalo Morava iz Ljubljane.³⁴ Omenjena letala je Ciglič v objektiv ujel, ko so že pristala v Skopju. Na fotografijah najdemo prizore preživelih prebivalcev Skopja, ki so si poiskali mesto na prostem, sicer pa so organizirali pet večjih sprejemnih centrov, v katerih je bilo poskrbljeno za najnujnejše stvari. Velik poudarek je bil na organiziranju izseljevanja prebivalcev iz Skopja, predvsem otrok. Poleg tega, da so številni ostali brez strehe nad glavo oziroma brez vsega, je obstajala velika možnost izbruha epidemije, zato je bilo evakuiranje iz mesta ena od priorit-

Ura se je ustavila ob 5:17 uri. Skopje, julij 1963 (foto: Marjan Ciglič, hrani: MNSZS).

³² Ljubljanski dnevnik, 27. 7. 1963, str. 9.

³³ Ljubljanski dnevnik, 27. 7. 1963, str. 9.

³⁴ Ljubljanski dnevnik, 27. 7. 1963, str. 5.

Mnogi se zaradi težkih razmer niso mogli dostojanstveno posloviti od svojcev. Skopje, julij 1963 (foto: Marjan Ciglič, hrani: MNSZS).

nih nalog.³⁵ Ciglič je fotografiral tudi obisk Tita v družbi najvišjih državnih predstavnikov, iz Slovenije se je obiska udeležil Edvard Kardelj. Delegacija si je v družbi predstavnikov glavnega štaba ogledala porušeno mesto, družbo pa so jim delali novinarji in fotoreporterji. Srečanja s Titom se je Čuček spominjal takole: »Mislim, da sem tedaj prvič čisto od blizu videl predsednika Tita. Prišel je v mesto in obšel najbolj prizadete četrti. Ko je prišel do ruševin, pod katerimi so bili menda še živi ljudje, so tisti, ki so kopali, obstali, odložili lopate in krampe in mu začeli ploskati. Ploskali so samo nekaj sekund, kajti Tito je nenadoma besno zakričal: 'Ali ste znoreli? Kaj pa ploskate? Kopljite naprej!' In je šel. O tem nisem poročal, pa bi lahko ali celo moral.«³⁶

Poleg ruševin in obupanih obrazov preživelih so na Cigličevih posnetkih najbolj žalostni prizori tisti, ki prikazujejo mrtve med ruševinami, prevoz krst ter pokopavanje žrtev in preživelih, ki so se ob krstah poslavljali od svojcev, prijateljev idr. Pretresljive so tako fotografije žrtve, ki so jo izvlekli iz ruševin in zavili v odejo, kot tovornjaka, polnega lesenih krst, zloženih druga na drugo, poleg njih pa sedijo ljudje, med njimi mlado dekle in starejša gospa, sloneči vsaka nad svojo krsto, ki čakata na pokop, v njuni bližini pa so »improvizirani« nagrobniki, ki sporočajo, da sta tam pokopana pet in trinajst let stara otroka ter šestintridesetletnik ... Žalosten je tudi prizor starejšega moškega, očeta, ki joče in spremlja delo reševalcev na ruševinah, pod katerimi je pokopana hčerka. Igor Gruden je ob eni izmed takšnih Cigličevih fotografij zapisal: »Ulice in parki pa so pretesni. Po njih se pretaka peklenski tempo evakuacije, reševanja, iskanja in bežnih pogovorov z eno samo, otožno temo: 'So tvoji, so vaši živi?' Ulici, ki se skozi

razrušeno predmestje vije proti periferiji, pa bi lahko še posebej nadelo ime: ulica smrti. Po njej se že tretji dan vije kolona tovornjakov z najhujšim davkom velike katastrofe: s posmrtnimi ostanki mrtvih, katerih število raste iz ure v uro. Živi ne morejo dohajati, da bi pripravili zadnje bivališče mrtvim.«³⁷

Kljub temu je Ciglič posnel tudi fotografije s srečnim koncem. Na enem od posnetkov najdemo odprtino v ruševinah, skozi katero so rešili 16-letnega Risto in njegova brata, ki so bili pod ruševinami ujeti več kot 30 ur. Rista je z golimi rokami kopal pred seboj in za seboj vlekel mlajša brata, ko so ga končno slišali reševalci in uspešno rešili vse tri, medtem ko starši niso imeli sreče.³⁸ Ciglič je posnel tudi belgijski zakonski par, ki je bil v ruševinah hotela Makedonija zakopan 56 ur, preden so ga reševalci uspeli rešiti.³⁹

Tudi množice na železniški postaji kljub pretresljivemu dogajanju poročajo o hitri pomoči ljudem v Skopju, ki so jim z začasnimi domovanji po drugih republikah ponudili pomoč, v veliko pomoč pa so bili tudi številni tovornjaki, ki so prevažali hrano in druge nujno potrebne stvari; vojaški konvoji in letala so dajala vedeti, da prihaja pomoč z vseh koncev sveta.⁴⁰ V širšem kontekstu lahko rečemo, da Cigličeve fotografije, posnete v Skopju, prikazujejo vse dogodke, ki so potekali od potresa naprej, zanimiva pa je tudi fotografija, ki jo je Ciglič posnel v trenutku, ko se je zrušil del stavbe. Najverjetneje je bila stavba že poškodovana in so številni popotresni sunki, med katerimi so bili nekateri zelo intenzivni, dokončno porušili poškodovan del stavbe, lahko pa je Ciglič ujel

35 Ljubljanski dnevnik, 29. 7. 1963, uvodna stran, »Boj za preživele«.

36 Ljubljanski dnevnik, 29. 7. 1963, str. 25.

37 Ljubljanski dnevnik, 29. 7. 1963, str. 3, »Skopja ni več«.

38 Ljubljanski dnevnik, 29. 7. 1963, str. 7, »Trideset ur boja za preživetje«.

39 Ljubljanski dnevnik, 29. 7. 1963, str. 3, »56 ur v ruševinah hotela 'Makedonija'«.

40 Ljubljanski dnevnik, 29. 7. 1963, str. 6–7, »Upanje zre na ruševine«.

Komaj vidna odprtina levo od sredine, iz katere so rešili Risto in njegova brata. Skopje, julij 1963 (foto: Marjan Ciglič, hrani: MNSZS).

trenutek, ko so vojaki napol porušeno stavbo, ki je bila nevarna za ljudi, namenoma dokončno demolirali. Cigličeve fotografije porušenega Skopja so bile med drugim objavljene pred izložbenim oknom Cankarjeve založbe v Nebotičniku. Ljudje so se ves čas ustavljali in si ogledovali posledice katastrofalnega potresa.⁴¹

V nadaljevanju se Cigličeve fotografije na Skopje oziroma potres navezujejo posredno, dokumentiral je dogodke, ki so se v povezavi s potresom odvijali v Sloveniji. Fotografiral je na primer sejo, na kateri je Janko Smole, takratni predsednik republiškega odbora za pomoč porušenemu Skopju v Sloveniji, skupaj s članom odbora Kaduncem poročal o dogajanju v Skopju. Na seji je bil poudarek predvsem na vlogi slovenskih strokovnih služb, ki so na različne načine pomagale pri reševalnih akcijah v Skopju, pri čemer so bili deležni posebne pohvale tudi s strani voditeljev reševalnih akcij iz Skopja, hkrati pa so pripravljali načrte za nadaljnjo pomoč, ki je vsebovala predvsem pomoč pri oživitvi gospodarstva, postavitvi začasnih zasilnih bivališč ter urbanističnem reševanju izgradnje novega mesta, in sicer tako, da bi sodelovale vse jugoslovanske republike.⁴² Prav tako je Ciglič obiskal in fotografiral prostovoljce na okrajnem štabu za pomoč ponesrečencem v Skopju, kamor je ves čas prihajala pomoč v različnih oblikah, ki so jo zbirali posamezniki in kolektivi.⁴³

Ciglič je v objektiv ujel tudi prihod 263 otrok iz Skopja, ki so na železniško postajo v Ljubljani prispeli okoli četrte ure zjutraj. Otroci so povečini prišli brez prtljage, mnogi od njih so v potresu izgubili vse. Zanje so poskrbeli pedagoški delavci, aktivistke Rdečega križa, medicinski delavci in

predstavniki štabov za pomoč porušenemu Skopju. Nov začasni dom so otroci dobili v Domu Majde Vrhovnik in v Domu srednje gradbene šole.⁴⁴ Ciglič je isti dan na železniški postaji fotografiral prihod nove skupine iz Skopja, povečini so bile to ženske in otroci, ki so jih nastanili v Domu Ivana Cankarja.⁴⁵ Najbolj izpovedna fotografija iz te serije prikazuje ženski, ki se objemata in jočeta.

Ciglič je s fotoaparatom obiskal otroke tudi naslednji dan, posebej sta bila izpostavljena petletni Zoran in osemletna Ljubka Bočvarev. Njuna mama je umrla v potresu, očeta Toda so hudo poškodovanega odpeljali v bolnišnico v Kumanovo, njihov dom je bil uničen. Oče je bil presrečen, ko je izvedel, da sta otroka preživela in na varnem v Sloveniji, da bi mu olajšala bolečine, pa mu je redakcija Dnevnika poslala izvod časopisa, v katerem sta bila objavljena njegova otroka. Iz posnetka je razvidno, da je bila Ljubka med potresom lažje poškodovana, medtem ko pri Zoranu to iz fotografije ni razvidno.⁴⁶

Po Sloveniji so se za pomoč Skopju angažirala številna podjetja, med njimi Litostroj. Ciglič je posnel fotografije, ko se je kolektiv Litostroja sestal in sklenil, da bodo poleg že odobrene pomoči, ki je znašala 5 milijonov dinarjev, kot dodatek za pomoč podarili dvodnevni zaslužek celotnega kolektiva, kar je znašalo okoli 12 milijonov dinarjev. Poleg tega so namenili še dodatno pomoč v znesku 5,3 milijona dinarjev, ki jim jih je vrnil Zavod za socialno zavarovanje zaradi izplačila previsokega prispevka. Ta sredstva bi sicer razdelili med zaposlene v kolektivu.⁴⁷

Ciglič je zaposlene v Litostroju obiskal tudi drugi dan, ko so ves zaslužek namenili za pomoč Skopju. Te fotografije prikazujejo delavce pri de-

⁴¹ *Ljubljanski dnevnik*, 31. 7. 1963, str. 4.

⁴² *Ljubljanski dnevnik*, 30. 7. 1963, naslovna stran, »Uspešno delo naših reševalnih ekip«.

⁴³ *Ljubljanski dnevnik*, 30. 7. 1963, str. 1, »Uspešno delo naših reševalnih ekip«.

⁴⁴ *Ljubljanski dnevnik*, 30. 7. 1963, naslovna stran, »Dobrodošlica otrokom porušenega Skopja«.

⁴⁵ *Ljubljanski dnevnik*, 30. 7. 1963, str. 5, »Od tam – iz Skopja«.

⁴⁶ *Ljubljanski dnevnik*, 31. 7. 1963, str. 5, »Njihov drugi dom«.

⁴⁷ *Ljubljanski dnevnik*, 1. 8. 1963, naslovna stran.

lu v različnih obratih v tovarni.⁴⁸ Tudi v podjetju Planica šport so pomagali porušenemu Skopju. Zaposleni so od nesreče 8-urni delavnik zamenjali za 12- oziroma 16-urni delavnik, delali so tudi sobote in nedelje, fotografije pa prikazujejo delavce pri delu. Glavni cilj je bil sešiti čim več šotorov, spalnih vreč in gumijastih blazin, ki so jih sproti pošiljali v Skopje. Kolektiv Planica je za prebivalce Skopja brezplačno prispeval 15 šotorov za štiri osebe in enega za 20 oseb, poleg tega so jim darovali enodnevni zaslužek.⁴⁹ Tudi v podjetju Jelovica so zaposleni delali za Skopje, in sicer za novo t. i. satelitsko naselje. Skupaj s slovenskimi podjetji Edilit, Termika, Ljubljanski kombinat lesne industrije in Gradisov lesni obrat Marles so gradili satelitsko mesto, ki bi imelo predvidoma med 40.000 in 50.000 kvadratnimi metri bivalne površine. Na dan, ko je Ciglič fotografiral delavce v podjetju Jelovica, so bili že vsi proizvodni obrati zaposleni z delom za gradnjo mesta, že dan pred tem pa so v Skopje poslali leseno hišo, ki je bila namenjena štabu graditeljev.⁵⁰ Eden od načinov pomoči so bila tudi posojila posameznikov. Ciglič je fotografiral delavke v tovarni baterij in galvanjskih elementov Zmaj, ki je imelo sedež na Šmartinski cesti, pri vpisu posojil za Skopje. V treh dneh je več kot 267 delavk in delavcev podjetja podpisalo posojila v skupni vrednosti 1.267.000 dinarjev. V tem podjetju je bila večina zaposlenih žensk, ki so dajale približno četrtnino svojih mesečnih dohodkov za pomoč po potresu. Sicer pa so številni posamezniki, podjetja, mestne in občinske skupnosti idr. za izgradnjo in obnovo mesta Skopje prispevali po svojih močeh. Zanimiv je podatek, da je Ludvik Šest, takratni nadzornik Ljubljanskega podjetja Varnost, vpisal 220.000 dinarjev ljudskega posojila, 200.000 dinarjev, kar je bil njegov triletni prihranek, je vplačal takoj, 20.000 dinarjev pa je odplačeval v zaporednih mesečnih obrokih.⁵¹

V naslednji seriji Cigličevih fotografij so zopet posnetki otrok, ki so v Slovenijo prišli iz Skopja. *Dnevniki* novinarji so jih obiskali in povprašali, kako se počutijo v Sloveniji, v časopisu *Ljubljanski dnevnik* pa so jim namenili nekaj prostora za objavo pisem, ki so jih otroci pošiljali domačim v Skopje. Trinajstletna Snežana Blaževa je zapisala: »Po otroških licih so drsele solze, po obrazih, ki so se

z bolečino oddvajali od svojih najdražjih. Vlak je stekel. Otroški obrazi so gledali skozi okna na rodno mesto in v njih se odraža želja vrniti se v svoje mesto. Na vsaki postaji so nas sprejeli pristrčno ter nam postregli s toplo hrano, za katero smo jim bili zelo hvaležni. Moje oči so bile zasoljene od žalosti ... Pot nas je vodila v Ljubljano. Otroci smo bili utrujeni. Neka ženska me je z materinsko nežnostjo prebudila in mi rekla, da smo prispeli in da smo njihovi! V njenih očeh sem ugledala našo srečo in radost ...»⁵² Angelko Sitnovski pa je zapisal: »Dragi roditelji! Evo, odločil sem se, da tudi jaz napišem nekaj vrstic. Dobro mi je, čeprav sem tako daleč od vas. Priden sem, kot tudi brat, sestra in vsi drugi. Zabavamo se na najrazličnejše načine, učimo se tudi slovenskega jezika. /.../ Precej sem len za pisanje in ne bi napisal tega pisma, če me ne bi drugi spravili k temu. No, evo, že ne vem več, kaj naj napišem ... Na dvorišču je prenehalo deževati in z dežjem bom prenehal pisati tudi sam!«⁵³

Naslednji sklop fotografij, vezanih na potres, so bile fotografije tovornjakov podjetja Ljubljana – transport, ki so z dvorišča Gradisa odpeljali prvo pošiljko barak za Gradisovo ekipo, ki je v Skopju gradila satelitsko mesto za okoli 6000 ljudi. Podjetje Ljubljana – transport je imelo takrat sklenjenih že več kot 18 pogodb za prevoz materiala v Skopje, predvideli pa so, da bodo v tekočem letu opravili okoli 800 voženj do Skopja, predtem pa je 12 avtovlakov istega podjetja tja prepeljalo več montažnih hiš, barak za delavska naselja in druge materiale.⁵⁴ Sicer pa je bila takrat glavna tema v medijih obisk prvega sekretarja Centralnega komiteja Komunistične partije Sovjetske zveze Nikite Hruščova, ki se je skupaj z ženo Nino Petrovno mudil v Jugoslaviji na obisku ter si skupaj s Titom in njegovo ženo Jovanko ogledal posledice katastrofalnega potresa v Skopju, vendar Ciglič na tem dogodku ni fotografiral.

Po trenutno razpoložljivih virih je Ciglič v povezavi s potresom v Skopju fotografiral še dva dogodka, in sicer dogajanje pred Centralno narodno banko Slovenije, ko sta dva tovornjaka iz Beograda pripeljala obveznice skopskega posojila, ki so jih nato prevzele podružnice služb družbenega knjigovodstva in jih razposlale po posameznih vpisnih mestih.⁵⁵ Drugi dogodek pa je bil podelitev plaketa Skopja, ki je po Cigličevih dnevniških zapisih potekala 8. maja 1967.

48 *Ljubljanski dnevnik*, 19. 8. 1963, str. 3, »Delovni dan za Skopje«.

49 *Ljubljanski dnevnik*, 1. 8. 1963, str. 9, »Šotori zdaj najvažnejše«.

50 *Ljubljanski dnevnik*, 3. 8. 1963, naslovna stran in str. 3, »Prvi ukrepi za zgraditev satelitskega mesta«.

51 *Ljubljanski dnevnik*, 2. 10. 1963, str. 3, »Solidarnost milijonov«.

52 *Ljubljanski dnevnik*, 10. 8. 1963, str. 8, »V Ljubljani smo kot doma, Prva pisma skopskih otrok«.

53 *Ljubljanski dnevnik*, 10. 8. 1963, str. 8, »V Ljubljani smo kot doma, Prva pisma skopskih otrok«.

54 *Ljubljanski dnevnik*, 23. 8. 1963, naslovna stran, »Davi je odpeljal avtovlak v Skopje«.

55 *Ljubljanski dnevnik*, 23. 5. 1964, naslovna stran.

Primer kontaktne kopije formata 6x6 z osnovnimi podatki in inventarnimi številkami (foto: Marjan Ciglič, hrani: MNSZS).

Marjan Ciglič je za fotografije, posnete v Skopju, 21. julija 1964 z odlokom predsednika SFRJ Josipa Broza Tita dobil odlikovanje red dela s srebrnim vencem, in sicer »za izjemno zavzetost in dosežene uspehe pri reševanju življenj in premoženja zaradi posledic potresa ter za požrtvovalno delo pri izgradnji primestnih naselij za namestitev poškodovanih prebivalcev Skopja«. ⁵⁶ V zvezi z uničevalnim potresom v Skopju je Ciglič 26. julija 1965 prejel odlikovanje mesta Skopje, in sicer kot priznanje za posebne zasluge za mesto Skopje. ⁵⁷

PROCES RAZISKOVALNEGA DELA S FOTOGRAFSKIM GRADIVOM NA PRIMERU POTRESA V SKOPJU

Marjan Ciglič je posnetke potresa hranil skupaj z drugimi posnetki iz celega meseca, in sicer v škatlici z napisom julij 1963. Te posnetke smo sistematično uredili ter izdelali kontaktne kopije. Zanimivo je bilo, da so bile vse fotografije o po-

tresu iz tega meseca fotografirane v formatu 6 x 6. V Cigličevem fondu je namreč okoli 90 % fotografij v formatu Leica. Ta format (6 x 6) je bil sicer uporabljen pri pomembnejših in zanimivejših dogodkih, kar je potres zagotovo bil, vendar je bilo še vedno nenavadno, da bi v Skopju posnel samo 24 fotografij, kot je bilo nakazano pri začetnem raziskovalnem delu in kot je prikazano v nadaljevanju.

Iz kontaktne kopije so razvidne osnovne informacije – datum, kraj, dogodek –, razvidno pa je tudi, da je osnova za inventarne številke označba MC630710, kar je označeno tudi na vseh negativih. Iz tega sklopa fotografij je Ciglič skupaj posnel 24 fotografij, na njih pa so porušene in uničene stavbe, ljudje, ki so preživeli potres, tisti, ki pomagajo pri iskanju preživelih idr. Pri nadaljnjem raziskovanju je bil ključni pregled časopisa *Ljubljanski dnevnik*, ki je poročal o dogodku, saj so kar nekaj objav pospremile fotografije. Čeprav je bilo v časopisu navedeno, da so bili glavni trije poročevalci za časopisno hišo Dnevnik fotoreporter Ciglič ter novinarja Čuček in Gruden, ni bilo povsem jasno, kdo je avtor fotografij. Težava je bila predvsem zaradi tega, ker vseh fotografij, ki naj bi jih, sodeč po objavah v časopisu posnel

⁵⁶ »... izvanredno zalaganje in postignute uspehe u spasavanju života i imovine od posledice zemljotresa i za požrtvovan rad u izgradnji prigradskih naselja za smeštaj postradalog stanovništva Skopja«.

⁵⁷ Močnik, *Življenje fotoreporterja*, str. 284.

Neobrezana fotografija obiska Josipa Broza Tita v Skopju, ki je bila objavljena v časopisu Ljubljanski dnevnik 29. julija 1963 (foto: Marjan Ciglič, hrani: MNSZS).

Ciglič, ni bilo v fondu, po drugi strani pa pri veliko objavljenih fotografijah v časopisu ni bil naveden avtor.⁵⁸ Vendar so bili izvodi *Ljubljanskega dnevnika* izredno pomembni za nadaljnje raziskave, izkazalo se je namreč, da so bili v fondu marsikateri posnetki, ki na prvi pogled niso bili povezani s potresom v Skopju. Gre predvsem za posnetke množice ljudi na železniški postaji, letala na letališču v Skopju idr. Na podoben način smo v časopisu našli tudi podatke o fotografijah, posnetih v Sloveniji – na primer otroci, ki na prvi pogled niso bili povezani s Skopjem.

Največji premik pri raziskovanju je bil pregled fotografij iz sklopov »neopredeljeno«, torej iz prej omenjenih sklopov fotografij, ki niso imeli natančnih podatkov. Po pregledu mape, klasificirane kot MC-N-Š7, v kateri so negativni iz škatle »Tito – razno«, smo najprej našli posnetke Josipa Broza Tita v Skopju, na istem negativu (v formatu Leica) pa so bili še drugi posnetki porušenega Skopja. Izkazalo se je, da je bila fotografija, ki je bila objavljena v *Ljubljanskem dnevniku* 29. julija 1963 in

spremlja besedilo o Titovem obisku v Skopju, prav Cigličeva, vendar ob njej ni bil naveden avtor, kar je potrdila šele najdba obravnavanih posnetkov.

V tem kontekstu je treba omeniti, da raziskovanje s pomočjo kontaktnih kopij sicer zelo olajša raziskovalno delo, vendar je bila v tem primeru ključna digitalizacija posameznih posnetkov, saj je bila Cigličeva fotografija v časopisu obrezana in so šele podrobnosti razkrile, da je njegova. Obrezovanje fotografij je bilo v časopisu pogosta praksa zaradi prostorske stiske. Najdba teh fotografij na prvi pogled morda ne nakazuje velikega napredka, vendar je precej olajšala nadaljnje delo, saj so bili pred tem osnova raziskovanja podatki, da je bilo julija od skupno okoli 800 posnetkov samo 24 posnetkov o potresu in da v fondu ni posnetkov, katerih avtor je bil po objavah v časopisu Ciglič, prav tako pa je bil neke vrste podatek tudi Čučkov zapis: »In tak sem dve uri kasneje sedel v avto, ki me je skupaj z dvema kolegoma odpeljal v Skopje. V tem trpinčenem mestu sem ostal teden dni in vsak dan pošiljal poročila. Igor Gruden in Marjan Ciglič sta se še isti dan vrnila v Ljubljano s fotografijami, mene pa pustila tam.«⁵⁹ Najdba Cigličevih fotografij, na katerih je Tito, je torej spremenila tok spoznanj, Tito je namreč Skopje obiskal dan po

⁵⁸ V tistem času objava avtorjev fotografij v časopisu še ni bila zelo pogosta oziroma avtor ni bil vedno naveden, medtem ko je danes naveden povsod. Te navedbe so danes povezane predvsem z avtorskimi pravicami, širše gledano pa nakazujejo razvoj fotoreporterske službe in spremembe pri načinu dela avtorjev.

⁵⁹ Čuček, Vse je enkrat prvič, str. 25.

potresu, 27. julija 1963, torej Čučkov zapis ne drži.⁶⁰ Posledično smo z natančnim raziskovanjem v mapi »neopredeljeno« našli še veliko posnetkov, ki so bili objavljeni v časopisu, vendar ni bilo zapisano, da je njihov avtor Ciglič.

V tej mapi so izzive pomenili tudi posnetki, ki so bili za potrebe objave odrezani. Na enem negativu, na primer, je bilo 36 posnetkov, za objavo pa so potrebovali posnetek iz sredine negativa, zato so negativ razrezali. Tako so ti posnetki ostali fizično ločeni od ostalega negativa, zato nismo mogli takoj zagotovo trditi, da se nanašajo na dogodke po potresu. Tak je primer petih posnetkov na enem negativu: trije prikazujejo skupino otrok, dva pa dva otroke. Po objavi posnetka v časopisu se je izkazalo, da gre za otroke Ljubko in Zorana iz Skopja, katerih kratka zgodba je opisana v članku, ostali trije posnetki pa prikazujejo druge otroke v začasem domu v Ljubljani.

Po končanem raziskovalnem delu je bila pomembna sistematična ureditev posnetkov v Cigličevem fondu. Vse posnetke v povezavi s potresom, ki so bili prej v mapi »neopredeljeno«, smo prenesli v arhivsko mapo, v kateri hranimo vse posnetke iz julija in avgusta 1963. Predhodno klasifikacijo MC-N-Š7 so zamenjale prave inventarne številke, tako da posnetke sedaj hranimo po klasifikaciji od MC630742 naprej, za vse potencialne raziskovalce v prihodnosti pa je pomembna tudi opomba pri prvih 24 posnetkih, ki so že bili pravilno hranjeni in inventarizirani, pod katerimi številkami hranimo ostale posnetke, vezane na potres v Skopju. Po sedaj zbranih podatkih je Ciglič na to temo skupno naredil okoli 170 posnetkov, na katerih se nekateri motivi večkrat ponovijo.

ZAKLJUČEK

Fotografski fond Marjana Cigliča zagotovo spada med enega najpomembnejših vizualnih pričevalcev preteklosti, ki odstirajo dogodke na večplastni ravni in so zato zanimivi tako za raziskovalce z različnih strokovnih področij kot za širšo javnost. Tudi posnetki potresa v Skopju iz leta 1963 in z njim povezani procesi imajo zgodovinsko vrednost, saj so pomemben zgodovinski vir, ki pomaga rekonstruirati takratne dogodke.

Delo s Cigličevim fondom je zelo raznoliko in za uspešne analize zahteva kontinuirano strokovno delo ter vključevanje različnih strokovnih in

drugih področij, kar je v članku prikazano skozi proces raziskovalnega dela s fotografijami potresa v Skopju. Celoten proces je kompleksen, digitalna dostopnost gradiva pa je odvisna tudi od predhodne ureditve fonda. Sicer pa je Cigličev fond v tej fazi urejen tako, da lahko vsakdo, z upoštevanjem protokolov in s pomočjo skrbnika, v muzeju samostojno pregleduje in raziskuje celoten fond, ki omogoča multidisciplinarno proučevanje na znanstvenoraziskovalni ravni in je kot edinstven zgodovinski vir na voljo širši javnosti. Cigličeve fotografije so nepogrešljiv del številnih razstav, knjig, monografij, zbornikov in drugih publikacij, veliko povpraševanja po njegovih fotografijah pa prihaja tudi s strani številnih slovenskih medijskih hiš. Da so posnetki in podatki v veliki meri na voljo širši javnosti, pa je potrebnih veliko predhodnih raziskav posameznih skrbnikov zbirk, saj je od predhodnega dela z njimi odvisna celovita dostopnost gradiva. Tu je treba posebej poudariti, da lahko nekatere raziskave trajajo več časa, pri čemer se lahko podatki dopolnjujejo ali spremenijo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MNSZS – Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije
Fotografski fond Marjan Ciglič (MC), Fototeka.
Originalni dnevniški zapisi Marjana Cigliča: julij 1963, avgust 1963, september 1963, oktober 1963, maj 1964.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
SI AS 1589/IV – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije

ČASOPISI

Ljubljanski dnevnik, 1963, 1964.

USTNI VIRI

Branka Matko, kadrovska služba, Dnevnik, d. d., korespondenca po elektronski pošti z dne 27. 2. 2019.

LITERATURA

Ambraseys, Nicholas: Poročilo o potresu v Skopju 26. julij 1963. *Gradbeni vestnik* 14, 1965, št. 1, str. 1.
Čuček, Janez: Vse je enkrat prvič. *50 let Dnevnika* (ur. Tone Janežič, Miran Lesjak). Ljubljana: Časopisna družba Dnevnik, d. d., 2000, str. 25–26.
Fajfar, Peter: Razvoj predpisov za potresno odporno gradnjo v Sloveniji. *Gradbeni vestnik* 66, 2017, str. 85.
Lesjak, Miran: Biti kot Marjan Ciglič. *Mojster za vse čase* (razstavni projekt ob 100. obletnici rojstva fotoreporter-

⁶⁰ Čuček je spomine o poročanju o potresu zapisal skoraj 40 let kasneje in se je dogodkov spominjal s časovno distanco, predvsem pa ne gre zanemariti dejstva, kakšna je bila njegova izkušnja tam in da ta podatek zanj ni bil tako pomemben. Je pa iz objav v časopisu *Dnevnik* razvidno, da je ostal tam dlje kot Gruden in Ciglič.

ja Marjana Cigliča) (ur. Monika Močnik). Ljubljana: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, 2024, str. II.

Močnik, Monika: Fotografski fond Marjana Cigliča v fototeki Muzeja novejšje zgodovine Slovenije: fond Marjana Cigliča kot primer arhivskega dela s fotografskim gradivom. *Arhivi* 43, 2020, št. 1, str. 155–178.

Močnik, Monika: *Življenje fotoreporterja Marjana Cigliča in njegova zapuščina v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije* (doktorska disertacija). Ljubljana, 2023.

Popov, Jurij: Marjan Ciglič, starosta fotoreporterske fotografije. *Turist*, junij–avgust 1995, št. 2, str. 82–83.

Teršek, Silvo: Fotoreporterska služba med NOB. Marjan Ciglič: Namesto kamere mitraljez. *TV-15*, 13. 5. 1971.

Vraničar, Ivo: Fotografija in čas. *Fototeka. Fotografska zapuščina XX. stoletja* (ur. Kaja Širok, Ivo Vraničar, Andreja Zupanec). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije: 2017, str. 10–13.

SUMMARY

Peculiarities and Challenges in Organizing the Photographic Fond of Marjan Ciglič. A Case of Systematic Organization of the Fond Based on a Specific Example

Marjan Ciglič was one of the most prominent Slovenian photojournalists between the early 1950s and the end of the twentieth century, who produced a remarkable photographic opus of outstanding value. The photographic fond forms part of the national cultural heritage and represents a significant part of Slovenian identity by covering both everyday moments from the lives of individuals and social events that occurred in a span of over four decades. Ciglič produced most of his photographic legacy working with the *Dnevnik* newspaper, which in 2001 donated his entire opus to the National Museum of Contemporary History of Slovenia, thus making the material accessible to wider public use. The photographic fond is kept in Fototeka, the museum's photo archives, as part of the largest national collection holding altogether about three million photo-

graphs on different media, covering the period from the early twentieth century to present day. The material in the museum's photo archives is divided into fonds and collections, each having its own curator responsible for its professional handling with due consideration of its specific features. The same holds for Ciglič's fond, the handling of which roughly comprises physical ordering, making and maintaining an inventory, digitization, research, documenting, and feeding the material into the Galis document management system. The priority task in arranging the photographic material and carrying out all additional work was to physically order the negatives, which were originally rolled up in reels and stored in boxes, most often bearing the indication of the month and year. Generally, the system is designed so as to preserve some of Ciglič's originality, with serial numbers already containing meta-data about the month and year of origin by drawing on Ciglič's diary entries, which have earned him the reputation of not only being the master of photography but also the pioneer of archiving and documenting photographic material. For most photographs Ciglič recorded in his diaries the basic data and comments, which are further complemented with the use of the scholarly literature, oral sources, the internet, etc., and especially with the help of the daily *Dnevnik* and the weekly *Nedeljski dnevnik*. Nonetheless, despite his consistency, there is still a small group of photographs that have no accompanying data and therefore require a different approach, yet their treatment remains essentially the same. The main difference is that such material is handled separately and preliminarily assigned special markings. Once a certain event is identified upon examination, the material is entered and labelled in accordance with the established system. One such case presented in the article draws on the example of an earthquake in Skopje and allows for the identification of various historical sources that were used in the professional handling and systematic organizing of the fond. In other regards, the process as a whole is complex, and plenty of work is still needed before the entire photographic fond is completely organized. However, it should also be stressed that the fond has already been organized to the extent that ensures a completely open access to Ciglič's entire photographic legacy.

Posledice potresa, Skopje, julij 1963 (foto: Marjan Ciglič; hrani MNSZS).

- * **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- * **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
  - članek** – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
  - podatke o avtorju** – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, naslov elektronske pošte, kjer je avtor dosegljiv;
  - povzetek** – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
  - izvleček** – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
  - ključne besede**;
  - spisek uporabljenih virov in literature**;
  - priloge** – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.
- * **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratiko fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.
- * **Poglavje Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature. Če ima citirano delo določen DOI, se navede tudi to.
  - Arhivski viri** – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
 Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
 Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
  - Literatura – monografije** – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
 Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
  - Literatura – članki** – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
 Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika* 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41. DOI: [https:// ...](https://...)
 Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.
- * Prispevke naj avtorji pošljejo po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice (barbara.svetina@zrc-sazu.si).
- * Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.
- * Za lektoriranje prevodov povzetkov in izvlečkov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.
- * Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

KRONIKA

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
- ☐ naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 €

za upokoјence 18,00 €

za študente 18,00 €

za ustanove 30,00 €

Ime _____

Priimek _____

Naslov _____

Pošta _____

Status ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokoјenec ☐ ustanova

Telefon _____

e-pošta _____

Datum _____

Podpis _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odјave od naročnine sprejemamo za naslednje koledarsko leto na zgoraj navedene naslove.

VOJKO PAVLIN | JERNEJ KOTAR | VANJA KOČEVAR | BORIS GOLEC | ANDREJ HOZJAN |
TANJA GOMIRŠEK | ROBERT DEVETAK | MARKO ŠTEPEC | IVAN SMILJANIĆ | ALEKSANDER DUH |
KLEMEN KOCJANČIČ | IRENA URŠIČ | URŠKA LAMPE | MONIKA MOČNIK |

ISSN 0023-4923 TISKANA IZDAJA | ISSN 2670-6865 SPLETNA IZDAJA | UDK 94(497.4) |

| CENA 20 EUR |